

The Jubilee Collection
of the Ukrainian
Free Academy of Sciences

Ювілейний
Збірник
УВАН

ALL RIGHTS RESERVED

Printed by Trident Press Ltd., Winnipeg, Man., Canada

О. В. Герус

О. Баран

Я. Розумний

Ювілейний збірник
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
В КАНАДІ

ВІННІПЕГ — 1976 — МАНІТОБА

Видання УВАН

РЕДАКЦІЙНА КОМІСІЯ:

М. Марунчак

М. Мандрика

А. Качор

І. Любінська

Я. Славутич

Б. Білаш

O. W. Gerus

A. Baran

J. Rozumnyj

The Jubilee Collection
OF THE UKRAINIAN
FREE ACADEMY OF SCIENCES
IN CANADA

WINNIPEG — 1976 — MANITOBA

Published by UVAN

EDITORIAL BOARD:

M. Marunchak

M. Mandryka

A. Kachor

I. Lubinska

Y. Slavutych

B. Bilash

ВСТУПНЕ СЛОВО

У 1975 році Українська Вільна Академія Наук (УВАН) у Канаді завершила перше чвертьсторіччя своєї діяльності. Цей період оправдав її ідею, ціль та практичне завдання в ролі провідної української наукової установи поза межами України. Про це свідчать праці Академії (понад двісті назв) з участю біля вісімдесятьох авторів у серії „Славістика”, „Ономастика”, „Канадська україніка”, „Література”, як також у позасерійних виданнях. Ці публікації зайняли значне місце на полицях університетських бібліотек та наукових установ різних країн світу. З більших праць Академії треба згадати чотиритомове видання творів Шевченка з аналізою й коментарями Леоніда Білецького, чотиритомове видання матеріалів з українсько-канадського фолкльору Ярослава Рудницького та дванадцять зошитів його Етимологічного Словника Української Мови, дослідні праці з історії українців у Канаді Михайла Марунчака в сімох томах, англomовне видання Історії Української Літератури в Канаді Микити Мандрики. В Академії друкували свої праці такі визначні українські й неукраїнські вчені, як Ю. Шевельов, Д. Чижевський, І. Огієнко, Я. Пастернак, С. Гординський, В. Кірконнел, Д. Симпсон, Й. Кіршбавм та ін.

Праця Академії велася систематично з ціллю об'єктивного наświetлювання різних ділянок українознавчих студій, щоб привернути українській науковій проблематиці належне їй місце.

Наступний етап діяльності Академії буде продовжувати добрі традиції українських наукових установ та вводити нові методи та досягнення сучасного наукового світу, зосереджуючись на потребах української спільноти в Канаді як теж на ділянках не точно наświetлюваних чи занедбаних українськими науковими інституціями в су-

часній Україні. В нашому часі виховалось значне число молодих українських дослідників і вчених, які працюють на різних університетах та наукових установах. Оформилась нова асоціація викладачів українознавчих дисциплін на канадських університетах „Конференція Українських Студій”, „Канадський Інститут Українських Студій” при Альбертському університеті та „Український Дослідний Інститут” при Оттавському університеті та оформлюється „Центр Українських Канадських Студій” при Колегії св. Андрея на Манітобському університеті.

Українська Вільна Академія Наук у Канаді співпрацюватиме з цими науковими осередками, залишаючись символом та живою традицією українських наукових стремлень у різних частинах світу.

Президія рішила відзначити двадцятьп'ятьріччя Академії в Канаді ширшою науковою конференцією, що відбулася 25 жовтня 1975 року у Вінніпезі з доповідями українських вчених, та виданням ювілейного наукового збірника. На запрошення до участі в цьому виданні відгукнулося велике число вчених та адептів двох генерацій з північно-американського континенту.

Цей збірник присвячено двом покійним основоположникам Української Вільної Академії Наук у Канаді професорам Дмитрові Дорошенкові і Леонідові Білецькому.

За фінансування „Ювілейного Збірника” Президія Академії складає свою подяку Канадському Федеральному Урядові та жертводавцям, а Манітобському Провінційному Урядові за фінансування Ювілейної Конференції.

FOREWORD

In 1975 the Ukrainian Free Academy of Sciences, located in Winnipeg, completed twenty-five years of intensive activity in Canada. In this period the fundamental objective of its founders — to provide the Ukrainian community outside of Ukraine with a viable and respectable scholarly institution — was fulfilled. The Academy has generated over two hundred multidisciplined publications by eighty authors, mainly in the continuing series *Slavica*, *Onomastica*, *Ukrainica Canadiana*, *Literature*, *Bibliography*, *Ukrainian Scholars*, and *UVAN Chronicle*.

Of the major prestige publications the following deserve special notice: the four-volume edition of Shevchenko's *Kobzar* by Leonid Biletsky; the four-volume study of Ukrainian Canadian folklore and the first twelve parts of the *Etymological Dictionary of the Ukrainian Language* by Jaroslav Rudnycky; the eight volumes of Ukrainian Canadian history by Michael Marunchak, and a *History of Ukrainian Literature in Canada* by Mykyta Mandryka.

Among the numerous contributors to the Academy, we find such outstanding Ukrainian and non-Ukrainian scholars as G. Shevelov, D. Cyzevskyj, J. Kirschbaum, G. Simpson, W. Kirkconnell, I. Ohienko, and S. Hordynsky. All Academy publications have had a wide circulation and are included in many of the better university libraries in the world.

The multidisciplined scholarship of the Academy has been conducted systematically and qualitatively with the main purpose of elevating the status of Ukrainian studies to its proper place in the international scholarly community.

In the future, while the Academy will continue the sound traditions of Ukrainian scholarship, it will also keep

abreast of the new scientific developments in order to introduce the necessary innovations into its own work. In terms of priorities, the Academy will focus on the intellectual needs of the Ukrainian community in Canada, as well as on those areas of studies which are either ignored or ideologically distorted in Soviet Ukraine.

The last two decades have produced a formidable number of young Ukrainian scholars and researchers who now staff Canadian universities. This development has recently resulted in a formation of a professorial association — The Conference of Ukrainian Studies — and the establishment of the Ukrainian Research Institute at the University of Ottawa, the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta, and the expansion of St. Andrew's College at the University of Manitoba to a Ukrainian teaching center.

The Academy will co-operate fully with the new centers, while remaining the symbol and the live tradition of Ukrainian scholarly aspirations in diaspora.

The Twenty-fifth Anniversary was commemorated with a learned conference on October 25, 1975, in Winnipeg, and the publication of this Jubilee Collection. The articles therein represent the two generations of scholars consisting of fellows, members, and associates of the Academy in Canada and the United States.

The Jubilee Collection is dedicated to the two deceased founders of the Academy in Canada — Professors Dmytro Doroshenko and Leonid Biletsky.

This publication was made possible by a grant from the Department of the Secretary of State and by generous private contributions. The Conference was financed by the Government of Manitoba. The Academy expresses its gratitude to its benefactors.

ЗМІСТ
TABLE OF CONTENTS

ВСТУП	VII
FOREWORD	IX

Україніка Ukrainica

ПРАВНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ОБґРУТУВАННЯ ВКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО КОРОННОЇ ПОЛЬЩІ (1569) Я. Пеленський	1
SHANIN GIRAI OF THE CRIMEA AND THE ZAPOROZHIAN COSSACKS A. Baran	15
COSSACK GENERAL STAFF OFFICERS G. Gajecky	36
PYLYP ORLYK AND THE CAMPAIGN OF 1711 O. Subtelny	62
УКРАЇНСЬКА ПЕТЕРБУРЗЬКА ГРОМАДА М. Антонович	75
ПРОФ. БОРИС МАРТОС А. Качор	94
ДМИТРО ДОНЦОВ І ЮРІЙ КЛЕН: 1933-1939 Р. Рахманний-Олійник	115
ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЕТАПИ РАДЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ Б. Боцюрків	139
LIBERMAN DISPUTE: SOVIET EFFORTS AT ECONOMIC REFORMS Emil Bej	154
	XI

SOME REMARKS ON WRITTEN RECORDS AS A SOURCE OF EVIDENCE FOR THE HISTORICAL PHONOLOGY OF THE MIDDLE UKRAINIAN LANGUAGE (1569-1720)	G. Y. Shevelov	170
ETYMOLOGIES OF PROPER NAMES IN PAMVO BERYNDА'S "LEXICON" OF 1627	J. Rozumnyj	181
SVIATOVYT OF ARKONA AND THE ZBRUCH IDOL	W. Shelest	213
ТРИНАДЦЯТА ПІСНЯ Г. СКОВОРОДИ	Яр Славутич	223
TWO SATIRES BY MYKOLA KULISH	V. Revutsky	233
LESIA UKRAINKA'S "THE STONE HOST" AND "THE DON JUAN MYTH"	R. Karpiak	249
F. KOLESSA'S REISSUED WORKS ON FOLKLORE	Larissa M. L. Z. Onyshkevych	262
В. Г. КОРОЛЕНКО (1853-1921)	I. С. Мухин	275
ЛИСТУВАННЯ З О. КОШИЦЕМ В СПРАВИ ОБРОБКИ ДОГМАТІВ ЗНАМЕННОГО РОЗСПІВУ	П. Маценко	325

Ukrainica Canadiana

THE DESCENDANTS OF THE BOYARS OF HALYCH ON THE PRAIRIES OF THE CANADIAN WEST	V. J. Kaye-Kysilewskyj	361
DEVELOPMENT OF EDUCATION AMONG THE EARLY UKRAINIAN SETTLERS IN MANITOBA: 1896-1924	M. Ewanchuk	379

ДО ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ПОЧАТКІВ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В КАНАДІ І ЗСА М. Г. Марунчак	402
WELCOME TO WESTERN CANADA: ETHNIC MINORITIES AND PRAIRIE REGIONALISM J. E. Rea	431
UKRAINIAN NATIONALISM AND THE STUDENT MOVEMENT IN CANADA P. M. Migus	443
ETHNIC POLITICS IN CANADA: THE FORMATION OF THE UKRAINIAN CANADIAN COMMITTEE O. W. Gerus	467
THE UKRAINIAN CANADIAN IN 1971 I. J. Tesla	481
THE CANADIAN INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES AT THE UNIVERSITY OF ALBERTA M. R. Lupul	522
URBAN HIERARCHY P. Woroby	541
CYRILLICA CANADIANA: CYRILLIC MANUSCRIPTS IN CANADA Iraida Gerus-Tarnawecky	588
UKRAINIAN LITERATURE IN MANITOBA Watson Kirkconnell	622
ХАРАКТЕР І ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА В КАНАДІ М. І. Мандрика	632
LIST OF FINANCIAL CONTRIBUTORS 1975	647
LIST OF FINANCIAL CONTRBUTORS 1976	657

УКРАЇНКА — UKRAINICA

Я. ПЕЛЕНСЬКИЙ

ПРАВНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ОБГРУНТУВАННЯ ВКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО КОРОННОЇ ПОЛЬЩІ (1569)

Відокремлення русько-українських земель, а саме Підляшшя, Волині, Брацлавщини й Київщини від Великого Князівства Литовського, тобто Литовсько-руської держави, й включення їх до Коронної Польщі під час Люблинського сойму в 1569 році, мали епохальне значіння в історії українського, білоруського, польського й литовського народів, а також Московської держави. Традиційна історіографія присвячувала найбільше уваги суспільно-політичним та економічним аспектам цієї інкорпорації й трактувала її як одну з кількох проблем ширшого комплексу, тобто польсько-литовської унії, яка також була завершена на Люблинському соймі. Не зважаючи на постійну наукову, а навіть суспільно-політичну актуальність цієї проблематики, наукова література про унію 1569 року, а також про інкорпорацію українських земель до коронної Польщі є досить бідна, в кількісному й якісному розуміннях.¹ Одинока монографія присвячена цій інкорпорації, а саме праця покійного польського історика

¹ Основні джерела і наукова література які стосуються історії польсько-литовської унії, як також включення українських земель до коронної Польщі, були зіставлені мною в ширших студіях про цю останню проблему: J. Pelenski, "The Incorporation of the Ukrainian Lands of Old Rus' into Crown Poland (1569) (Sociomaterial Interest and Ideology — A Reexamination)," *American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists*, Warsaw, August 21—27, 1973, Volume III: History (Гага—Париж, 1973), стр. 19—52, зокрема прим. 2, 3, 4; "Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku; Ideologia i korzyści — próba nowego spojrzenia," *Przegląd Historyczny*, LXV, 2 (1974), стр. 243—62.

Оскара Галецького, *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, видана ще в 1915 році, має описово-фактологічний характер і віддзеркалює до певної міри його месіяністичну концепцію про ягеллонську унію й ягеллонську ідею. Треба відмітити, що ягеллонська епоха, тобто п'ятнадцяте й шістнадцяте сторіччя є однією з найбільш занедбаних ділянок східно-європейської історії вже від кінця 1930-х років. Після другої світової війни наложено на цю ділянку ідеологічне ембарго, що привело до істотного обмеження дослідів над цією епохою.

Дослідники погоджуються в оцінці Люблинської унії, яка докорінно змінила характер державних взаємовідносин між Польщею й Великим Князівством Литовським і перетворила їх з династичної унії в реальну, феодально-федеративну унію.²

Політичні домовлення зроблені під час нарад і переговорів в ході Люблинського сойму й державні акти, виготовлені в наслідок цих домовлень, положили правні й політичні основи для нової польсько-литовської держави, які залишилися незмінними аж до розборів Польщі й конституційних змін переведених в 1791 році. Дослідники погоджуються також в тому, що Люблинська унія була завершена в наслідок компромісу між максималістичним становищем абсолютної більшості польської панівної еліти (тобто магнатів і представників шляхти), яка домогалася повної інкорпорації Великого Князівства Литовського до Коронної Польщі, а самостійницьким становищем великих литовських магнатів, які боронили самостійність Литви, а також свою панівну позицію у відношенні до литовської, білоруської та української шляхти, компромісу, додаймо, який був значно ближчий до вимог польської сторони. Інкорпорація русько-українських земель до Корони була частинним здійсненням польського максималістичного становища, а також остаточним розв'язанням польсько-литовського спору за ці землі. Початки цього спору можна віднести до часів прилучення Галицької

² Зіставлення літератури, яка відноситься до цієї проблематики можна знайти в Pelenski, "The Incorporation..." стр. 23—24, прим. 6.

Русі до Польщі,³ а також литовської експансії на руські землі в чотирнадцятому сторіччі.⁴ Інкорпорація була також в певному сенсі кінцевим акордом довготривалого політичного й збройного конфлікту за землі давньої Русі між Польщею й Литвою з однієї сторони, а Москвою з другої.

Питання про співмірність суспільно-матеріальних користей та ідеологічних елементів у виправданнях і обґрунтуваннях прихильників, як також противників інкорпорацій не було належно висвітлене в традиційній історичній літературі, хоча вже Михайло Грушевський, мабуть вперше, з притаманною йому відвертістю, висловив погляд про виключну перевагу суспільних і матеріальних мотивувань в політиці польської й литовської правлячих еліт. Грушевський писав:

“Справа прилучення Києва особливо в повній наготі виставляє голий, нічим не прикрашений егоїзм польської політики. Дебатували тільки над тим, чи прилучення Київщини буде *користне для Польщі*. В ідеологію ті польські політики не бавилися зовсім, хоч була дешева вимівка під рукою — про ту шляхту на Україні і в Литві, що бажала унії, а не могла виломитися з під впливів панів. Всякі ідеологічні прикраси поляки XVI віка лишили своїм потомкам з XIX, їм полишили величати, апотеозувати ту „унію” з далекого віддалення.

Та зазначаючи всю брутальну безоглядність і неприкрашену егоїстичність польської політики, я одначе не хочу ідеалізувати й противної сторони — противників унії на Люблинському соймі, автономістів в. кн. Литовського. Під литовським патріотизмом рушались й тут егоїстичні, класові інтереси, бажання задержати в руках олігархії дальшу управу в. кн. Литовського, не поділившись нею ні з руськими магнатами, ні з своєю шляхтою, ні з поляками”.⁵

³ Найбільш ґрунтовну аналізу джерел і літератури, що стосується цієї проблеми, хоча з різними контроверсійними інтерпретаціями подав Н. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego* (Варшава, 1925).

⁴ Зіставлення літератури про цю експансію подане мною в J. Pelenski, "The Contest between Lithuania-Rus' and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe," *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II (1977) (в друку).

⁵ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, 10 тт. (Нью Йорк, 1954—1958²), IV, стр. 415—16.

Від самого початку дебат Люблинського сойму в справі прилучення Підляшшя й Волині, питання матеріального інтересу й станово-групових привілеїв відогравали велику роль. Соймові послы й коронний сенат використовували ці аргументи, пропонуючи правлячим колам Підляшшя й Волині вилучення цих земель з програми еґзикуції королівських маєтностей.⁶ Поняття користі та інтересу вживано в дуже помітний спосіб також в дебаті про інкорпорацію Києва, колишньої столиці руської держави.⁷ В цій справі відмінно від проблеми анексії Підляшшя й Волині польська політична еліта не заступала однозгідного становища. Сойм і більшість сенату обстоювали потребу інкорпорації Києва й Київщини. Меншість сенату протиставилася з фінансових причин включенні Києва в склад польської держави. Прихильники цієї інкорпорації підкреслювали абсолютну конечність прилучення Києва до Корони,⁸ вказуючи на це, що Київ це ворота до сусідних руських земель й їх оборонний центр.⁹ Аргументи обох сторін вказують також на це, що концепція чистої *Interessenpolitik* була інтегральною частиною політичного мислення польської панівної еліти. Відкрите пропагування цієї *Interessenpolitik* підтверджує існування новітніх елементів у політичній теорії польського відродження, а рівночасно нагадує про засадничі різниці між польськими й московськими теоретичними обґрунтуваннями політичних рішень. В Москві головний наголос кладено на ідеологічні виправдання внутрішньої й зовнішньої політики.

Суспільні та матеріальні інтереси були також рішальними факторами в настановах русько-української еліти.

⁶ Pelenski, "The Incorporation . . .," стр. 27, прим. 17; Pelenski, "Incorporacja . . .," стр. 246, прим. 11.

⁷ Pelenski, "The Incorporation . . .," стр. 28, прим. 19; Pelenski, "Incorporacja . . .," стр. 247, прим. 13.

⁸ "...Kiioviam regno adiciendam iudicarent, cum quod sit vehementer regno necessaria..." (М. О. Коялович [ред.], *Дневник Люблинского Сейма 1569 года, Соединение Княжества Литовского с Королевством Польским* (С. Петербург, 1869) (цит. ДК), стр. 402.

⁹ ДК, стр. 403. Погляд про це, що Київ був воротами до ягеллонської держави висловлено в зверненні литовських представників до короля Зигмунта I ще в 1526 році ("...Киев, которы есть как ворота всего панства ваше милости.і." *Акты, относящиеся к истории Западной России* [цит. АЗР], II [1848], стр. 173).

В часі Люблинського сойму руські магнати й представники шляхти обороняли з великим завзяттям суспільні становища, особисті вольності й економічні привілеї. Наголос, який кладено на ці справи віддзеркалює західню еволюцію суспільно-політичного поступування й мислення русько-української еліти, яка вважала в даному випадкові, зрештою подібно до англосасів, свій власний інтерес *self-interest* за найважливіший суспільний постулат. Можна сміливо ризикувати твердженням, що противно до загально-прийнятого у нас погляду, основна різниця між русько-українським а московським суспільно-політичним мисленням цього періоду, а також і пізніших часів полягає якраз в еґоїстичному матеріалізмі першого й утопійному ідеологізмі цього другого.

Представники польської державності (посли, сенатори й король) обґрунтовуючи інкорпорацію українських земель до Коронної Польщі висували в першу чергу історичні претенсії основані на твердженнях, що згадані землі належали в давнині до Польщі, а відтак були від неї тимчасово й нелегально відірвані. Вони звертали увагу на це, що польські суверени буцімто справували над ними владу й що польські стани завжди підкреслювали своє право на повернення цих земель до Польщі.

Історично-правні обґрунтування інкорпораційних документів були старанно випрацьовані професійними правниками, які надали їм однорідну форму й вживали тоді вироблену термінологію. Вони віддзеркалюють аргументи, які видвигали польські послы й сенатори, говорячи про це, що „Підляшшя й Волинь були при Короні ще перед (часами) Ягелла”,¹⁰ при чому Підляшшя трактовано як частину Мазовша. Стосовно Київщини висунено твердження, що „Київ і ця ціла держава (тобто Русь) завжди належали до Корони”.¹¹ Подібно трактовано також справу Брацлава й Винниці. Станіслав Чарнковскі, маршалок сойму, настоював на цьому, щоб акти про включення цих земель були названі „реституційними

¹⁰ А. Т. Działyński (ред.), *Źródłopisma do dziejów Unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*, III, "Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii. Rok 1569 (Poznań, 1856) (цит. DD), стр. 68, 71.

¹¹ ДК, стр. 387—88; DD; стр. 163.

привілеями” а не звичайно декретами.¹² Здійснення цієї вимоги було рівнозначне з офіційним визнанням історично-правної інкорпораційно-реституційної теорії у відношенні до русько-українських земель. Ця польська теорія була примінювана вже у зв'язку з включенням Прусії до польської держави в 1454 році.

Литовські представники на Люблинському соймі підважували польські претенсії своєю власною правовою аргументацією, доказуючи, що анексія Волині й Підляшшя є безправними. Стосовно Підляшшя вони твердили, що ця земля була від найдавніших часів під зверхністю Литви й що вона була тільки на короткий час відступлена у застав мазовецьким князям. Вони підкреслювали, зрештою цілковито узасаднено, що польські претенсії до Волині й Підляшшя втратили свою правну основу тому, що ці землі не були навіть згадані в часі заключення Мельніцької унії в 1501 році, яку до речі литовська сторона не ратифікувала. Найбільш цікавим литовським аргументом було твердження, що „Волинська земля є заселена литовським і руським народами бувших князівських родів Олелька, Ольгерда, Наримунта й Корибута...”¹³ Якщо відклики до попередніх родових пов'язань були в цих часах загально-прийнятою практикою, то наголос на етнічно-національне походження провідних верств населення вказує на це, що литовські політики були свідомі значіння новітніх національних аргументів і їх політичної вартості.

Після інкорпорації Підляшшя й Волині польська правляча еліта взялася за інкорпорацію Київщини. З уваги на це, що для цієї анексії бракувало дійсних правових підстав,¹⁴ треба було випрацювати нові згодні правові та ідеологічні обґрунтування. Аналіза цих обґрунтувань, які були до певної міри виготовлені на зразок тих, котрі висунено стосовно Підляшшя й Волині, допоможе нам зро-

¹² "Przywilej aby Podlasiąnam był dan, a nie dekretem nazwany, ale *privilegium restitutionis* (підкреслення Я.П.) (DD, стр. 71).

¹³ DD, стр. 133.

¹⁴ Відсутність правових підстав для інкорпорації Київщини була не раз підкреслювана істориками (також польськими). Добрим прикладом в цьому відношенні служать J. Rajewski, "Zygmunt August and the Union of Lublin, 1548—1572," *The Cambridge History of Poland to 1696* (Кембридж, 1950), стр. 364.

зуміти східню політику й великодержавні амбіції Польщі. Польські аргументи про васальну залежність київських князів від польських королів, а також про данину, яку вони будітмо платили польським королям не можна було підтримати відповідними фактами. Одиноке, на що польські політики могли покликатися це були інтерпретації певних подій русько-польських взаємин в творах польських істориків Яна Длугоша й Марціна Кромера, як для прикладу про наложення данини Болеславом Хробрим на Ярослава Мудрого.¹⁵

З-поміж усіх правних польських претенсій висунених у відношенні до Києва на найбільшу увагу заслуговує аргумент опертий на „праві завоювання”, дуже важливого для розуміння середньовічної й ранньо-новітньої політичної теорії в Східній Європі й взагалі. Це право опералося на засаді, що завоювання являється легальною основою панування й власності. Польська еліта вживала його для аргументації про приналежність Києва й всієї Русі до Польщі. Погляд про право Польщі до Києва в наслідок завоювання сформульовано вперше соймом 3-го червня 1569 року, який проголосив, що „є устійнене в старих літописах, що місто Київ було тричі завойоване й знищене польськими королями”.¹⁶ Сенатори, які підтримували цього роду аргументацію, посилили її цитуючи приміри, які „доказували з якою великою відвагою польські королі здобули *exrignavisse* Київ...,” як також „відвагу й завзятість наших предків, які довгими роками дораджували своїм королям завоювати Київ і підчинити собі Прусію”.¹⁷ Ще в січні 1569 року, маршалок сойму Чарнковскі у своїй привітальній промові для короля заявив, що польські королі „завоювали всю Русь й багато частин Німеччини...”¹⁸ Новітні історики були здивовані згадками про три завоювання Києва й намагалися виправляти польських істориків вказівками на два завоювання. Однак польські парламентаристи були вповні свідомі своїх намірів, коли вони говорили про завоювання

¹⁵ Обширніше про ці справи дивись Pelenski, "The Incorporation...", стр. 38—39; Pelenski, "Inkorporacja..." стр. 252—53.

¹⁶ ДК, стр. 401.

¹⁷ ДК, стр. 404.

¹⁸ DD, стр. 15.

Києва. Хоча їх виступи були короткі й оперті на здогадах, їх ціль була ясна й недвозначна, тобто доказати анексію Києва на підставі права про завоювання й положити основи для польських претенсій до всієї Русі. Право завоювання визнавано в середньовіччі й в ранній епосі новітньої історії, а його джерел треба шукати в історії т. зв. благородних народів античності. Хоча право завоювання було оперте на насильстві, більшість монархів, правників і політичних мислителів uznawali його за цілковито справедливе й позбавлене негативних моральних прикмет. Варто пригадати, що Москва, між іншими, послуговувалася цією доктриною для обґрунтування завоювання Казанського ханства.¹⁹ Однак є підстави думати, що московська доктрина про право завоювання була запозичена з монголо-тюркської політичної теорії й практики.

Інкорпорація Києва має дуже істотне значіння для розуміння польських намірів відносно руських земель а також усвідомлення польського правового та ідеологічного становища в суперництві між Москвою й Польсько-литовською державою за руські й українські землі. Порівняння найбільш істотних елементів латинської й польської версій реституційного привілею для київської землі, з дня 6-го березня 1569 року, допоможе нам прослідити еволюцію польської державно-політичної думки.²⁰ Коли латинський текст привілею є короткий й присвячений більш конкретним питанням реституції київської землі до Корони, то польська версія є більш розбудована й включає вичислення підтверджених прав і привілеїв наданих магнатам і шляхті київської землі. Під цим оглядом вона нагадує волинський реституційний привілей, виданий виключно в польській мові. Обидва тексти київського привілею стверджують, що Київ був безправно відірваний за Ягелла від Корони (що в дійсності не сталося) й врешті, що київська земля буде тепер цілковито

¹⁹ Примінення Москвою теорії про право завоювання до Казанського ханства було обговорене мною в J. Pelenski, *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438—1560s)* (Гага—Париж, 1974), Розділ V.

²⁰ Обидва тексти реституційного привілею для київської землі були видрукувані в знаменитому критичному виданні актів польсько-литовської унії, а саме S. Kutrzeba i W. Semkowicz, *Akta Unji Polski z Litwą 1385—1791* (Краків, 1932) (цит. АУ), латинський (стр. 309—11), польський (стр. 311—19).

справедливо повернена й включена до Корони. В польському тексті знаходимо однак твердження, яких бракує у латинській версії, а саме:

1) відклик до т. зв. добровільного підданства руських земель під польську зверхність й успадкування цих земель польськими правителями від васальних руських князів;

2) наголос на нове суспільне становище, тобто рівність й громадянські свободи, які були надані магнатам і шляхті київської, подібно як і волинської землі;

3) ствердження про приналежність Києва до Польщі на праві завоювання;

4) теза про це, що Київ є даліше столицею руських земель;

5) становище, що всі руські землі належали до Корони.

Пов'язання цих п'ятих елементів у київському реституційному привілеї робить його надзвичайно важним ідеологічним документом пізньої ягеллонської епохи в якому був найбільш чітко з'ясований східний аспект ягеллонської ідеї. Цей привілеї був залучений до всіх сучасних польських збірників прав і статутів і став не тільки документом державної ідеології, а також був широко поширений серед польської правлячої еліти й освіченого суспільства.²¹

Польські претенсії до Києва й всієї Русі сформульовано не тільки з ціллю приєднання українських земель до Коронної Польщі, але також у відповідь московському виклику в історичному конфлікті між Москвою й Польсько-литовською державою за руські землі. Хоча політична й військова боротьба була ведена з ціллю завоювання якнайбільшої території (земель і міст), проте пропагандивне й ідеологічне суперництво було спрямоване на обґрунтування прав обидвох суперників до всієї давньої

²¹ Більш авторитетні польські тексти реституційних привілеїв для українських земель були включені до слідуючих польських збірників прав і статутів: Jan Herburt, *Statuta i przywileje koronne* (Краків, 1570); *Konstytucje, statuta i przywileje* (Краків, 1579); Stanisław Sarnicki, *Statuta i metryka przywilejów koronnych* (Краків, 1594), Jan Januszowski, *Statuta, prawa i konstytucje koronne* (Краків, 1600) і врешті до *Volamina Legum, I—II* (Варшава, 1732).

Русі.²² Незважаючи на це, що Польсько-литовська держава змагалася з Москвою впродовж панування Казімежа Ягеллоньчика, теоретична боротьба почалася на початку шістнадцятого сторіччя, точніше в роках 1503-1504. Як я це доказав у своїй праці про походження офіційних московських претенсій до київської спадщини, початки публіцистичного оформлення офіційних московських претенсій до київської спадщини датуються серединою XV-го віку, точніше 1454-1456 роками.²³ Московські публіцисти, офіційні літописці та дипломати ширше розвинули ці претенсії впродовж півсторіччя, тобто від 1454-1456 до 1503-1504 років. Зокрема при кінці цього періоду, а саме в останніх роках панування Івана III Москва висунула всупереч Польсько-литовській державі претенсії до всієї Русі, мотивуючи своє становище концепцією безперервності династичної тяглості Руриковичів, тобто теорією *translatio* Київ — (Суздаль) — Владимир — Москва й традиційним „вотчинним” (патримоніальним) правом. Московський великий князь твердив, що всі руські землі, включно з цими, котрі попали під польсько-литовську зверхність, тобто Київ і Смоленск є його спадковою „вотчиною” власністю.²⁴ Москва посилювала свої претенсії й теоретичні обґрунтування своїх згоданих прав до Києва й всієї Русі впродовж шістнадцятого сторіччя аж до Люблинського сойму.²⁵ Ці обґрунтування отримали своє завершення в тезі, що Москва є другим Києвом.²⁶

Самозрозуміло, що Польща від самого початку відкидала ці московські претенсії, як також право московського великого князя на титул „государя всея Руси,”

²² Польські претенсії до панування над цілою Руссю й заяви про це, що ціла Русь з давнини належала до Польщі були довгий час трактовані істориками як курйоз (дивись М. К. Любавський, *Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно* (Москва, 1910), стр. 290.

²³ J. Pelenski, "The Origins of the Official Muscovite Claims to the 'Kievan Inheritance'," *Harvard Ukrainian Studies*, I (1976) (в друку).

²⁴ АЗР, I (846), стр. 281; *Сборник Императорского русского исторического общества* (цят. СИРИО), XXXV (1882), стр. 460.

²⁵ Московські претенсії були висунені в роках 1517, 1542, 1549, 1553, 1561, 1562, 1563 (СИРИО, XXXV [1882], стр. 509, 512; LIX [1887], стр. 184, 278, 396; LXXI [1892], стр. 43, 108, 172).

²⁶ Аналіз джерел московської тези про це, що Москва є другим Києвом зроблена мною в Pelenski, *Russia and Kazan . . .*, Розділ VII.

відкликаючись до факту, що „більша частина Русі є в королівстві й під королівством,” тобто в системі польсько-литовської держави.²⁷ Доцінюючи політичне й стратегічне значіння Києва польські послы на Люблинському соймі виступали за інкорпорацію цього міста тому, що „Москвич дуже сильно бажає Київ колишню столицю Русі.”²⁸

Московська небезпека відіграла не тільки вирішальну роль в справі інкорпорації українських земель, але була також істотним фактором в заключенні польсько-литовської унії. Польські політики вживали аргумент про цю небезпеку, щоб переконати литовців про це, що унія скріпить спільну оборонну позицію Литви й Польщі. Інфлянтська війна, а зокрема завоювання Полоцка в 1563 році доказали, що Литва була вже неспроможна ставити опір московській експансії. В цій ситуації Польщі довелося виповнити порожнечу й перебрати оборону цих руських земель, котрих еліти не хотіли попасти під московське панування. Для цих цілей польська панівна еліта мусіла сформулювати нові правні та політичні обґрунтування анексії Києва, як також польської присутності в русько-українських землях. Немає сумніву в цьому, що московські й польські претенсії до панування над усіма руськими землями не були нічим іншим як обґрунтуваннями експансивної політики обох великодержав у відношенні до руських земель й мусіли в кінці довести до великих політичних і мілітарних зударів.

На підставі доступного джерельного матеріалу можна сказати, що релігійні й національні елементи відігравали другорядну роль в політичних становищах і потягненнях інкорпораціоністів. Ягеллонська політика стосовно православ'я й руської національності визначалася релятивною толерантністю. Ягеллонські великі князі й королі добре розуміли, що внутрішній мир в державах, які входили в склад ягеллонської системи залежав від ввічливого трактування православних руських підданих. Ягеллонське праводавство 1560-х і ранніх 1570-х років усунуло багато дискримінаційних обмежень та запевни-

²⁷ *АЗР*, I (1846), стр. 347—48.

²⁸ *ДК*, стр. 401.

ло магнатам, шляхті і міщанам українських земель рівні суспільні й політичні права, щоб захопити їх до концепції політичної унії.²⁹

Національні й релігійні елементи відігравали дещо більшу роль в політиці магнатів і шляхти інкорпорованих українських земель. Тільки підляшська шляхта, в більшості польська або спольонізована сприяла перемозі польської культури або культурній асиміляції в польське середовище.³⁰ Відмінним було становище еліти інших інкорпорованих провінцій. Українські магнати, як для прикладу князі О. Чарторийський, К. Острожський, Б. Корецький, К. Вишневецький та Р. Сангушко боролися не тільки за підтвердження своїх особистих вольностей й суспільно-політичних привілеїв, але боронили також становище православ'я й права на вживання руської мови як урядової мови. Сойм і король у волинському й київському привілеях погодилися на ці спеціальні релігійні й національні права.³¹ Варто однак вказати на одне істотне національно-політичне обмеження в реституційних привілеях для Волині й Київщини. Якщо в акті польсько-литовської унії серед вчислених народів Великого Князівства Литовського згадується руський нарід, очевидно в розумінні шляхецького народу, рівноправно з литовським і жмудським народами, то у випадку волинського й київського привілеїв старанно пропущено національно-політичне поняття „руський нарід” а вжито більш неутральне суспільно-політичне поняття „стани” цих земель.³² Ця заміна пояснює чому не здійснено тріалістичну концепцію ягеллонської унії з Руссю як третім членом перебудованого державного твору.³³ Було б однак помилкою приписувати вину за це виключно польській стороні. Ініціатива тріалістичної концепції мусіла

²⁹ Обширніше про це дивись Pelenski, "The Incorporation . . .," стр. 46—49; Pelenski, "Inkorporacja . . .," стр. 256—58.

³⁰ Грушевський, *Історія України-Руси*, IV, стр. 248—49.

³¹ Pelenski, "The Incorporation . . .," стр. 49—50; Pelenski, "Inkorporacja . . .," стр. 258.

³² *AU*, стр. 346, 361, 370.

³³ О. Halecki, *Dzieje Unii Jagiellońskiej* (2 т., Краків, 1919—1920), II, стр. 341.

виходити з кругів політичної еліти українських земель, котра однак задоволялася мінімалістичною програмою.

Магнати а тим більше українська шляхта не протиставилися включенні їх земель до Корони. Зокрема шляхта була зацікавлена в переході під польську державну зверхність з огляду на атрактивність польського суспільно-політичного устрою. Представники українських земель сприяли концепції інкорпорації. Волинські послы активно підтримували інкорпорацію Київщини та частини Полісся.³⁴ Князь Роман Сангушко, брацлавський воєвода, протиставився відділенню його землі від Київщини. Позитивне відношення русько-українських магнатів і шляхти до концепції інкорпорації можна пояснити їх бажанням, щоб усі русько-українські землі були включені до однієї суспільно-політичної системи й держави. Додатковою причиною було бажання політичної й суспільної кар'єри шляхом коронних урядів і становищ. З другої сторони треба сказати, що їх вибір був обмежений. Це був час занепаду литовсько-руської держави як міжнародної потуги й посилення її внутрішніх політичних труднощів. Одиноким реальним вибором був вибір між ягеллонською Польщею й Московією. Польща мала тоді відкритий політичний устрій з обмеженою королівською владою, гварантіями станових прав, вольностей й привілеїв, релятивну релігійну толеранцію й автономію та атрактивний модель ренесансової культури. З другого боку була московська держава, правлена в автократичний й тиранський спосіб Іваном Грозним і придушувана терором „опричнини” з чого українські магнати здавали собі добре справу. Згаданий вже князь Сангушко, прихильник активної й твердої політики у відношенні до Москви, яку уважав за небезпечну й агресивну потугу з огляду на завоювання нею Казанського й Астраханського ханств, послуговувався аргументом „опричнини”, щоб доказати слушність свого становища.³⁵ Все це робило вибір зверхника для українських земель досить простим й очевидним, й схилило українських магнатів шукати,

³⁴ Pelenski, "The Incorporation . . ." стр. 51; Pelenski, "Inkorporacja . . ." стр. 259.

³⁵ ДК, стр. 501. Порівняй також DD, стр. 204—205; ДК, стр. 499—501.

як це сказав князь Константин Острожський, „доброї згоди з поляками.”³⁶ З тодішньої точки бачення вибір був обміркований, реалістичний й навіть розумний. Отвертий й еластичний модель Польщі давав певні вигляди на майбутнє. Політичне й ідеологічне відхилення від цього моделю та відступ від політики релігійно-національної толеранції при кінці шіснадцятого та на початку сімнадцятого сторіч, привели до глибокої політичної кризи Польсько-литовської держави й допомогли ростові московської потуги.

Айовський університет

³⁶ Jan Ponętowski, *Krótki Rzeczy Polskich Seymowych, pamięci godnych Commentarz . . .*, (Краків, 1569) передрук в К. J. Turowski, *Biblioteka Polska*, 44 (Краків, 1858), стр. 21.

ALEXANDER BARAN

SHAHIN GIRAI OF THE CRIMEA
and
THE ZAPOROZHIAN COSSACKS

In the Viennese Archives, among Cossack documents of the Thirty Years' War, we found several letters which disclose new concepts in the relationship of the Crimean Khanate to the Zaporozhian Cossacks.¹ These letters were transcribed and translated into Latin in 1624 by the personnel of the Hapsburg ambassador in Warsaw from original documents in the archives of the Polish Senate. One may ask, why were these documents important to the Hapsburg Ambassador? At that time, the Prince of Transylvania, Bethlen Gabor was planning to engage Tatars or Turks against the Hapsburg Empire and thus aid the Protestant coalition in the Thirty Years War.² The Imperial Chancellery knew of these plans of Bethlen Gabor and observed him closely at the same time watching the political actions of Tatars and Turks. For the Hapsburgs' good fortune, the Ottoman Empire was going through an internal crisis,³ and in the Crimea two members of the Girai dynasty rebelled against the Sultan. These two rebels were Mehmet and Shahin Girai and our documents relate to their rebellion.

In 1588, one of the most prominent Khans of the Crimean Horde, Ghazi Girai, ascended the throne and

¹ Haus-Hof-Staats Archiv, Polen I, Karton 54, fasc. 1624, fol. 13-17.

² Gajecky G. & Baran A., *The Cossacks in the Thirty Years War*, Rome: Basilianni, 1969, I, p. 78-88.

³ Stavrianos L. S., *The Balkans since 1453*, New York: Holt, Rinehart, 1966, p. 118-164.

during his twenty-year reign increased the importance of the Khanate throughout the Ottoman Empire.⁴ After his death, his eldest son Toktomysh was to inherit the throne. Due to internal conflicts among the Turks, the Sultan appointed Selamit, son of Devlet Girai (brother of Ghazi) to the throne of the Khanate and made his brothers Mehmet and Shahin *kalga* and *nureddin* respectively.⁵

All three brothers were prejudiced against the Turkish protectorate of the Crimea, but Mehmet and Shahin showed their antipathy towards the Sultan without any reservations. Thus they became dangerous persons and Selamet decided to rid himself of them. Sensing the approaching disaster, they openly rebelled against his rule. In several military encounters, Selamet defeated the followers of his two brothers and forced them to flee the Khanate. Shahin Girai found asylum at the court of the Persian Shah and Mehmet later was imprisoned by the Sultan.⁶

Selamet died in 1619, after a two-year rule. The Porte appointed Janibeg Girai in his stead, who fulfilled his task well. However, in 1623, during a crisis in the Sultanate, he was removed from the throne of the Crimea and Mehmet Girai placed upon it. Mehmet recalled his brother Shahin Girai from exile and made him *kalga*.⁷

The Turks soon realized their error. The brothers would not remain humble vassals. They began to purge their adversaries in the Crimea, to ignore the anti-Cossack decrees of the Sultan, and finally to assemble a large army for the invasion of Istanbul and the accession to the Turkish throne.⁸ When news of these developments reached Istanbul, the Sultan decided to remove Mehmet and restore Janibeg to the throne of the Crimea.⁹ But it was too late. In early 1624, the two brothers captured the whole Crimean peninsula. An important role in their

⁴ Howorth H. H., *History of the Mongols*, New York: Burt Franklin, Part II, Div. I, p. 529-538.

⁵ Ibidem, p. 538.

⁶ Ibidem; — Smirnov V. D., *Krymskoe Khanstvo*, St. Petersburg, 1887, p. 472-3.

⁷ Smirnov, op. cit., p. 475-480.

⁸ Ibidem, p. 481-482.

⁹ Howorth, op. cit. p. 541-2.

army was played by Nogai Tatars and the Zaporozhian Cossacks.

Mehmet and Shahin were not always amicable with the Cossacks. In their youth, they often raided southern Ukrainian territories in search of booty and clashed with Cossack detachments.¹⁰ However, after Shahin Girai's flight from the Crimea, he became interested in utilizing Cossack mercenaries against the Turks. While in Persia, he advised the Shah of Iran to send emissaries to the Polish King in 1618, asking for 10,000 to 12,000 Cossacks against the Turks.¹¹ The King feared Turkish reprisals and denied the Shah's petition. In 1623, when Shahin became the Crimean *kalga*, he attempted to obtain continuous military reinforcements from the Nogais and the Zaporozhian Cossacks. The Nogais agreed and joined the brothers readily.¹² But the Cossacks were uncertain. They neither trusted nor believed Tatar promises. Finally, Shahin resorted to wiles. He freed several hundred Cossack prisoners and promised them part of the booty, if they fought on his side.¹³ This gesture resulted in 300 free Cossacks taking service with Shahin.¹⁴

At the beginning of 1624, Shahin Girai had nearly 800 Cossacks in his army.¹⁵ Shahin captured Kaffa, destroyed a large part of the Turkish forces and forced the Sultan's envoy, Capudan Pasha, to recognize the Khanate of Mehmet Girai in the Sultan's name.¹⁶

In Kaffa, Shahin freed the Cossack prisoners and sent part of them home¹⁷ to spread the news of the friendly disposition of the new Tatar rulers towards the Cossacks. He also sent a special letter to the Polish King asking for his recognition and for Cossack help against the Turks.¹⁸

¹⁰ Smirnov, op. cit., p. 476.

¹¹ Welykyj A. G., *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes*, Romae: Basiliani, 1959, vol. III, p. 156-8.

¹² Smirnov, op. cit., p. 485.

¹³ 2nd document.

¹⁴ 1st document.

¹⁵ Howorth, op. cit., p. 541; Smirnov, op. cit., p. 485.

¹⁶ Howorth, op. cit., p. 542.

¹⁷ 2nd document.

¹⁸ 1st document.

This letter is an important historical document which was never fully and correctly published. In 1852, Gołębiowski¹⁹ published a similar letter and in 1877 P. Kulish²⁰ printed a different version, but neither was accurate nor complete.²¹ Therefore, we decided to publish it again along with a letter of recommendation from the Zaporozhians and another relevant document of Shahin.

In his letter of 5. IX. 1624, Shahin Girai informs the Polish King that in the previous year his brother Mehmet and he finally gained power in the Khanate of the Crimea, which they inherited from their father. Nevertheless, the Sultan attempted to remove them by force. The Turkish fleet and the Janissaries were sent against them. The whole population of the Crimea supported them against the Turks and 300 Cossacks came to their aid. With these forces, they defeated the Turks. Shahin further narrates that the Cossacks came as brothers and fought on the same side, and recalls of the times when there were no internecine wars between the Crimea and possessions of the King and the population of both parties lived in peace and quiet. Only the Turks made them enemies because they wished to destroy them all. Therefore, Shahin Girai is attempting to renew the old amity between their states and mutual struggle against the Turks. As a first step in this direction, he asks the King for the Zaporozhian Cossacks, since together they can easily defeat Turkey. To avoid further disagreements between the Crimea and Poland, Shahin advises that the "no-man's" land from Dniester to the Sea of Azov abutting on the northern Black Sea coast belong to the Crimean Khanate. All other lands that stretch to the river Don and the western Tartar fortresses of Bilhorod, Tiahinia and Killia, along with the Muscovite possessions on the Don should belong to the King and he should occupy them with the army of Rus. In exchange, Shahin Girai wants military aid from the

¹⁹ Gołębiowski S., *Szahin Giraj i Kozacy*, Biblioteka Warszawska, 1852, II, p. 18.

²⁰ Kulish P.O., *Materialy dlia istorii vozsoiedynenia Rusy*, Moskva: Obshchestv. Polza, 1877, p. 159.

²¹ Hrushevsky M., *Istoriia Ukrainy-Rusi*, New York: Knyhospilka, 1956, vol. VII, p. 516, n.l.

King; but if he is unable to send his army, let him send Cossacks to whom he shall deliver the above mentioned Tatar strongholds. For this Cossack aid, the Khanate will insure a tranquil life to all the King's subjects and brotherly love will reign between them and the Tatars. After they defeat the Turks, with Cossack aid, they will turn on Muscovy. Conquering it, the Crimean Khanate wants from it only the ancient Tatar possessions of Kazan and Astrakhan and will deliver the remainder of the country to the Polish King.

It is of primary importance for the King to send him Cossacks because they are the best warriors against the Turkish Janissaries. They will return home after Easter and then Shahin Girai will ask for gunpowder and artillery shells, which they are unable to obtain from the Turks now.

The Tatar envoy which was to deliver Shahin's message to the King needed some recommendation from the Cossacks, therefore, along with the letter of the Crimean kalga, we find an official letter of recommendation from the Cossack Hetman Ivan Lubovych, who writes that Shahin Girai freed captive Cossacks and sent some home and some to the King with his envoy. He wants amity with the Polish Commonwealth and eternal peace. Therefore, Hetman Lubovych asks all civil administrators, military, nobles, clergy and Cossack officers to aid the Tatar envoy to get to the King.

Finally, we are publishing a short letter of Shahin Girai to the King, in which he confirms his previous letter and wherein he writes of his connections with the Shah of Persia and their mutual struggle against the Sultan of Turkey.

D O C U M E N T I

*Shahin Girai offers the Polish King
peaceful co-existence, and requests
Cossack assistance against the Turks.*

Haus-Hof-Staats Archiv, Polen I, Karton 54, fasc. 1624,
fol. 14-16v.

Litterae Siahin Gerei Sultan ad Sacram
Regiam Maestatem, anno 1624.

Inter universum Jesu populum potentissimo, inter praecipuos christianorum Dominos maximo, fratri nostro Serenissimo Regi polonorum, Lithuaniae, Prussiae, Russiae, Mazoviae, Livoniae, Samogetiae, Smolenscensi, Ciarnichowiensi Duci, Svecorum, Gothorum Vandalorumque haereditario Regi, Serenissimo Sigismundo, fratri nostro, post salutationem amicabilem nostrae propensissimae voluntatis declarationem, atque amoris intimi testificationem. Magnae provinciae Tartarorum dextrae et sinistrae partis magnus filiorum Uraci, Sidaci Numaii, Masurii, Insusii Protector, multorum Circassorum, Tabartaiorum, Atasorum, Tamanorum, Temnicorum, Tumenorum, Sieucalorum, Zatorum, caeterorumque innumerabilium ac infinitorum Tartarorum, et camporum Kipczak nuncupatorum, Solii praeterea Crimensis Magni et potentissimi Mechemet Gierei Chami modernï, qui nullum in gubernio Crimensi malum affligat. Siahin Gierei frater et sultanus Galga sive gubernator.

Sicut in principio avorum attavorumque nostrorum, qui originem ex antiquissimis maioribus suis traxerunt, magnisque imperarunt gentibus; cum illis vero, qui antiquitus in concordia et amore mutuo atque fraterna dilectione vixerunt, iura amicitiae intacta coluerunt. Ita et nos Siahin Gierei Serenissime Rex Sigismunde frater noster, multo arctiora et firmiora vincula et amicitiae retinere decrevimus, ut vestri nostrique pariter pauperes subditi, suis in domiciliis in quiete persistentes, vobis nobisque vicissim gratias referant, Deumque laudent. Hisce itaque rebus in animo nostro sic institutis, ex quo a Rege persarum redii vobis Sigismundo Regi Poloniae fratri nostro litterae istae, per nos conscriptae, quae sunt plenae amoris, sint in signum verae istae, per nos conscriptae, quae sunt plenae amoris, sint in signum verae et sincerae fraternitatis. Significamus itaque Serenitati Vestrae, quod in primis ex quo in haereditarium patris nostri Crimense solium appulimus, diebus 12 i quiete persistentes, officio nostro, quod Galgam concernit plene satisfacimus unaque cum germano nostro (f. 14v) Mechemet Gierei, quem per annos multos non vidi-

mus, laetitia perfusus gubernium retinuimus; tandem laetitia vix in cordibus nostris concepta die 13 de Stambol classes enavigarunt, novitatemque istam nobis attulerunt, quod Chama Crimensis Dhianbeggiereio oblata fuerit, cum eoque simul 40 triremes, 10000 exercitus Janicarorum, tres Vesiros, Kapudgi Bassa unum, in se retinentes, expeditae sunt, quibus Capham adductis, illico Dhianbeggiereium in Chamam Crimensem praeficere curarunt; qua de re nobis cum relatum est, omnes quoscunque in dominiis nostris et in Crimensi solio ex antiquioribus militibus, et portae nostrae obtemperantibus habuimus, antiquos etiam nostros amicos fideles tam senes, quam iuvenes utpote ex Cercasis, Kahaisciis, Tumanis, Hievcaliis, aliisque plurimis convocavimus, quos ea de re commune fecimus; Verum ubi haec in rebus acceperunt, confestim ad pedes fratris nostri Mechemet Gieri nostrique simul capita sua reclinarunt. Haec et alia verba cum protestationibus protulerunt, ipsos nequaquam velle alios habere Dominos, praeter fratrem nostrum et nos, imo voluerunt nos cum fratre turmatim armata manu praecedere ac cum Turcis pro nobis dimicare, omnesque insimul iurarunt, quod mori statim pro nobis volunt, quam alium in Chama Crimensi videre imperitantem. Interea temporis Turcae Dhianbeggiereium cum 40 triremibus Bassas tres et Janicerios portantes, Capham deduxerunt, continuisque tribus mensibus Turcarum exercitus e Constantinopoli ibat, et sic Capha milite repleta fuit, mense tandem quarto e Capha discesserunt et nobiscum dimicarunt. Cosaci vero vestrae Serenitatis Sigismunde Rex frater noster, opportune et tempestive fratri nostro Mechemet Gieri nobisque numero 300 in auxilium venire. Deus praepotens suam nobis misericordiam exhibuit, nostraeque pugnae faelicem progressum concessit, nam Janiceriis et duobus Bassis scilicet Husan Bassa et Ibram Bassa, atque Capudgi Bassa occisis, aliis vero profligatis victoriam (f.15) insignem ex iisdem reportavimus. Utinam feliciter et diutius praefatus Cosacorum exercitus, qui ad nos fratremque nostrum a Serenitate Vestra venit, vivat, opportune siquidem, certe iuxta cor nostrum et intentum ad nos transmeavit, strenueque pro nobis dimicando cum hoste pugnavit, nam

profligatis et divictis illis omnibus, qui novum chamum instituere studuerunt, triremibusque procul expulsis, Capham arcam nostram in potestatem recepimus, quae nunc a nobis possidetur. Quocirca Serenissime Rex Sigismunde frater noster, cum ab antiquissimis temporibus, nostrorum annorum atque attavorum memoria, fraternitatis et amicitiae mutuae iura coluimus, massimaeque auxilia nobis praebuimus imo vester exercitus cum nostro pro uno et eodem habitus fuit et vestri subditi ad nos, nostique ad vos sine numero confluebant, neque inquisivimus quo aut unde aliquis iverit, et sic ex utraque partium nulla damna toto illo decursu temporum illata fuerunt. Verum ubi Turcae modo non ita pridem pessime satis adinvento inserverunt sese nobis, et vos a nobis, nos a vobis prorsus exclusos, inimicos fecerunt, neque eo contenti sumopere nituntur, fraudulenter nobiscum procedendo, in nihilum redigere ac penitus dissipare; Ideo Serenissime Rex Sigismunde frater noster, amicitiae et fraternitatis vincula, quae inter maiores nostros olim vigerunt, reassumere et quodammodo renovare debemus, nos enim multo firmiora reddere volumus; illaque in toto observari curabimus quod Serenitati Vestrae candide et ex corde optimo voveamus et promittimus, a Turca etenim neque Serenitas Vestra, neque nos ipsi amicitiam stabilem unquam sperare debebimus, nam si modo facultas habeatur adest enim voluntas, uno ictu et intuitu vos omnes pariter et nos concoquere et delere penitus satagit; sed Deus perpetens consilia ipsorum dissipabit, vires diminuet, et potentiam superbam constringet. Jam itaque nihil boni ab ipsis sperare debeamus, siquidem dietim imo horatim insidias nobis servunt et technas parant, quibus nos irretiant, nos quoque easdem adservare necessario (f.15v) debebimus, et Deo auxiliatore mala pro malis reddere statuimus. Videat Serenitas Vestra et in memoriam vocat quomodo superioribus annis Regna Vestra occupare, vestrosque subditos in nihilum redigere studuerunt, sed Deus illa cuncta mala in caput ipsorum resolvit. Anno quoque praesenti vires suas in nos contulerunt, neque Deus illorum maliciae et perfidiae favit. Justum itaque esset Serenissime Rex Sigismunde frater noster, ut Serenitas Vstra amicitia et concordia fraterna cum Siahin Gierei fratre suo contracta,

promissis et iuramento nostro fidem adhibet, nostraque fraternitate experta, Cosacos ad flumen Dniprem commorantes nobis mittat, nam illis nos iuncti Turcam facile debellabimus. Et sicut temporibus maiorum nostrorum, omnia bona trans flumen Dniestr sita, ad aquam usque Orocsa sine ovis dictam nostra fuerunt, etiam nunc sint, iam vero in altera fluvii parte totum vobis caedat. Ab illa quoque aqua dicta Orocsa ad aquam usque Botuk penes Dun, etiam pars Moscovitica ad vos spectet, illud autem totum quod est in illa parte Dun nobis obveniat. Sciat quoque Serenitas Vestra, quod nos exercitum Tartarorum Universum quicumque in Bialogrod repertus fuerit, Deo auxiliante trans flumen Dnieprem deducemus, unde et illa tria Castra Bialogrod, Tachiniam, et Kiliam vacua relinquemus; quod si Serenitas Vestra illa recipere voluerit, ruisso exercitu Serenitas Vestra occupet et retineat. Si vero Serenitas Vestra Suum exercitum mittere non vult, Cosacos saltem nobis concedat, in quo fraternitas Vestra apparebit, et nos praedictas arces vobis trademus, modo Serenitas Vestra unicum illud faciat, ut Cosaci praefati ad nos quantocius veniant, quibus Serenitas Vestra praecipiat. Et quoniam illi praedae sunt cupidi, ideo quoque nostra armenta et universos greges in unum collectas ex ista parte, trans flumen Dniepr pellere curabimus, ne deinceps aliqua damna inferantur. Crimenses quoque et Nahaiscenses Tartaros (f.16) in officio retinebimus, ita ut ex Dominiis Serenitatis Vestrae ne unica quidem gallina exportetur, Serenitatis Vestrae populi libere veniant. et ad litus fluvii Dniepr cum gregibus et armamentis secure et tuto commorentur, et sic amor mutuus et concordia fraterna temporibus Serenitatis Vestrae temporibusque nostris in immensum succrescet, exindeque pauperes subditi vestri pariter et nostri, in pace et tranquillitate viventes persistent, et quousque vixerint pro Serenitate Vestra et pro nobis, gratias referentes Deum exorabunt. Fama quoque et splendor vestri nominis ad extremum usque iudicii diem inter populos personabit, patres siquidem liberis suis promulgabunt, et sic in finem saeculorum laus Serenitatis Vestrae permanebit. Iam vero fraternitas et amor mutuus si inter nos intercesserit, et Cosacos praedictos nobis Sere-

nitias Vestra transmiserit Deo auditore cum ipsis coniuncti, et Turcis debellatis, eiusmodi pacta ac faedera inibimus, eaque voto et iureiurando confirmabimus. Et quoniam Moschovitarum Rex suum internuntium per nostras ditiones ad Turcas eo nomine, ut ipsi suos exercitus mittant ad debellandos nos, expedit, eidemque pro isto favore et gratia Astrahan et Casan bona in ea haereditaria daturum se promisit, ideo quoque nos bello cum Turcis ex speciali dono Dei finito, cum Serenitate Vestra una contra Moschovitas praecedere volumus, Dominiisque et Castris ad maiores nostros olim spectantibus, quae ad fluvium Statil sive Wolcha sita . . . , utpote Astrahan et Casan in potestatem nostram redactis Moscoviticam provinciam cum solio Serenitati Vestrae uti fratri nostro trademus. Has itaque res et promissiones inter nos necessario acceptare easque confirmare debemus. Cosacos Serenitas Vestra iubeat ad nos venire, quos non ideo, quod noster exercitus nobis non sufficiat, a Serenitate Vestra impetramus; habemus enim per Dei gratiam satis numerosum et bene instructum exercitum nostrum, sed quia Turcae (f.16v) et Janicerii cum Sclopetis et Tumbardii ulti sunt et contra eiusmodi milites, necessario quoque sclopetarii debent esse nostri milites, ideoque a Serenitate Vestra Cosacos praedictos habere volumus, petimusque, ut Serenitas Vestra hos tempore Syberno loca ex illis nobis transmittere dignetur, alios vero post festum nostrum paschatis die 16 nobis remittat. Dabantur quoque Serenissime Rex Sigismunde frater noster, a nobis munuscula consueta. Loco itaque illorum plumbum et pulverem tormentarium transmittat, hoc enim munusculo nihil maius, nihil gratiosus apud nos esse credat, antea enim praedictas res a Turcis coemabamus, nunc quoniam effecti sunt inimici nostri, amplius neque adferent nobis, neque vendent, siquidem et classes venire non permittentur. Si itaque Serenitas Vestra amorem mutuum et fraternitatem suam nobis declarare vult, pulverem illum nitrosum cum plumbo in locum determinatum nobis remittat. Et hoc iudicium Serenitatis Vestrae erga nos non postremum apparebit. Interim pax Dei super omnes beneficientes veniat. Scriptae sunt die 5, Mensis Zilkad hoc est Septembris.

ENGLISH TRANSLATION

Letter of Sultan Shahin Girai to his Sacred Royal Majesty,
in the year 1624.

To the most powerful among all the people of Jesus, to the greatest among the leading lords of the Christians, to our brother the most serene King of the Poles, to the leader of Lithuania, Prussia, Russia, Mazovia, Livonia, Samogitia, Smolensk, and of Czernihov, to the hereditary king of the Swedes, Goths, and Vandals, to the most Serene Sigismund, our brother, after our most friendly greeting, we send an expression of our most favorable goodwill and the manifestation of our deep love, we the great Protector of the eastern and western parts of the great province of the Tartars, of the sons of Uracus, Sidacus, Numaius, Nesurius, Insusius*, of the many Circassian, Kabardian, Azovian, Tamanian, Temnician, Tumenian, Siecucalian, Zatorian, and of the other countless and unnumbered Tartars, and of the camp called Kipczak, and of the great throne of the Crimea and of the most powerful modern Khan Mehmet Girai, who may inflict no evil in the government of the Crimea, Shahin Girai, the Sultan's brother and kalga or governor.

Just as from the beginning of our grandfathers and great grandfathers, who derived their origin from the most ancient ancestors and ruled mighty tribes but kept intact the rights of friendship with those who from time immemorial lived in mutual harmony, love and fraternal charity, so also most Serene King Sigismund, our brother, we also, Shahin Girai have decided to retain much closer and firmer bonds especially of friendship, in order that poor subjects, yours and ours alike, remaining in peace in their homes, may in turn be grateful to you and to us, and may praise God. With these intentions thus firmly determined in our mind from the time I returned from the King of Persians, this letter full of love, written by us to you our brother Sigismund, King of Poland, should be a sign of real and sincere brotherhood. Therefore we

* These names we publish in original Latin transcription.

are informing you Serenity that first of all from the time when we approached the hereditary throne of our father in the Crimea, remaining undisturbed for twelve days, we fully satisfied our duty as a Kalga and together with our brother, (f. 14v) Mehemet Girai, whom we had not seen for many years, overwhelmed with joy, we retained the reins of government; finally though in our hearts joy had barely been conceived, on the thirteenth day, the fleets sailed from Istambul and brought this news to us that the Crimean Khanate had been offered to Janibeg Girai, and that together with him forty triremes were dispatched having on board armies of ten thousand Janissaries, three Vesirs, one Capudan Pasha, and when these had been brought to Kaffa, on the spot they took care to put Janibeg Girai in charge of the Crimean Khanate; when this was reported to us, we summoned all, whomsoever we had in our dominions and in the Crimean realm from among our veteran soldiers and from those who owed allegiance to our portals, even our ancient loyal friends, old as well as young we summoned from the Circassians, Nogays, Tumanians, Hievcalians and many more, and we informed them of what happened. But when they heard this actual news, straightway they prostrated themselves at our feet and the feet of our brother, Mehmet Girai. In protestations of loyalty they uttered the following and other words, that personally they were in no way willing to have other Lords than our brother and ourselves; rather they wanted us with our brother to lead them armed *en masse* and they wanted to do battle for us against the Turks and all swore together that they were willing to die for us forthwith rather than behold anyone else in command of the Crimean Khanate. Meantime the Turks, with forty triremes carrying three Pashas and Janissaries transported Janibeg Girai to Kaffa and for three solid months the army of the Turks made its way from Constantinople, and so Kaffa was crammed with soldiers; finally in the fourth month they departed from Kaffa and fought against us. However, the Cossacks of your Serenity, King Sigismund, our brother, three hundred in number in the nick of time came to the aid of Mehmet Girai our

brother and ourselves. God all-powerful showed us his mercy and granted a happy issue to our battle, for with the Janissaries slain along with the two Pashas, namely Hasan Pasha and Ibrahim Pasha and also the Capudan Pasha and the rest routed, (f. 15) we won a signal victory over them. May the said army of the Cossacks, which came to us and our brother from your Serenity, live long and happily, for in the nick of time surely it reached us according to the desires of our heart, and in vigorous combat for us tangled with the enemy; for with the rout and conquest of all those determined to introduce a new Khan and their triremes scattered abroad, we brought under control our stronghold of Kaffa, which now is in our possession. Wherefore, most Serene King Sigismund and our brother, from the most ancient times within the memory of our grandfathers and great grandfathers, we have cherished the rights of mutual brotherliness and friendship and have provided each other the greatest assistance, nay rather your army was considered one and the same as our own and your subjects without number mingled with ourselves and ours with you, nor did we inquire whither or whence anyone went, and so throughout all that course of time no damage was inflicted by either of the two sides. But when the Turks, with a scheme not previously discovered so disastrously, directed their attention to us, when you had been totally divided from us and we from you, they made us enemies, and not content with that, they are struggling might and main, by dealing fraudently with us, to reduce us to nothing and wholly wipe us out. Therefore, most Serene King Sigismund and our brother, the bonds of friendship and brotherhood which formerly prevailed among our ancestors, we ought somehow to recover and renew, for we desire to make these bonds much stronger, and we shall take care that these bonds are observed in everything which candidly and from an honest heart we vow and promise to your Serenity. Indeed neither your Serenity nor ourselves should ever hope for a stable friendship with the Turk, for if only the opportunity were theirs, theirs is indeed the intention, evidently, with one blow and one glance to conquer and utterly destroy all

of you and ourselves alike. But the longsuffering God will scatter their plans, diminish their forces and restrain their haughty power. So at long last we should hope for no good from them, since day by day or rather hour by hour they set traps for us and plan cunning devices to ensnare us, the same wiles against which we also perforce shall have to be on guard and with the help of God we have determined to return evil for evil. Let your Serenity observe and call to memory how in past years they endeavored to occupy your Kingdoms and to reduce your subjects to nothing, but God let loose all those evils upon their heads. In the current year also they concentrated their forces against us, nor did God show favor to their malice and treachery. Therefore, most Serene King Sigismund and our brother, it would be just for your Serenity, in an engagement of friendship and brotherly harmony with Shahin Girai, and our brother, to show faith in our promises and our oath, and after experience of our brotherliness, to send us the Cossacks stationed at the river Dnieper, for joined with them we shall easily make war on the Turk. And just as in the times of our ancestors, ours were all the possessions situated beyond the river Dnister up to the water Ovecza called sterile, so let them now be ours, but at last let all on the other bank of the river yield to you. From that water called Ovecza also to the water right up to Buzuk near Don, let the Muscovite part also look to you, but let the entire area which is in the farther part of Don accede to us. Let your Serenity also know that the whole army of the Tartars whatever shall be found in Bilhorod, with the help of God we shall lead back across the river Dnieper, whence the three Camps of Bilhorod, Tiahinia, and Kilia we shall leave empty; but if your Serenity should wish to recover them, your Serenity may occupy and retain them with the army of Rus. If however, your Serenity is unwilling to send your own army, at least let your Serenity grant us the Cossacks wherein your brotherliness will appear and we shall hand over to you the aforementioned citadels, provided your Serenity do this one favor that the said Cossacks may come to us as quickly as possible, for your Serenity can instruct them.

And since those Cossacks are greedy for plunder, therefore shall we take care to drive across the river Dnieper our cattle and all our sheep gathered together from that region, lest thereafter some damage be inflicted. The Crimean and Nogai Tartars also (f. 16) we shall retain in office, in such a way that from the Dominions of your Serenity not even one hen will be exported; the peoples of your Serenity may freely come and go in security and safety dwell right up to the bank of the river Dnieper with their flocks and herds and thus mutual love and brotherly harmony in the times of your Serenity and in our times may grow great, and thereafter poor subjects, yours and ours alike, may continue living in peace and tranquility and as long as they shall live, in gratitude will pray to God for your Serenity and for us. The fame and splendor of your name also will resound among the peoples to the final day of judgement, since indeed fathers will herald this to their children and thus the praise of your Serenity will endure to the end of the ages. Now then if mutual brotherliness and love shall have prevailed between us and if your Serenity shall have despatched the said Cossacks, with God as witness, joined with the Cossacks and after the conquest of the Turks we shall enter upon such pacts and treaties and shall confirm them with a sworn oath. And since the King of the Muscovites through our realms despatched his legate to the Turks to engage them to send their armies to attack us and for the same favor and grace promised he would grant Astrakhan and Kazan and the hereditary rights therein, therefore we also, now that the war with the Turks is ended by a special gift of God, are willing to proceed against the Muscovites, and now that the Dominions and Castles once looking up to our ancestors, those situated near the river Statil or Wolga . . . , such as Astrakhan and Kazan, have been restored to our power, we shall hand over the Muscovite province with its throne to your Serenity as to our brother. These events and promises we ought of necessity to welcome and confirm between ourselves. Let your Serenity order the Cossacks to come to us. We are begging for these Cossacks from your Serenity, not because our army is not sufficient for

ourselves, for by the grace of God we keep our army sufficiently numerous and well trained, but because the Turks (f. 16v) and the Janissaries with muskets and even the Tumbardii are many and against soldiery of this kind our soldiers perforce must also be musketmen, and therefore from your Serenity we wish to have the said Cossacks and we ask that your Serenity at this time of Sybernus consent to transfer their realms from them to us, but on the sixteenth day after our feast of the Pascha should send back the others. There used to be given also, most Serene King Sigismund and our brother, the usual presents from us. In their place then, let your Serenity forward lead gunpowder; let him consider nothing greater, nothing more welcome than this gift, for previously we used to purchase these items from the Turks, but now because they have become our enemies, they no longer will transport or sell to us, since even their fleets will not be permitted to approach. If then your Serenity wishes to manifest his mutual love and brotherliness with us, let him forward for us to a determined place that gunpowder with the lead. And this decision of your Serenity in our regard will not appear the last. Meanwhile may the peace of God come upon all benefactors. This letter was written on fifth day of the month of Zilkad, that is of September.

D O C U M E N T I I

*Hetman of the Zaporozhian Cossacks introduces
the Crimean Ambassador to the Polish government
and the ruling sphere.*

Haus-Hof-Staats Archiv, Polen I, Karton 54, fasc. 1624,
fol. 13-13v.

Literae Ductoris Cosacorum Zaporoviensium
Internuncio Sain Gierei Tartari ad S.R.P. date .
Joannes Lubiewicz Cosacorum de Zaporow Ductor,
cum toto Sacrae Regiae Maestatis exercitu
Zaporoviensi.

Universis et singulis Illustrissimis, Magnificis, Gene-
rosis et spectabilibus Dominis, Principibus, Ducibus, Pala-

tinis, Castellanis, Capitaneis, Vicecapitaenis, Tenutariis, omnibus insuper officialibus Castrorum ac territoriorum, aliisque viris nobiles ac personis Ecclesiasticis. Adhoc proconsulibus, consulibus, advocatis, viceadvocatis, scabinis, praeterea exercitus nostri Cosacorum Rotmagistris protunc in Civitatibus commorantibus et in universum cuiusvis conditionis et status hominibus obsequia nostra promptissima quam diligentissima defferimus.

Significamus et ad notitiam vestram praesentibus hisce nostris ex castris Zaporoviensibus emanatis literis deducimus quod ea tempestate Sain Gierei Tartarorum Chamus Internuncium suum quendam Murzam ad nos, alterum vero eundem Murzam ad Serenissimum Regem Polonorum cum trecentis insimul Christianorum captivis, quos praefatus Sain Gierei a servitute liberaverat, misit; idemque S*a*in Gierei multo plures caeteros captivos in civitatem quandam Cosacorum Vroczieste dictam ubi est castrum, testatum animum suum erga Sacram Regiam Maestatem totamque polonorum Rempublicam relinquens, simulque pacem et amicitiam mutuam in aevum durabilem exoptans, deducit. Iam vero cum praefati Sain Gierei legatum ad nos cum specialibus literis ex castris Suae Regiae Maestatis (ad quod etiam sese ex mandato Sain Gierei etiam cum literis ad onum Campiductoris diverterant) missum penes nos retinuimus, illum vero ad Sacram Regiam Maestatem deputatum, exhibita eidem inprimis omni benivolentia et hospitalitate sine ulla remora ad eandem Sacram Regiam Maestatem de Zaporow dimissimus; obnixè ab omnibus ad quoscunque litera nostra pervenerint, et quibus scire vel legere contigerit, petimus, ut praefatus Internuncius omne hospitalitate quocunque appulerit, maxime vero in civitatibus Regalibus ac pagis nobilium experiatur; neque panis sal alia ad victum necessarium eidem in itinere denegatum (f. 13v) viarum directores et equi cum curribus tempestive uti opus suent supeditantur, atque de civitate in civitatem, de pago in pagum cum omni pace et tranquillitate quantocius ad Sacram Regiam Maestatem transmittantur; ut tandem ipse iunctam sibi a Sain Gierei legationem coram Sacrae Regiae Maestatis expectam omnibus nobis grates dignas referre

possit et valeat. Neque etiam volumus aliquem in dubietate adducat illum, quod nos cum praefato Internuncio nullos nostros directores ac inanes ductores nostris ex castris dederimus, siquidem maritima ad praesens nostrorum navigatio praepedivit, qua de re dictus Internuncius latius et uberius nos omnes commune faciat per suum Interpretem. Interim nos cum omnibus suis obsequiis et animi submissione et amori et favori diligentissime commendamus. Datae de Zaporow in Korzeniow Covinansi, Septembris 2. anno 1624.

ENGLISH TRANSLATION

Letter of the Leader of the Cossacks at Zaporov through the Internuncio, the Tartar Shahin Girai, sent to His Sacred Royal Majesty.

John Lubiewicz, Leader of the Cossacks of Zaporov, with the entire army of His Sacred Royal Majesty at Zaporov.

To each and every one of the most illustrious, magnificent, noble, and respected lords, princes, dukes, palatines, knights, captains, vice-captains, and overlords, and moreover to all officials of the Castles and territories, to other noblemen and to ecclesiastical persons, and furthermore to the proconsuls, consuls, advocates, vice-advocates, and petty officials, and in addition to the squadron leaders of our army of Cossacks at present settled in the cities, and in general to all men of every walk of life we offer our most ready and loving homage.

By this present letter issuing from our camp at Zaporov, we are communicating and calling to your attention that in this conflict the Khan of the Tartars, Shahin Girai, sent to us his internuncio, named Murza, but in the same conflict sent another Murza to the most Serene King of Poland together with three hundred Christian captives, whom the said Shahin Girai had freed from captivity, and that the same Shahin Girai, giving evidence of his good will towards your Sacred Royal Majesty and to the entire Republic of Poland and at the same time seeking mutual peace and friendship to last forever, sent other

captives in much greater numbers to a city of the Cossacks called Vrochiste, where there is a camp, leaving a witness of his spirit towards the Sacred Royal Majesty and the entire Republic of the Poles, and desiring at the same time mutual peace and friendship to last forever.

But now while we have detained in our presence the legate of the aforementioned Shahin Girai, though sent to us with a special letter from the camp of his Royal Majesty (for which purpose also they had turned in at the command of Shahin Girai even with a despatch to the officer in charge of the camp) but the messenger destined for his Sacred Royal Majesty, after every kindness and hospitality had been shown to him especially, we despatched without delay from Zaporov to the same Sacred Royal Majesty. We earnestly ask all whom our letter reaches or who may happen to learn or read its contents, that the aforementioned internuncio may experience every hospitality wherever he arrives, but especially in the Royal states and in the realms of the nobles; that bread, salt and other requirements for his needed sustenance be not denied him on the journey; (f. 13v) that guides en route and horses with coaches be provided seasonably as need requires, and that from city to city, from realm to realm, with all peace and tranquillity, they may be sent forward as quickly as possible to his Sacred Royal Majesty, in order that at long last he may personally have the ability and occasion to show well-deserved gratitude to us all that the legation from Shahin Girai, long awaited in the presence of his Sacred Royal Majesty, has been united to himself. Nor again do we wish anyone to suggest any misgivings to him because from our camp with the aforesaid Internuncio we surrendered none of our guides and untitled leaders, since the expedition by sea of our men up to the present has prevented this; on this topic may the said Internuncio inform us all more liberally and fully through his interpreter. Meanwhile with every mark of respect for him and deference of spirit, we commend ourselves most earnestly to his love and favor.

Given at Zaporov in Korzeniow Covinansi, September 2, in the year 1624.

D O C U M E N T III

*Shahin Girai proposes a tripartite alliance of the Crimea,
Persia, and Poland against the Turks.*

Haus-Hof-Staats Archiv, Polen I, Karton 54, fasc. 1624,
fol.16v-17.

*Schedula parva a Siahin Gierei
ad Serenissimum Regem.*

Nos Galga Siachin Gierei Sultanus frater vester, cum literis nostris amoris et concordiae fraternae plenis Serenitati Vestrae uti fratri frameam auro obductam et lapillis praetiosis exornatam misimus; grato animo Serenitas Vestra acceptare velit. Praeterea notum sit Serenitati Vestrae, quod utrique nostri Serenissimus Siach Abbas Rex Persarum literas dedit, quas nobis fratri nostro cum framea superius nominata per fidelem nostrum Aibegium transmittimus; ex illis frameae (f.17) vaginis lapides 13 amissi sunt. Sit Serenitati Vestrae notum. Serenissimus Siach Abbas, Rex Persarum, nobis quoque Siachin Giereo, Sultano, vestro fratri ex optimo et praecipuo ferro frameam confectam misit, ut ipsa Turcam devastemus; illa etiam, quam Serenitati Vestrae fratri nostro mittimus, Turcas debellare debebitis, quod sit Vestrae Serenitati notum.

ENGLISH TRANSLATION

*A brief despatch from Shahin Girai
to the most Serene King.*

We, Kalga Shahin Girai the Sultan and your brother, with our letter full of brotherly love and harmony, have sent to your Serenity as to our brother a sword sheathed in gold and decorated with precious stones. May your Serenity be pleased to accept this in a spirit of gratitude.

Moreover let it be known to your Serenity that to both of us the most Serene Shah Abbas, King of the Persians, has sent a letter which for both of us through our loyal Arbegius we are forwarding to our brother with the sword mentioned above. From the sheath of the sword (F. 17) thirteen stones have been lost; let this be known to your Serenity. To us also, Shahin Girai and the Sultan, your brother, the most Serene Shah Abbas, King of the Persians, sent a sword of the best and finest iron, in order that with this sword we might destroy the Turk; with this also which we send to your Serenity, our brother, you shall be obliged to make war on the Turks; let this be known to your Serenity.

University of Manitoba

COSSACK GENERAL STAFF OFFICERS*

The executive organs of the Hetmanate were composed of the General Staff officers who formed an advisory body of the Hetman, called the General Staff Council (*Rada General'nykh Starshyn*).

The Hetman was the chief officer of the Cossack state.¹ Elected, at first by all Cossacks at popular or general councils, he later gained office by previous approval of the Russian or Polish governments. The hetman did not belong to the General Staff officers, he was above them. However, we will present a list of all hetmans for the sake of completion.

In the eighteenth century, the Russian central administration several times abolished the office of the hetman and substituted a ruling organ composed of Ukrainian and Russian officers, the Little Russian Collegium (1724-27, 1734-50, 1764-83). The Ukrainians were members of the General Staff Council, an elite body of Cossack officers which ruled the Hetmanate during the absence of a hetman.

The General Staff Council was composed of the following officers: General Quartermaster (*General'nyi Oboznyi*), two General Judges (*Generaln'ni Suddi*), General Chancellor (*General'nyi Pysar*), General Treasurer (*Gene-*

* This article comprises a chapter of a study *Cossack Administration of the Hetmanate*. The author gratefully acknowledges the encouragement given him by Prof. O. Pritsak of Harvard University and the financial grant from the Harvard Ukrainian Research Institute.

¹ The juridical study of the hetman's office still has to be written. However, we have several excellent studies of the General Staff by Lev Okinshevych. Most of our information about the General Staff comes from Okinshevych.

ral'nyi Pidskarbiu), two General Aides-de-Camp (*General'ni Osauli*), General Flag-Bearer (*General'nyi Khorunzhyi*), and General Standard Bearer (*General'nyi Bunchuzhnyi*).

General Staff Officers obtained their posts in the following way: election at a General Council by all the Cossacks, election at the Council of Cossack Officers (*Rada Starshyn*), appointment by the hettman, and after 1725, appointment by the Russian central government.²

The functions of the General Staff Council were manifold. Their primary task was to give the hetman advice on how to run the affairs of the Hetmanate. They participated in the formulation and execution of policy, both external and internal. They took part in the military operation of the Cossack army, in the planning stages and as field commanders. The General Staff Council also acted as the highest court of appeals, in exceptional cases.³ Individual members either presided over or sat on the board of all central administrative, judicial and financial institutions, such as the General Court and General Military Chancellery. And finally, the General Staff Council ruled the Hetmanate during the time of interregnum or in the hetman's absence.⁴

The development and growth of the importance of General Staff officers was a direct result of the weakening of the central authority of the hetman. While the rule of the hetman was eroded by the Russian central administration, it encouraged the increase in authority of the General Staff in the Hetmanate. Further, the General Staff Officers were the inner core of the numerous Council of Officers which congregated three times a year to establish guidelines for the general policy of the Hetmanate. In mid-eighteenth century, the process of personal aggrandizement through the collection of lands and moneys had absorbed the energy of the entire class of Cossack officers

² Okinshevych, 1926, p. 97.

³ Trial of Colonel Roslavets' for treason in 1676; investigation of charges against Grand Chancellor Bezborod'ko in 1751.

⁴ The functions of the General Staff as a group are discussed in great detail by Okinshevych, 1930, pp. 5-144; Okinshevych, 1926, pp. 86-107; Diadychenko, 1959, pp. 163-178.

and the General Staff officers were in the forefront of this movement. Therefore, they were more amenable than a strong hetman to the gradual transformation of the Hetmanate from an autonomous state to regular province within the Russian Empire.

More important General Staff officers, such as the General Quartermaster, General Judges, General Chancellor and General Treasurer supervised bureaucratic institutions to help them fulfill their assigned tasks. Lesser officials like the General-Aides-de-Camp, the General Flag Bearer and the General Standard Bearer became personal deputies or envoys of the hetman and were used to fulfill specific tasks or sent on assigned missions.

The General Staff officers lived in the capital of the Hetmanate, in close proximity to the hetman. They were remunerated for their services by large land grants (*rangovi maietnosti*), in money and in kind, through special levies. Upon retirement, they joined the ranks of the upper stratum of Cossack nobility, the Fellows of the Standard (*bunchukovi tovaryshi*) and received personal grants of lands from the general land fund.

We will examine briefly the office and the function of each of the General Staff officers and give a list of office holders.

GENERAL QUARTERMASTER

The General quartermaster held the second highest office in the Hetmanate. He was responsible for the Cossack artillery, gunpowder and munitions and other military supplies. He also supervised the army's herds of horses and baggage train. There also were indications, that he inspected and maintained fortresses in the Hetmanate. While his main responsibility was to maintain the army artillery, he also controlled the regimental artillery, through the regimental quartermasters.⁵

The office of the quartermaster in the Cossack army is known from 1601.⁶ With the establishment of the Het-

⁵ Okinshevych, 1926, pp. 107-114; Diadychenko, 1959, p. 178.

⁶ Krypiakievych, 1925-31, vol. 138-40, p. 73.

manate, the General Quartermaster organized his staff into the Chancellery of the General Military Artillery and, in 1654, supervised 300 canoneers and numerous gunsmiths, producers of gunpowder, drivers, herdsman and other assorted individuals. His personal staff included an aide-de-camp, a scribe and a flag-bearer.

Aside from his main function to supervise the Cossack artillery, the General Quartermaster fulfilled a variety of duties as the second highest official of the Hetmanate. As head of the General Staff Council, he became the chief executive upon the hetman's demise; e.g. Petro Zabala in 1672, Vasyl' Borkovs'ky in 1687. He also served as Acting hetman, leading a part of the Cossack army during military operations. The quartermaster was sent as a special envoy of the Hetman to Warsaw or Moscow.

Furthermore, he was asked to perform specific tasks: in 1649, Ivan Cherniata compiled the Register of Zboriv, in 1734, Iakiv Lyzohub became president of the codification committee compiling the Cossack Code of Laws; in 1764, Semen Kochubei was appointed to the Little Russian Collegium.⁷

The General Quartermaster rose to the second highest position in the hierarchy of the Hetmanate due to the importance of artillery in the Cossack army.

GENERAL JUDGES

The office of military judges was known among the Cossacks from 1625.⁸ From Khel'nyts'kyi onwards, there were usually two General Judges who conducted the judicial affairs of the Hetmanate.

The judges served as collective heads of the General Court which was organized in 1654. The General Court was an appellate court but also heard cases of the first instance. Usually, only one judge conducted a particular case with the aid of a legal scribe. In important cases, other members of the General Staff Council served on the

⁷ Okinshevych, 1926, pp. 109-111; Okinshevych, 1930, p. 150.

⁸ Okinshevych, 1926, pp. 115-122; Okinshevych, 1930, pp. 153-162.

bench of the General Court.⁹ In 1721, the Chancellery of

The two judges were also sent by the hetman to in-
the General Court was organized to handle the increasing
number of cases reviewed by the General Judges with a
staff of fifty officials. Other General Staff officers were
invited to sit and conduct hearings at the Chancellery of
the General Court.

investigate and settle disputes in the regiments. These were
usually serious disagreements between the colonel and his
regimental officers, cases of *lèse majesté* or denunciations
of Cossack officials by city magistrates. In 1735-38, Gen-
eral Judge Ivan Borozdna served as the head of the codi-
fication committee compiling the Cossack Code.

Besides their judicial functions, the General Judges
were members of the General Staff Council and served
in advisory capacities to the hetman. Certain General
Judges were appointed Acting Hetmans and even led the
Cossack army in the field; Mykhailo Vuiakhevych in 1689,
Vasyl' Kochubei in 1707, Ivan Samoilovych led three Cos-
sack regiments (1669), and Pavlo Zhyvotovs'kyi commanded
the defense of Chyhyryn against the Turks (1678).¹⁰

As General Staff officers, judges were used as en-
voys on foreign missions. They were also assigned specific
tasks such as to negotiate a cease fire, act as liason officers
between the Cossack and Russian armies on joint cam-
paigns, interrogate important prisoners or supervise the
transfer of confiscated moneys and goods.

General Judges were not selected on the basis of
legal experience and most came from junior ranks of the
General Staff or were former colonels. The judicial branch
was not separated from the executive and as seen from
the above, General Judges functioned primarily as General
Staff officers. One General Judge, Ivan Samoilovych be-
came hetman.

GENERAL CHANCELLOR

The General Chancellor was the closest person to the
hetman from the General Staff officers and acted as the

⁹ For procedures and cases see Pashuk, *Sud i sudochyn'stvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII-XVIII st.* L'viv, 1967.

¹⁰ Okinshevych, 1926, p. 118.

hetman's confidant. This was due to the chancellor's primary function: to manage the hetman's chancellery and engage in correspondence with foreign and domestic personalities.

The General Chancellor engaged in diplomatic manoeuvrings with foreign leaders, conducted negotiations, gave written and oral instructions to envoys, supervised the national archives, acted as Keeper of the Great Seal and had authority to sign the hetman's decrees in his absence.¹¹

He also supervised the preparation of all the hetman's decrees (*universalny*), memorials, land grants, and domestic correspondence. He had a numerous staff of scribes, scribes and clerks who worked at the General Military Chancellery, which in 1720, took over the tasks of the smaller Hetman's Chancellery.

The office of the military chancellor was known from 1578.¹² The chancellor was least involved in the routines of the General Staff Council due to his own tasks. However, he was responsible for preparing the agenda for their meetings. Occasionally, the chancellor would be sent to hear a legal dispute, usually in the company of a General Judge. Sometimes, he was used to settle the personal affairs of a hetman; Sava Prokopovych was sent by Samoilovych to negotiate a dowry agreement for his daughter.

The chancellors were educated individuals with a knowledge of several foreign languages, diplomatic protocol and previous experience in administrative work and procedures. Many came from the ranks of the senior scribes of the General Military Chancellery or from regimental chancellors. Three General Chancellors became hetmans: Ivan Vyhovs'kyi, Pavlo Teteria and Pylyp Orlyk.

GENERAL TREASURERS

General Treasurers became part of the General Staff only in 1728. The office of the treasurers appears during Bohdan Khmel'nyts'kyi's time. The office, however, was

¹¹ *Ibid.*, pp. 122-133; Okinshevych, 1930, pp. 174-191.

¹² Krypiakievych, 1925-31, vol. 138-40, p. 78.

not popular with the hetmans, who preferred to control the treasury themselves, during most of the Hetmanate. Only Briukhovets'kyi had a General Treasurer on his General Staff in the seventeenth century.

With the restoration of the hetman's office, in 1728, the General Treasurer became an established rank among the General Staff officers.¹³ His primary function was to supervise the finances of the Hetmanate. He collected revenues from various direct and indirect taxes, granted licenses to run flour mills and iron works, supervised collection of a portion of the profits for the Treasury, farmed out various commercial enterprises (*orendy*) and watched for income from quitrents which came from the peasantry that tilled the land of the general land funds.

The treasurer presided over the Chancellery of the Little Russian Treasury which handled routine administration of the finances. The treasury was an object of much interest to the Russian central administration and they placed three controllers to watch for irregularities in the collection and disbursements of revenue.

General Treasurer also took part in the General Staff Council and shared their duties, serving on the board of the General Court and the General Military Chancellery. Occasionally, he was given special assignments: Rakushka supervised the division of the Nizhyn Regiment into three component parts. The best known General Treasurer was Roman Rakushka-Romanovych, whom many scholars recognize as the author of the Cossack chronicle, *Litopys Samovydtzia* (Eyewitness Chronicle).

GENERAL AIDES-DE-CAMP

The office of military aide-de-camp (*viiskovyi osaul*) is known from 1545.¹⁴ There were two aides in the Cossack army before the Hetmanate and after its organization, two General Aides-de-Camp joined the General Staff Council.

The primary functions of the General Aides-de-Camp were military: they commanded large detachments of Cos-

¹³ Okinshevych, 1930, pp. 162-163; Okinshevych, 1926, pp. 133-139.

¹⁴ Krypiakvych, 1925-31, vol. 138-140, p. 76.

sacks during military expeditions either as Acting Hetmans or General Aides-de-Camp. While the army was in the field, the General Aides organized the encampments, looked after camp security, issued daily passwords, sent out reconnaissance parties, etc.¹⁵

During the meetings of the General Staff Council, they acted as sergeant-at-arms, sat on various sessions of central organs of administration, served as envoys and were responsible for the internal security of the Hetmanate. Their police powers included the suppression of any mutinies, either in the field or in the cities and villages. They commanded the mercenary troops, the *kompaniitsi*, *serdiuky*, and the *zholdaky*.

They were also responsible for the preparedness of the Cossack army. Each year they held musters of the regiments, inspecting the Cossacks and checking their equipment and horses.

The General Aides were most frequently used by the hetman for *ad hoc* assignments. A sample of these tasks shows how varied they were: prepare a ford on a river, investigate complaints of Cossacks against their officers, establish the boundaries of regimental and company territories, prepare a cost estimate of a forthcoming campaign, stop an illegal forgery operation of official seals, settle a land dispute between a colonel and the town council.

The General Aides-de-Camp were important officers and most achieved higher rank within the General Staff Council. Four became hetmans: Petro Doroshenko, Demian Mnohorishnyi, Ivan Mazepa, and Ivan Skoropads'kyi.

GENERAL FLAG BEARER

The General Flag Bearer and the General Standard Bearer were the lowest ranking General Staff officers. The flag-bearer's office is known from the time of Bohdan Khmelnyts'kyi, but it lapsed. It was revived by Briukhovets'kyi in 1663.

¹⁵ Function of General Aides discussed by Okinshevych, 1926, pp. 139-152.

The main function of the General Flag Bearer was ceremonial.¹⁶ He carried the great military banner (*khoruhva viis'kova*) during important functions, such as the election of new hetman or at the launching of a new campaign. His other tasks were to share the responsibilities of the General Staff Council: meet foreign dignitaries, sit on various sessions of the central governmental institutions, serve as the hetman's envoy and fulfill special assignments.

The Flag-Bearers were used to lead smaller bodies of Cossacks into battle or on work details; Karpovych in 1675-77, Sulyma in 1716. Ivan Sulyma commanded several thousand Cossacks sent to dig canals in the Lake Ladoga region, were over half of them perished. They were also sent by the hetman to settle land disputes, investigate causes for rebellion in the Kievan Regiment (1696), supervise the partition of monastery lands, interrogate prisoners, act as inspector-generals with the General Aides in the annual musters of the Cossack army and similar tasks.

The General Flag-Bearers gained importance in the eighteenth century when energetic individuals like Sulyma, Horlenko and Khanenko assumed this post.

GENERAL STANDARD-BEARERS

The least important member of the General Staff was the General Standard Bearer. He became a full fledged member of the General Staff Council only in 1675.¹⁷ Until that time, the Standard Bearer was an officer of the Hetman's court.

His main task to display the horsetail standard of the hetman (*bunchuk*) during ceremonies and on campaigns. Other functions of the General Standard Bearer consisted of being a member of the Collegium of the General Staff Council that controlled the central administrative institutions.

His other tasks were assigned by the hetman; command of a body of troops on campaigns (Stryevs'kyi in 1669 and Polubotok in 1674), act as the hetman's deputy

¹⁶ *Ibid.*, pp. 152-157.

¹⁷ *Ibid.*, pp. 158-166.

in the installation of a new colonel, during an election of a bishop or to assume control of a regiment as a temporary acting colonel.

General Standard-Bearers also settled land disputes between officers and Cossacks, convoyed important prisoners, and commanded the hetman's personal guard (Myhai in 1658). They were sent to take an accounting of a confiscated estate, supervise the construction of a dam, and lead a search party for wanted criminal.

General Standard Bearers usually advanced to higher office within the General Staff Council and one, Ivan Skoropads'kyi became hetman.

HETMANS

- 1648 (I)—1657 (6.VIII) Bohdan Khmel'nyts'kyi
Doroshenko, 1966, II, p. 12, 46
- 1657 (26.VIII)—1659 (IX) Ivan Vyhovs'kyi
Modzalevskii, 1908-14, I, p. 219-220
- 1659 (13.X)—1662 (XII) Iurii Khmel'nyts'kyi (I tenure)
Velychko, 1848-64, I, p. 404-05; *Soloviev*, 1963, VI, p. 111
- 1660-1663 (VII) Iakym Somko (Acting Hetman on the
Left Bank)
Doroshenko, 1966, II, p. 66-67
- 1663 (I)—1665 (VI) Pavlo Teteria (Hetman on the
Right Bank)
Ibid., p. 67
- 1663 (17.XIII)—166h (7.VI) Ivan Briukhovets'kyi
(Hetman on the Right Bank)
Modzalevskii, 1908-14, I, p. 115
- 1665 (20.VI)—(18.VIII) Stepan Opara (pretender;
supported by Tatars on Right Bank)
Doroshenko, 1939, p. 36
- 1665 (X)—1676 (19.IX) Petro Doroshenko (Hetman on
Right Bank)
Doroshenko, 1939, p. 41; *Modzalevskii*, 1908-14, I, p. 452
- 1668 (XI)—1669 (VI) Petro Sukhovii (pretender;
supported by Tatars on Right Bank)
Kostomarov, 1967, VI, p. 244

- 1669—1674 (15.III) Mykhailo Khanenko (pretender;
supported by Poles on Right Bank)
Doroshenko, 1966, II, p. 82
- 1668 (VI)—1669 (III) Demian Mnohohrshnyi (acting
Hetman on Left Bank)
- 1669 (3.III)—1672 (13.III) Demian Mnohohrshnyi (full
Hetman on the Left Bank)
Modzalevskii, 1908-14, III, p. 554-555
- 1672 (25.V)—1687 (VII) Ivan Samoilovych
Ibid., IV, p. 477
- 1677—1681 Iurii Khmelnyts'kyi (II tenure) on Right Bank,
supported by the Turks
Doroshenko, 1966, II, p. 90-3
- 1687 (25.VII)—1709 (22. VIII) Ivan Mazepa
Modzalevskii, 1908-14, III,
- 1708 (6.XI)—1722 (3.VII) Ivan Skoropads'kyi
Ibid., IV, p. 660
- 1710 (5.V)—1739 Pylyp Orlyk (Hetman in exile)
Doroshenko, 1966, II, p. 159
- 1722 (3.VII)—1724 (18.VII) Pavlo Polubotok (Acting
Hetman)
Modzalevskii, 1908-14, IV, p. 182-83
- 1724—1727 I Little Russian Collegium
Doroshenko, 1966, II, p. 179
- 1727—1734 Danylo Apostol
Krupnyts'kyi, 1948, p. 77
- 1734—1750 II Little Russian Collegium
Doroshenko, 1966, II, p. 189, 195
- 1750—1764 Kyrylo Rozumovs'kyi
Ibid., p. 195, 200
- 1764—1783 III Little Russian Collegium (General Governor
P. Rumiantsev-Zadunais'kyi)
Ibid., pp. 200-206

GENERAL QUARTERMASTERS

- 1648—1650 Ivan Cherniata (Charnota, Charnytsia)
Krypiakevych, 1925-31, Vol. 138-140, p. 75
- 1650 Ivan Volevach (Volevachenko)
Modzalevskii, 1908-14, I, p. 217

- 1650—1654 Fedir Korobka
Okinshevych, 1926, p. 88
- 1655 (X) Tymish Nosach
Krypiakevych, 1925-31, Vol. 138-140, p. 75
- 1655—1656 Ivan Volevach
Lypyns'kyi, 1912, p. 268
- 1656—1657 (X) Tymish Nosach
Okinshevych, 1926, p. 88
- 1658 Konstantyn Vyhovs'kyi
Lypyns'kyi, 1912, p. 307
- 1658-1663 Tymish Nosach
Okinshevych, 1926, p. 110
- 1662—1663 Dmytro Sviatukha (Somko's staff)
AIZR, V, p. 115; *Stetsiuk*, 1960, p. 238
- 1665 (30.XI) Mykhailo Radkevych (Teteria's staff)
Lypyns'kyi, 1912, p. 305
- 1665 (4.IV) Tymish Nosach (Teteria's staff)
Doroshenko, 1939, p. 30
There is also information that Ustym Zelenko and Semen Polovets' served as General Quartermasters in 1663 and 1665 respectively.
- 1665 (VII-VIII) Petro Doroshenko (Opara's staff)
Doroshenko, 1939, p. 42
- 1663—1666 Ivan Tsisars'kyi (Briukhovets'kyi's staff)
G. G.
- 1663 (18.VIII) Pavlo Zhyvotovs'kyi (Acting Quartermaster on Briukhovets'kyi's staff)
Okinshevych, 1926, p. 21
- 1668 (I) Ivan Bezpalyi (Briukhovets'kyi's staff)
Kostomarov, 1967, VI, p. 105
- 1666 (II) Ivan Demydenko (Doroshenko's staff)
Doroshenko, 1942, p. 17
- 1667 (X) Ivan Demydenko (Doroshenko's staff)
Doroshenko, p. 129
- 1668—1669 Iakiv Koryts'kyi (Doroshenko's staff)
Okinshevych, 1926, p. 110
- 1669 (VI) Fedir Korobka (Doroshenko's staff)
Doroshenko, p. 288

- 1671-1674 Ivan Hulak (Doroshenko's staff)
G. G.
- 1674 Fedir Burliai (Khanenko's staff)
Diariush, 1858, p. III.
- 1669—1685 Petro Zabala
Modzalevskii, 1908-14, II, p. 74
- 1685—1702 Vasyl' Dunin-Borkovs'kyi
Ohloblyn, 1960, p. 148
- 1702—1707 vacant
Ibid.
- 1707—1709 Ivan Lomykovs'kyi
Modzalevskii, 1908-14, III, p. 187
- 1709—1728 vacant
Krupnyts'kyi, 1948, p. 77
- 1728 (18.III)—1749 Iakiv Lyzohub
Ohloblyn, 1960, p. 271
- 1751 (15.X)—1779 Semen Kochubei
Modzalevskii, 1908-14, II, p. 533

GENERAL JUDGES

- 1649—1650 Matthias Onatskovych
Krypiakevych, 1925-31, v. 138-40, p. 77; *Okinshevych*,
 1930, p. 161
- 1652—1658 Samiilo Bohdanovych-Zarudnyi
Krypiakevych, 1925-31, v. 138-40, p. 77-78
- 1654 (8.I) Fedir Loboda
Krypiakevych, 1954, p. 456
- 1658 (7.IX) Fedir Loboda
 AIZR, IV, p. 144-146
- 1659 (1.VII) Fedir Loboda
Lypyns'kyi, 1912, p. 292
- 1656—1657 Antin Zhdanovych
Modzalevskii, 1908-14, II, p. 31
- 1657 (X) Hryhorii Lisnyts'kyi
Ibid., III, p. 244
- 1657—1659 Herman Hapanovych
Hrushevs'kyi, X, p. 76-77
- 1659 (13.X) Ivan Kravchenko
Okinshevych, 1926, p. 98

- 1659—1660 Ivan Bezpalyi
Radians'ka Entsyklopediia Istorii Ukrainy, I, p. 119
- 1662 (4.VI) Mykhailo Radkevych
Maksimovych, 1876-80, I. 771
- 1663 (II) Ivan Dechen'ka (Somko's judges)
 Semen Ostapiv Hladkyi
AIZR, VI, p. 343-77
- 1663-1665 Ivan Krechovets'kyi
Okinshevych, 1926, p. 120; *Doroshenko*, 1939, p. 30
- 1664 (30.XI) Herman Hapanovych
Ibid.
- 1663 (III)—1666 (I) Iurii Nezamai
Okinshevych, 1926, p. 119
- 1664—1669 Pavlo Zhyvotovs'kyi
Ibid., p. 98
- 1663 (VIII)—1669 Petro Zabila
Modzalevskii, 1908-14, II, p. 74
- 1665 Radochyns'kyi (Opara's judge)
Doroshenko, 1939, p. 40
- 1666 (20.II) Mykhailo Sulychych (Doroshenko's judges)
 Semen Bohachenko
Doroshenko, 1942, p. 17
- 1667 Herman Hapanovych
Doroshenko, p. 129
 Semen Bohachenko
Ibid.
- 1668 (4.IV) Semen Bohachenko
Ibid., p. 167
 Olyshevs'kyi
Ibid.
- 1669 (IV) Oryhorii Bilohrud (Doroshenko's judge)
Okinshevych, 1929, p. 420
- 1669 (5.II) Herman Hapanovych (Doroshenko's judge)
Modzalevskii, 1912, p. 4
- 1671 (12.II) Prokip Berezhets'kyi (Doroshenko' judge)
Tselevych, 1898, v. 13
- 1671 (12.II) Semen Polovets' (Doroshenko's judge)
Ibid.

- 1671 (4.III) Prokip Berezhets'kyi (Doroshenko's judge)
Vozniak, 1933, p. 41-42
- 1674 (III) Iakiv Ulezko (Doroshenko's judge)
Soloviev, 1963, VI, p. 470
- 1675 Dmytro Cherniavs'kyi (Doroshenko's judge)
Ohloblyn, 1960, VI, p. 245
- 1670 Semen Bohachenko (Khanenko's judge)
Kostomarov, 1967, VI, p. 175
- 1671 Emanuil Fedorovich (Khanenko's judge)
Lypyns'kyi, 1912, p. 287
- 1669—1672 Ivan Samoilovych
Modzalevskii, 1908-14, IV, p. 477
- 1672—1681 Ivan Domontovych
Lukomskii, 1914, p. 46
- 1683—1691 Mykhailo Vuiakhevych
Ohloblyn, 1928, p. 204
- 1685 Kost' Kublyts'kyi
Okinshevych, 1929, p. 427
- 1687—1700 Sava Prokopovych
Lukomskii, 1914, p. 158
- 1699—1708 Vasyl' Kochubei
Modzalevskii, 1908-14, II, p. 524
- 1706—1709 Vasyl' Chuikevych
Ohloblyn, 1960, p. 149
- 1707—1709 Mykhailo Hamaliia
Ibid., p. 158
- 1709—1716 Oleksii Turans'kyi
Ibid., p. 149
- 1714—1715 Ivan Nos
Modzalevskii, 1908-14, I, p. 153
- 1715-1725 Ivan Charnysh
Ibid., p. 191
- 1727 (2.XI) Roshchakovs'kyi
Turkovs'kyi
Dnevnie zapiski, 1853-1913, I, p. 246
- 1728 (18.III)—1740 (26.1) Mykhailo Zabila
Modzalevskii, 1908-14, II, p. 78
- 1728—1730 Andronik Kandyba
Ibid., III, p. 99

- 1731 (7.XII)—1740 Ivan Borozdna
Dnevnii zapiski, 1853-1913, IV, p. 45
- 1741 (2.IV)—1751 (5.I) Fedir Lysenko
Modzalevskii, 1908-14, III, p. 132
- 1741 (2.VI)—1751 (18.VIII) Iakym Horlenko
Ibid., I, p. 305
- 1756—1782 Illia Zhurman
Ibid., II, p. 61
- 1762 (23.III)—1781 Oleksander Dublians'kyi
Ibid., I, p. 474
- 1763—1776 Iakym Sulyma
Okinshevych, 1926, p. 119

GENERAL CHANCELLORS

- 1648—1657 Ivan Vyhovs'kyi
Krypiakevych, 1925-31, vol. 138-40, p. 78
- 1657—1659 Ivan Hrusha
Hrushevs'kyi, 1955, X, p. 77
- 1659—1660 Semen Holukhivs'kyi
Okinshevych, 1926, p. 98
- 1659—1660 Ostap Fanstievych
Ibid.
- 1660 (22.XI)—1663 Pavlo Teteria
Ibid., p. 103
- 1663—1665 Sviatoslav Kryvets'kyi
Lypyns'kyi, 1912, p. 203
- 1660 (V)—1663 (VII) Mykhailo Vuiakhevych
(Somko's chancellor)
Ohloblyn, 1928, p. 203
- 1663—1665 Stepan Hrechanyi-Potrebych
Modzalevskii, 1908-14, I, p. 336
- 1665—1669 Zakhar Shyikevych
Okinshevych, 1928, p. 111
- 1666 Ivan Chekalovs'kyi (Doroshenko's chancellor)
Doroshenko, 1942, p. 17
- 1667—1668 (VIII) Lukash Buskevych (Doroshenko's
chancellor)
Ohloblyn, 1928, p. 202

- 1668—1676 (IX) Mykhailo Vuiakhevykh (Doroshenko's
chancellor)
Ibid.
- 1669 Petro Sukhovii (Khanenko's chancellor)
Andrusiak, 1929, p. 197
- 1674 Ivan Lomykovs'kyi (Khanenko's chancellor)
Ohloblyn, 1960, p. 149
- 1668 (I—VI) Fedir Mykhailovych (Acting Chancellor for
Shyikevykh)
Kostomarov, 1967, VI, p. 105
- 1669—1672 Karpo Mokrievych
Lukomskii, 1914, p. 116
- 1672—1687 Sava Prokopovych
Ohloblyn, 1960, p. 36
- 1687—1699 Vasyl' Kochubei
Ibid., p. 271
- 1702—1706 Vasyl' Chuikevykh
Ibid., p. 149
- 1706—1709 Pylyp Orlyk
Ibid., p. 379
- 1709—1725 Semen Savych
Modzalevskii, 1908-14, IV, p. 439
- 1709—1714 Ivan Maksymovych (Orlyk's chancellor)
Diadychenko, 1959, p. 182
- 1724—1728 Collegium of Three: I. Levents', I. Manuilovych,
S. Hrechanyi
Okinshevykh, 1926, p. 126
- 1727 (6.X) Semen Chuikevykh (Acting Chancellor)
Dnevnie zapiski, 1853-1913, I, p. 246
- 1728—1739 Mykhailo Turkovs'kyi (officially appointed
in 1731)
Kurdiumov, 1907, p. 180; *Okinshevykh*, 1926, p. 10
- 1741 (20.II)—1742 (5.XI) Andrii Bezborod'ko (I tenure)
Modzalevskii, 1908-14, I, p. 42
- 1742 (III)—1749 Andrii Runovs'kyi (Acting Chancellor)
Lazarevskii, 1901, I, p. 36
- 1750 Stepan Petrunkevych (Acting Chancellor)
Okinshevykh, 1926, p. 92

- 1750 (22.II)—1762 Andrii Bezborod'ko (II tenure)
Vasilchikov, 1880, I, p. 122;
Modzalevskii, 1908-14, I, p. 42
- 1761 (25.ZII)—1767 Vasyl' Tumans'kyi
Bantysh-Kamenskii, 1822, IV, p. 134

GENERAL TREASURERS

- 1654 (I) Ivan Kovalevs'kyi (unsure, he served as Het-
 man's treasurer)
Krypiakevych, 1925-1931, vol. 138-40, p. 27
- 1663—1668 Roman Rakushka-Romanovs'kyi
Modzalevskii, 1919-22, p. 18
- 1729 (7.V)—1740 Andrii Markovych
Astriab, 1909, p. 81, 95
- 1741—1758 (2.1) Mykhailo Skoropads'kyi
Modzalevskii, 1908-14, IV, p. 664
- 1758—1764 Vasyl' Hudyma
Vasilchikov, 1880, I, p. 315

GENERAL AIDES-DE-CAMP

- 1649 (IV)—1654 Mykhailo Luchchenko
Krypiakevych, 1925-31, vol. 138-140, p. 75-76
- 1657—1658 Mykhailo Luchchenko
Ibid.
- 1649 (IX)—1654 (I) Demian Lysovets'
Ibid.
- 1654 (XII) Vasyl' Tomylenko
Hrushevs'kyi, 1955, IX, p. 1018
- 1654 (XII) Mis'ko (Myzko) Dubyna
Ibid.
- 1655 (X)—1659 Ivan Kovalevs'kyi
Krypiakevych, 1925-31, vol. 138-140, p. 77
- Others during the tenure of Bohdan Khmel'nyts'kyi:
 Fylon Dzhadzalyi
Lypyns'kyi, 1954, p. 169
 Semen Hladkyi
Ibid.
 Havrylo Lysovs'kyi
Ibid.
 Gurs'kyi
Ibid.

- 1658 (IX) Fedir Vovk
AIZR, IV, p. 144-146
- 1658 (IX) Ivan Skorobahat'ko
Ibid.
- 1659 (IX) Ivan Krekhovets'kyi
Lypyns'kyi, 1912, p. 292
- 1659 (X) Onysym Chebotkiv
Okinshevych, 1926, p. 98
- 1663 Mykhailo Pryhara (Somko's aide)
Stetsiuk, 1960, p. 238
Ibid.
- 1663—1664 Petro Doroshenko (Teteria's aide)
Modzalevskii, 1908-14, I, p. 451
- 1664 Ivan Lunychenko (Teteria's aide)
Lypyns'kyi, 1912, p. 305
- 1663—1664 Ivan Bohun (Teteria's aide)
Maksimovych, 1876-80, I, p. 521
- 1663 Stefan Afanasievych Ivaniv (Briukhovets'kyi's aide)
Okinshevych, 1926, p. 22
- 1663 Partem Nuzhnyi (Briukhovets'kyi's aide)
- 1663—1664 Petro Doroshenko (Teteria's aides)
Ibid.
- 1665—1666 Vasil' Fedaienko (Demiadenko)
(Briukhovets'kyi's aide)
AIZR, VI, p. 1-24; *Markevich*, 1842-1843, III, p. 230
- 1665—1666 Pavlo Konstantyniv (Briukhovets'kyi's aide)
Okinshevych, 1926, p. 144
- 1666 (VII) Artem Martyniv (Briukhovets'kyi's aide)
Ibid., p. 143
- 1668 (1.I) Demian Mnohohrishnyi (Briukhovets'kyi's aide)
Kostomarov, 1967, VI, p. 105
- 1668 Vasyl' Mnohohrishnyi
Modzalevskii, 1908-14, III, p. 556
- 1668-1671 (I) Matvii Hvyntovka
Okinshevych, 1926, p. 145
- 1672 (IV) Pavlo Hrybovych
Okinshevych, 1930, p. 49

- 1665 Samiilo Frydrykevych (Opara's aide)
Doroshenko, 1939, p. 40
- 1666 (I) Pavlo Apostol (Doroshenko's aide)
Doroshenko, 1942, p. 17
- 1666 (I) Demian Pyliai (Doroshenko's aide)
Ibid.
- 1667 (X) Demian Pyliai (Doroshenko's aide)
Doroshenko, p. 129
- 1668 Zhadan Iakymenko
Ibid.
- 1669—1675 (VIII) Tymish Shulika (Doroshenko's aide)
Okinshevych, 1926, p. 140
- 1669 (I)—1674 (II) Iakiv Lyzohub (Doroshenko's aide)
Modzalevskii, 1908-14, III, p. 97
- 1669 (X) Iarema Petranovs'kyi (Doroshenko's aide)
Velychko, 1848-64, II, p. 227
- 1669 (X) Andrii Tarasenko (Doroshenko's aide)
Ibid.
- 1670 (III) Kharlan (Doroshenko's aide)
Tselevych, 1898, p. 13
- 1674 Hryhor Lyzohub (Doroshenko's aide)
Ohloblyn, 1960, p. 36
- 1674 Hryhorii Bilohrud (Doroshenko's aide)
Kratkoe Opisanie, 1878, p. 276-7
- 1674 Mykhailo Hamaliia (Doroshenko's aide)
Ohloblyn, 1960, p. 271
- 1672 (17.VI)—1678 (II) Ivan Lysenko (Samoilovych's aide)
Okinshevych, 1926, p. 98
- 1672 (17.VI)—1678 (II) Oleksander Cherniak
(Samoilovych's aide)
Okinshevych, 1929, p. 368
- 1678 (II)—1681 (III) Leontii Polubotok
Modzalevskii, 1908-14, IV, p. 180
- 1682—1687 Ivan Mazepa
Ibid., III, p. 288
- 1683—1690 Mykhailo Myklashevs'kyi
Ibid., III, p. 474

- 1687 (VII)—1688 Voitsa Serbyn (Mazepa's aide)
Okinshevych, 1930, p. 85
- 1687 (VII)—1688 Andrii Hamaliia (Mazepa's aide)
Ibid.
- 1689—1694 Andrii Hamaliia
Ohloblyn, 1960, p. 152
- 1692—1707 Ivan Lomykovs'kyi
Modzalevskii, 1908-14, III, p. 187
- 1701—1706 (II) Ivan Skoropads'kyi
Ibid., IV, p. 660
- 1708 Antin Hamaliia
Ohloblyn, 1960, p. 153
- 1707—1709 Mykhailo Hamaliia
Okinshevych, 1926, p. 111
- 1708 (VIII)—1709 Dmytro Maksymovych
Ohloblyn, 1960, p. 362
- 1710—1711 Fedir Myrovych (Orlyk's aide)
Ibid., p. 371
- 1714—1720 Hryhor Hertsyk (Orlyk's aide)
Ibid., p. 154
- 1709—1717 Ivan Butovych (Skoropads'kyi's aide)
Modzalevskii, 1908-14, I. p. 123
- 1719—1724 Vasyl's Zhurakivs'kyi
Radians'ka Entsyklopediia Istorii Ukrainy, II, p. 156
- 1728 (6.XII)—1738 (14.I) Ivan Manuilovych
Modzalevskii, 1908-14, III, p. 385
- 1728 (16.XII)—1741 Fedir Lysenko
Ibid., III, p. 132
- 1740 (13.XI)—1758 Iakiv Iakubovych
Dnevnie zapiski, 1853-1913, III, p. 129; *Okinshevych*,
1926, p. 102
- 1741—1758 Petro Val'kevych
Modzalevskii, 1908-14, I, p. 163
- 1758—1781 Ivan Zhoravka
Bantysh-Kamenskii, 1822, IV, p. 131
- 1761 (25.XII)—1781 Ivan Skoropads'kyi
Modzalevskii, 1908-14, IV, p. 666

GENERAL FLAG-BEARERS

- 1649 (X) Opanas Protsovkin
Reiestr, 1874, II, p. 2
- 1650 (15.X) Vasyl Bunchuznyi
Okinshevych, 1926, p. 53
- 1663 (XI) Ivan Oleksii Popov
Okinshevych, 1930, p. 22
- 1665 (IX) Mykola Iakovlevych
AIZR, VI, p. 1-24
- 1666 (X) Mykola (Iakovliv)
Bantysh Kamenskii, 1858-59, I, p. 137
- 1669 (II-III) Vasyl' Svyrydovych
Velychko, 1848-64, II, p. 175
- 1622—1677 Hryhorii Karpovych Korovka-Vol's'kyi
Ohloblyn, 1960, p. 189
- 1678—1672 Stepan Zabala
Modzalevskii, 1908-14, II, p. 75
- 1682 Mychailo Myklashevs'kyi
Ibid., III, p. 474
- 1687 (VII) Vasyl' Zabala
Okinshevych, 1930, p. 85
- 1689—1691 Ivan Lomykovs'kyi
Ohloblyn, 1960, p. 149
- 1691—1694 Iukhym Lyzohub
Modzalevskii, 1908-14, III, p. 98
- 1703—1707 Mykhailo Hamaliia
Ibid., I, p. 240
- 1708 (28.XI) —1721 Ivan Sulyma
Ohloblyn, 1960, p. 152
- 1722—1728 position vacant
Krupnyts'kyi, 1948, p. 77
- 1729—1741 Iakym Horlenko
Dnevnie zapiski, 1857—1913, II, p. 304
- 1741—1759 Mykola Khanenko
Diarush, 1858, p. XIII
- 1760—1762 Petro Iskryts'kyi
Bantysh-Kamenskii, 1822, IV, p. 134
- 1762—1782 Danylo P. Apostol
Modzalevskii, 1908—14, I, p. 117

GENERAL STANDARD-BEARERS

- 1649 (X) Vas'ko Bunchuchnyi
Reiestr, 1874, II, p. 2
- 1658—1659 (VIII) Dmytro Myhai
Okinshevych, 1926, p. 159
- 1663 (XI) Hryhorii Vytiazenko
Okinshevych, 1930, p. 22
- 1665 (IX) Ius'ko Shushakivs'kyi
AIZR, VI, p. 1 - 24
- 1669 (II) Lukash Zborovs'kyi
Velychko, 1848—64, II, p. 185
- 1669—1672 Konstantyn Stryevskiy
Okinshevych, 1926, p. 263
- 1672—1677 Leontii Polubotok
Ohloblyn, 1960, p. 180
- 1678 (II) —1687 (XII) Konstantyn Ivaniv Holub
Okinshevych, 1926, p. 98; 133
- 1688 (XII)—1690 (X) Iukhym Lyzohub
Modzalevskii, 1908—14, III, p. 98
- 1696 (VII) Iukhym Lyzohub
Bantysh-Kamenskii, 1822, III, 21
- 1698—1701 Ivan Skoropads'kyi
Ohloblyn, 1960, p. 326
- 1701—1703 Mykhailo Hamaliia
Ibid., p. 152
- 1703—1708 Dmytro Maksymovych
Modzalevskii, 1908—14, III, p. 300
- 1708—1709 Fedir Myrovych
Ohloblyn, 1960, p. 326
- 1713—1718 Iakiv Lyzohub
Modzalevskii, 1908—14, III, p. 101
- 1728—1731 Ivan Borozdna
Okinshevych, 1926, p. 101
- 1734 (17.V)—1738 (8.VII) Semen Halets'kyi
Modzalevskii, 1908—14, I, p. 234
- 1740 Iakym Horiachka
Lytvynenko, 1970, p. 80

- 1741 (13.XI)—1758 Demian Obolons'kyi
Modzalevskii, 1908—14, III, p. 688; *Okinshevych*, 1926,
 p. 102
- 1758—1761 Osyp Dublians'kyi
Vasilchikov, 1888, I, p. 291
- 1761 (25.XII)—1779 Iakiv Tarnavs'kyi
Bantysh-Kamenskii, 1722, IV, p. 139; *Chernigovskie
 Gubernskie Vedomosti*, 1888: 23, p. 4

BIBLIOGRAPHY

- AIZR: — *Akty odnosiashchiesia k istorii Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii*. vols. IV-VI. St. Petersburg, 1846-1892.
- Andrusiak, P. "Do borot'by Doroshenka z Sukhoviem," *Zapysky NTSh*, CL (L'viv, 1929), pp. 197-227.
- Astriab, M. "Protsesty Andreia Markovicha," *Trudy Poltavskoi Uchenoi Arkhivnoi Kommissii*, VI, pt. 1 (Poltava, 1909), pp. 81-145.
- Bantysh-Kamenskii, D. *Istoria Malorossii so vremen prisoedineniia onoi k Rossiiskomu gosudarstvu pri Tsarie Aleksee Mikhailoviche*. 4 vols. Moscow: Izd. Selivanskogo, 1822.
- Bantysh-Kamenskii, D. "Istochniki Malorossiiskoi istorii," *Chteniia v imperatorskom obshchestvie istorii i drevnostei Rossiiskikh pri Moskovskom universitetie*. I (1858), pp. 1-339; II (1859), pp. 1-340.
- Chernigovskiiie gubernskiiia vedomosti*. Chernigov. 1888.
- Diadychenko, V. *Narysy suspil'no-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII — pochatku XVIII st.* Kyiv, AN URSR, 1959.
- "Diariush ili zhurnal to est povsednevniia zapiska 1722 goda Voiskovoi Kantseliarii kantseliarista Nikolaia Khanenka," *Chteniia v imperatorskom obshchestvie istorii i drevnostei Rossiiskikh pri Moskovskom universitetie*. I, part V, (1858), pp. I-XXI, 1-74.
- Drevnie zapiski Malorossiskago Podskarbiia Iakova Markovicha, 1716-1745*. 4 vols. Moscow: Izd. Gotie, 1853, I-III; L'viv: NTSh, 1913, IV.
- Doroshenko, D. Hetman Petro Doroshenko; ohliad ioho zhyttia i politychnoi dial'nosti. Unpublished manuscript.
- Doroshenko, D. "Stepan Opara, nevdalyi het'man Pravoberezhnoi Ukrainy" *Pratsi Ukrain's'koho Istorychno-filologichnoho tovarystva v Prazi*, II (Prague, 1939), pp. 30-41.
- Doroshenko, D. "Pochatok het'manuvannia Petra Doroshenka, 1665-1666," *Pratsi Ukrain's'koho Istorychno-filologichnoho tovarystva v Prazi*, IV (Prague, 1942), pp. 120-144.

- Doroshenko, D. *Narys Istorii Ukrainy*. 2nd ed. Munich: Dnirova Khvyliia, 1966.
- Doroshenko, D. and Rypka, J. "Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika," *Časopis Narodního musea*, CVII (Prague, 1933), pp. 1-55.
- Hrushevs'kyi, M. *Istoriia Ukrainy-Rusi*. vols. VIII-X. 2nd. ed. New York; Knyhospilka, 1955.
- Kostomarov, N. *Ruina*, in *Sobranie Sochinenii*. New series, Vol. VI. Hague: Europa Printing, 1967.
- "Kratkoe Opisanie Malorosii," in *Letopis' Samovidtsa po novootkrytym spikam*. Ed. by O. Levyts'kyi. Kiev: Vremennaia Kommissia, 1878, pp. 211-320.
- Krupnyts'kyi, B. *Het'man Danylo Apostol i ioho doba, (1727-1734)*. Augsburg: Ukrain's'ka Vil'na Akademiia nauk, 1948.
- Krypiakevych, I. "Studii nad derzhavoiu Bohdana Khmel'nyts'ko-ho", *Zapysky NTSh*. CXXXIX-CXL (1925), pp. 67-81; CXLIV-CXLV (1926), pp. 99-140; CXLVII (1927), pp. 55-80; CLI (1931), pp. 111-150.
- Kurdiumov, M. G. *Opisanie aktov khраниashchikhsia v arkhivie imperatorskoï Arkheograficheskoi kommissii*. St. Petersburg: Izd. Skorokhodova, 1907.
- Lazarevskii, A. *Ukrainskiiia istoricheskiiia melochi s Kievskoi starine 1901 goda*. Vol. 1. Kiev: Izd. Universitetskoi tipografii, 1901.
- Lukomskii, V. K. and Modzalevskii, V. L. *Malorossiskii Gerbovnik*. St. Petersburg: Izd. Siriusa, 1914.
- Lypyns'kyi, V. *Z Dziejów Ukrainy*. Kyiv: L. Friedlein, 1912.
- Lypyns'kyi, V. *Ukraina na perelomi, 1657-59*. 2nd ed. New York, Bulava Publishers, 1954.
- Lytvynenko, M. A. *Dzherela istorii Ukrainy XVIII st.* Kharkiv: Kharkivs'kyi universytet, 1970.
- Maksimovich, M. *Sobranie Sochinenii*. 3 vols. Kiev: Izd. Iugo-Zapadnago otd. Imp. geograficheskogo obshchestva, 1876-80.
- Modzalevskii, V. *Malorossiskii rodoslovnik*. 4 vols. Kiev: Izd. Fronts-kevicha, 1908-14.
- Modzalevskii, V. (ed.) *Aktovyya knigi Poltavskago gorodovago urida XVII v.* Chernigov: Izd. Zemskoi tipografii, 1912.
- Ohloblyn, O. *Hetman Ivan Mazepa i ioho doba*. New York: NTSh, 1960.
- Ohloblyn, O. "Do istorii Ruiny: Mykhailo Vuyakhevych-Vysochans'kyi". *Zapysky istorychno-filologichnoho viddilu UVAN*. XVI (Kiev, 1828). pp. (200-215).
- Okinshevych, L. "General'na starshyna na Livoberezhnii Ukraini XVII-XVIII st." *Pratsi Kommissii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-rus'kohu ta ukrains'kohu prava*. II (Kiev, 1926), pp. 84-175.
- Okinshevych, L. "General'na Rada na Ukraini-Hetmanshchyni XVII-XVIII st." *Pratsi Kommissii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-rus'kohu ta ukrains'kohu prava*. VI (Kiev, 1929), pp. 253-425.

- Okinshevych, L. *Tsentral'ni ustanovy Ukrainy-Hetmanshchyny XVII-XVIII st. Part II: Rada Starshyn*. Kiev: VAN, 1930.
- Pashuk, A. M. *Sud i sudochyn'stvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII-XVIII st. 1648-1782*. L'viv: L'vivs'kyi universytet, 1967.
- Radians'ka entsyklopediia istorii Ukrainy*. 2 vols. Kyiv: AN URSSR, 1969-70.
- "Reiestr vsego Voiska Zaporozhskoho posle Zborovskogo dogovora, 10.X.1649", publ. by O. Bodianskii in *Chtenia v imperatorskom obshchestvie istorii i drevnostei Rossiskikh pri Moskovskom universitetie*. II-III (Moscow, 1874), pp. i-xxxiv, 1-339.
- Soloviev, S. *Istoriia Rossii*. New series. Vols. VI-IX. Moscow: Izd. sotsialno-ekonomicheskoi literatury, 1963.
- Stetsiuk, K. *Narodni rukhi na Livoberezhnii i Slobids'kii Ukraini v 50-70 rokakh XVII st.* Kyiv: AN URSSR, 1960.
- Tselevych, O. "Prychynky do znosyn P. Doroshenka z Polshcheiu v 1670-72 rr. *Zapysky NTSh*, XXVI (L'viv, 1898), pp. 1-26.
- Vasilchikov, A. A. *Semeistvo Razumovskikh*. Vol. 1. St. Petersburg: Izd. Stasiulevicha, 1880.
- Velychko, S. *Lietopis sobytii v Iugo-Zapadnoi Rossii*. 4 vols. Kiev: Izd. Vremennoi Kommissieiu, 1848-64.
- Vozniak, M. "Khtozh avtor tak zvanoho Litopysu Samovydtisia", *Zapysky NTSh*, CLIII pt. 1 (L'viv, 1933), pp. 1-81.

Chicago, Ill.

OREST SUBTELNY

PYLYP ORLYK
AND THE CAMPAIGN OF 1711

It is generally accepted that Peter I's victory at Poltava (July 8, 1709) was of great historical significance. As a result Russia dramatically advanced her long and consistent rise to world power. Sweden, deprived of her hegemony in the Baltic, sank to the level of a second rate power. And Ukraine, having gambled and lost in her attempt to preserve her political individuality, was now exposed to the amalgamating policies of the nascent Russian empire.

All too often, however, we forget that the losers at Poltava—Charles XII of Sweden and Hetman Ivan Mazepa of Ukraine—did not give up their struggle after their defeat. Despite the intense efforts of Peter I to capture them and their followers, after the battle they managed to reach the Ottoman Empire where they were granted asylum. Although Mazepa died soon afterwards his followers, the so-called Mazepists, joined the indefatigable Charles XII in trying to recoup their losses. The purpose of this article is to examine the first in a long series of attempts by Charles XII and the Mazepists to recover what they had lost at Poltava.

* * *

Almost immediately after his arrival in Bender, within the confines of the Ottoman Empire, Charles XII began planning another war against Russia. Having lost the major part of his army, the young king realized that an offensive against Peter I could be launched only with the aid of the Ottomans. His initial goal, therefore, was to convince

the Porte to go to war with Russia. By adroitly playing on the Ottoman's fears of Russia's burgeoning power and benefitting greatly from the support of Devlet Girei, the russophobe Khan of the Crimean Tatars, Charles XII quickly achieved his goal. On November 21, 1701 the Ottoman Porte declared war on the Tsar.¹

The Ukrainian emigres, meanwhile, were also preparing to strike again against Russia's tightening grip in Ukraine. In April 1710 they elected Pylyp Orlyk, Mazepa's former chancellor, as their new Hetman. Soon after his election Orlyk, strongly encouraged by Charles XII, began negotiating a treaty with the Crimean Tatars whose purpose was to forge a Cossack-Tatar alliance which would be directed against the Russians. On January 23, 1711 such a treaty was formally concluded between the Zaporozhian Host and the Crimean Khanate.²

The pieces of a grand design which Charles XII developed were beginning to fall into place. According to his plans, from the South an attack would be launched by the allied forces of the Swedish, Ukrainian and Polish emigres from Bender combined with the Tatar and Ottoman armies; from the North a Swedish expeditionary force under General Krassow together with the troops of the Swedish-appointed king of Poland, Stanislaw Leszczynski, would also mount an offensive. However, the initial and most important move was to be from the south where a strong Ottoman army was to advance along Poland's southern borders and strike against the Russians in Ukraine.

On December 1, 1710, at a conference held in Bender in which Charles XII, Devlet Girei, Orlyk and Jozef Potocki, the leader of the Polish emigres, participated, de-

¹ For detailed reasons for the Ottoman declaration of war see "Mandatum Editum ab Imperatore Otomanico ad Praefectum Alepi," *Perepiska*, pp. 32-34.

² A detailed analysis of this treaty written by me may be found in the forthcoming issue of the *Annals of the Free Ukrainian Academy of Arts and Sciences in New York* (1976). Also see my Ph.D. dissertation, "The Unwilling Allies: The relations of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and Ottoman Porte, 1710-1742" (Harvard, 1973).

tailed plans were prepared for a preliminary operation which was to be launched that very winter. The primary objective of this campaign was to secure control of Right Bank Ukraine, including Kiev, so that the territory could be used as the staging area for the main Ottoman attack that was to take place in the summer.³

This preliminary campaign was to be carried out by the troops at Charles XII's disposal, i. e., Orlyk's Cossacks and the Poles under the command of Potocki and in close cooperation with the major Tatar and Nogai hordes. The plans for this winter campaign, broad, bold and yet precise, reflected in their concept the strategic genius which Charles XII undoubtedly possessed (they would also reveal that the "Lion of the North" had a rather poor understanding of the nature of steppe warfare, especially as waged by the Tatars). The thrust into Ukraine was to consist of three parts. On the left flank, Orlyk's Cossacks, Potocki's Poles and the Nogais who constituted the Bucak Horde led by Sultan Mehmed, the son of Devlet Girei, were to move into the Right Bank and strive to capture Kiev. In the center the Khan himself was to advance along the left bank of the Dnieper and then veer towards Voronezh, destroying the Muscovite shipbuilding facilities there and pillaging the Muscovite colonies. The Khan's other son, the Sultan of the Kuban Horde, was also to pillage these same lands and was to attempt the capture of Azov. It was, theoretically, a fine plan indeed.

* * *

The winter campaign, so imaginatively planned by Charles, was launched at the end of January, 1711, when the Khan, leading a force of about 50,000 men (among them several hundred Zaporozhians) set out from the Crimea into Ukraine. He moved along the lower Dniپر, through the Zaporozhian territories, and then swerved towards Kharkiv. On the way the Khan not only met little opposition, but some towns in the Hetmanate handed

³ A contemporary account of these plans and the course of the campaign may be found in F. E. Fabrice, *Anecdotes du Sejour du Roi de Suede a Bender...* (Hamburg, 1760), p. 48ff. and *Lagerbergs Dagbok*, p. 1.

over their Muscovite garrisons to the Tatars and welcomed them with bread and salt.⁴ However, just before reaching Kharkiv the Tatars abruptly turned around and withdrew to the Crimea.⁵ Apparently the reason for this sudden reversal was the deep snows and danger of a sudden thaw which could paralyze the Tatar cavalry. The horde retreated without even coming close to its main objective, Voronezh.

The raid led by the Sultan of Kuban, the Khan's other son, was quite similar both in its progress and its results to that of his father. No attempt was made to capture Azov, the major objective of this action.⁶ It seems that in both cases it was Charles XII who made the basic mistake in assigning the capture of strong fortresses to the light Tatar cavalry, a task for which the Tatars were totally unfitted. They were, however, eminently successful in performing the secondary objective of the raid—pillaging the land, in fact, in their enthusiasm they not only ravaged Muscovite territories but also did much damage within the Hetmanate, especially in the Poltava *polk*. While there was little military benefit from this looting, it was associated, with the aid of Muscovite propaganda, with Orlyk, thereby irreparably damaging his chances in Left-Bank Ukraine.

Meanwhile, that part of the offensive on which Charles XII and his allies placed their greatest hopes—a force of 20-30,000 Bucak Tatars and Nogais under Sultan Mehmed combined with about 4,000 Zaporozhians led by Orlyk and 2-3,000 Poles commanded by Potocki—set out from the vicinity of Bender on 31 January.⁷ Unlike their compat-

⁴ *Perepiska*, p. 39 and *Diariusz*, XI, fol. 68.

⁵ A Swedish observer reported that: "Toute l'Ukraine ensuite a fait une alliance avec le Kan contre les Moscovites: de sorte que les Tartares n'ont fait aucun ravage." *AAE Cor. Pol. Turquie*, 51, fol. 40.

⁶ *Ibid.*

⁷ Estimates of Orlyk's forces at the beginning of the campaign vary widely. *Evarynytskii* (II, p. 494) places the number as low as several hundred while *Fabrice* (p. 48) exaggerates the figure to 12,000. Lagerberg stated that over 2,000 Zaporozhians started out on the campaign, *Lagerbergs Dagbok*, p. 105 while Orlyk himself wrote that he had over 3,000 men when he started out from Bender. *Perepiska*, p. 41. Also cf. *Krupnytskyj*, p. 42.

riots operating simultaneously to the east of them, this force produced some very encouraging successes as it pushed into Right-Bank Ukraine during February. Charles XII had hoped and expected that this thrust into the Right Bank would, first of all, rouse the Poles to open support of Stanislaw. This did not happen. Orlyk, however, began to draw very impressive popular support right from the beginning of the incursion into ethnically Ukrainian territories. Evidently, after Mazepa's debacle, Charles XII was somewhat sceptical about the ability of Mazepa's successors to mobilize popular support. In any case, the sources which provide us with detailed information about Charles XII's plans and hopes for campaign hardly mention Orlyk and his Cossacks. Therefore, it was not without some surprise that all sides, including Peter I, began to note that almost all of Right Bank Ukraine supported Orlyk and his allies.⁸ Orlyk proudly reported to Charles XII that his forces increased more than five-fold.⁹ And, indeed, entire regiments or *polks* were moving to join him.

Although Orlyk, especially in later and less fortunate moments in his life, was guilty of grossly exaggerating the size of his army at this point,¹⁰ there is no doubt that his chances looked very good at this stage of the campaign. Several factors influenced the populace to support or at least tolerate Orlyk. There was widespread dissatisfaction with the Muscovite military administration and with its Cossack appointees.¹¹ Moreover, the Muscovites had had little time to entrench themselves in the area since it had come under their control. Obviously the allied

⁸ "Anonymous despatch from Bender," 15 March 1711. AAE Turquite 51, fol. 19: "Y ayant un grand concours de Cosaques qui viennent se soumettre au Grand general des Zaporoviens." A similar although somewhat delayed report was sent from Bender by the Frenchman, J. Compredon (fol. 47). Peter wrote to Menshikov 3 May 1711 *Pisma i Bumagi*, 1711 (1), p. 216 that "all of Trans-Dnieper Ukraine has gone over to Orlyk and the Kiev vovoda (Potocki)." Also cf. *Lagerbergs Dagbok*, pp. 102-104, about Orlyk's successful progress. Only two Right Bank *polkovnyky*, A. Tanskyi and H. Galagan remained faithful to Peter, *AJZR*, III, vol. 2, doc. CCLXXXIV, p. 188.

⁹ *Perepiska*, p. 41.

¹⁰ Orlyk had the tendency to exaggerate such figures. See his letter to Canam Hoca, 10/29 December 1730, *Diariusz*, vol. XI, fol. 201.

¹¹ *AJZR*, III, vol. 2, p. 188.

propaganda had had at least some effect. And at Orlyk's constant urging the allies, especially the Tatars, managed for the moment to control their troops from antagonizing the inhabitants of the area as the Muscovite garrisons had done.¹²

But whatever the reasons for these early successes, their great impact and significance for, first of all, Orlyk and his future activities and pronouncements, must be stressed. For the first time the followers of Mazepa succeeded in mobilizing the masses even though their success was limited to areas outside the Hetmanate. This fact would in the future be used by Orlyk as concrete proof of his allegations that Ukraine wished and always had wished to break away from Moscow. At the same time it strengthened Orlyk's position among his allies, giving him the leverage to maneuver more independently in the unexpected political situations which were to arise. For Orlyk personally, this moment was the high point in his career as Hetman in exile.

Orlyk's allies, especially the Tatars and Ottomans also noted, the Hetman's support, and began to draw conclusions on the basis of this fact. This seems to be the factor that re-kindled for the Porte visions similar to those they had once built around Doroshenko—projects of a Ukrainian Principality, an almost natural addition to the Moldavian and Wallachian Principalities, acting as a bulwark against Muscovite expansion and a safeguard of the Black Sea coast. On the other hand, Orlyk's success was also a warning to Peter I of the constant danger of the Mazepist émigrés, reinforcing his hatred of them and his resolve to eliminate them at all costs. For the Poles, be they supporters of August II or Stanisław, any Cossack successes in the Right Bank could only fill them with a sense of foreboding.

During February 1711, when Orlyk's fortunes looked brightest, internal problems within the allied camp began to becloud them. As enemy opposition stiffened and provisions became more difficult to procure, differences

¹² For Orlyk's correspondence with Potocki in this matter see *Perepiska*, pp. 66-68.

developed between the commanders of the allies' forces, especially between Orlyk and Potocki. While Orlyk, in line with Charles XII's instructions and his preferences, wished to advance directly towards Kiev, the Polish voevoda of Kiev, still hoping to attract supporters in Poland and Lithuania, insisted that the offensive be directed toward the borders of Poland. There is no doubt that the differences between the Polish and Cossack commanders went even deeper. In the correspondence which passed between them we find accusations on the part of Orlyk against Potocki, complaining that he allowed his troops to pillage the land and even abducted some Cossacks who were on their way to join the Hetman.¹³ The Tatars were also becoming more difficult to control. But even with these difficulties Orlyk managed to emerge victorious from his first major confrontation with the enemy. On or about 15 March Orlyk met and defeated a force led by Stefan Butovych, Skoropads'kyi's *heneralnyi osaul*. He captured the latter as he attempted to escape the scene of the encounter.¹⁴ By now most of the *polks* of the Right Bank, except that of Bila Tserkva and the wavering Chyhyryn *polk*, had gone over to Orlyk. The only major obstacle which lay between the Hetman and his objective, Kiev, was the strong fortress of Bila Tserkva. Apparently against the advice of Potocki, who pointed to the allies' lack of proper siege artillery, Orlyk decided to besiege the fortress. On 25 March Orlyk began the siege, expecting a quick and easy victory. He was mistaken. The garrison, commanded by Colonel Annekov and consisting of 500 Muscovites plus several hundred Cossacks and *Polkovnyk* Tans'kyi, repulsed the attacks of the besiegers.¹⁵ The allies' drive stalled in the face of determined opposition. A critical

¹³ *Ibid.*

¹⁴ As a result of his defeat Butovych earned the suspicion of the Muscovites. In September 1711 he managed to escape from captivity and returned to Ukraine. *Kostomarov*, p. 631.

¹⁵ According to the report by Annenkov the allied forces which attacked him consisted of 20,000 Tatars, 3,000 Poles and 10,000 Cossacks. *Krupnytskyi*, p. 51. Compredon's account of this siege also stresses the Cossacks' lack of siege artillery. In this report Orlyk is titled "Chal de Tartares" as well as Cossacks. *AAE Cor. Pol. Turquie* 51, fol. 48.

moment arose and, as so often in the past, the Cossacks' Tatar allies failed them under pressure.

* * *

The historiography of the Cossack period abounds with descriptions of situations when, at the decisive point, the Tatars suddenly abandon their Cossack allies, often pillaging their lands and families in the process. Usually explanations of such events are presented in terms of treachery or betrayal on the part of the Khan or some other Tatar leader, but although often valid such explanations are not necessarily complete. One reason for this is that the internal problems of the Tatars themselves are not taken into account.

In analyzing the case at hand we must first of all realize that in such alliances there were usually conflicts of interest at work within the Tatar camp. While there is no doubt that Devlet Girei was interested in the success of the offensive and that as far as military cooperation was concerned, his commitments to the Cossacks were genuine, the Khan, even a strong one like Devlet Girei, was hardly able to guarantee a similar attitude on the part of the leading mirzas and of the Nogai clans. Thus the Khan and his son, the Sultan Mehmed, realized that from the point of view of the *raison d'état* of the Khanate, Orlyk should be supported and the good faith of the Ukrainian populace maintained. However, the leaders of the Tatar and especially the Nogai clans had narrower and more concrete interests. Their authority and position depended on their ability to lead their followers to booty and *yasyr*, the staples of Tatar and Nogai economy. As we mentioned above, the campaign of 1711 came at the end of a long and economically difficult period for the Tatars. One reason why the combined Tatar and Nogai participation in the campaign was so great (well over 100,000 men) was their need for booty and *yasyr*. Of course, the optimal condition was when this could be taken from the enemy with as little expenditure of energy and exposure to danger as possible. When stiff enemy opposition created too great a

risk, it was natural for the Tatars and Nogais to look about for easier prey. Unfortunately for the Ukrainian population, no matter what agreements their political leaders might have reached with the Khan, they provided too tempting a solution for Tatar needs. In addition, the Tatar rank-and-file could easily and satisfactorily rationalize their attacks on their nominal allies with the argument that by definition all Christians were the enemies of the Muslim. Thus the political considerations of the Khanate more often than not were sacrificed to the economic interests of the nomad clans and sanctified by the precepts of the Muslim religion. It was this kind of situation that now faced the young Sultan Mehmed who, it seems, was genuinely interested in bringing the campaign to a successful conclusion.

Apparently the leaders of the Nogais who constituted the majority of the Sultan's Horde, first applied pressure on the Sultan to guarantee them some profit from the campaign.¹⁶ The later referred them to Orlyk who had the unpleasant experience of hearing the following question presented by a certain Beubek Aga (who, incidentally, was not among the signatories of the treaty): "should there be no gain (from the campaign) will it not be possible to take as *yasyr* the townspeople of Berdychiv and other (towns) as well as those in the vicinity of Kiev?"¹⁷ Muratca Aga, the vizir of Mehmed Sultan, and Cantimir Mirza were even more insistent, demanding, in open negation of the recent treaty, that the Hetman assign them several Ukrainian towns to pillage as recompense for their military aid.¹⁸

Orlyk, in desperation, pointed out the promises which the Khan had made before Charles that only the enemy would be taken as *yasyr* and that the taking of Ukrainian captives was expressly forbidden by the *Pact Conventa*.¹⁹

¹⁶ The names of the Tatar mirzas who signed the Treaty indicate that they were representatives of the leading Crimean Tatar clans such as the Mansur, Baarin, Sirin, Sicivüt, etc. There did not seem to be any representatives of the Nogais. *Sbornik*, p. 90.

¹⁷ *Perepiska*, p. 39.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

In view of what was stated above, these arguments could hardly make an impression on the mirzas. In fact, the Tatars' own position was becoming ever more precarious. Their horses were exhausted by the fast pace of the offensive and they had great difficulties obtaining provisions for them. Even worse, the thaw was due to come bringing with it mud and rising rivers which would rob the Tatars of their strongest weapon, their mobility. In the face of all this, news arrived that strong Muscovite reinforcements were on the way. The mirzas again applied pressure on the young Sultan, demanding that he order a retreat. According to Nordberg, the Sultan then summoned Orlyk and Potocki and informed them that although he personally wanted to continue the operation it was impossible to force his troops to do so since they were accustomed to campaigns of no more than three months in duration. In order to appease Orlyk and Potocki, the Sultan promised to leave 6,000 men behind with the allies.²⁰ Within two or three days, however, this number dwindled to fewer than 2,000 and no responsible Tatar leader could be found to lead them. Orlyk described this episode more melodramatically stating that the Sultan fled incognito during the night, not breaking his flight until he reached the Boh River.²¹

It was during this withdrawal that the Tatars tossed aside their promises and obligations to the Cossacks and commenced wholesale looting and taking of *yasyr*, exactly in the areas from which most of Orlyk's support had come. In the political, military and personal sense this was a moment of deep anguish and disillusionment for Orlyk. In a report sent to Charles XII at this time the genuinely humane and deeply pious Hetman described the catastrophe:²² "The Tatars ravaged churches, turning some of them into stalls for their horses. They raped young girls, killing and robbing their parents. From the Dniester to the River Ros' they took priests, Cossacks, women and

²⁰ Nordberg, II, p. 294.

²¹ *Perepiska*, p. 41. Orlyk's anger was directed more against the mirzas than the young Sultan.

²² *Ibid.*, pp. 39-41.

children into captivity, leading them off to the Bucak, Bilhorod and Nogai steppe." Then from the Ros' River to the Dnieper and Tetrev Rivers they destroyed all the large and small towns even though some of them had the Hetman's *universals*. In the town of Hermanivka which exhibited all three universals from Orlyk, the Bucak Sultan and Potocki, Canibeg perpetrated a great calamity. Although he was greeted by the townspeople as a friend, he attacked them and took more than 5,000 captive. The districts of Human', Kal'nyk and Targytsia were also completely devastated while those of Korsun and Bratslav escaped with partial damage. Even the members of Orlyk's chancellery were not safe. He complained that Tatars had kidnapped three boys from it and at the time of writing he managed to get only two of them back. Also some Polish envoys, carrying letters from Wiśniowiecki to Charles XII, were captured and Orlyk and Potocki managed to free them only with the greatest of difficulty.²³

It was not only to Charles XII that the Hetman presented his protests; he also directed them to the highest Muslim authority—the Ottoman Sultan himself, Ahmed III. On 3 July the Sultan responded favorably to the Hetman's grievances. In an edict sent to Mehmed Paşa, the *Serasker* of Bender, Ahmed first emphasized the friendly reception which the Cossacks gave the Tatars and then, after severely reprimanding the Tatars for their actions, he ordered the *Serasker* to return all the Ukrainian captives found in Bender, Kilia, Ismail and Bilhorod to their homes.²⁴ By

²³ Estimates of the number of captives taken by the Tatars vary between 20-30,000. Tallman, the Habsburg envoy at the Porte, related in August, 1711 that 30,000 were taken. HHS Turcica I, k. 179, fasc. 1711. Lagerberg stated the number was 20,000. *AAE* Cor. Pol. Turquie 51, fol. 40. For estimates of the number taken on the Left Bank during this period see D. I. Bagalii, *Ocherkii iz istorii kolonizatsii stepnoi okrainy* (Moscow, 1887), pp. 254, 295, 460-467. Cf. also *SRIO*, XXV, pp. 345-348.

²⁴ "Inpraetatio Edicti Turcarum Imperatoris... proliberandis Captivis Ukraininensibus..." 3 July 1711. *Ibid.*, p. 42. Orlyk continued to feel responsible for the victims of this raid throughout his life. In April of 1723, while at Salonika, he tried (unsuccessfully) to free a woman taken captive in this raid. *Diarusz*, VIII, fol. 38, 65, 146.

then, however, it was much too late to salvage the political and military advantages which had been lost.

Orlyk's army, so quickly and impressively swollen by the streams of Right Bank Cossacks who joined it, dissolved just as quickly as the Cossacks rushed back to protect their homes and families from the Tatars. Again Orlyk was left with the three or four thousand Zaporozhians with which he had started. Muscovite officials, in contrast to their previously gloomy messages could now report with satisfaction that not only the Cossacks but even the peasants had turned against the Tatars.²⁵ Again, just as on the Left Bank, Orlyk was blamed for the terrible depredations of his allies. For many decades thereafter, specially in the towns and settled areas of the Right Bank, Orlyk's name became associated with all the unpleasant memories linked with the Horde.²⁶ Obviously, in the eyes of the Ukrainian population, the cause and political alternatives represented by the Hetman and his fellow émigrés had to suffer irreparable damage. By the same token this disaster could not but have a decisive effect on Orlyk himself, on his future political plans and on his attitudes towards his Muslim allies. Indeed, the coming period of Orlyk's relations with the Khan and his Ottoman suzerains would reveal the bitter fruits of this experience. Finally, in the broader perspective, the result of this campaign reflected the chronic problem of Ukrainian-Tatar relations: the inability, especially on the part of the Khanate, to subordinate or at least control social, cultural and economic contradictions between the Cossack and Tatar societies for the sake of political cooperation, so imperative for the survival of both societies.

²⁵ Dashkov to Sieniawski, March 1711. *Czart.* 5787, No. 6836.

²⁶ An example of this association of Orlyk with the Tatars is a remark by a Right Bank peasant who in 1789 characterized a situation as bad as "when Orlyk led the Horde into Ukraine." *AJZR*, III, vol. 5, p. 689.

ABBREVIATIONS

- AAE** — Archives du Ministere des Affaires etrangeres (Paris).
- AIZR** — Arkhiv Iugo-Zapodnoi Rossii (St. Petersburg, 1875).
- Czart.** — Biblioteka Czartoryskich (Museum Narodowe w Krakowie).
- Diarusz** — Orlyk's *Diarusz podrozny* . . . (Memoirs et Documents. Pologne.) Located in **AAE**.
- Evarnytskii II.** — Evarnitskii, D. I. *Istochniki dlia istorii zaporozhskikh kozakov*. vol. II. (Vladimir, 1903).
- Hatton** — Hatton, R. M., *Charles XII of Sweden*. London, 1968.
- Kostomarov** — Kostomarov, N., *Mazepa i Mazepintsy*. St. Petersburg, 1885.
- Krupnytskyi** — Krupnytskyi, Borys. *Hetman Pylyp Orlyk Orlyk (1672-1742). Ohliad ioho politychnoi diialnosti*. (Warsaw, 1938).
- Lagerbergs Dagbok** — Lagerberg, Sven. *Sven Lagerbergs Dagbok under vistelsen hos Tatar-Chan Dowlet Gherey, 1710-1711*. (Goteborg, 1896).
- Perepiska** — Bodianskii, A. O., "Perepiska i drugiia bumagi shvedskago korolia Karla XXII . . ." *Chtenia v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostei rosii skikh pri moskovskom universitete*. No. 1. Moscow, 1847) 1-68 pp.
- Pisma i bumagi** — Pisma i bumagi imperatora petra velikago, vol. 11 (*January-July, 1711*). (Moscow, 1962).
- Sbornik** — *Sbornik statei i materialov po istorii Iugo-zapodnoi Rossii izdavaemyi Kievskoi kommissiei dlia razbora drevnikh aktov*. (vyp. 2) (Kiev, 1916).
- SRIO** — *Sbornik Russkago Istoricheskago Obshchestva*, vol. 100 St. Petersburg, 1897.

Hamilton College

М. АНТОНОВИЧ

УКРАЇНСЬКА ПЕТЕРБУРЗЬКА ГРОМАДА

Про українську Громаду в Петербурзі кінця 1850-х і початку 1860-х років окремої монографії немає, а інформації про її діяльність ми черпали переважно з спогадів Недоборовського і Менчица¹, а також з різних принагідних матеріалів. Спогади цих двох колишніх членів петербурзької Громади дають досить поверховну картину щотижневих сходів і ролі деяких діячів петербурзької Громади (М. Костомарова, П. Куліша, Я. Кухаренка та інших). На підставі лише цих споминів ми могли б мати дуже звужене, неправильне враження про діяльність тої Громади.

На щастя ми маємо також інші матеріали, які значно доповнюють наші інформації. Зібрати їх не легко, оскільки вони дуже розкидані і їх треба збирати з дуже різномірних джерел. Подаємо першу спробу загального огляду діяльності української громади в Петербурзі. Ми свідомі, що не вичерпуємо всього матеріалу, тай не могли б цього зробити, оскільки розміри цієї статті надто обмежені.

I

Українська Громада в Петербурзі постала, мабуть, у другій половині 1858 р. незабаром після того, як Шев-

¹ Зосим Недоборовський, „Мои воспоминания”, *Киевская Старина*, т. 40 (1893), січень, стор. 189—208; А. Михалевич, „Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х рр. З споминів Вол. Менчица”, *Україна*, 1925, ч. 3, стор. 66—68.

ченко закінчив писати свої „Щоденні записки”.² У всякому разі раннім літом 1858 р. ми вже бачимо перші прояви її діяльності. Тоді члени Громади купили на складку Марковичці (Маркові Вовчкові) золотий браслет — наручник, як його назвав у своєму листі-подяці Шевченкові Опанас Маркович. Пишучи з Немирова³ Опанас Васильович дякує Тарасові Григоровичеві такими словами:

“... Да хто його й знає — який лучче цікавиш подарунок — дару: чи золотий наручник — громадську за приводом Вашим даровизну, велика честь, немає більшої! — чи Ваш власний „Сон”, що й громаді не треба кращого, — коли б, Бог дав, справдився!...”⁴

У цьому листі знаходимо натяк на „громаду”, хоч при надто широкому значенні цього слова, можна було б твердити, що тут мова про особисту ініціативу Шевченка, захопленого творами Марка Вовчка; на зібрані від українських громадян гроші вислано молодій письменниці браслет, щоб її підбадьорити до дальшої творчости. Лист Шевченка, що на нього відповідає О. Маркович, не зберігся, однак і в ньому мусіла бути згадка про „громаду”, коли Опанас Васильович і від себе про неї згадує.

Незабаром після цього розпочалися регулярні сходи Громади. Дослідники одностайно твердять, що вони відбувалися в помешканні Федора Черненка⁵, якому Шевченко присвятив свій прекрасний ліричний вірш „Ой по горі ромен цвіте”. Однак ми знаємо, що часом Громада збиралася також і в інших помешканнях: у о. Менчіца⁶, у П. Куліша⁷, у З. Недоборовського⁸, у інженера-

² Останній запис Шевченка в журналі — 20 травня 1858 р. Після того він записав ще лише вірш „Сон” (13 липня). Цей вірш послав Шевченко разом з наручником Марковичці. Між цими двома датами найзручніше покласти заснування Громади. Можливо, що вона існувала й раніше, а Шевченко про її працю не згадував у журналі з конспіративних причин. Справді деякі записи Шевченкового щоденника вказують на різні контакти, наради, зустрічі. Ця справа докладно ще не вивчена.

³ *Листи до Шевченка 1840—1861*, Київ, 1961, стор. 147—148. Упорядчує видання Л. Ф. Кодацька дагує його між 13 липня і жовтнем 1858 р.

⁴ там же, стор. 147.

⁵ З. Недоборовський, *op. cit.*, стор. 195; О. Кониський, *Тарас Шевченко-Грушевський*, т. II, Львів, 1901, стор. 327; П. Зайцев, *Життя Тараса Шевченка*, Париж—Нью-Йорк—Мюнхен, 1955, стор. 346 та ін.

⁶ А. Михалевич, *op. cit.*, стор. 66—67.

⁷ Листи до Шевченка, стор. 155 (листи чч. 157—158).

⁸ З. Недоборовський, *op. cit.*, стор. 191.

будівничого Л-нко⁹, у М. Костомарова¹⁰, В. Білозерського та інших, коли випадково, або й покликані збиралися громадяни обговорювати якісь актуальні питання. На самому початку такі наради частіше відбувалися в помешканні Куліша, на що вказують листи його до Шевченка.¹¹

Ці сходи у Куліша були викликані потребою. На рішення Громади Куліш у жовтні 1858 р. звертається до міністерства народної освіти по дозвіл видавати український журнал.¹² Журнал мав носити назву: „Хата, южно-руський журнал словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства”. Незважаючи на те, що журнал мав бути зовсім неполітичний, міністерство на підставі відзиву „Третього відділу” відмовило. Тоді громадяни вирішили видати цілий ряд альманахів *Хата, Левада, Пасіка, Гумно*.¹³ Однак здійснено лише видання одного альманаха *Хата*.

Коли Громада довідалася, що Кулішеві відмовлено дозвіл, громадяни почали обговорювати інші можливості. Один час Громада зупинилася на кандидатурі М. Макарова як головного редактора, однак пізніше доручено цю справу В. Білозерському. А тим часом Громада збиралася і обговорювала матеріял призначений для друку в альманаху *Хата*.

Тоді ж відбулися перші сходи Громади, які ми можемо датувати і про хід яких ми досить добре поінформовані. Ці сходи відбулися 21 листопада в помешканні Ф. І. Черненка, як твердить П. Жур.¹⁴ На порядку денному були такі чотири справи: 1) Запрошення Т. Шевченка до співпраці в слов'янофільському журналі *Парус*, 2) факт, що редакція цього журналу образила українців

⁹ А. Михалевич, *op. cit.*, стор. 67. Про кого мова нам невідомо. В усякому разі не Черненко, який жив на Спаській вул., а не на Л-кій, як зазначено.

¹⁰ З. Недоборовський, *op. cit.*, стор. 207.

¹¹ Пор. прим. 7.

¹² М. Д. Бернштейн, *Журнал Основа і український літературний процес кінця 50-х—60-х років XIX ст.*, Київ, 1959, стор. 13 і далі.

¹³ *Історія української літератури* т. 3, Київ, 1968 р., стор. 59.

¹⁴ П. Жур, *Третя зустріч. Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну*, Київ, 1970 р., стор. 9. Автор не подає, звідкіля він взяв, що ці сходи відбувалися в Ф. Черненка. Мабуть це „традиційне” припущення.

перерахувавши всі слов'янські народи крім українців; очевидно редакція журналу не уважала українців окремою нацією, 3) авторське читання віршів Т. Шевченка і 4) обговорення матеріалів призначених для друку в „Хаті”.

Запрошення до співпраці в *Парусі* переслав Т. Шевченкові М. Максимович листом з Москви від 15 листопада.¹⁵ А тим часом повідомляючи в пресі про вихід *Паруса* редактор журналу Іван Аксаков у програмовій статті „свого органу не згадав ні словом про українців.”¹⁶ На засіданні Громади вирішено бойкотувати журнал *Парус*, а Шевченко відмовився від будь-якої співпраці з цим журналом, про що він на другий день повідомив листом М. Максимовича.¹⁷ Той факт, що проєкт відповіді склав для Шевченка П. Куліш, вказує на те, що з його ініціативи зібралась Громада. Ось чому ми думаємо, що ці сходини відбулися в Куліша.¹⁸

Уже напередодні сходин Громади „гарячий” Куліш сам висилає листа редакторові *Паруса* Іванові Аксакову, в якому висловлює своє обурення. У цьому листі від 20. XI.1858 читаємо: “. . . Оскільки у Вас в оголошенні про „Парус” перераховані всі слов'янські народи крім українського, то в цьому я добачив новий доказ, що нам треба більше як раніше самим за нього подбати, і заходився було видавати літературно-господарський журнал „Хату”, частково великоруською, а частково нашою мовою. Міністер відмовив, і відмовив особисто мені не заперечуючи проти ідеї журналу . . .”¹⁹

¹⁵ *Листи до Шевченка*, стор. 149.

¹⁶ П. Зайцев, *op. cit.*, стор. 321.

¹⁷ Т. Шевченко, *Твори* т. X, Чикаго, 1960 р., стор. 220.

¹⁸ Засідання Громади-редколегії альманаха „Хата” скликав П. Куліш як редактор *Хати*, а тому й природно, що сходини відбувалися в нього в помешканні. Було б дуже привабливим віднести лист ч. 157, стор. 155 Листів до Шевченка написаний Кулішем (без дати) саме до 21 листопада ст. ст. (за новим стилем це п'ятниця 3 грудня 1858 р.): „Сьогодні свята п'ятниця, добродію, і ввечері добрі люди будуть її в мене величати; то приходьте, коли Ваша ласка, поблагословите величання. П. Куліш. Однак ми думаємо, що лист цей відноситься до якоїсь пізнішої п'ятниці, мабуть ще цього ж 1858 р. Про причини подаю далі в тексті.

¹⁹ М. Д. Бернштейн, *op. cit.*, стор. 15 (Подаю в перекладі українською мовою).

На цих же сходинках Громади Т. Шевченко читав свої вірші призначені ним для друку в *Хаті*. Серед цих віршів був і вірш „Ляхам” („Ще як були ми козаками”). Цей вірш викликав гострі нападки на Шевченка Куліша, якому не сподобалися ні формальний бік вірша, ні тим більше зміст. Гостра реакція Куліша була, мабуть, надто непогамованою, коли Куліш на другий же день вислав Шевченкові листа з поясненням-вибаченням.²⁰ У цьому листі Куліш писав:

“... Коли б хто інший написав Ваше слово до ляхів, то може, високо я поставив би його... Но Ви самі собі поставили таку високу міру в печатаних і ненапечатаних Ваших віршах, що й найпложший критик зуміє вказати, що нижче її, тої міри... У нашому малому товаристві повинна царувати щира воля суда. Не всюди я те скажу про Марка Вовчка або про Вас, розбираючи Ваші писання, що скажу в своїй громаді, і з того щирого суду, мені здається, повинна вийти для нашої молоді словесности велика користь”.

Було б помилкою з цього спору робити висновки щодо ідеологічних розходжень між Кулішем і Шевченком. Їх тоді ще між ними не було. Зустріч, а може й дружба з кимось із польських спів'язнів-солдатів, який прихильно ставився до української справи і висловлював думку про братерство між поляками та українцями в минулому, спонукали Шевченка написати на засланні перші 24 рядки вірша „Ляхам”, а опісля дописати ще вісім.²¹ Однак ніяким ілюзіям щодо реальної можливості за тодішніх умов йти спільним фронтом Шевченко не віддавався.

Доказом того, що на цих сходинках Громади-редакційної колеґії альманаха *Хата* присутні розглядали твори, які мали бути друковані в ньому є вказівка П. Куліша в цитованому вже листі від 22. XI. 1858 р. до Шевченка, де він вказує на те, що Шевченко „високо поставив” вірш Я. Щоголева „Казаночок” („Гей, у мене був коняка”); в альманахові *Хата* цей вірш надрукований під назвою „Гречкосій”.²² У цій же *Хаті* П. Куліш помістив статтю „Первоцвіт Щоголева й Кузьменка”, де читаємо:

²⁰ Листи до Шевченка, стор. 149—150.

²¹ Шевченко, *Поезії* т. 2, Книгоспілка, Київ, 1927, стор. 432.

²² *Листи до Шевченка*, стор. 149.

“... Отож упала мені в руки поезія якогось пана Щоголева. Зрадив я її прочитавши. Прочитав землякам-приятелям у столиці — і вони слухали її, смакуючи. І звеселились ми всі, що таки хоть одна струна по-людськи на рідній мові бринькнула...”²³

Ми так докладно зупинилися на перших проявах праці української Громади в Петербурзі, бо вони добре характеризують і дальшу її діяльність. Зібрання Громади 21 листопада важливе також для взаємин між Т. Шевченком і П. Кулішем. На цьому зібранні вони посварилися і коли П. Чубський у своїй статті „Куліш і Шевченко” писав про те, що „в кінці 58 р. між Кулішем і Шевченком таки пробігла якась кішка”, то це треба віднести саме до цих сходин 21 листопада. На це маємо декілька доказів.

Перед тим ми маємо лист Куліша до „брата Тараса” писаний 7 червня 1858 р. з хутора Мотронівки. У листі Куліш звертається до Шевченка на „Ти”, просить його підготувати свої твори до друку добре вибравши кращі з них і підписує листа „Твій душею Куліш”.²⁴ 22 листопада, на другий день після фатального зібрання Громади, на сваркою за вірш „Ляхам” Куліш уже звертається до Шевченка на „Ви”, хоч і далі з великою пошаною. Таку ж пошану до Куліша виявив і Шевченко і використав повністю першу частину листа Куліша на свою відповідь Максимовичу з відмовою від співпраці в *Парусі* Аксакова.²⁵ Пізніше їхні взаємини дуже погіршилися і досягли свого сумного вершка наприкінці 1860 р.

II

Перша з-поміж усіх українських Громад — петербурзька — постала з ініціативи колишніх кирило-методіївських братчиків. Ми бачимо, що на другий же день після свого повернення з десятирічного заслання в Петербург Т. Шевченко відвідав В. Білозерського (28 бе-

²³ Дмитро Дорошенко, *Пантелеймон Куліш*. Загальна бібліотека. Літературні характеристики українських письменників IV. Ляйпціг, Українська накладня (без року видання — початок 1920-х рр.), стор. 141.

²⁴ *Листи до Шевченка*. Лист ч. 139, стор. 143.

²⁵ Т. Шевченко, *Твори*, т. X, Чикаго, стор. 220.

резня 1858 р.). Ні Куліша, ні Костомарова тоді в Петербурзі не було. Куліш приїхав незабаром після того, а й Костомаров завітав влітку цього ж року до Петербургу, а від осені 1859 р. поселився в столиці на постійно. Ці колишні чотири кирило-методіївці стали основниками і ядром Громади.

Таким чином Громада в Петербурзі генетично дуже тісно зв'язана з Кирило-методіївським Братством, хоч існують і рїжницї. По-перше ідеї, які в замкненому колї обговорювали між собою братчики в 1846-47 рр., тепер можна було здійснювати на практицї в значно поширених рамках. По-друге, в одному Петербурзі Громада об'єднувала більше членів ніж кільканадцять років перед тим ціле Кирило-методіївське Братство. По-третє, відгомін їхньої працї і впливи були значно глибші та ширші — вони охопили сотні, ба тисячі осіб, у той час, коли в 1846-47 рр. це була група в кількадесять осіб.²⁶ У нашому далеко неповному списку всіх членів петербурзької Громади ми маємо понад 50 членів, які в той або інший час належали до неї, а ми ж маємо менше половини всіх членів, зокрема, коли мати на увазі, що до Громади належали також чужинці, — вживаючи тодішньої термінології москалі, ляхи,²⁷ жидаї, а мабуть і інші. Пізніше взаємовідносини з ляхами, а потім і з жидаїми попсувалися.²⁸

²⁶ Про те, що братчики, а зокрема М. Костомаров і далі спеціально шпунували Кирила і Методія — див. у Недоборського (*op. cit.*, стор. 201—202).

Слідів широкого засягу впливів Громад кінця 1850-х — початку 1860-х рр. маємо багато, навіть у літературі (пор. С. Васильченка *Московський гедзь* та ін.). А ось інший випадок: Нестор Городовенко розповідав мені, що коли 1917-го року почав стихійно зростати український національний рух, його дід (з Лохвиці) розповідав йому, що подібний час був, коли він був ще парубком. Нестор Теофанович був дуже здивований, коли я йому сказав, що його дід нічого не вигадував, та що такий час і справді був за 1860-х років, себто за молодих літ його діда; зокрема сильним був цей вплив на Полтавщині.

²⁷ Щоправда Зосим Недоборовський (*op. cit.*, стор. 195) твердить, що на сходинах петербурзької громади щоправда були „великороси”, однак не було ні ляхів, ні жїнок та це торкається вже, мабуть, пізнішого часу. До того часу і Марко Ворчок, а мабуть і Ганна Барвінок та принаймні п-ї Карташевська мали якесь відношення до Громади і брали участь у її працї. Деякі передові поляки були в добрих зносинах з Шевченком та з іншими членами Громади. Лише пізніше зайняті своїми справами поляки відчужилися від українських громадян.

²⁸ В листопаді 1858 р. Шевченко з групою громадян (Костомаров, Куліш, Марко Вовчок, Номис — М. Сямонів) виступили з протестом проти анти-семїтської статтї В. Зотова в журналі *Иллюстрация*. Протест друкований в *Русском Вестнике*.

Треба підкреслити, що тодішні Громади не були організаціями в теперішньому значенні цього слова. Вони не мали ні членських списків, ні ясно визначених членів, а кожний, хто приходив на зібрання рахувався „своїм”, про нього можна було сказати, що він „належав до Громади”. Само життя відсівало нечленів, які з тих чи інших причин переставали приходити на зібрання. Однак Громади, а зокрема петербурзька, мали і своє ядро, на плечі якого спадала в основному праця Громади. У Петербурзі до нього належали Шевченко (до своєї смерти), Костомаров, Куліш, Білозерський, Каменецький, Недоборовський та інші.

Це вужче коло улаштовувало свої сходи, часом випадкові, коли активні члени Громади зустрічалися в гостях, а часом сходилися і на спеціальні запрошення, коли була потреба. Так збереглися дві недатовані записки Куліша до Шевченка з запрошенням на сходи вужчого кола.²⁹ Перша з них, як ми вже бачили, належить до кінця 1858 або початку 1859 р., себто на час після сходів Громади 21 листопада 1858 р., а друга найраніше до осені 1859 р., коли вже на постійно до Петербургу переїхав Костомаров. Отже перша стосується засідання редколегії альманаха *Хата*, а друга вже *Основи*.

На вужчих сходинах учасники обговорювали пляни та різні конкретні справи редакційні, освітні, культурні, загально-політичні тощо. Так в листопаді цього ж 1858-го року відбулися сходи членів-письменників Громади, на яких учасники (Шевченко, Куліш, Костомаров, Марко Вовчок, Номис) обговорили антисемітську статтю В. Зотова в журналі *Иллюстрация*; вони уклали й підписали протест видрукований у журналі *Русский Вестник* 1858 листопад кн. 2, стор. 245-247.³⁰

До таких „вужчих” сходів можна зараховувати не лише редакційні сходи для підготовки альманаха *Хата*, але й для уточнення видання журналу, а потім і засідання редколегії *Основи*, які відбувалися по понеділках в

²⁹ *Листи до Шевченка*, стор. 155. Листи числа 157—158.

³⁰ В. Анісов, Є. Середа, *Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка*, Київ, 1959, стор. 292 і під цією ж назвою праця М. Ткаченка, Київ, 1961, стор. 235—236.

помешканні редакції „біля круглого ринку”.³¹ Все ж таки в цьому зв’язку зовсім зайво говорити про *status in statu*. Радянські учені (Ф. Ястребов, М. Сиваченко³² та інші) багато часу і труду втратили на те, щоб довести, що підпільні рухи в Україні використовували тактику за-позичену від польських конспіраторів: таємні групи організували літературні або якісь інші загальні товариства і під прикриттям праці непосвячених людей вели свою підпільну діяльність. Це торкається лише т. зв. „харківських змовників 1856-58 рр.”³³ тай то лише до певної міри і в зовсім іншому контексті та для інших цілей.

Український громадський рух другої половини минулого століття був у своїй основі рухом легалістичним, хоч звісна річ деякі члени Громади і вели недозволену діяльність та висловлювали зовсім нецензурні погляди. Розподіли на ширшу і вузчку групи до праці Громад застосовувати не можна, бо людина, яка в одному випадку брала участь у „вузчому” колі, в іншому належала до „ширшого”. Розрізнення на ширшу і вузчку групи в рамках Громад було суто практичним і відповідало різним інтересам і зацікавленням, вільному часові даного „члена” тощо. Цей розподіл ніколи не був зв’язаний з якимись більшими правами чи потребами затаювати щось перед рештою громадян. Навпаки, громадяни скрізь і завжди були зовсім рівноправні не зважаючи на будь-які розходження. Тому дошукуватися в тогочасному українському житті форм діяльності *status in statu* зайво і помилково.

Українських громадян зокрема в чужому морі Петербургу зближала національна приналежність, взаєморозуміння, спільні прагнення. Мова, світогляд, культура, звичаї, пісні об’єднували українців, які перебували в столиці а при сантименталізмі тодішніх українців ці зв’язки були незвичайно міцні. Внутрішня сила, справедливі прагнення і культурність українців приваблювала до них

³¹ М. Д. Бернштейн, *op. cit.*, стор. 24.

³² Ф. Ястребов, *Революционные демократы на Украине*, Київ, 1960, стор. 307. М. Є. Сиваченко, *Анатоль Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі*, Київ, 1962, 416 стор.

³³ Б. Козьмін, *Харковские заговорщики 1856—58 годов*, Харків, 1930, стор. 87.

кращих чужинців, які дуже часто підтримували прагнення українців навіть і тоді, коли щиро вірили в національну єдність всього „російського” народу. Звичайно, морально меншевартісні чужинці-шовіністи і нетерпимі до всього інакшого люди навпаки ненавиділи українців і ворогували з ними, а в першу чергу з будь-якими проявами „організованого” життя.

На загальні зібрання членів петербурзької Громади, що на них міг теоретично приходити кожний, насправді збиралися люди, яким була близька справа відродження України і праця для неї. Вся „організація” Громади полягала в тому, що присутні робили складку на дуже скромний прийом: чай,³⁴ або чай і садовину.³⁵ З студентів і з молоді не брали нічого. Присутні говорили, співали, часом хтось читав щось уголос, деклямував, або розповідав. Часом виринали загальні дискусії, але найлегше було б схарактеризувати ті сходини як клуб.

Петербурзька Громада мала своїх впливових охоронців, а серед них статс-секретаря сенатора Н., який навіть робив заходи, щоб офіційно оформити Громаду, очевидно без успіху.³⁶ Урядові кола недовіряли цим невинним під кожним оглядом зібранням і підсиляли своїх шпигунів.³⁷ Таких шпигунів-інформаторів підсиляли постійно також до окремих громадян, на що зокрема гостро реагував М. Костомаров.³⁸ Тому члени петербурзької Громади „всі неначе чогось ховалися”.³⁹

III

Поволі зібрання громадян з маленького гуртка протягом другої половини 1858 р., а зокрема протягом 1859 р. стали багатолюдними і лишилися такими принаймні протягом наступних трьох років (1860-3). Опісля Громада знов зменшилась, хоч в тій або іншій формі вона проіснувала аж до революції 1917 р. Члени „вужчого” гуртка

³⁴ Недоборовський, *op. cit.*, стор. 195.

³⁵ Михалевич, *op. cit.*, стор. 67.

³⁶ А. Михалевич, *op. cit.*, стор. 67.

³⁷ там же.

³⁸ З. Недоборовський, *op. cit.*, стор. 199.

³⁹ А. Михалевич, *op. cit.*, стор. 67.

приводили своїх друзів, а ті ще своїх і зібрання Громади розрослися до тої міри, що їх уже годі було улаштувати в малих помешканнях, в яких жили колишні кирило-методіївці. Тоді громадян виручив Ф. Черненко з своїм помешканням.

У дальшому ми можемо вибрати лише декілька моментів з праці петербурзької Громади. Ми, наприклад, не можемо тут в рамках малої статті зупинитися над найголовнішою ділянкою праці — видавничою, а зокрема над виданням *Основи*. Цю працю дотепер оцінено в двох монографіях.⁴⁰ Часи виходу цього журналу є найбільшим розвитком українства в ХІХ ст., а припинення видання наприкінці 1862 р. було одним із найбільших ударів по українству.

Незабаром після появи в світ *Основи*, а зокрема після перевезення тлінних останків Т. Шевченка на Україну, петербурзька Громада почала втрачати свою провідну роль у українському „громадському” русі. Закономірним можна назвати той процес, що із зростанням свідомости, центр українського життя перекочує в столицю України — Київ. Однак у видавничій ділянці петербурзька Громада лишилася на першому місці серед всіх Громад аж до Валуєвського циркуляра 1863 р.

Крім *Основи* петербурзька Громада видавала (в друкарні Куліша) так звані „метелики” — маленькі книжечки з творами найбільших тодішніх та дотогочасних українських письменників. У цій галузі найбільшу заслугу здобув собі П. Куліш, який у видавничу працю вклав не мало труду, часу і своїх та жінчиних грошей. Протягом трьох років Куліш видав

„... коло 40 книжечок-„метеликів” під загальною назвою: „Сільська Бібліотека”, де були друковані кращі твори тогочасних українських письменників — Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, Квітки, Мордовця, Ганни Барвінок, Стороженка й ін.”⁴¹

⁴⁰ І. Стещенко, „Українські шестидесятники”, *Записки Українського Історичного Товариства*, т. II, Київ, 1908, стор. 39—83; М. Д. Бернштейн, *Журнал „Основа” і український літературний процес кінця 50-х—60-х років ХІХ ст.*, Київ 1959, 216 стор.

⁴¹ Д. Дорошенко, *op. cit.*, стор. 25.

На жаль про друкарню Куліша досі немає окремої праці, та й матеріалів до такої розвідки не гурт.⁴² Звичайно, в матеріалах про Куліша подібно як і в працях про інших діячів того часу всі досягнення приписують на карб даної людини, а таким чином діяльність наприклад петербурзької Громади ділиться на особисті досягнення Шевченка, Куліша, Костомарова, Чубинського, Каменецького, Білозерського та інших. При такому підході сама Громада непомітно зникає, або відходить на дуже далекий плян. Насправді всі тодішні діячі, *включаючи Куліша*, працювали для ГРОМАДИ в лапках чи без лапок мислили себе частиною Громади і завжди ставили Громаду на перше місце. Це й треба мати на увазі, коли ми тепер мусіли б всіх цих діячів знов звести до одного знаменника і менше цікавитися їхніми індивідуальними досягненнями як тим спільним духом, яким вони тоді дихали, спільними ідеалами, якими вони жили, спільною працею, яку вони виконували.

Без зрозуміння цього явища, яке наприкінці 1850-х і на початку 1860-х років було переважаючим ми з другого боку не зможемо належно розуміти і діячів, яких ми силою обставини позбавляємо спільної бази, яка в них була і яку вони дуже сильно відчували. Навіть, коли якісь діячі сварилися одні з одними, то й тоді в ім'я спільної справи, в ім'я Громади вони співпрацювали і старалися втримати коректні відносини. Це явище ми можемо прослідити наприклад на взаєминах між Шевченком і Кулішем, але це торкається також усіх інших.

Ми не маємо також змоги зупинитися подрібніше над найголовнішою ділянкою праці громади, яку вони самі ставили на перше місце, себто просвітою — в народному дусі.⁴³ Власне освітню справу наші шістдесятники минулого століття так перенаголошували, що в пам'яті широких кіл нашої громадськості пізніших часів вона єдина збереглася і дотепер ще деякі дослідники обмежують

⁴² Згадки про це у Д. Дорошенка, там же; В. Петров, *Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роки. Життя, Ідеологія, Творчість. Том перший*. Київ, 1929; його ж, *Перебування Куліша на Україні влітку року 1856-го у збірнику Пантелеймон Куліш*, Київ, 1927, зокрема стор. 73 та ін.

⁴³ І. Стещенко, *op. cit.*, стор. 44.

діяльність Громад — просвітою,⁴⁴ промовчуючи або недоцінюючи їхню працю в інших ділянках національного життя.

„Буквар южнорусский” Шевченка⁴⁵ та згадані вже метелики — це був найбільший вклад петербурзької Громади в освітню справу. Однак цей вклад не єдиний. Безпосередній зв'язок Шевченка з студентами і з недільними школами в Україні добре відомий. Крім того і Шевченко і Костомаров утримували зв'язок з Харківською Громадою маючи на увазі також освітні цілі.⁴⁶ Куліш видавав проповіді і релігійні бесіди Василя Гречулевича українською мовою.⁴⁷ Під час своїх поїздок на Україну громадяни (Куліш, Шевченко, Лобко та ін.) допомагали недільним школам практично: порадами, фондами, пожертвами книжок, моральною підтримкою. Не випадково дуже швидко після виїзду Шевченка з Києва у серпні 1859 р. там почали відкриватися недільні школи (від жовтня). Плєни таких шкіл, він обговорював з студентами.

Матеріали про школи з усіх кутків України містила *Основа*, яка в цій галузі стала своєрідним зв'язком і захопуювачем до дальшої праці в галузі народної просвіти. До речі журнал *Основа* обговорював також питання правопису і уточнив український правопис, яким ми з невеликими відмінами користуємося дотепер.⁴⁸ Передові діячі петербурзької Громади містили в „Основі” свої статті на освітні теми, або обговорювали їх в рамках загальних статей, як наприклад М. Костомаров у своєму листі до *Колокола*, де м. ін. читаємо:

⁴⁴ Г. Н. Марахов, *Польское восстание 1863 р. на правомбережной Украине*, Київ, 1967, стор. 123.

⁴⁵ Ст. Сірополко, *Буквар южнорусский*. Т. Шевченко, Твори т. 5 Чикаго, 1959, стор. 245—255.

⁴⁶ І. П. Житецький, „Шевченко і харківська молодь”, *Україна* 1925, ч. 1—2, стор. 143—48; його ж, „Листування Костомарова з харківськими громадянами про видавня народних книжок”, *Україна* 1925 ч. 3, стор. 69—72. Пор. також новіші праці: Ф. Я. Прийма. „Шевченко і недільні школи на Україні”, *Збірник праць 14 Наукової шевченківської конференції*, Київ, 1966, стор. 170—194; його ж „Шевченко і студентський рух періоду революційної ситуації в Росії 1859—1861 років”, *Збірник праць 9-ої Наукової шевченківської конференції*, Київ, 1961, стор. 127—160.

⁴⁷ Проповіді В. Гречулевича виходили друком ще від 1849 р., однак від 1857-го року вони виходять частіше і більшим тиражем.

⁴⁸ М. А. Жовтобрюх, *Мова української преси*, Київ, 1963, стор. 288 і далі.

„Ми бажали б крім того, щоб уряд не тільки не перешкоджував нам, українцям розвивати свою мову, а й допоміг нам у сій справі і видав розпорядок, щоб у школах, які — як він заявив — будуть заведені для нашого народу, викладали предмети рідною, зрозумілою йому мовою, а не офіційною російською, бо інакше український народ буде виучувати тільки слова і не розвиватиме своїх відомостей . . .”⁴⁹

1862-го року М. Костомаров розпочав збірку на українські підручники. Збірка була дуже успішною, дала великі, як на ті часи фонди, але до Валуєвського указу Костомаров встиг видати лише *Ариметику або Щотницю* Олександра Кониського. На ці гроші опісля вийшов так званий Словник Грінченка.

Крім освітньої і видавничої діяльності працю петербурзької громади можна було б розглядати з точки зору ідеологічної, політичної, культурної, наукової, пропагандистської праці й підходу громадян до економічних, соціальних та інших питань. Однак цей розгляд забрав би також занадто багато часу, оскільки треба було б докладно обговорити принаймні декілька творів Костомарова і Куліша, а також інших співробітників *Основи*. В першу чергу тут треба було б розглянути Костомарова „Дві руські народності” і Кулішеві „Листи з хутора” та інші твори цих двох діячів, статті П. Чубинського, О. Кістяківського, О. Андрієвського та інших. Однак і це треба було б зробити окремо.

Варто було б окремо розглянути наприклад історичні праці друковані в *Основах*, зокрема праці петербурзьких громадян, але й на це тут на жаль не місце. В дальшому ми зупинимось трохи докладніше на похороні Шевченка та деяких дрібніших подіях з життя Громади.

IV

Смерть Шевченка була болючим і важким ударом для Громади і для цілої України. Члени Громади зробили від себе все, щоб виповнити заповіт Шевченка і зміцнити його ім'ям працю українців для відродження свого

⁴⁹ Цитую за Д. Дорошенко, *Микола Іванович Костомаров*, Загальна бібліотека, Ляйпціг (без року видання), стор. 53. Мову трохи усучаснюємо.

народу. „Великі роковини” — щорічне відзначення смерті Т. Шевченка ввела в себе перша петербурзька Громада і звідтіль цей звичай перейшов на цілу Україну, а опісля і поза її межі.⁵⁰

Уже похорон Шевченка в Петербурзі став гідною і величною маніфестацією. П. Зайцев, який досить мало пише про петербурзьку Громаду в своїй монографії, на цей раз робить виняток:

„Петербурзька українська „Громада” добре zorganizувала цю жалібну урочистість, а найбільше потрудився над цим вірний друг поета Михайло Лазаревський. Серед багатьох ухвал, що їх прийняла „Громада” в день смерті поета у справі увічнення його пам’яті, була й ухвала про те, щоб тлінні останки поета, згідно з його заповітом, перевезти на Україну...”⁵¹

З десяти промов над труною сім виголосили українці (здебільшого українською мовою), дві росіяни і одну поляки, при чому найкраща промова належала Кулішеві.⁵² Крім нього виступали В. Білозерський, М. Костомаров, П. Тавлга-Мокрицький, О. Афанасьєв-Чужбинський, Павло Чубинський і Ф. Хартахай.⁵³

Протягом двох місяців, які Шевченко був похований на Смоленському цвинтарі щонеділі по ньому правили панахиди.⁵⁴ Як відомо, настоятелем там був українець-священик о. Степан Опатович.⁵⁵

Українська Громада в Петербурзі, крім декількох поминок в своєму колі улаштувала також літературний вечір, чистий дохід з якого призначено на користь бідних студентів. Вечір відбувся 14 квітня 1861 р. і на ньому виступили Костомаров із споминами про двох малярів, Куліш читав три глави з нової повісті „Тайна”, а крім них російські поети Майков, Полонський і Некрасов. Як здогадується М. Кибальчич Некрасов прочитав свого вірша на смерть Шевченка.

⁵⁰ М. А. Кибальчич, „Вшанування пам’яті Шевченка у Петербурзі (1861 р.) і в Кракові (1914) р.). *Збірник праць 7-ої Наукової шевченківської конференції*, Київ, 1959, стор. 165—166.

⁵¹ П. Зайцев, *op. cit.*, стор. 386.

⁵² *op. cit.*, стор. 385.

⁵³ там же.

⁵⁴ там же, стор. 387.

⁵⁵ З. Недоборовський, *op. cit.*, стор. 201.

На другий день після проведів тлінних останків Шевченка на Україну в залі петербурзького дворянського зібрання відбувся другий шевченківський вечір на цей раз великий вокальний та інструментальний концерт, чистий прибуток з якого призначено на купівлю землі родичам Шевченка.⁵⁶ Головним розпорядником концерту був знов же М. Лазаревський. У концерті взяла участь симфонічна оркестра, чоловічий і жіночий хори та найкращі солісти петербурзьких опер Д. Леонова (виконувала м. ін. пізніше ролю Оксани в опереті „Запорожець за Дунаєм” і виступала в ролі Тетяни в п’єсі „Москаль-Чарівник”), С. Гулак-Артемівський (автор „Запорожця за Дунаєм”) та інші солісти, при чому більшість програми складалася з українських пісень, або на українські теми (марш із симфонічної фантазії „Мазепа” Ф. Ліста).⁵⁷

У своїй інакше хорошій статті (зокрема йдеться про першу її частину) М. Кибальчич висловлює думку, що концерт 14 квітня міг бути громадським засобом „збирання коштів на витрати, зв’язані з подорожжю до Канева?”.⁵⁸ Припущення зовсім неможливе і вказує на повне нерозуміння тодішніх етичних вартостей і на повне незнання моральних принципів членів Громади. Ніяк не можна сумніватися в тому, що коли чистий дохід був призначений для бідних студентів, то він на цю ціль і пішов. Гроші на відвезення труни з тлінними останками Шевченка в Україну дали члени петербурзької Громади, а може й деякі пани на Україні — знайомі Шевченка) зокрема треба думати про Тарновського — батька). За землю на могилу Шевченка заплатив Ф. Черненко.

Ні Гриць Честахівський, ні молодий студент Олександр Лазаревський — пізніше славний історик, грошей не мали і громада їм дала фінанси лише на провезення

⁵⁶ Справа в тому, що пан Фльорковський, проникнувши, що скоро дадуть волю кріпакам, готовий був відпустити братів і сестру Шевченка на волю, однак без земельного наділу. Вони спершу відмовлялися, а опісля „введені Фльорковським в оману” підписали з ним умову на „визволення без землі”. Це мало для них погані наслідки (Є. П. Кирилюк, Є. С. Шабльовський, В. Є. Шубравський, Т. Г. Шевченко, Біографія, Київ, 1964, стор. 534—538).

⁵⁷ М. А. Кибальчич, *op. cit.*, стор. 170, де подано програму концерту.

⁵⁸ *op. cit.*, стор. 169.

тіла в один бік.⁵⁹ Пізніше Г. Честаховський просив у петербурзької Громади 15 карбованців на поминальний обід. Листи Честаховського до Федора Івановича Черненка мають форму звіту з праці на могилі Шевченка, а той факт, що вони писані на ім'я Черненка доводить дві справи: по-перше, вони адресовані тому, в кого відбуваються зібрання Громади, на яких ці листи напевно читалися, а по-друге наводять на думку, що він був одним з тих, хто фінансував подорож, або в фінансових справах мав важливе слово.

6-те травня, день прибуття до Києва труни з тлінними останками Шевченка має дотепер величезне значення в житті столиці України. У той час значення було епохальне, оскільки життя місцевої Громади настільки похвалилося, що дехто з дослідників починає взагалі діяльність київської Громади з травня 1861 р.⁶⁰ У всякому випадку переживання студентської молоді Києва були настільки глибокі, що вони зачепили навіть таких студентів, які до того часу з українством мали дуже мало спільного, як наприклад М. Драгоманова та інших; ентузіазм київського студентства можна зрозуміти тим більше, що як би не заява Честахівського, то Шевченко спочив би був в Києві на Щекавицькій горі.⁶¹

Поїздка в Канів ледве-ледве не скінчилася для Честахівського повною катастрофою. Як би не те, що в Капітулі Орденів його зверхником був українець В. Т. Новицький, то йому прийшлося би погано. Його обвинувачено ні більше ні менше як у підготовці різні панів, чи принаймні у підбурюванні до неї. Постало ціле величезне „діло”, яке велось від 17 липня 1861 р. і тягнулося до 31 березня 1863 р. Цю справу вперше коротко з'ясував І. Білик в *Київській Старині*,⁶² однак повному виданню П в 1930-х роках перешкодив арешт В. Міяковського.⁶³

⁵⁹ А. Лазаревський) „Письма Честаховського, писання в 1861-м году о похоронах Шевченка”, *Киевская Старина*, 1896, т. 60, ч. 2, стор. 171, 173.

⁶⁰ В. Міяковський, „Киевская Громада”. *Летопись Революции*, 1924, стор. 127—150.

⁶¹ П. Зайцев, *op. cit.*, стор. 389.

⁶² К. Ст. 1886, т. 14 (квітень) стор. 708—728.

⁶³ Дотепер повністю неопубліковано.

З того, що Честаховський ходив у селянській одежі, копав могилу Шевченка та насипав її і вітався з селянами „Здорові були гайдамаки” та продавав або роздавав їм згадані вже „метелики” його спершу піддано поліцейському нагляду, а опісля видалено з Канева з заборною приїздити в той район.

V

На другий рік 1862 петербурзька Громада переживала ще одну болючу втрату — смерть наказного отамана Чорноморського війська — Якова Кухаренка. Цікаво, що про нього згадують і Недобровський, і Менчиц.⁶⁴ Він постійно відвідував Петербург в урядових справах, а ці відвідини використовував на те, щоб розвіяти свою тугу з рідними українцями-членами Громади.⁶⁵ Під час останнього перебування Кухаренка в Петербурзі Громада підготувляла до постановки його „Чорноморський побит”. Він хотів цю річ побачити на сцені, сам роздавав ролі, однак його передчасно викликали на Кубань і скоро після того він помер мученицькою смертю в черкеському полоні. Неначе передчуваючи його смерть петербурзька Громада його прощала піснею „Ой, Морозе, Морозеньку . . .” міняючи перші слова на „Ой, Якове Кухаренку....”

З. Недобровський згадує ще один маркантний випадок з життя петербурзької Громади 1863-го року. З ініціятиви М. Костомарова Громада вирішила в травні місяці улаштувати обідню в день св. Кирила і Методія в церкві на Смоленському цвинтарі в Петербурзі. Один священник з особистих причин подав донос, що, мовляв о. Степан служив панахиду по поляках, які загинули в повстанні. Непорозуміння це скоро виявилось,⁶⁶ однак воно дуже характерне для тодішніх умов навіть у столиці. А що вже згадувати про „провінцію”, де діяли інші Громади.

Все ж таки в одній галузі петербурзька Громада мала дуже улегшену працю. Мова про театральні вистави.

⁶⁴ Недобровський, стор. 193—194. Менчиц, стор. 67—68.

⁶⁵ Недобровський, стор. 193.

⁶⁶ Недобровський, стор. 201—202.

В той час, коли в Полтаві місцевий губернатор взагалі заборонив будь-які вистави українською мовою,⁶⁷ а в Києві й Чернігові вони відбувалися приватно або напівприватно і були зв'язані з різними непорозуміннями, то в Петербурзі українські п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, а опісля і С. Гулака-Артемівського (з 1863 р.) ставилися нормально в театрах і найкращі артисти столичних театрів не соромилися в них брати участі. Звичайно, це бувало часто „водевільне виконання”, але тоді це ще не вражало так як пізніше, коли етнографічний театр досяг свого апогею.⁶⁸

З листів Честаховського, які він писав з Канева Іванові Федоровичу і „любій громадонці українській” виходить, що та Громада жила в загальному дружньо, немов родинним життям. Честаховський однаково щиро вітає і Куліша, і Лазаревських, і Черненка, і інших. Непорозуміння, якщо і виникали, то дрібні й скоро забувалися. Серйозні спори поставали лише у Куліша, спершу з Шевченком, а опісля з Костомаровим, а також з Білозерським зокрема за редагування *Основи*. На те Куліша й називають „гарячим”.

**

З цих далеко неповних даних, які ми подали про петербурзьку Громаду виходить, що вона об'єднувала широкі кола українських громадян у Петербурзі і в міру своїх сил працювала в галузі просвіти та інших ділянок тодішнього українського життя. Вона була статечнішою і спокійнішою, ніж багато революційніші київська і полтавська Громади, але її вклад в тодішнє українське життя був значний і дуже важливий. Наша праця навітлює лише деякі моменти її діяльності, але й вони вказують на загальне значення її.

Монтреал

⁶⁷ М. Антонович, „Дві замітки до життяпису О. Я. Кониського”, *Український Історик*, ч. 1 - 2(29 - 30) 1971 р. стор. 89—94.

⁶⁸ Д. Антонович, *300 років українського театру, 1619—1919*, Прага, 1925, стор. 83—85.

АНДРІЙ КАЧОР

ПРОФ. БОРИС МАРТОС

*Розвідка з приводу 95-ліття життя та 75-ліття науково-економічної, політичної і загальногромадської праці Ювілята**

РІД І РОДИНА Б. МАРТОСА

Б. Мартос походить із стародавнього козацького роду, що осів на Полтавщині і мав кілька розгалужень.

У родині були перекази, що предки цього славного роду прийшли в Україну з південної Іспанії, де ще сьогодні маємо місто Мартос. У цьому місті, як ствердив це вже сам Б. Мартос, ще й тепер живе там чимало людей, що носять це прізвище.

Основоположником того цікавого і справді заслуженого вже українського козацького роду, за дослідями проф. А. П. Оглоблина — його лист до Б. Мартоса з 7. 2. 1965 р. — був Василь Мартос. Він десь около 1674 року переселився з правобережної України до Лохвиці, на Пол-

* Ця розвідка — це поширена і доповнена доповідь, яку я виголосив 21 грудня 1974 року на звичайній сесії Української Вільної Академії Наук у Вінніпегу. Проф. Б. Мартос — це мій професор, якого я мав змогу пізнати зблизька, слухати його лекцій з науки політичної економії і теорії кооперації та бути учасником його дуже цікавих кооперативних семінарів.

Інша справа, коли прийшлося цю доповідь поширити і доповнити новими джерелами, щоб її відтак видрукувати як окрему статтю-розвідку. Щоб це завдання виконати задовільно, я звернувся безпосередньо до самого Ш. Ювілята з проханням подати мені короткий свій життєпис, прочитати мою доповідь і подати до неї свої зауваги та доповнення. А також просив я подати список своїх праць, щоб мати ясну й повну картину довголітньої діяльності Ювілята. Проф. Б. Мартос дуже прихильно віднісся до мого прохання і за всі його поради та доповнення до моєї доповіді на цьому місці висловлюю йому ширю подяку.

тавщині. Старший син Василя, Мартин, був уже лохвицьким сотником (1693-1698), а відтак полковим суддею (1698-1706). Молодший син Василя, Павло, також був визначним діячем того часу, а саме сотником у Лохвиці, зараз після брата (1699-1708 і в рр. 1710-1712). Син Павла Васильовича, Михайло, бунчужний товариш, підчас хотинського походу в 1741 році був „головним командиром” над полками: лубенським, миргородським, полтавським і переяславським. Син Михайла, Іван, а також син Івана, Павло і дідो нашого Ювіліята Федір, незаймалися військовою службою, вони господарювали.

Федір Мартос мав трьох синів: Григорій, Дмитро і Микола. Цей останній був знова ж батьком трьох синів, Модеста, нашого Бориса і Сергія, на яких закінчилася лінія Мартосів. Батько Бориса, Микола, загинув у Першій Світовій Війні, як полковник таманського полку в російській армії.

Скульптор Іван Петрович Мартос (1753-1835), проф. і ректор Петербурзької Академії Мистецтв, Іван Романович Мартос (1760-1831), був кабінетним секретарем гетьмана Кирила Розумовського, історик Олексій Мартос (1790-1842) і Петро Іванович Мартос, приятель Тараса Шевченка і видавець першого „Кобзаря” і другі члени того славного роду — це тема на окрему історичну студію, або розвідку.

Борис Мартос народився 20 травня (ст. ст.) 1879 року, на Полтавщині, з батьків Миколи і Наталії Мартос. У місті Лубнях закінчив клясичну гімназію 1897 року. Від 5 кляси гімназії вже сам на себе мусів заробляти лекціями, щоб міг закінчити середню школу. Лекціями заробляв на своє і мами утримання і в часі університетських студій у Харкові, студіюючи математику. Свої університетські студії мусів кількаразово переривати і тому закінчив їх щойно в 1908 році.

Про молоді роки Б. Мартоса, як і про його родину та родинне життя, знаємо небагато, бо він про себе написав дуже мало. Свої спомини продовжує, але не друкує і тому його життєпис, покищо, неповний.

ПРАЦЯ Б. МАРТОСА В ЧАСІ ЙОГО СТУДІЙ

Знаємо напевно, що з кінцем 1897 року він був уже в Харкові, студентом університету і був з 1899 року членом таємної Української Студентської Громади, яка в тому ж часі нараховувала 12 членів. Тут Б. Мартос знайомиться з Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем, Б. Камінським, Ю. Коллярдом, Д. Познанським та іншими українськими визначними культурно-громадськими діячами того часу.

Б. Мартос не раз брав участь у праці Української Революційної Партії, скорочено РУП, яку засновано 11 лютого 1900 р., хоч, як це сам стверджує, не був при її заснованні, ані не був її членом. Зате видну ролю він відіграв у „Студентській Громаді”. У 1900 році, на нелегальних святкуваннях Шевченкових роковин він виголосив доповідь на тему „Соціально-політичні погляди Т. Шевченка”.

З доручення Студ. Громади, літом 1900 р., Б. Мартос їздив до Галичини на Перший Український Студентський Конгрес, що відбувся у Львові. Повертаючи з Конгресу перевіз він надруковану у Львові програмову брошуру М. Міхновського „Самостійна Україна”, що була першою програмою Революційної Української Партії, відомої в скороченій назві РУП. Зимою їздив другий раз до Львова за нелегальною літературою для РУП.

В одному свому спогаді, як подає проф. І. Витанович у своїй „Історії Кооперативного Руху”, Б. Мартос згадує, що Студ. Громаду в Харкові відвідував не раз „Артільний Батько”, Микола Левитський і він зацікавив Б. Мартоса вперше кооперацією, як суспільно-економічним рухом. І тому не дивно, що будучи у Львові, на Студентському Конгресі, Б. Мартос зацікавився ближче з кооперативним рухом у Галичині, а повернувши до Харкова виголосив у Студ. Громаді доповідь на тему „Кооперативний і культурно-освітний рух у Галичині”. З того часу Б. Мартос почав вивчати дуже серйозно проблеми кооперативного руху.

У 1901 році, за участь у студентській демонстрації Б. Мартоса заарештували. Він два тижні просидів у тюрмі, а потім його на 2 роки вислали з Харкова, під догляд по-

ліції, із заборonoю жити в будь-якому університетському місті. Силою цієї заборони Б. Мартос мусів перервати свої університетські студії. У тому часі Б. Мартос перебував на Полтавщині, допомагаючи РУП-і у складенні і поширюванні її відозв, влаштовував по селах читання української літератури, організував політичні гуртки середньошкільників у Полтаві та викладав їм, у тих гуртках, політичну економію, українську історію і літературу та взагалі провадив культурно-освітню працю.

Осіною 1903 р. Б. Мартос вертається до Харкова, щоб продовжувати свої студії. Тут знову включається активно в роботу Харківської Студентської Громади, виступає з різними доповіддями і рефератами, кольпортує українські книжки і далі співпрацює з РУП. І тому не диво, що за цю нелегальну працю скоро попадає на пів року до тюрми (1903-1904) в Харкові. У тюрмі перебув дві годівки — 9 і 11 днів.

Вийшовши з тюрми, весною 1904 р., Б. Мартос продовжує свою національно-революційну роботу, зі шкодою для своїх студій.

У 1905 році Б. Мартос стає членом Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП), яка виникла у 1902 р. серед частини членів РУП. М. Міхновський, брати Василь і Грицько Шевченки, брати Сергій і Олекса Макаренки та інші зорганізували Українську Народню Партію (УНП), а Д. Антонович, П. і С. Андрієвські, А. Жук і інші створили УСДРП, до якої відтак пристав Б. Мартос, а далі В. Винниченко, С. Петлюра і багато інших. Б. Мартос брав участь в опрацюванні програми цієї партії та взагалі був у ній дуже діяльний. В 1905 році, в часі першої революції в Росії, Б. Мартос включається в революційний рух: він виступав на різних мітингах (вічах), складав і друкував відозви і інші революційні видання УСДРП, а навіть командував українською озброєною дружиною, зложеною із студентів і телеграфістів. Він також виїздив на села для боротьби із пропагандою російських соціал-революціонерів, які дешевими демагогічними гаслами хотіли для себе приманути українських селян.

У тому часі Б. Мартос і його партійні товариші вперше практично переконалися, що примінення марксизму

російськими соціал-демократами не все було сприйнятливим для українських соціал-демократів, бо ці останні поняття соціал-демократизму сприймали ідеалістично, без демагогії, а не тільки як ширми для повалення царизму і впровадження іншого, соціалістичного, але знова російського імперіалістичного режиму. УСДРП, за словами Б. Мартоса, розходилася з ортодоксальним марксизмом у таких точках: національне і релігійне питання, відношення до селянства і ремісництва, земельне питання, відношення до кооперації і професійного руху. Російські соціал-демократи цілковито нехтували такі важливі чинники, як релігія і національність; селянство, як окрема частина суспільності, мало зникнути, а кооперація і професійні спілки мали б затратити свою аполітичність і стати допоміжним чинником у будові соціалізму.

Коли ж відшумів революційний зрив, Б. Мартос взявся знова серйозно до науки, до закінчення своїх студій. Ввесь час, як вже була згадка, він мусів сам на себе заробляти. І тому в рр. 1906-1908 Б. Мартос, як студент, провадив педагогічну працю. Він викладав математику і космографію на загальних курсах Чадова в Харкові, математику на курсах землемірів, географію на курсах Т-ва торговельних помічників, латинську мову на Вищих Жіночих Курсах у Харкові і розпочав викладати математику в жіночій гімназії в Харкові. Пізніше, в 1910 р., О. Русов пропонував йому працю асистента в Київському Комерційному Інституті, але поліція, з огляду на його політичну діяльність, заборонила Б. Мартосові будь-яку педагогічну працю. Це примусило Б. Мартоса, по закінченні університетських студій в 1908 році, шукати для себе іншої праці. І тоді він рішив віддатися всеціло практичній кооперативній роботі, де поліція не мала такого впливу, як у шкільництві.

Треба ще згадати, що закінчуючи свої студії Б. Мартос одружився з Марією Юріївною Кучер'явенко. Про неї знаємо, із скупих інформацій Б. Мартоса, що вона закінчила жіночу гімназію в Полтаві, якийсь час працювала в Губерніяльній Земській Управі. Відтак забажала підвищити свою освіту і тому виїхала до Петербургу (тепер Ленінград), де студіювала на Високих Педагогічних Курсах проф. Лесгафта. На жаль скоро була арештова-

на за політичну діяльність, сиділа якийсь час у тюрмі, а відтак була засуджена на 3 роки заслання у Вологді. Повернувшись із заслання, деякий час учителювала на різних приватних курсах, а вийшовши заміж, від 1908 року, поділяла з Б. Мартосом його неспокійне життя. Переїздила з ним з одного місця в друге, помагаючи йому в його роботі, тобто була для нього не тільки дружиною, але й особистою секретаркою. Померла в грудні 1945 року в Празі, хворіючи довший час на туберкульозу.

Цей короткий відхід від головної теми потрібний на те, щоб краще зрозуміти в якому родинному середовищі Б. Мартос жив, звідки черпав свої сили до постійної громадської праці.

Як вже знаємо, після закінчення студій і одруження, Б. Мартос віддався всеціло кооперативній праці. І про цю нову ділянку його економічно-кооперативної праці, яка згодом допомогла Б. Мартосові стати передовим кооперативним діячем, хочу сказати кілька слів окремо.

КООПЕРАТИВНА ПРАЦЯ Б. МАРТОСА ДО РЕВОЛЮЦІЇ В 1917 РОЦІ

Не маючи змоги працювати в шкільництві, Б. Мартос у 1909 році виїхав на Волинь і там працював як старший контролер оцінково-статистичних робіт у Статистичному Відділі Волинської Губерніяльної Земської Управи.

Працю цю Б. Мартос одержав за посередництвом свого давнього знайомства, Василя Кошового, що був директором цього бюро.

Працюючи як контролер Б. Мартос мусів виїздити, в разі потреби, на села і там по кілька днів перебувати, ночувати в селянських хатах і харчуватися. Це дало змогу Б. Мартосові запізнатися зблизька з потребами й клопатами українського селянина, що, відтак, стало в пригоді Б. Мартосові, коли він перейшов на працю в кооперації, а ще більше, коли він став членом Української Центральної Ради.

На жаль і на цій праці Б. Мартос не міг довго втриматися, бо почали його підозрівати, що він їздить по селах і там... підготовляє населення до революції. У 1910 році він вертається до Києва і тут, короткий час, працю-

вав у „Волксько-Камському Банку”. Одначе і цю працю скоро покинув і знову ж повертається на Волинь, щоб включитися вже до праці в кооперативному русі. У 1910-1911 рр. працював він старшим інструктором кредитових товариств. І тут його царська поліція також знайшла і не дала йому спокійно працювати.

Щоб уникнути переслідувань з боку поліції, треба було знова переїздити в друге місце. Саме в тому часі одержав Б. Мартос листа від давнього харківського знайомого, Кузьми Безкровного, який був у Катеринодарі, на Кубані, головним бухгалтером акційної спілки для будови Чорноморської Кубанської Залізниці, із запрошенням до праці у тій же спілці.

Чорноморська Кубанська Залізниця цікава тим, що її акціонерами були козацькі чорноморські Станиці, нащадки козаків із Запоріжської Січі, а зібрання акціонерів складалося з представників тих станиць, тобто козацьких громадських діячів. К. Безкровний (1876-1937), економіст і громадсько-політичний діяч Кубані, член РУП, як свідомий українець, підбирав собі співробітників українців. Його заступником був Артемій Дражевський, а Б. Мартос назначено керманичем фінансового відділу, що складався з трьох осіб — всі були українці. Рівночасно Б. Мартос включається в кооперативну працю, стає членом редакційної колегії кооперативного органу „Союз”, а потім членом дирекції Кубанського Кооперативного Банку та провадив курси для членів управ кредитових кооператив. Крім цього він провадив ще загально громадську і політичну працю; викладав історію України, українську літературу в українському нелегальному гуртку молоді, виступив з рефератом на Шевченківському святі в Новоросійському, у Катеринодарі деклямував, на такому ж святі, „Послانیє” Т. Шевченка. Це все діялося у 1911 і 1912 рр.

У розгарі цієї широко закросної праці, Б. Мартос нагло захворів на малярію. У наслідок цієї недуги він мусів, разом з дружиною, покинути Кубань і вернутися в рідну Полтавщину, де задержується вже аж до часу революції в 1917 році.

У Полтаві Б. Мартос працював у Полтавському Земстві як губерніяльний інспектор кооперації. На тому пості

Б. Мартос здобув собі славу доброго і солідного кооператора, відомого не тільки в Полтавщині, але вже в цілій Україні. Він провів обслідування кооперативних споживчих товариств у Полтавщині, провів низку кооперативних курсів, брав участь в організації кредитових і споживчих кооперативних Союзів у Києві. Був учасником різних кооперативних З'їздів і Конференцій, а на деяких і головував, або доповідав. Виступав з публічними лекціями з кооперації в Києві й Полтаві. Зорганізував і провадив закупочне бюро Полтавського Губерніяльного Земства для забезпечення населення речами першої потреби в часі першої світової війни. Це бюро закуповувало по кілька вагонів товарів першої потреби, а керував цією закупівлею Б. Мартос.

Коротко кажучи, в тих роках, на Волині і Кубані, а відтак у Полтаві, Б. Мартос набув великого досвіду і знання та заправи в справах загально-господарських, а зокрема в кооперативних і фінансових, що він, відтак, використав для великої кооперативної праці, а також і в державному будівництві, як член Української Центральної Ради і член українського уряду.

ПРАЦЯ Б. МАРТОСА В РР. 1917-1920

З початком революції, в 1917 році, Б. Мартос включався активно в громадсько-кооперативну і політичну працю. Спершу тільки в Полтаві, а відтак у широкому всеукраїнському масштабі.

На початку революції, в 1917 році, він був учасником Національного Конгресу, Першого Всеукраїнського Селянського З'їзду та інших З'їздів, яких у тому часі було дуже багато і здебільша був у Президії, або головним доповідачем, чи організатором, а вже щонайменше учасником.

Проф. Д. Дорошенко, у своїй „Історії України”, том I., пише: „Серед всіх губерніяльних міст України, в 1917-18 рр., Полтава найбільше зберегла своє національне обличчя серед низів”... а далі каже: „як тільки до Полтави дійшла вістка про революцію, громада ТУП (Т-во Українських Поступовців) взялася до організації З'їзду цілої Полтавщини. Такий З'їзд відбувся 21 травня 1917

р. На з'їзді було 600 делегатів з різних сторін Полтавщини. Головою З'їзду обрано Б. Мартоса, українського еседека". З того бачимо, що Б. Мартос мусів бути вже тоді популярною особою. Тут проф. Д. Дорошенко, за інформацією Б. Мартоса, зробив помилку. У Полтаві в тому часі було два З'їзди і Б. Мартос головував тільки на Другому З'їзді, а на першому взагалі не був і за постанови того З'їзду не відповідав.

Далі проф. Д. Дорошенко описуючи Всеукраїнський Селянський З'їзд, що відбувся 10-16 червня 1917 р. в Києві, при участі 2,200 делегатів, стверджує, що до Президії З'їзду обрано В. Винниченка, П. Христюка, Б. Мартоса, Т. Осадчого, Руденка, Захарчука, Мшанецького і Радомського, а почесним головою проф. М. Грушевського. На тому З'їзді Б. Мартос головував майже весь час і його обрано членом Центрального Комітету Селянської Спілки. Ці свідчення проф. Д. Дорошенка, члена гетьманського руху, про Б. Мартоса дуже важливі — вони об'єктивні.

У тому самому часі Б. Мартоса делеговано до Української Центральної Ради. Він був також членом „Малої Ради”, що виконувала функцію Виконавчого Комітету поміж сесіями Української Центральної Ради. А коли Центральна Рада, на пропозицію П. Христюка, обрала перший Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, як зародок українського уряду, то до складу цього Першого Генерального Секретаріату обрано теж і Б. Мартоса. Склад цього Генерального Секретаріату був такий: Сергій Єфремов — міжнаціональні справи, М. Стасюк — продовольчі, С. Петлюра — військові, В. Садовський — судові, Христофор Барановський — фінанси. Б. Мартос — земельні справи, І. Стешенко — освітні, а П. Христюк — генеральний писар. Замітне, що в Першому Генеральному Секретаріаті, на 9 членів, аж 4 дала українська кооперація (Х. Барановський, Б. Мартос, М. Стасюк і П. Христюк).

Б. Мартос був також одним із головних організаторів Всеукраїнських Кооперативних З'їздів, автором „Схеми кооперативного будівництва”, головним організатором і головою Центрального Українського Кооперативного Комітету в Києві.

У 1918 році, в часі Гетьманської Української Держави, Б. Мартос вицофується з політичної діяльності і всеціло віддається кооперативній роботі. Він був не тільки головою Управи Центрального Українського Кооперативного Комітету, найвищого кооперативного уряду, але ще знаходив час, щоб бути головою Надзірної Ради „Дніпросоюзу”, членом Надз. Ради „Українбанку”, членом редакційної колегії журналу „Українська Кооперація”, викладав у кооперативній школі „Дніпросоюзу”, був запрошений на лектора Київського Комерційного Інституту і разом з професором М. Туган-Барановським організує, першу в світі, високу Кооперативну Школу в Києві — Кооперативний Інститут. Це були роки найбільшого росту української кооперації в Україні і найбільшої кооперативної активності Б. Мартоса.

У 1919-1920 рр., за Директорії Української Народної Республіки, Б. Мартос займає високе становище в уряді, як міністер фінансів і голова (прем'єр) Ради Міністрів. За короткий час свого урядування він провів закон про усамостійнення української валюти. Треба відмітити, що не дивлячись на війну та несприятливі економічні та політичні відносини, він зумів зберегти вартість цієї валюти і через півтора року державний апарат і армія були фінансово добре забезпечені.

У 1920 році Б. Мартос виїхав з урядом УНР на еміграцію. Він тоді складає свої обов'язки міністра та вибирається в наукову подорож по Німеччині. Об'їхав він багато міст (Берлін, Дрезден, Ляйпціг, Регенсбург, Мюнхен і Гамбург) і всюди знайомиться з організацією і методами кооперативної теорії і праці, а рівночасно студіює програми німецьких кооперативних шкіл і курсів, щоб відтак це використати в своїй дальшій кооперативній праці на еміграції.

НАУКОВО-КООПЕРАТИВНА ПРАЦЯ Б. МАРТОСА НА ЕМІГРАЦІЇ

У 1921 році Б. Мартос з дружиною опинився в Празі і тут починає свій еміграційний період життя. Тут спершу стає директором Кооперативного Бюро при Громадському Комітеті, зорганізував при ньому кооперативні

курси, які в 1922 році розвинулися в „Українську Господарську Академію” в Подєбрадах, в Чехословаччині.

Б. Мартос був членом Організаційної Комісії цієї Академії, розробив план навчання Кооперативного Відділу. У тому ж часі був ще і секретарем редакції журналу „Нова Україна”. У 1922 році Б. Мартоса обрано на доцента Української Господарської Академії з дорученням керувати двома катедрами: катедрою теорії кооперації та катедрою кооперації споживачів, а рівночасно обрано його секретарем Професорської Ради.

Для вправ і самодопомоги студентам Б. Мартос зорганізував прикладне споживче товариство з крамницею і харчівнею. Рівночасно Б. Мартос організує Товариство Українських Кооператорів у Чехословаччині, яке видавало, за його редакцією, неперіодично „Кооперативний Альманах” і це товариство Б. Мартос очолював 13 років.

У 1924 році Б. Мартос був іменованій звичайний професором Української Господарської Академії, захищаючи перед факультетською Радою свою працю п. н. „Теорія Кооперації”. Праця ця, відтак, стала посібником навчання кооперації в усіх українських економічно-кооперативних школах. Щоб зробити навчання кооперативних дисциплін більш живими, Б. Мартос організував часто цілоденні екскурсії своїх слухачів до великих і добре зорганізованих чеських кооперативних установ.

У 1923/24 і 1924/25 рр. Б. Мартос був продеканом Економічно-Кооперативного Відділу Української Господарської Академії в Подєбрадах. У тому часі Академія випустила багато першоякісних кооперативних фахівців, які відтак, повернувши домів, на західньоукраїнських землях, перебрали провід і розбудову українського кооперативного руху в свої руки і довели українську кооперацію до найкращого розквіту. Тут треба ще відмітити, що в тій роботі дуже помічною була йому його дружина, Марія. Вона в Подєбрадах зорганізувала майстерню для пошиття білизни для студентів, а також притулок для дітей студентських подруж (треба мати на увазі, що студентами цієї високої школи були переважно колишні старшини, підстаршини і вояки української армії — прим. А.К.). Відтак, по переїзді Мартосів до Праги, дружина Б. Мартоса знова зорганізувала для наших студентів хар-

чівню при Українському Жіночому Союзі, що дуже влекшувало життя і студії нашим студентам в чехословацькій столиці.

Коли ж, з вимушених обставин, треба було ліквідувати цю нашу високу школу, то Б. Мартос не опускає рук, не заломлюється і не нарікає на обставини, але зараз бере участь в організації позаочного навчання тих самих дисциплін, що їх мала Академія. Він спершу стає спів-організатором Спільки Професорів УГА, щоб зберегти наукові сили до дальшої праці. А далі він підтримав ініціативу проф. С. Гольдельмана, щоб створити Український Технічно-Господарський Інститут у Подєбрадах, для ведення позаочного навчання, відомого під скороченою назвою УТГІ, який розвинув широку акцію навчання економічно-кооперативних дисциплін, журналістики і різних інших курсів.

У 1936/37 і 1937/38 рр. Б. Мартос був директором цього УТГІ та головою Спільки Професорів УГА.

Треба ще згадати, що попри педагогічну, організаційну і наукову працю в названих високих школах Б. Мартос брав участь у різних українських і міжнародних наукових і кооперативних конгресах, був членом і співробітником багатьох громадських і наукових організацій, як: Українське Економічне Товариство в Подєбрадах, Українська Наукова Асоціація в Празі, Товариство Українських Кооператорів, Масарикова Академія в Празі, Міжнародний Інститут для Кооперативних Студій у Парижі і інші.

Для поширення і поглиблення свого власного знання, Б. Мартос відбував наукові подорожі. Наприклад у 1924 році провів цілий місяць у Генті (Бельгія), де відбувався Конгрес Міжнародного Кооперативного Союзу, а рівночасно була там улаштована імпозантна виставка продукції кооперативних підприємств. На цій виставці проф. Б. Мартос з проф. С. Бородаєвським (викладав історію кооперації в УГА) і за допомогою інж. Д. Андрієвського уладили показ праці Кооперативного Відділу Української Господарської Академії, де показано брошурку проф. С. Бородаєвського, французькою мовою, про Кооперативний Відділ УГА, як високу кооперативну школу. У тому часі — це була перша в світі кооперативна школа з

високошкільною програмою навчання. Другий раз Б. Мартос пробув цілий місяць у Брюсселі з метою обслідувати на місці добре розвинену будівельну кооперацію і зібрані матеріали використовував у своїх викладах в Академії. Подібну подорож відбув у 1927 році до Швейцарії, де в Берні залізнався з працею кооперативного семінара та іншою працею швейцарського Центрального Кооперативного Союзу.

У кооперативному русі Б. Мартос замітний тим, що він опрацював класифікацію кооператив, що було темою його доповіді на Першому Українському Науковому З'їзді, а також дав, у своїй габілітаційній праці, п.н. „Теорія Кооперації”, точну дефініцію кооперативи, чи точніше кооперативного товариства. Першу формулу такої дефініції подав проф. М. Туган-Барановський, світової слави економіст і теоретик кооперації, а Б. Мартос її уточнив.

На закінчення цієї частини розвідки треба ще згадати, що на запрошення Центрального Союзу Чехословацьких Кооператив, Б. Мартос в 1936-38 рр. організував кооперативний семінар у Празі для чеських кооператорів, ним керував і досліджував хиби діяльності кооператив, членів цього Союзу та брав участь у розробці 10-тирічного плану праці тих кооператив.

На цій праці застала його друга світова війна.

НА НОВОМУ ЕТАПІ ЕМІГРАЦІЙНОЇ ПРАЦІ

Другу світову війну Б. Мартос перебув у Чехословаччині. Щойно в 1945 році він переїхав до Німеччини, до Мюнхену, де зараз же, з другими професорами-економістами, взявся до організації Української Високої Економічної Школи і був її ректором в рр. 1945-1949.

У цій школі він викладав політичну економію та теорію кооперації, організацію і практику споживчих товариств, організацію і ведення зборів, а також керував кооперативним семінаром. Я мав нагоду і присмність 2 роки слухати його викладів і навіть у нього писати свою дипломну працю, щоб здобути звання дипломного економіста, а відтак він був рецензентом моєї останньої дипломної праці, яку я писав у проф. д-ра І. Витановича, щоб одержати титул дипломованого інженера-економіста.

Б. Мартос, як професор, усе був добре приготований до своїх лекцій, читав їх спокійно, але часто спинявся, щоб дати до „сухого” матеріялу з політичної економії, або теорії кооперації, „живий” і цікавий коментар із практичного життя і власного досвіду. Зі студентами умів завжди знайти контакт і тому його лекції студенти слухали радо. Подібно було й на Кооперативному Семінарі, яким він керував особисто. Все знаходив живі і цікаві теми для студентів до опрацювання і кожний студент мусів опрацювати хоч одну якусь тему і на семінарі її вміти оборонити.

За його наукову працю, в лютому 1948 року, Українська Вільна Академія Наук іменовала Б. Мартоса своїм дійсним членом, а в квітні того ж року він став також дійсним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (НТШ).

У тому ж самому часі, на новому етапі своєї еміграції в Німеччині, Б. Мартос бере активну участь у різних ділянках громадського життя, що я мав шану особисто стверджувати і спостерігати. Він був співучасником і головою Першого Кооперативного З'їзду у Німеччині, що відбувся 8-9 червня 1946 р. в Мюнхені. Я мав приємність бути секретарем того З'їзду. Б. Мартос бере участь у Першому Переселенському З'їзді Української Еміграції, що відбувся 4-6 жовтня 1946 р. при участі 133 делегатів з усіх таборів у Німеччині і Австрії і входить до Головної Переселенської Ради, при Центральному Представництві Української Еміграції (ЦПУЕ).

Рівночасно виступає на різних святах, або сходинах з доповіддями. Важніші з них, це: „Методи припинення, або послаблення економічних криз”, „Гарантизм”, „Забезпечення паперових грошей”, „IV. Універсал Центральної Ради”, „Симон Петлюра”, „Українські гроші”, „Боротьба за українську державність” і т.п.

Він пише також статті до часописів і журналів. Одну таку статтю п.н. „Українська державність і кооперація”, спогади з 1917-18 рр., написав до журналу „Господарсько-Кооперативне Життя”, ч. 5, 1947, якого я був редактором — журнал цей, це був місячний додаток до часопису „Наше Життя” в Авґсбурзі.

Осіню 1951 р. Б. Мартос виїхав з Німеччини до Швейцарії, де жив під опікою швейцарського уряду, одержуючи регулярну місячну допомогу. У тому часі він продовжує свою науково-педагогічну працю: опрацьовує тему „Гарантизм”, як систему народного господарства, викладає короткий курс політичної економії, німецькою мовою, для німецьких дівчат у Кавальєно і пише свої спомини.

Здавалося, що Б. Мартос залишиться в Швейцарії до кінця свого життя, маючи запевнену старість і опіку від швейцарського уряду. Але це тільки здавалося для тих, що не знали Б. Мартоса.

Для живого і все рухливого, живої вдачі і натури, Б. Мартоса, така нагода, щойно на 75 році його життя (?!), йому ніяк не подобалася. Це ж бо, на його думку, податися передвчасно в „старики”. І тому не диво, що Б. Мартос, на пропозицію українських наукових установ, в 1954 році, повертається знову до Мюнхену, щоб взяти участь у реорганізації Інституту для вивчення історії і культури ССРСР. Це була установа фінансована американськими чинниками. Його обирають головою Наукової Ради цього ж Інституту (1954-1955), а відтак секретарем цієї ж Ради (1956-1958). Рівночасно він був головою Видавничої Комісії Наукової Ради. З його іменням тісно пов'язана найкраща видавнича діяльність Інституту, зокрема Української Секції, де він об'єднав найкращі українські фахові сили для цієї праці.

На цьому місці слід пригадати, що цей Інститут для вивчення історії та культури ССРСР був створений в Мюнхені 8 липня 1950 р., як вільна корпорація вчених, що покинули Советський Союз і працюють, досліджуючи науково ССРСР. Інститут цей реорганізовано в 1954 р. і Б. Мартос був співучасником цієї реорганізації. Інститут видавав науковий журнал, монографії, бюлетень і збірники статей. Особливою серією видань були т. зв. „Українські Збірники”, яких за час праці Б. Мартоса в цьому Інституті вийшло 15 книг. В останній, 15-тій книзі поміщено, з приводу 80-ліття Б. Мартоса, світлину і життєпис Ювілята авторства І. Бакало.

У 1958 році Б. Мартос покидає Німеччину та преїздить до ЗСА, де перебуває до сьогодні.

НА АМЕРИКАНСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Спершу Б. Мартос носився з думкою осісти в Канаді. І про це хочу сказати кілька слів окремо, на основі інформації д-ра М. І. Мандрики.

Як член Головної Переселенської Ради в Німеччині, в рр. 1946-1949, провадив широку переписку з різними українськими громадськими діячами в ЗСА і Канаді в справі масового переселення української інтелігенції, а також селян і робітників, з таборів ДП в Німеччині. З тою метою Б. Мартос zorganizував навіть окреме колонізаційне кооперативне товариство „Солідарність”, яке об'єднувало 150 членів, а з членами родин було около 500 осіб. У листах до о. д-ра С. В. Савчука (лист з 15.12.1947 р.) і до д-ра М. І. Мандрики (лист з 1.6.1948 р.) він доводив, що всі ці люди (залучений список охоплював 322 особи) — це добрі фахівці: городники, пасічники, агрономи, а також шевці, столярі, ковалі, шофери та інші кваліфіковані робітники, які легко могли б zorganizувати в Канаді окрему громаду-колонію і ніхто з ними не буде мати клопотів. Таку громаду, на його думку, найкраще було б zorganizувати в Манітобі, або інших західних провінціях Канади. Окрему оферту предкладав Б. Мартос о. д-рові С. В. Савчукові в справі переселення до Канади цілої Богословсько-Педагогічної Академії, що в тому часі діяла в Мюнхені, разом з усіма професорами і студентами, вимагаючи на сфінансування того проєкту 100-150,000 дол. Він навіть хотів сам приїхати до Канади, щоб особисто цей свій задум зреалізувати.

Д-р М. І. Мандрика, що знав проф. Б. Мартоса особисто з кооперативної праці ще в Україні, із р. 1911, а відтак зустрічався з ним в Центральній Раді, у своїх листах до Б. Мартоса інформував його про можливості й труднощі такого масового переселення до Канади. З різних об'єктивних причин, незалежних від зацікавлених осіб цим проєктом, до такого переселення не дійшло і тому Б. Мартос, як реально думаюча людина, не знайшовши потрібного попертя в Канаді, цей проєкт занехав.

Німеччину Б. Мартос покинув щойно в 1958 році, переїхавши на постійний побут до ЗСА, де живе до сьогодні, в Ірвінгтоні, біля Нью Йорку.

Тут на американському континенті, Б. Мартос продовжував, і продовжує до сьогодні, свою наукову працю як дійсний член УВАН і НТШ. Коротко викладав „Теорію кон'юктурних хитань” в Українському Технічному Інституті в Нью Йорку, виступав часто з доповідями та публічними лекціями, а останньо пише свої спомини.

КОРОТКА ХАРАКТЕРИСТИКА

Закінчуючи цей короткий і стислий перегляд життя і праці проф. Б. Мартоса, можемо зробити підсумок і подати коротку характеристику його особи.

Б. Мартос — це індивідуальність великого формату і тому не диво, що на своєму життєвому шляху мав не тільки приятелів, але й противників, критиків, а навіть ворогів, яких звичайно не мають пересічні люди. Він, однак, ніколи не оглядався на т.зв. „критику”, але все був ентузіастом творчої праці для добра українського народу. Навіть противники визнали його сильну волю, відвагу, велитенську енергію та послідовність і видержливість, що давало його праці успішні й корисні висліди.

Б. Мартос, попри різні прикмети, має вроджений хист доброго, а zarazом строгого адміністратора, який у кожному громадському ділі умів, і уміє, завести лад і дисципліну та своїм прикладом змусити і других до самодисципліни та відповідальности за свою працю. Це дуже важна, але рідкісна прикмета у наших провідників.

Своїм студентам і слухачам Б. Мартос постійно пригадував, що в кооперативній та в кожній громадській установі керманичем повинна бути людина порядна і чесна, така, що для неї матеріальні добра не грають головної ролі. Це мусить бути людина некористолюбива, егоїстична, бо, на його думку, навіть дуже розумна, енергійна і досвідчена людина, але нечесна, принесе для установи більше шкоди ніж користи. І тому для нечесних осіб не повинно бути місця в проводі наших громадських установ, а особливо в установах наукового, політичного, господарського і загальногромадського характеру.

Б. Мартос учив ще своїх студентів, що провідником кожної громадської установи, якими є також кооперативні товариства, повинна бути людина смілива, з сильною

волею, твердим характером, яка б при невдачах не падала духом, не заломлювалася, але певно йшла до наміченої мети, якщо знає, що ця мета добра, шляхотна і для громади корисна. При тому добрий провідник вміє все співпрацювати із своїм оточенням, використовуючи знання і досвід своїх співробітників, бо лиш у співпраці з другими можна творити сильні громадські установи. Колегіальність ведення справ дає можливість кожному совісному співробітникові виявити свій хист, своє знання і було б більше ніж нерозумно цих прикмет своїх співробітників невикористати, не бути уважним до їх здібностей і охоти співпрацювати.

Набільшим гріхом, просто суспільним злочином, на думку Б. Мартоса, громадського провідника і нещастям для установи є те, коли цей провідник має добрих, порядних, совісних і здібних співробітників і... він про це не знає, або їх легковажить і ради власної амбіції їх не використовує.

Добрий провідник, говорив не раз Б. Мартос, повинен знати, що кожна громадська установа, наукового, політичного, господарського, релігійного, чи іншого суспільного характеру існує не для нього, але він для них і тому тими установами треба дорожити, їх цінити, для них щиро працювати і їх боронити перед всякими ворогами і несовісними членами, бо лиш тоді він буде першим між усіма, коли зуміє своїм знанням і досвідом цим установам служити.

Це було його життєве кредо, його настанова до життя і таким він був у практичному житті, що можемо ствердити на основі тих скупих інформацій, що я їх навів у цій праці.

Гадаю, що багато його студентів цю ідейну настанову і ці принципи громадської праці собі присвоїли, з ними пішли в життя і того, мабуть, не жалують.

Ця коротка розвідка про життя і працю Б. Мартоса, хай буде виявом нашої громадської подяки, подяки від його студентів, від українських кооператорів, розсіяних тепер по цілому світі, від наших наукових, політичних і загальногромадських установ за його довголітню працю для добра української спільноти. Хай Господь дарить його далі ще здоров'ям і силою, щоб він міг продовжувати

і закінчити свою намічену працю для добра української науки і для добра цілого українського народу.

Многих літ, з нагоди 95-ліття, бажає своему професорові і автор цієї розвідки!

СПИСОК ПРАЦЬ І ДОПОВІДЕЙ Б. МАРТОСА

Ця коротка розвідка про життя і працю Б. Мартоса не була б повною, коли б ще не згадати і про його писані наукові і публіцистичні праці та важніші його доповіді. Ось вони:

1. У 1914-1915 рр. під керівництвом Б. Мартоса, як губерніяльного інспектора кооперації, переведено статистичне обслідування повітовими інспекторами кооперації споживчих товариств, а в 1915 році, під його редакцією вийшла книжка п.н. „Обзор потребітельських обществ”, видання Полтавського Губерніяльного Земства. Це була перша його публіцистично-наукова праця з ділянки кооперації.
2. „Розмежування чинностей кооперативних союзів”, довша стаття в журналі *Українська Кооперація*, Київ, 1918.
3. „Схема кооперативного будівництва”, доповідь виголошена на III Кооперативному З’їзді в Києві, 1918 р.
4. „Курс валюти і забезпечення її золотом”, журнал *Нова Україна*, Прага, 1922.
5. „Теорія Кооперації” — це одна з найповажніших його праць — Подєбради, 1924 р., а друге видання в Німеччині 1947 р.
6. „Організація і ведення зібрань”, Подєбради, 1925. Ця праця була видана також Центральним Союзом Чехословацьких Кооператив, у чеській мові, Прага, 1935.
7. „Кооперативна ревізія”, видання Ревізійного Союзу Українських Кооператив у Львові, 1926.
8. „До методи студіювання кооперації”, журнал *Економіст*, Подєбради, 1928.
9. „Клясифікація кооператив”, *Наукові Записки Української Господарської Академії*, том I, а також французькою мовою, Париж, 1936.¹

¹ Revue International des Etudes, Cooperatives, Paris, 1936.

10. „Межі розвитку кооперації споживачів”, *Наукові Записки УГА*, том II; і французькою мовою, Париж, 1937.²
11. „Наукова та освітня діяльність української еміграції в галузі кооперації”, *Кооп. Республіка*, Львів, 1932.
12. „Доба гарантизму”, *Кооп. Республіка*, 1937.
13. „Кредит у споживчих кооперативах”, *Кооп. Республіка*, 1937.
14. „Микола Левитський й харківські студенти”, *Кооп. Республіка*, Львів, 1938.
15. „Значення власної продукції для кооперації”, „Баллін і Козлов” — статті в *Кооп. Республіці*, в рр. ?; брак річників для устійнення. Це саме чеською мовою.
16. „Василь Доманицький”, Львів, 1938. Видання РСУК.
17. „Будівельна кооперація” в рукописі, незакінчена.
18. „Значення М. І. Туган-Барановського для української кооперації”, *Наукові Записки УТГІ*, кн. V, Мюнхен, 1954.
19. „Відбудова української кооперації”, Збірник *Сільське Господарство України*, Прага, 1942.
20. „Перші кроки Української Центральної Ради”, *Укр. Історик*, чч. 39-40.

Крім цього Б. Мартос опрацював, але не мав змоги видати, ще такі теми: „Проект кооперативного закону”, „Земельна справа в Українській Центральній Раді, „Українська Студентська Громада в Харкові”, „Відновлення української валюти і інші.

Останньо, в 1972 році, появилася друком, його спільна праця з Яковом Зазулею, видання УТГІ, п.н. *Гроші Української Держави*. Це люксове видання з *Альбомом Українських Грошей* з 1917-1919 рр., з німецьким і англійським рез'юме — це його цінний дар з нагоди 50-річчя Української Господарської Академії, заснованої 1922 року в Чехословаччині, в Подєбрадах, з метою виховувати українську молодь в державницькому дусі.

Багато його статей наукових, науково-популярних і публіцистичних, розкинутих в українських і чеських часописах, у рр. 1922-1939, що їх тепер не можна в Канаді відшукати.

² Revue International des Etudes, Cooperatives, Paris, 1937.

Д Ж Е Р Е Л А :

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА, т. 4, стор. 1480, гасло: Мартоси.

І. Бакало: „Борис Миколайович Мартос (до 80-річчя з дня народження)”, УКРАЇНСЬКИЙ ЗБІРНИК, Книга 15, Мюнхен, 1959, видання Інституту для вивчення ССРСР.

І. Витанович: ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ, Нью Йорк, 1964, стор. 215 - 219.

Проф. д-р Яків Зазуля: ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ — календар історичних подій за лютий 1917 — до березня 1918 рр.

Проф. Д. Дорошенко: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, том І. Доба Центральної Ради, Ужгород, 1932, стор. 66, 82, 83, 87, 95, 96, 120 - 122, 155 - 6, 191 - 2, 197, 222, 231, 247 - 9 і 402.

Ю. Коллярд: СПОГАДИ ЮНАЦЬКИХ ДНІВ (1897—1906), видання „Срібної Сурми”, Торонто, 1972.

Б. Мартос: ТЕОРІЯ КООПЕРАЦІЇ і інші праці названі у списку праць Б. Мартоса, в тій же розвідці.

Б. Мартос: Листування з автором і окремі записки про „Волинь” і „Кубань” та поправки і доповнення до моєї доповіді.

Д-р М. І. Мандрика: Листування з Б. Мартосом і особисті спомини про Б. Мартоса з часів Української Центральної Ради.

ГОСПОДАРСЬКО-КООПЕРАТИВНЕ ЖИТТЯ, ч. 5, Авгсбург, 1947 і річники КООПЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ, 1932, 1937—38 із статтями Б. Мартоса.

А. Качор: „80-ліття проф. Б. Мартоса”, стаття в УКРАЇНСЬКОМУ ГОЛОСІ, ч. 26, з 1. 7. 1959.

К. Степовий: „Ювілей проф. Бориса М. Мартоса”, СВОБОДА, 26. 6. 1971.

Василь Вереш-Сірменський: „40-ліття педагогічно-громадської і кооперативної праці проф. Б. Мартоса, ГОСП. КООП. ЖИТТЯ, ч. 1, 1947, Авгсбург, Німеччина.

„Вшанування проф. Бориса Мартоса у його 95-річчя”, СВОБОДА, ч. 205, 13. 11. 1974 — більша редакційна згадка на першій сторінці із світлиною.

Вінніпер

ДМИТРО ДОНЦОВ І ЮРІЙ КЛЕН:
1933-1939 *

(На основі неопублікованих листів Донцова
до Ю. Клена)

Рух українських вільнодумців у всіх галузях життя українського народу під радянсько-російською владою, незаперечний вплив українських емігрантських авторів на підґрунтя того руху, а згодом і наочний вплив під-радянських вільнодумців на еміграційні кола — літературні, наукові й політичні, спонукують замислитися над подібними процесами в паралельній ситуації України протягом міжвоєнного двадцятиліття.

Тоді, зокрема у 1920-ті роки, українці поза межами Української РСР, намагалися зрозуміти національну суть тогочасного підрадянського руху інтелігенції, що із свого боку пробувала проникнути тогочасну „завісу” і зрозуміти принципи й характер позицій українських літераторів, науковців та політиків у таких центрах, як Львів, Прага, Варшава, Берлін, Париж, а далі в Канаді та у Сполучених Штатах Америки.¹ Знекровлена першою світовою війною, революційними розрухами, терором червоних і білих росіян, українською визвольною війною і наїзниками із заходу та південного заходу українська нація силкувалася знайти себе і всу-

* Цей есей був темою викладу і обговорення під час двогодинного семінаря у Гарвардському Українському Дослідному Інституті 11 березня 1976 року.

¹ G. S. N. Luckyj, *Literary Politics in the Soviet Ukraine: 1917-1934*, New York, 1956.

переч трагічним умовам прямувати своїм шляхом до своєї мети.

Головний редактор *Літературно-Наукового Вістника*, а згодом видавець і редактор журналу *Вістник* у Львові, д-р Дмитро Донцов відіграв вирішальну роль в тому українському суспільному процесі взаємоінформування, взаємопізнання і взаємовпливання. Довкола його особи і журналу згуртувалася група письменників із різних центрів (Львова, Праги і Варшави), що в основному приймали, як непохитну, його тезу: пасивного українця перетворити в активістську людину західно-європейського типу, а динамічна література повинна довершити цього великого діла.

Евген Маланюк, О. Ольжич, Леонід Мосендз і Олена Теліга на сторінках журналу *Вістник* вирости, в переконанні Донцова і його читачів, саме в літературно-ідейну „квадригу”, четвірку, що спроможна була витягнути національний український дух із т. зв. баговиння квітизму й непротивлення лихові. Про їхні ідейні та літературні засновки є доволі багато публікацій; оцінку їхнього місця в тому міжвоєнному періоді української „бурі й наступу” читач знайде в праці автора цих рядків п.н. „Літературні та ідеологічні течії в українській літературі 1919-1939”.²

Від декількох років теж радянські українські автори почали присвячувати дещо уваги цим течіям, наголошуючи, звичайно, передусім сталінську групу при львівському журналі *Вікна*.³

Обидві ці групи, зосереджені при двох ворожих один одному журналах, страждали від того самого браку: не було в їхніх групах нікого з „нових вихідців” з-поза тогочасної залізної завіси. У групі *Вістника* були тільки колишні учасники визвольної війни, емігранти або їхні нащадки. У групі журналу *Вікна* проявляли себе літературськими спробами реєстровані компартійці та прихильники комуністичної влади в Україні, що знали тільки

² Roman Olynyk, *Literary and Ideological Trends in the Literature of Western Ukraine, 1919-1939*. (Ph. D. Dissertation, University of Montreal, 1962).

³ М. М. Олексюк, *Боротьба філософських течій на західно-українських землях у 20—30-х роках ХХ ст.*, Львів 1970.

українську дійсність під австрійською, польською, румунською або чеською владою. Ніхто з націоналістів не зважився б відвідати УРСР навіть протягом 1920-их років; а хто з комуністів туди поїхав, той не вертався і не міг навіть правдивої вісточки передати „з того світу”.

Для зміцнення своїх ідейних позицій і вірогідності своїх ідейних засновків група *Вістника* потребувала прибуття звідтіля емігранта, що як не літературним, то науковим або й публіцистичним талантом додав би розмаху молодій течії в її боротьбі за нову українську людину нової доби. Сталінський заморозок уже на початку 1930-тих років, здавалося, виключав таку можливість.

Щасливим випадком долі групи *Вістника* придбала таку людину вже 1933 року, декілька місяців після того, як самобутню Україну будь-якого виду втоплено в крові селян, робітників та інтелігенції, а навіть головних речників українського радянства: М. Хвильового, М. Скрипника, П. Любченка.⁴

Скориставшись своїм етнічно-німецьким походженням і збереженим німецьким, ще імперіальним, громадянством, Освальд Бурггардт після довгих і виснажуючих заходів отримав дозвіл на виїзд до Німеччини 1931 року.⁵

Через рік опісля він розглядався за культурним осередком, у якому він міг би виявити себе, як досвідчений перекладач із чужих мов, есеїст, а далі, як поет, якого ще ніхто не знав.

Журнал ЛНВ та його авторів — Д. Донцова і Е. Маланюка — він знав із радянських бібліотек, до яких у 1920-ті роки той журнал допускали, а харківські та київські редактори могли ще навіть цитувати їх у полемічних статтях доволі обширно.

О. Бурггардт був живим свідком впливу авторів ЛНВ на розвиток української національної думки в колах підрадянської інтелігенції того часу. Нічого дивного, що, вирвавшись поза „залізну завісу”, він *примкнув* саме до тієї групи. Як велика індивідуальність сам у собі, О. Бурггардт мав великий вплив на групу „вістниківців”, разом із Д. Донцовом, і своєю участю в тому жур-

⁴ Н. Kostiuk, *Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror (1929-39)*, New York. 1960.

⁵ Е. Маланюк, *Книга спостережень, Проза т. II*, Торонто 1966, стор. 253.

налі продовжив його існування. Таким чином О. Бурггардт, що як поет став відомий під псевдонімом Юрій Клен, був одним із тих, що формували мислення українського покоління напередодні другої світової війни, а яке то покоління кинуло політично-збройний виклик і Москві, і Берлінові.

Про взаємовідносини між О. Бурггардтом — Юрієм Кленом і Дмитром Донцовим у нас немає літератури. Про те, як Бурггардт встановив із ним зв'язок, на яких умовах та наскільки гармонійно співпрацював з ним, як із дуже авторитарним редактором, не написано майже нічого. А важливо знати, чи той великий поет, блискучий перекладач і есеїст був партнером духовного керівника українських націоналістів чи може тільки п'ятим конем у його „вістниківській квадризі”?

Недруковані, та лише частинно використані в моїй праці, листи Д. Донцова до О. Бурггардта протягом шести років (1933-1939) значною мірою роз'яснюють це темне місце в їхніх біографіях.⁶

Початок їхнього листування, з якого збереглися лише листи Донцова, доволі небуденний. Донцов напевно знав від когось з українців, що в Німеччині живе десь новий емігрант з радянської України та ще й літератор. Він уважав, що така людина повинна б спрямувати свій човен тільки до вістниківської пристані. Саме цим переконанням і нетерпеливістю можна пояснити невідповідний крок Донцова, про який дізнаємося з його першого листа до О. Бурггардта.

Шановний Колега,

припадково отворив і прочитав Ваш лист до Маланюка. Прошу вибачити, але імя Маланюка на коперті було застемпльоване поштою, натомість видко було лише назву „Вістника”. Тай звернення зпочатку листа („товаришу”) не конче вказувало, що лист не до мене. Маланюк не знаю, чи вернув до Варшави. Коли вернув, перешлю зараз Ваш лист. Із змісту його бачу, що Ви готів би були співпрацювати у „Вістнику”. Коли Ви ні-

⁶ Автор цього есея складає щирю подяку Родині О. Бурггардта за можливість прослідити стосунки Д. Донцова з Ю. Кленом при допомозі листування, що було важливим джерелом теж до історії групи „Вістника” у цитованій дисертації.

чого не маєте проти його напрямку, радо Ваше співробітництво витатиму”.⁷

Щоб не було сумніву, Донцов пояснює становище і лінію свого журналу:

ЛНВ перестав виходити в липні 1932. Від січня я, у власнім заряді, зачав видавати на його місце з тими самими співробітниками — „Вістник”. Книжку 7-8 післав Вам. Коли схочете, можу післати й інші. „Вістник” бореться не лише з большевизмом, так само і з консервою і клерикалізмом. Сміло можна сказати, що він є тут ‘дер бест гегассте’ журнал”.⁸

Останнє речення достоту нагадує речення з листа К. Маркса до д-ра Кугельмана у травні 1871 року: „Я маю честь у цій хвилині бути найбільш зневажуваною і найбільш загроженою людиною в Лондоні”.⁹ Донцов мабуть не знав цього деталю, але свою ситуацію, як непопулярного автора, він з’ясував Бурггардтові правдиво і без заставання.

Подавши дуже негативні оцінки церковному журналові *Нива* і військово-мемуарному *Літописові Червоної Калини*, він висуває пропозицію:

„Наш журнал... бореться з великими труднощами, але гонорар, хоч невеличкий, платить, очевидно й за вірші. Переклади з Малярме дуже бажані. Може з Бодлера й Вергарна? Не знаю, в яких Ви відносинах з Вашими харківськими чи київськими товаришами. Коли Ви остаточно з ними пірвали (властиво не з ними, а з „диригентами”), то ніщо не стояло б на перешкоді, щоби Ви писали під Вашим імям. Але коли бажаєте, можете писати під якимсь псевдонімом. Можу тоді гарантувати, що від мене ніхто про це співробітництво не довідається”.¹⁰

Донцов прагне забезпечити цього емігранта і його знайомих в Україні перед можливими репресіями боль-

⁷ Лист Д. Донцова до О. Бурггардта, Львів, 28 липня 1933. У наступних зносках — скорочено цитування: Лист Донцова, і дата. Правопис оригіналу збережено у всіх листах.

⁸ Там же.

⁹ Цит. у Е. Wilson, *To the Finland Station*, Anchor Book, p. 286.

¹⁰ Лист Донцова, 28 липня 1933.

шевицького режиму, але, як редактор напрямкового журналу він оперся спокусі та негайно натякає на те, що він хотів би отримати від Бурггардта, ще поки в нього свіжі спостереження з того боку:

„Мав би до Вас масу питань про літературне життя на Україні і про різні персоналія, в першій лінії очевидно про Хвильового. Але про це все — по отриманню Вашої відповіді. Коли б хотіли мати інші відомості про літературне життя в Галичині, можу Вам служити. При „Вістнику” — паралельно з його ідеологією утворилася — формально не зорганізована в цілість — група письменників і поетів, звязаних спільним світовідчуванням і спільними поглядами на мистецтво й його завдання. Імена цієї групи — стрінете в кожній майже книзі журналу”.¹¹

Через два тижні опісля Донцов повідомляє Бурггардта про те, що Маланюк уже повернувся до дому у Варшаві та що він йому вже послав Бурггардтового листа, адресованого на „Вістник” у Львові. Мабуть у відповідь на Бурггардтове запитання, Донцов пояснює:

„Про нац.(іонал)-соціал.(істичний) рух „Вістник” пише з симпатією, бо — перед роками вже пропагує подібні думки наш журнал. По друге, гітлеризм це страшний удар по комунізму, по інтернаціоналізму і по міжнародньому жидівству. Цей удар рішучо в нашій інтересі.”¹²

Значить, Донцов не вважав ідеології *Вістника* якимось спізненим відгуком на шум націонал-соціалізму в Німеччині, але оригінальною ідеологією українського націоналізму, що в найгіршому випадку мала декілька співзвучних властивостей французького традиційного чи інтегрального націоналізму. Про це, однак, сказано ширше в інших виданнях.¹³

Поряд з цим Донцов розглядав гітлеризм лише, як силу, що вдаряла по головному ворогові України — російському большевізмі. Згадка про „міжнародне жидів-

¹¹ Там же.

¹² Лист Донцова, 10 серпня 1933.

¹³ R. Olynyk, op. cit.; John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, New York. 1955.

ство" тільки підтверджує відоме: Донцов не був антисемітом, але бачив велику загрозу для самої концепції визволення України з-під Росії саме в міжнародніх жидівських колах, що сприяли Росії, а зокрема псевдосоціалістичній Росії Леніна-Сталіна.

Важливий вгляд у мислення Донцова того часу дають поради для Бурггардта, де б йому найкорисніше вкорінитися:

„Хочете їхати десь? Очевидно не знаю Вашого матеріального становища, але — абстрактно беручи не радив би Вам нікуди з Німеччини їхати. Мав одного знайомого, цікавого хлопця, давав добрі речі поки жив в Німеччині і мав стичність духову з німецькою культурою. Потім виїхав до Чехії. І це недобре відбилося на ньому. Не варто міняти народів-націй на народи-провінції”¹⁴

Що це не дешевенький комплімент німецькій нації, стане ясно згодом із його пояснень європейських духовних цінностей. Донцов не був германофілом, як це можна судити на основі тогочасної полеміки з ним. А втім, його оцінка Чехії на п'ять років перед Мюнхенським арбітражем і згодом калітуляцією Праги, доволі прониклива.

Ясно теж, що Донцов хотів мати у Німеччині кмітливий кореспондент самє в час, коли він сам уже втрапив контакт із тією країною:

„Мав би до Вас малу просьбу. Я в 1914-1916 писав в німецьких журналах — „Дас Гресере Дойтшлянд“, „Норд унд Зюд“, „Дер Таг“, „Дер Тюрмер“, і по війні — „Ді Дойтше Рундшау“, „Ді Дойтше Політик“. Але ось вже якихсь сім-вісім років нічого там не пишу. Дуже охоче поновив би свою працю там (головно ходить мені про російсько-українські справи). Лиш не знаю, які місячники чи тижневики тепер виходять. Може б Ви назвали мені бодай найважливіші (літературні і політичні) і їх адреси? Був би Вам дуже вдячний”¹⁵

Ледве чи можна яскравіше змалювати відірваність української публіцистики від Західної Європи в тому

¹⁴ Лист Донцова, 10 серпня 1933.

¹⁵ Там же.

часі. А втім, подібне про себе могли сказати й інші тогочасні українські автори, критики й політики. Усі вони жили думками „з другої руки”. Українці в Польщі — через польські засоби інформації, а українці в УРСР і того доступу не мали навіть через російські засоби зв'язку й інформації.

Донцов принаймні визнавав цю слабкість українського публіциста, що пробує заново пов'язати свою націю нитками культурного зв'язку, перерваного декілька століть тому. Питання стосунків України й Росії з Європою тривожило Донцова з перших днів його виїзду поза межі російської імперії. Але щойно в листі до Бурггардта (24 роки пізніше), він ляпідарно з'ясовує важливий злам у своїм мисленні, злам, що його переживають сьогодні російські вільнодумці, як О. Солженіцин, В. Максимов та інші вигнанці з СРСР. Донцов 10 серпня 1933 писав:

„По собі знаю — допіру тоді гаразд збагнув, що таке Росія, коли — на еміграції — зміг стати на таку віддадь від неї, яка уможлиблювала обсервацію і порівняння (по ознайомленню з Європою)”.¹⁶

В умовах нової відірваності від „цивілізованого Заходу”, живучи в Польщі, Донцов хотів щиро мати вірогідного співробітника в центрі того Заходу:

„Коли б Ви вже рішилися виступити в галицькій пресі — мені б залежало на тім, щоб перший Ваш виступ був у „Вістнику”. Я майже переконаний, що коли б Ви запізналися з іншими тутешніми журналами („Дзвони”, „Критика”) — все таки найбільше „підходящим” для Вас показався би „Вістник”...¹⁷

Поряд з прагненням розвинути зв'язки *Вістника* з Європою, Донцова турбувало побоювання, що його журнал може втратити відчуття дійсності в Україні саме з браку допливу звідти свіжих сил. Тому він просить Бурггардта:

„Чи не могли би Ви подати короткий стан теперішнього літературного руху на Україні? Школи, напрям-

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

ки, угруповання, короткі характеристики авторів, журналів, зовнішні обставини, очевидно так і перспективи), щоб нікому там не зашкодити і — коли хочете — на разі під псевдонімом”.¹⁸

На початку жовтня 1933 року Д. Донцов отримав дещо від Бурггардта і тепло дякує за посилку:

„Шановний Колега,

дякую за прислане, все одержав, статтю, вірші і витинку з журналу... Прислані річі зужию в наступнім числі. Книжку нову Шпенглера (маю її, хоч ще не читав) прошу зреферувати, але... коротко, на чотири, на п'ять сторінок. Причём, коли забракне місця, то краще не торкнутися всіх зачеплених ним тем, а вибрати одну-дві наймаркантніші і на них довше спинитися, інші лише поверхово”.¹⁹

З цих рядків споглядає на читача обличчя редактора журналу і автора оригінальних розв'язок пекучих питань своєї сучасности. Він відповідно унапрямує свого співробітника: не про все, а тільки про найсуттєвіше інформувати читача і цим збудити його читацький апетит на цілість. Крім того, в цьому листі виразно виявлено саме нутро інтелектуальної майстерні Донцова, як публіциста-реформатора. Чужі тези, чужі аргументи і чужий досвід він еклектично, але з принциповою послідовністю, використовував, як матеріал у зміцнюванні вірогідности власної концепції життя і діяльности. Завваження щодо книг Шпенглера говорять самі за себе:

„Про „Унтерганг дес Абендляндес” варто б дати щось. Я уважно читав його і на мене та річ (не в цілому) зробила сильне враження. Але й тут — треба б вибрати якусь одну тему й натискати про неї. Напр. Фелянхентум, Місто, Аристократія (англійська і фридрихівське офіцерство), тощо”.²⁰

Хоч завваження має характер технічно-редакторський, то всетаки думка тут глибша, як це показують наступні рядки того самого листа:

¹⁸ Там же.

¹⁹ Лист Донцова, 3 жовтня 1933.

²⁰ Там же.

„Бо признаюся Вам, те, що Шпенглер називає німецьким соціалізмом, мені мало імпонує. Дон Кіхотом я тепер спеціально цікавлюся і перечитую його ще раз. Це потрібно мені для одної теми з нашого тричі-проклятого життя (для характеристики нашої т. зв. еліти). Шпенглер зве Дон Кіхота еспанським Фавстом”.²¹

Есей, про який тут Донцов лише натякає, надруковано у *Вістнику* щойно у випуску 7-8 за 1934 рік, п.н. „Санчо Панца в літературі і в житті”. Це один з найкращих полемічних есеїв із сатиричною закраскою. Новою книгою Шпенглера в тому часі була його праця п.н. *Роки вирішення*. В оригіналі заголовок звучав інакше — *Німецьина в небезпеці*, але з уваги на можливість гітлерівської цензури його змінено на нейтральний, що не показував гітлерівської небезпеки для Німеччини.²² Твори Шпенглера по-різному і дуже толково критикували німецькі автори й читачі. Донцов, будучи відірваним від німецького середовища, мав свій власний погляд на Шпенглерові міркування, а зокрема відкидав його тезу про цінність т. зв. німецького соціалізму.

Шпенглер вірив у державне керування промисловістю країни, але не приймав тези про націоналізацію тієї промисловости. Для Шпенглера соціалізм означав „поступове перетворення робітника у державного службовця, працедавця у відповідального державного керівника з широкими повноваженнями і, врешті, перетворення власности у своєрідну спадщинну позичку”. Шпенглер протиставив свою німецьку концепцію приватної власности англійській концепції. „Для англійця — приватне володіння є всевладне. Для німця — зокрема прусацького роду — право на володіння землею чи індустрією повинно бути передане з приватних рук спільноті, в ім'я досконалішої адміністраційної техніки”.²³

Для Донцова, що вірив у приватну власність саме в англійському розумінні, ці думки Шпенглера були прямо анатема. У наступному листі він уточнює свої розходжен-

²¹ Там же.

²² Armin Balzer, *Philosoph oder Prophet?* Goettingen, 1962, 25.

²³ Цит. у *Spengler Letters 1913-1936*. Translated and edited by Arthur Helps, London. 1966. p. 175.

ня із Шпенглером, якого різні українські автори вважали одним із духовних батьків Донцова:

„Дякую за присланий матеріал. Частина пішла вже в XI-ім зошиті. Тепер вірші ідуть в XII-м. „Кортес” — якраз те, що мені треба. Щодо Шпенглера, то я подумаю, що з ним зробити. Річ у тім, що я не цілого Шпенглера приймаю. Шпенглера — автора „жижаків і траводів”, Шпенглера — погромцю „фелагства” і так званої „пролетарської революції” — приймаю без застереження. Але иншого — не зовсім. По-перше, ніяк не можу писатися на його зневажливу критику Англії, яку (Англію) я вважаю за найкращий витвір теперішньої цивілізації”.²⁴

На тлі популярних і загальникових тверджень про германофільство Донцова ці його слова із листовної дискусії звучать сьогодні немов протест проти поквалітивих і полемічних виступів проти нього так у 1930-ті, як і в повоєнні роки. Саме тоді, коли Німеччина зміцнювалася молодим націонал-соціалістичним рухом, з його справжньою і фальшивою енергетикою мас, та коли в українському суспільстві уже аж надто багато очей зверталися у сторону Берліну і німецької цивілізації, тоді Донцов правильно оцінював вартість і внутрішню, назовні непоказну, силу англійської цивілізації — уміння англійської нації правити собою навіть без спеціальної націоналістичної ідеології чи концепції.

Від англійського світу Донцов був відрізаний ще більшою мірою, як від німецького, насамперед із фінансових і митних труднощів. Придбання закордонних книжок чи журналів було складною справою, як це видно із наступного прохання:

„Один мій знайомий присилає мені деякі книжки з Німеччини, але їх регулярно мушу завертати, бо це сполучено з різними формальностями, які не всілі подолати по останніх девізових зарядженнях. Чи не могли б Ви добути для редакції право чи спосіб діставати ці книжки без формальностей”.²⁵

²⁴ Лист Донцова, 10 листопада 1933.

²⁵ Лист Донцова, 25 серпня 1936.

Незважаючи на цю відірваність від ґрунту чужоземних суспільств, Донцов розумів цінність англійської конституційної монархії та суспільної структури. Характер англійця він розумів у найсуттєвішому аспекті, як це видно з його критики іншого аспекту поглядів Шпенглера:

„Дальше, коли він починає говорити про кольорову і білу революції — з нього вилазить автор „Унтергангу“: контемплатор, який бачить упадок свого світу і нічого йому не протиставляє, крім гордого жесту останнього римлянина, Цезаря, що, гинучи кутається в тогу. Цього я не приймаю. Страшну критику сучасних відносин в Англії і в Європі стрічаю я напр. в англійській пресі. Але — ніде нема контемплатора, ніде нема почуття „обреченности“... всюди натомість — воля поконати труднощі, не признання їм органічного характеру. У Шпенглера того нема і я не маю охоти дзвонити „одходную“ європейській цивілізації разом з ним...”²⁸

У цих коротких ствердженнях — увесь Д. Донцов, що насправді виріс із українського ґрунту 16-17 століть, коли предки українців не лише бідькалися на страшну ситуацію, але намагалися виправити її та багато разів перемагали вороже оточення. Тому жоден, навіть визнаний „західній“, авторитет не міг примусити його дзвонити подзвінне англійській нації, Англійців Донцов трактував, як суттєву частину здорової Європи, ознак якої він шукав і у Франції.

У березні 1934 року О. Бурггардт отримав посаду викладача у відділі слов'янознавства при Мюнстерському університеті. Поздоровляючи його з цим помітним життєвим успіхом в тяжких емігрантських обставинах, Д. Донцов інформує його про свою поїздку до Парижа:

„З Парижу вернув задоволений. Надзвичайно добре вражіння зробив на мене паризький нарід — нарід кольосальної праці, живий, вічно готовий до сміху і жарту, і — кольосально здисциплінований. Бачите це скрізь — в трамваю, в автобусі, в метро, на вулиці, дисциплінований в словах, в жестах, в розпорядженні часом, здисциплінований і економний. Дасть собі ра-

²⁸ Лист Донцова, 10 листопада 1933.

ду з Ставіськими і Блюмами. Регенерація Європи знайде в Франції одного з найкращих комбатантів за свою справу. Мав два відчити українські і один французький в французько-українськiм товариствi українознавства".²⁷

Можливо, що такий правий француз, але антинацист, як ген. Шарль де Голь, з ґрунтовнішим знанням паризьких „здисциплінованих" мас, дав би тоді іншу оцінку їм, але для Донцова ті паризькі маси — порівняно з українськими, польськими чи російськими — були доказом живучої європейської цивілізації. Він вважав, що відродження французького суспільства прийде всупереч розкладовим впливам фінансових обманців і слабких речників тлінної демократії. Подібну віру, хоч і з інших засновків, мав саме ген. де Голь, хоча ні він, ні Донцов не могли передбачити військового розгрому Франції у травні 1940 року.²⁸

Але обидва вони відзначалися вірою в європейську цивілізацію, в центрі якої була Франція не меншою мірою, як Англія. На тему Європи — її здоров'я чи сумерку — Донцов сперечався з Бурггардтом, хоча останній уже під псевдонімом Юрія Клена мав сильну позицію у вістниківському середовищі, а водночас міг будь-коли перейти до суперницької групи, що виникла довкола журналу *Ми* у Варшаві. Що такий перехід був на ділі можливий, то це видно з декількох листів Донцова до Бурггардта, в яких він або переконує його про правильність свого ставлення до тих суперників, або знецінює їх, як негідних Кленового співробітництва.

А всетаки у спорі за Європу Д. Донцов не поступився Ю. Кленові, хоча той — як можна здогадатися з листів Донцова — обороняв свою точку зору не менш завзято. У травні 1937 року Донцов повідомив Клена, що його вірш п.н. „Ми" він відклав з уваги на серйозні застереження:

„Щодо 'Ми', то я таки маю вагання. Слова „скіт" там нема, але є „печеніг", а це в сумі ричи все одно, ні?

²⁷ Лист Донцова, 22 березня, 1934.

²⁸ W. Shirer, *The Collapse of the Third Republic. An Inquiry into the Fall of France 1940*, New York. 1969.

Ви кажете, Ви не хотіли сказати, що Європа не має перед собою майбутнього. Але так воно не вийшло, особливо, коли прочитати речення, що йде зараз безпосередньо по тім:

Ви взяли в дар собі минуле,
А ми — ми творимо тепер.

Отже ви, Європа, виходить, тепер не творите, лише ми? Отже Європа не має теперішньої, а хто не має теперішньої, не має і майбутнього. Ви самі робите концесію: що можна так зрозуміти — що доба бурхливої молодости для Європи минула . . .”²⁹

Значить, цей лист Донцова є, мабуть, уже другим, а перший, у якому він з’ясував свої завваження, прочитавши раніше Кленові пояснення, не заховався. Донцов аргументує свою тезу доволі переконливо:

„Але що є молодість? Коли я бачу п’ятдесятлітніх англійців, вони для мене молодші, жвавіші, живіші від многих наших тридцятьлітніх . . . А рекорди американців і італійців в літунстві і рекорди многих наших земляків в п’яностві — де молодість і де старість? Я так думаю: мусимо і можемо уявляти собі велетенськість наших задумів і цілей, незрушиму постанову їх осягти — „ол райт”, але хвалити себе . . . Чи можна? Чи не запоспішно? Чи час співати про „імперію” і Царгород, коли у нас навіть перевертнів (як Панейка) виправдують? Чи можемо хвалитися, що муром захищали Європу? Та ж Європа сама знищила Аттілю, Маврів, росіян під Таненбергом, а перед тим під Севастополем. „Щоб ви цвіли в красі старій” — отже перестарілій, що вяне? Я думаю, що це незаслужений докір Європі. Ось з цих мотивів я вагаюся”.³⁰

Зовсім певно Донцов сперечався тут не лише з Кленом, але й теж із популярною тоді „імперіялістичною” тенденцією в мисленні поетів націоналістичного напрямку, як і в твердженнях публіцистів ОУН. Лінію того напрямку визначив вірш Максима Гриви під таким же заголовком „Ми”.³¹ Ледве чи можна відмовити рації Дон-

²⁹ Лист Донцова. 29 травня 1937.

³⁰ Там же.

³¹ *Координати*, т. I, *Антологія сучасної української поезії на Заході*. Упорядкували: Б. Бойчук і Б. Рубчак, Мюнхен 1969, стор. 20. Див. вірш М. Гриви „Ми” в антології „Сучасні українські поети”, Чернівці, 1936, стор. 77.

цову, коли він відкидає нереальні твердження про українську імперію, в минулому і в сучасному, та виводить перед очі проблему негайної боротьби з руйнівниками української державницької думки — мінімалістами чи відступниками.

А втім, протиставлення свого теперішнього західно-європейському минулому є в вірші М. Рильського, що, не зважаючи на мотто з І. Франка, тхне отим російським чи радше ленінським „ми”, порівняно з яким Європа — відспівана пісня.³² Поміркованість в оцінці самих себе (мовляв, чи пора вже себе самих, українців, вихваляти, а як так, то за що?), яку бачимо в листі Донцова до Клена, доволі несподівана в автора, відомого своїми крайніми і стрімкими твердженнями.³³

Дружні суперечки між редактором *Вістника* і співробітником Юрієм Кленом виникали майже в кожному листі протягом шести років їхньої співпраці.³⁴ Суперечності поставали зокрема на тлі різних оцінок, які вони давали українським авторам, літераторам і середовищам. Клен-Бурггардт трактував усі некомуністичні середовища розсудливо і без тієї шпенглерівської ненависти,³⁵ що нею дихав на ворогів і противників Донцов. Ось, напр., журнал *Назустріч*, що його редагував спершу М. Рудницький, а згодом О. Боднарівич. Донцов у червні 1934 пише Кленові:

„Щодо „Назустрічі” на жаль не можу з Вами погодитися. На мене вона робить враження чогось страшно убогого, від чого пахне цибулею і сутеренами (любовні листи, конкурси на писання новелі, взаємна адорація, трамтадрацькі вірші Косача і інших, поуфалий тон кавярняних розмов при чарці і пр.)³⁶

³² Ю. Лавриненко, *Розстріляне відродження*, Париж, 1962, стор. 99.

³³ У примітці до вірша „Ми”, що появился у збірці *КАРАВЕЛИ* (Прага 1943), сказано, що автор написав той вірш у відповідь О. Блокові.

³⁴ Твори і кореспонденції Ю. Клена появлялися у *Вістнику* аж до 1939 року, а не 1937, як це сказано в *Координатах*, стор. 4.

³⁵ „Хто не спроможний ненавидіти, той не мужчина”. *Spengler Letters*, р. 17.

³⁶ Лист Донцова, 6 червня 1934.

Вітаючи О. Бурггардта з отриманням посади викладача української та російської мов і літератур у Мюнстерському університеті, Донцов пояснює йому свою позицію „автсайдера” в громадськості Львова,³⁷ а в іншому листі, з 6 червня того ж (1934) року, він додає ще й гірку репліку:

„Щодо ворогів — ніколи не журився їх обильністю, бо маю їх від 1909 року. Нарікаю лиш, що вони такі нікчемні, що навіть сатисфакції не дає полеміка з ними.”

На ділі, тії вороги були більш толкові та сильніші, як це він готов був визнати. З листів до Клена ясно читаєві, що вони оточили його колом і час від часу відривали когось із співробітників *Вістника*. Може найбільший успіх у цьому ділі мав журнал *МИ* у Варшаві. Донцов весь час тремтів на згадку, що туди можуть затягнути і Ю. Клена.³⁸ Тому дедалі частіше настоював на тому, щоб Ю. Клен „розшифрувався”, як співробітник *Вістника*:

„Спроби того другого світу розірвати ряди „вістниківців” не дуже удаються: Маланюк відскочив від *МИ*. Н. Ливицька правда, відійшла, але лишилася Теліга, лишився Мосендз і Ольжич, лишилися і гадаю лишилося — Ви. Уявляю, що це буде за сензація, коли Ви розшифруєтеся. Мої приятелі скаженітимуть зі злости, бо „гінунтеррайсен” Вас — їм не буде випадати”.³⁹

Однак наступив 1936 рік і з середовища *Вістника* виступив Юрій Липа. Бурггардт-Клен напевно жалкував за цією новою втратою і болів новим конфліктом між редактором *Вістника* та одним із його головних співробітників. Донцов невблаганно уточнював свою лінію:

„Лише на Ю. Л. я інакше дивлюся ніж Ви і Мал-к. Його статті я містив, але не уважав їх за цікаві... не

³⁷ Лист Донцова, 22 березня 1934.

³⁸ „Мущу сказати, що мені було б дуже прикро, коли б Вас затягнули до себе *МИ*-ки, від яких відійшов Маланюк, і Липа, і не пристали ні Теліга, ні Ольжич, ні Мухин, ні Мосендз. Пишу се тому, що вони зваблювали до співробітництва Липу і запевняли, що Ви дали свою згоду і навіть матеріали”. Лист Донцова, 14 квітня 1935.

³⁹ Лист Донцова, 22 березня 1934.

був я задоволений дуже з статті Липи про Шевченка („Селянський король”), це теж був явний просвітянський „ужил” бо Шевченко був ідеологом не селянства, а козацтва, лицарства... Взагалі на його відхід не дивлюся трагічно. Колись з „Вістника” з різних причин виступили: Стефаник, Черемшина, Катря Гриневич, О. Кобилянська, Бобинський, Бабій, Сказинський, Косач, Богдан Лепкий і світ не перевернувся до гори ногами, ані „Вістник”. Якимось обійдемося і без Єжего Липи”.⁴⁰

У тому ж листі Донцов рішуче заперечує нав'язування поглядів своїм співробітникам:

„Вістник” не нищить індивідуальности. Навпаки, він добирає і гуртує їх, він визнає тільки індивідуальности. Тільки, що, коли напр. вістниківці на многи питання (напр. на Липу — я, О. Теліга, і Л. Мосендз) є тої самої думки, то не з примусу редакторського це так є, а випливає з спільного світовідчужання. Хто такого світовідчужання не має, той — як Липа — скорше чи пізніше відійде. Я ніколи не намагався зробити з „Вістника” Ноїв ковчег...”⁴¹

В ім'я збереження *Вістника*, як органу самостійницької думки, Ю. Клен, мабуть, радив Донцову трохи Temperувати свої полемічні виступи проти інакочинаючих, бо найчастіше саме донцовська нетерпимість, на лєнінський лад, відпихала співробітників. Донцов мав наступну відповідь:

„Я теж хочу утримати за всяку ціну „Вістник”, але це стає чим раз тяжче. Ви не маєте поняття, як тут панюшиться популярщина, затоплює все, вбивається в силу і дозволяє собі картати все, що не тхне примітивізмом. З усіх боків одержую „поради” писати „популярніше”, видавати „популярні” книжочки і пр. Всіх їх з такими порадами посилаю к чорту, бо полемізувати з ними — шкода праці”.⁴²

А в іншому листі він ставить справу ще гостріше:

„Я волію замовкнути, або зачати писати в чужій мові для людей, до яких можна говорити людською,

⁴⁰ Лист Донцова, 1 жовтня 1936.

⁴¹ Там же.

⁴² Лист Донцова, 1 жовтня 1936.

а не популярною мовою аніж знизитися до популяризації”.⁴³

Звичайно, Д. Донцов не усвідомляв того, що публіковані в його журналі статті й літературні твори чи переклади часто були відірвані від пекучих потреб суспільства під дедалі зростаючим тиском півполіційного режиму наслідників марш. Пілсудського. А що говорити про становище під російсько-радянським режимом, румунським і чеським володінням? Всюди там відчувалася потреба конкретніших напрямних, а не тільки тих, що визначували лінію духа на цілі покоління.

Журнал *Вістник* не давав відповідей на питання тактики і стратегії в національно-визвольній боротьбі, бо врешті такої відповіді не міг дати жоден інший журнал. Поряд з цим події випереджували журнальні тези, а швидко зміна поколінь теж залишила *Вістник* дещо позаду. Ю. Клен, може інтуїтивно, а може як далекий спостерігач, розумів цю проблематику і радив Донцову обмежити війну всіх проти всіх, розширити коло співробітників і вплив на суспільство.

Донцов не таївся із своїм розчаруванням, що „Шановний пан професор” (так він його титулує з 1 жовтня 1936 року почавши, коли О. Бурггардт отримав це звання. До того часу він писав: „Шановний Колега”) не може чи не хоче застосовувати в своїх літературних оцінках методу „чорне — біле”: „Але Ви думаєте, що європеець, англієць чи американець застосовує те „фер-плей” супроти шулера? Подібно мається справа у нас”.⁴⁴

Необхідно тут зазначити, що противники Донцова з різних журнальних та ідеологічних середовищ не гребували ніякими методами у своїй, так би мовити, партизанській боротьбі з *Вістником*. Одним із таких засобів було розповсюдження „татарських вістей” — чуток про ніби остаточний розлад між його чільними співробітниками і про близький кінець журналу з ідейних та матеріальних причин.⁴⁵ Ці чутки тривожили Ю. Клена і він запитував Донцова про справжнє становище у *Віст-*

⁴³ Лист Донцова, 24 вересня 1936.

⁴⁴ Лист Донцова, 18 жовтня 1936.

⁴⁵ Лист Донцова, 24 вересня 1936.

нику. Можливо, що поряд з постійним нагадуванням його обов'язку супроти журналу теж і ця тривога за майбутнє *Вістника* спонукала Клена виступити на його сторінках, як жива, конкретна, а не псевдонімна особа. Про це рішення писав з великою радістю Донцов у листі від 28 березня 1938:

„Шановний Пане Професоре,
дуже дякую за прислане. Вірш і репортаж Явора пішов в цій книзі, так само і Ваш репортаж Бурггардта... Дуже добре, що Ви розшифрувалися... Це буде львівська сензація. Бо многи — загал напевно — не знають, що Ви є Ви”.

І в наступному реченні Донцов відповідає Ю. Кленові на його тривожні запитання про становище журналу: „Вістникові ще не приходить кінець”.

У такому контексті можна відчутти і подяку Донцова Кленові за те, що він публічно заявив себе співробітником журналу і середовища *Вістника*, бо цим кроком він морально дуже зміцнив і те, і те. Врешті й особисто Дмитро Донцов знайшов когось рівного собі, з ким він міг на майже однакових умовах поділитися думками, посперечатися за принципові справи без повчання або навіть признатися до сумніву чи слабкості, чого перед іншими співробітниками він ніколи не посмів би виявити. У цитованому листі є натяки на це:

„Ви мене напевно найкраще зрозумієте, знаючи совітську дійсність. Отже, пригадайте собі кампанію Пилипенюк і Любченків проти Хвильового і пр. Таку саму — проти мене почали місцеві Любченки. „Українські Вісті” (гетьманські) „Нова Зоря” (католицька, але де робиться реклами совітам) і „Діло” („мер пепстліх альс дер папст зельбст”) — всі „обзавелись” своїми Любченками і всі ведуть велетенську, інспіровану кимсь, провокацію проти мене. Посилаю Вам один номер „Зорі”, щоби Ви зорієнтувалися. Вони, сі люді, удають „народ”, який при кожній нагоді — як ті Любченки, кричать (особливо на мою адресу) — „покарати зрадників” справи пролетаріату! Тут очевидно „пролетаріат” заступлено чимсь иншим... А їх радо передруковує чужа преса”.⁴⁶

⁴⁶ Лист Донцова, 28 березня 1938.

Навіть, врахувавши роздраженість тону і агресивність виступів Донцова проти своїх суперників, противників і ворогів, не можна відмовити йому рації саме в цьому випадку. Паралелізм ситуацій — підрадянської, у середині 1920-их років, і львівської, у середині 1930-их років, надто вражаючий зокрема для того, хто пережив одну з них, а другу знав з вивчення її матеріалів. Таке подвійне знання мали про ці паралельні ситуації вони обидва — Ю. Клен і Д. Донцов.

Можливо, що це найважливіший аспект дійової дружності цих двох найвизначніших (поряд з Е. Маланюком) постатей на українському літературно-ідеологічному обрії 1930-их років. Як авангардний мислитель і наступальний публіцист, Донцов так само, як будь-хто інший, потребував гідного партнера для щирої розмови на пекучі й болючі теми. З його листів так і пахить жара-прагнення висловити себе поза статтями й доповідями, пояснити себе і своє зусилля, як безкорисливу працю ідейного прапорноносця. І в листах до Клена він міг написати те, чого ніде він не написав би і не сказав би, як ось:

„Дуже дякую за лист... Вибачте, але людина тут живе серед такого спліту інтриг, що нераз абсурдальні думки лізуть до голови...”⁴⁷

Або, цінячи талант пропагандиста в Донцова, Ю. Клен в листі порівняв той талант до тогочасного, без сумніву одного із найвидатніших пропагандистів у світі, д-ра Гебельса. Донцов відповів йому:

„Кажете, що я міг би бути Гебельсом, та немає Гітлера? Ні, не це біда, що немає Гітлера, а те, що немає гітлерівців. І не знати, чи будуть, а без них Гітлер...”⁴⁸

Таким чином тут Донцов, мабуть уперше й на письмі сказав те, що в душі він визнав як життєву правду: провідників, провід чи будь-яке керівництво видає з себе або й творить відповідно розвинуте суспільство. У 1936 році гітлерівці ще були живою активістською силою, якої в

⁴⁷ Лист Донцова, 25 листопада 1935.

⁴⁸ Лист Донцова, 24 вересня 1936.

Німеччині ще не розжерла корупція влади і безконтрольності. І тоді в українському суспільстві не бракувало провідників, але усі партії та рухи не мали розвинутого членського активу на такому рівні, на якому виросла якась керівна та всеоб'єднуюча індивідуальність. Донцов сумнівався у вартість основних кадрів усіх середовищ і визнавав, що їм не допоможе ні „вождь”, ні навіть найбільший „пропагандист”. Наполеон міг вирости лише на ґрунті живучої військової традиції та попередніх реформ у французькій армії, що ввели її в нову епоху. Потрібне підґрунтя він мав готове, не творив його.

Тим часом йому, Донцову, доводилося стежити за дотриманням української національної лінії в різних авторів, у тому числі й найціннішого співробітника Ю. Клена. У листі з лютого 1938 р. він пише йому:

„Коли Ви не погніваєтеся на мене, то хотів би Вас запитати з приводу Вашого вірша. Вірш добрий і я хотів би його умістити ще в цій книзі. Лише мутить мене одна строфа, властиво рядок. Так само на північ віддано Простерта в руці булава”. Це, очевидно, так і є — в задумі того, хто ставив пам'ятник. Але чи така історична правда? Богдана лише смерть „врятувала” від „зради” Москві. Він вже пересправляв з шведами, зрештою „союз” з Москвою був „ферлсгенгайтсфертраг”, він був подуманий — отой Переяслав — як хвилевий викрут. І тільки тому, що сей „викрут” протривав понад двісті літ, — Богданові зачали приписувати і сей намір . . . Думаю, що нам не треба було б приставати на цю інтерпретацію. Пригадую собі в однім вірші Антош інакше інтерпретував се — як погрозу Півночі. Чи не варто було б якось змінити ті рядки? Взяти інакший символ? Бо так, як я знаю читачів, це вразило би їх дуже, — говорити про „відданість” Богданові булави”.⁴⁹

Римське правило — „дорогий мій приятель, але правда цінніша” — тут застосовано як не мож краще. Донцов потребував Ю. Клена зокрема в той час, коли (як пише він у тому ж листі!) „Вістник” переходить тяжкі часи і під оглядом матеріяльним (звизжка цін друку) і иншим”; але він не вагався сказати правди в вічі найбільш

⁴⁹ Лист Донцова, 28 лютого 1938.

потрібному приятелів. Бо йшлося про збереження чистоти позицій українського політикуму.

**

Навіть цей короткий нарис взаємовідносин Донцова і Ю. Клена, спертий на обмеженій кількості цитат із недрукованого листування, показує наочно, що їх єднало щось більше, як тільки відношення „редактор — співробітник”. Взаємопошана і взаєморозуміння цілей свого партнера були твердим ґрунтом їхньої співпраці протягом шести років.

Ю. Клен високо цінив Донцова, як пропагандиста української політичної віри, високо цінив ролю *Вістника* у формуванні літературної та політичної думки тогочасного українського суспільства та ніколи не відступив із позицій „Вістника”, як він їх розумів. Твердження про те, що згодом Ю. Клен відмовився від націоналізму Д. Донцова не мають реальних підстав.⁵⁰

Насамперед, середовище *Вістника* було справді живим крутіжем, а не якимось скристалізованим монолітом. Цю групу об'єднувало світовідчужання, а не якісь ідейно-програмні тези. Подруге, Ю. Клен ніколи не оформив себе в речника інтегрального націоналізму чи будь-якої іншої української політичної групи. Це був талановитий перекладач із західніх мов, есеїст і великий поет, що прагнув додати власну думку і власне слово до розвитку української літератури понад рівень дійсності в УРСР.

Для нього, журнал *Вістник* справді був найкращим виданням з усіх тогочасних журналів. Маючи до нього доступ, Ю. Клен мав доступ до активістської частини молодшого покоління українців, своїми творами давав їм відчуття мистецького рівня і — зокрема таким твором, як поема „Прокляті роки”, надрукована у *Вістнику* — ще й розуміння трагедії української нації під радянсько-російським режимом.

У такому співробітникові, як Юрій Клен, Дмитро Донцов мав безконкурентного союзника в бою проти продуцентів дешевизни в літературі й політиці. Для Донцова і для читачів *Вістника* вже самий факт приєднання

⁵⁰ М. Сосновський, *Дмитро Донцов*, Нью Йорк — Торонто, 1974, стор. 25.

Ю. Клена — вихідця з УРСР був переконливим доказом правильності позицій журналу й цілого середовища.

В особистому відношенні, Донцов знайшов у особі Ю. Клена-Бурггардта співбесідника, з яким, принаймні в листах, міг обмінятися думками без небезпеки пониження себе чи компромітації. Тут велика схожість становища Донцова із становищем О. Шпенглера у 1914 році, саме тоді, коли він працював над своєю книгою *Сумерк Заходу*. Ось що він тоді писав до свого приятеля Ганса Клереса в Гамбурзі:

„Якби я тільки мав когось тут, з ким я міг би посправжньому розмовляти. Тут немає нічого, що виходило б поза межі політичної і естетичної балаканини. Я писав Тобі раніше, що рівень наших письменників у Мюнхені жалюгідний. Нечесність і брехливість наших шкрябачів і писарчуків перевищує мої найгірші здогади... Я вже ледве витримую життя в сусідстві тієї голоти”.⁵¹

Кожна видатна особистість переживає хвилини зневіри у доцільність свого довготривалого зусилля, а зокрема тоді, коли це — авангардне зусилля і має місце в суспільстві чи середовищі, яке пливе за водою без керма і без вітрил. Тоді вдумливий співробітник чи приятель навіть у листовних розмовах стає для тієї особистості міцним якором, що дозволяє пригнобленому відсвіжити запаси своєї енергії та втриматися на поверхні життєвого моря.

Юрій Клен, мабуть не знаючи того, виконував ролю такого психологічного якора для Дмитра Донцова, що дорівнював Марксові та Ленінові у створюванні собі фронтів та ворогів, а всередині 1930-их років уже задихався від воювання на всіх тих фронтах. Можна б робити висновок, або принаймні здогад, що якби Юрій Клен-Бурггардт працював з Донцовом у редакції *Вістника*, тоді він мав би на нього значний конструктивний вплив. Донцов мав би рівного собі інтелектуала таки в редакції, з яким міг би обмірковувати поточні питання; співпраця у взаємопошані не дозволяла б йому на нищівне почуття осамітненості „вовка серед цуциків” (вислів

⁵¹ Лист Шпенглера, 25 жовтня 1914, *Spengler Letters*, p. 28.

Ю. Клена)⁵² і не притьмарювала б йому перспективи в аналізованні української та загально-європейської ситуацій.

Задихаючися в міжпартійній гризні, що була ознакою почуття безнадії в українському суспільстві Львова й еміграції, Донцов дедалі більше утотожнював свою національну концепцію, і взагалі українську розв'язку східньо-європейських питань з концепціями та розв'язками, що їх пропонували і здійснювали тоталітарні рухи Німеччини та Італії. Уявний паралелізм ситуацій там і в навколишньому середовищі Д. Донцова спричинив цю аберацію, що яскраво віддзеркалюється зокрема в його листах до Юрія Клена-Бурггардта.

Ці листи дозволяють вглянути в нутро його публіцистичної майстерні та, вже з відстані десятиліть, аналізувати й оцінити його міжвоєнну діяльність об'єктивно, без полемічних суперечок, як діяльність однієї з найвидатніших українських особистостей 20-го століття.

МекГільський університет

⁵² Згадка про це в Листі Донцова до Клена, 25 листопада 1935.

ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЕТАПИ РАДЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Від самих початків більшовицького режиму його релігійна політика формувалась не лише на базі нетерпимої до всякої релігії комуністичної ідеології, але і під впливом таких прагматичних чинників, як міркування внутрішньої безпеки, селянської й національної політики та закордонної політики й пропаганди. Радянську церковну політику — з її „зигзаками”, з її різним трактуванням окремих релігійних груп — тому неможливо пояснити самою партійною доктриною чи конституційними засадами „свободи сумління” та „відокремлення церкви від держави”.

Немає сумніву, що атеїзм — які не були б варіації у його войовничості чи інтелектуальній глибині — завжди був і залишається по сьогодні постійним мотивом більшовицької релігійної політики, як і незмінною являється мета тієї політики — повна секуляризація радянського суспільства та виховання „нової радянської людини” — переконаного комуніста й войовничого безвірника. Але в практиці церковна політика більшовиків мусіла стремити до компромісу між побажаним та можливим. Поширеність та живучість релігійних вірувань серед людности СРСР, зокрема селянських мас, взаємна пов’язаність релігії з національністю й культурою, як теж вплив закордонної громадської думки та наставлення других держав — всі ці чинники обмежували вплив ідеології на формування церковної політики Кремля. За сталінських часів поступенне злиття деяких елементів марксизму-ленінізму з російським націоналізмом під ширмою т. зв. „радянського патріотизму” ще більше поси-

лило прагматичне спрямування офіційної релігійної політики. З другої сторони, кристалізація тоталітарної диктатури в СРСР позбавила будь-якого значення радянські конституційні гарантії свободи віровизнання. Як і всі інші організації та інституції в Радянському Союзі, релігійні групи опинилися під чимраз більш суворою контролею влади та зростаючою пресією активно й беззастережно піддержувати атеїстичний режим. Безумовне підпорядкування державній контролі та всебічна підтримка політики Кремля стали ціною, що її мусіли заплатити релігійні групи в СРСР за їх непевну легальну екзистенцію.

Релігія в очах більшовиків

Фактичне наставлення більшовиків до релігії формувалось під впливом низки не завжди логічно пов'язаних чинників. Серед цих факторів особливу роль відіграла вульгарна, войовнича версія марксистського атеїзму, що її розвинув у своїх писаннях Ленін та його послідовники та на яку сильний вплив мали антиклерикальна традиція російського народництва,¹ тісна пов'язаність православної церкви з царським самодержавієм та конфлікт між державною церквою й більшовиками до і після революції 1917 року. В той же час, на погляд партії на релігію мали вплив і такі елементи більшовицької „політичної культури”, як глибоко вкорінене недовір'я до „спонтанности” й „іраціональності” мас; нетерпеливість щодо повільних „об'єктивних” соціально-економічних процесів та нахил „прискорювати” ці процеси маніпуляцією й насильством; претенсії партії до колективної „непомилности”, її псевдо-релігійна нетерпимість до „фальшивих” вчень та її тенденції ігнорувати чи фальшувати неприємні факти, якщо вони не вкладаються у більшовицьку версію дійсности чи історичних „закономірностей”. Не без впливу на партійну лінію відносно

¹ Пор. В. И. Ленин об атеизме, религии и церкви (Москва: „Мысль”, 1969). Див. також статтю автора „Lenin and Religion” у збірнику *Lenin — The Man, The Theorist, The Leader: A Reappraisal*, ed. by L. Schapiro and P. Reddaway (London: Pall Mall; New York: Praeger, 1967), 107 - 134.

релігії був теж відомий ленінський тактичний опортунізм — готовість тимчасово жертвувати ідеологічною „чистотою” задля негайних політичних користей.

Через такі „окуляри” релігія ввижалась більшовикам, як своєрідна комерціалізована збоченість, духовна наркоманія, якої жертвою були найбільш неграмотні й недорозвинені елементи суспільства та на якій жерувала паразитна верства духовенства — завжди ворожа до комунізму та — не зважаючи на священничі заяви лояльності до радянської влади — рішена повалити цю владу при першій нагоді. Але так довго, як значна частина суспільства не може визволитись від релігійного „наркотику”, держава не може повністю ліквідувати церкву без того, щоб не ризикувати самим існуванням більшовицького ладу. Все ж таки, влада мусить обмежити до мінімум вплив релігії на суспільство такими засобами, як систематична, масова антирелігійна пропаганда, компромітування церкви й духовенства в очах вірних, поступенне зменшування числа „легалізованих” церков і священників, насаджування на місце релігійних церемоній „нових радянських обрядів” та внеможливлення „церковникам” присєднувати нових вірних, зокрема серед молоді. При тому необхідно, щоб радянські органи безпеки постійно й безпосередньо наглядали над духовенством — продавцями „релігійного опіюму”, щоб не допустити жодних порушень згаданих обмежень, а зокрема, щоб не дозволити їм використати їхній вплив на вірних проти інтересів режиму. В той же час держава повинна відбирати в духовенства надмірні прибутки з їхніх „обманних дій” та спрямовувати їх на суспільно-корисні цілі.²

Протилежні тенденції релігійної політики режиму

Хоч в рядах компартії назагал не було розходжень щодо остаточної мети її церковної політики — а саме повної „ліквідації” релігії в суспільстві — серед більшо-

² Таку аналогію проводить пок. Митрополит Сергій (Воскресенський), найближчий співробітник Місцєблюститєля Московської Патріярхії Митрополита Сергєя (Страгородского), відтак Патріярший Екзарх для Балтики в рр. 1940 - 41 (залишився під ним. окупацією в 1941 р.) — у його праці „Церковь в СССР перед войной”, яка друкувалася в нью-йоркському щоденнику *Россия* від 9 до 13 жовтня 1945 р.

виків завжди, були розходження як відносно методів і темпа антирелігійної боротьби, так і відносно ролі яку в цій боротьбі мали відігравати, з однієї сторони, державна влада і право, а з другої сторони, партія та маніпульована нею „революційна ініціатива мас”, так врешті і відносно тактичного використання релігії для досягнення інших цілей режиму. Формально дороговказом партії у „перекладі” далекосяглої стратегії на конкретну тактичну лінію щодо релігії мала бути ленінська засада, згідно з якою треба завжди підпорядковувати анти-релігійну боротьбу ширшим, „конкретним” політичним і економічним завданням партії.³ Але різниці в інтерпретації цих завдань, часті зміни у градації партійних пріоритетів та розходження інтересів окремих інституцій та фракцій у лоні режиму сприяли широким хитанням радянської релігійної політики між двома протилежними тенденціями.

З однієї сторони, була це „фундаменталістична” тенденція — наявна зокрема в партійному агітропі та в комсомолі — а з другої сторони „прагматична” орієнтація, яку виявляли „практичні” робітники державного апарату та органів державної безпеки. Характерним для „фундаменталістів” був наголос на постійну, інтенсивну антирелігійну боротьбу, „принципова” ворожість до кожної і всякої релігії й церкви. Від самого початку „фундаменталісти” були проти якоїнебудь співпраці між режимом і церквою та заступали думку — яку колись висловив Ленін — що чим більш реакційна, чим більш темна релігія — тим успішніша буде антирелігійна пропаганда. Спрямовані на якнайскорішу „ліквідацію” релігії, вони готові були вживати проти церкви і дискримінаційне законодавство, й адміністративну сваволю та насильство.

Зате „прагматисти” розрізнявали між релігійними групами в залежності від того, до якої міри ці групи були готові і здатні піддержувати або саботувати кожночасні політичні й економічні заходи режиму; „приятелів”

³ Див. статтю Леніна в більшовицькій газеті *Пролетарій* (но. 45, 13/26 травня 1909 р.) „Об отношении рабочей партии к религии”, в якій Ленін перестерігає партію перед екстремами псевдо-революційного анархізму та „дрібнобуржуазного опортунізму” у релігійній політиці (звідси і наше розрізнення між „фундаменталістичною” та „прагматичною” тенденціями радянської політики що до релігії та церкви).

„прагматисти” нагороджували концесіями, проти „ворогів” режиму застосовували вони репресії. Менш оптимістичні відносно негайних успіхів атеїстичної пропаганди, „прагматисти” прямували до „орадянщення”, „советизації” релігійних груп, як задля внутрішньої безпеки, так і для легітимації режиму серед віруючих мас. Тому від усіх релігійних груп в СРСР вони домогались визнання радянського режиму „де юре”, як „богом-даного”, якому вірні обов’язані коритись „не страху а совісти ради.”⁴

Мимо протиріч, ці дві тенденції взаємно собі сприяли й себе доповнювали у практиці радянської церковної політики. Репресії послаблювали спротив релігійних груп, заставляли їх прийняти радянську політичну плятформу та нерідко перетворювали керівників цих груп на послухні зняряддя політики режиму. З другої сторони „орадянщення” церков і сект підривало їхню відпорність на антирелігійну кампанію та сприяло компромітації про-режимних релігійних провідів в очах рядових вірних.⁵

„Орадянщення”, „советизація” релігійних груп мали своїм наслідком зміну ролі режиму щодо цих груп. Раз знайшлися вони під ефективною контролею влади, раз їхні проводи і статuti перевірено й затверджено відповідними радянськими органами, режим вже не міг застосовувати супроти цих, тепер „лояльних”, груп свою первісну тактику „діли й пануй” та примушувати рядових вірних і священників до опозиції й диверсій що до своїх релігійно-церковних провідників. Навпаки, внутрішня опозиція до „зарєєстрованих” владою церковних правил і провідів тепер стали кваліфікуватись владою як „антирадянська”, протидержавна діяльність. Що більше, атеїстичний режим став вміщуватись у внутрішньо-церковні спори та навіть — як це сталося у випадку української греко-католицької церкви — заставляти органи безпеки до

⁴ Пор. полеміку, яку в 1919 р. вели представники цих двох тенденцій — чекіст М. Ладис та юрист П. Красиков — на сторінках газ. *Известия* (2 та 14 грудня 1919 р.).

⁵ Див. розвідку автора "The Shaping of Soviet Religious Policy", *Problems of Communism* (May-June 1973), 37-51.

„місіонерської” акції в користь „патріотичної” і „лояльної” Російської Православної Церкви.⁶

Головні етапи церковної політики

Хитаючись між „фундаменталістичною” й „прагматичною” тенденціями, радянська церковна політика пройшла через п'ять основних етапів.⁷ Мимо принагідних антирелігійних кампаній, на протязі перших 10-11 років радянського режиму його релігійна політика назагал мала прагматичний характер. Головні удари спрямовані були проти Московської Патріархії та римо-католицької церкви — в основному через їхню політичну орієнтацію та під закидами їхньої співпраці із внутрішніми й зовнішніми противниками більшовицького режиму; в той же час, однак, влада давала доволі широкі концесії деяким іншим релігійним групам, напр., т. зв. „обновленській” церкві, мусульманам та, зокрема, окремим сектанським групам, як з тактичних політичних причин, так і з міркувань економічної та національної політики.

Крутий поворот курсу радянського режиму під кінець 20-их років — відхід від Нової Економічної Політики, закінчення курсу на „коренізацію” в користь централістичної, шовіністичної політики супроти неросійських народів, та накинення тоталітарного зашморгу на культуру, мистецтво й науку в СРСР — процеси що сигналізували остаточну перемогу Сталіна у боротьбі за диктаторську владу — знайшли свій відповідник і на відтинку церковної політики. Від 1929 р. ця політика бере „фундаменталістичний” курс; ліквідуються останні монастирі; масово закриваються храми всіх віровизнань; дискримінаційні адміністративні, паспортні, фінансові обмеження руйнують релігійні організації; підчас 30-их років арештують, виселяють а то й ліквідують фізично велике число єпископів, священників і взагалі релігійного активу. До осені 1939 р. на всій території СРСР залишається в юрис-

⁶ Пор. працю автора „Religious Dissent and the Soviet State”, *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*, ed. by B. R. Bociurkiw and J. W. Strong (London: Macmillan; Toronto: University of Toronto Press, 1975), 58-90.

⁷ Див. розвідку автора „Church-State Relations in the USSR”, *Survey*, No. 66 (Jan. 1968), 4-32.

дикції Московської Патріярхії мабуть не більше як сотня діючих православних церков та чотири єпископи;⁸ подібні втрати поносять і інші релігійні групи, а деякі — як ось Українська Автокефальна Православна Церква — зовсім ліквідуються владою.

З роками 1939-41 пов'язується початок відродження прагматичної тенденції у радянській церковній політиці, коли то для примирення, контролю та „советизації” православної церкви у Зах. Україні, Зах. Білорусі та Балтиці сталінський режим ангажує недобитки Московської Патріярхії. Із німецькою інвазією СРСР радикально міняється наставлення влади до церкви, зокрема коли на окупованих німцями територіях спонтанно відроджується релігійно-церковне життя. Щоб знайти підтримку серед віруючої частини населення, Сталін іде на широкі концесії для Російської Православної Церкви й деяких інших „лояльних” релігійних груп. На новій „патріотичній” платформі приходиться у вересні 1943 року до заключення своєрідного „квазі-конкордату” між Кремлем та Московською Патріярхією; Російська Православна Церква тепер опиняється у парадоксальному положенні державної церкви в атеїстичній державі. Дрібніші концесії отримують і деякі інші церкви й секти. На низку років, від 1941 бодай до 1947 р. припиняється антирелігійна пропаганда, за винятком атак на католицьку церкву, зокрема на „уніятську” та на кілька „заборонених” сект. В ті ж роки, як вже згадано, спільними зусиллями влади й Московської Патріярхії проводиться насильне „возсіднання” з Російською Православною Церквою Греко-Католицької Церкви в західних областях України.⁹

З консолідацією влади в руках Микити Хрущова радянська церковна політика знову приймає „фундаменталістичний” курс. Починаючи від постанов ЦК КПРС з липня та листопада 1954 р. про недоліки в антирелігійній роботі поступово ліквідуються окремі концесії ста-

⁸ Поп. Nikita Struve, *Christians in Contemporary Russia* (New York: Charles Scribner's Sons, 1967), 57.

⁹ Див. розвідку о. д-ра Ів. Гриньоха, „Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом”. *Сучасність*, ч. 8, 1970, 153-180, і ч. 9, 1970, 53-75; та автора „The Uniate Church in the Soviet Ukraine; A Case Study in Soviet Church Policy”, *Canadian Slavonic Papers*, VII (1965), 89-113.

лінського „релігійного НЕП-у”. Новий курс досягнув кульмінаційної точки в атеїстичній кампанії 1959-1964 років, коли то — часто порушуючи свої власні закони — влада закрила більше половини всіх церков та молитовних будинків в СРСР, ліквідувала значну більшість монастирів та духовних семінарій та накінула нові обмеження на діяльність релігійних груп. Характерно, що у відміну від анти-релігійної кампанії тридцятих років, хрущівська кампанія не була пов’язана з переслідуванням „лояльних” церковних і сектантських *провідників*, але вони мусли доказувати свою „лояльність” як „добровільним” самообмеженням діяльності своїх груп так і публічними „заперечуваннями” вісток про переслідування релігії в Радянському Союзі. Зате влада повернула вістря своїх репресій проти дисидентських груп та одиниць в лоні православної, баптистської й римо-католицької церков — тих елементів, які зважилися публічно засудити порушення владою правних гарантій свободи сумління чи за-таврувати безпринципове вислужництво своїх власних духовних провідників.¹⁰

Після усунення Хрущова, зокрема від 1965 року помітно послабився антирелігійний курс режиму. Закривання церков втратили масовий характер, припинено дальшу „ліквідацію” уцілілих монастирів та семінарій,¹¹ змінився тон атеїстичної пропаганди. На теперішньому етапі наголошується „навертання” на атеїзм рядових вірних, зокрема шляхом „індивідуальної роботи” з ними, посилено розгортається „конкретні соціальні дослідження” релігійності й секуляризації, щоб відповідно підвищити успішність атеїстичного виховання та щоб витіснити релігійні свята й обряди „новими радянськими святами” й „новою соціалістичною обрядністю.”¹²

¹⁰ Див. Gerhard Simon, *Church, State and Opposition in the USSR* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1974), 69-95.

¹¹ В одній лише Російській Православній Церкві закрито до 1965 р. прибл. 10 тис. із не менше 15 тис. і не більше 17.5 тис. діючих після війни церков, 72 із 89 монастирів, 5 із 8 духовних семінарій.

¹² Див. David E. Powell (*Antireligious Propaganda in the Soviet Union* (Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press, 1975).

Церковна політика в Україні

Хоч подана нами характеристика й періодизація радянської церковної політики в основному відноситься і до УРСР, експлозивне національне питання в республіці найбільше визначало специфіку тієї політики в Україні. Тут чи не найважливішим міркуванням, на якому початково спиралась релігійна політика більшовиків, було закріплення й збереження їхньої влади — національно і соціально чужої українським народнім масам. Пізніше, на перший план висувається боротьба проти українського націоналізму у церкві, намагання позбавити його всякої інституційно-організаційної бази на відтинку релігії й церкви. Ці тенденції виявилися особливо яскраво у настановленні режиму до української автокефальної й греко-католицької церков.

У першій стадії, від 1919 до 1921 років, церковна політика більшовиків була всеціло підпорядкована намаганням втримати й консолідувати їхню владу в Україні. Тому головні удари спрямували вони проти найчисленнішої і найбільш ворожої до них релігійної організації — патріаршої Російської Православної Церкви, яка спочатку отверто підтримувала білогвардійців та бойкотувала закони й розпорядження нової влади. З тих же мотивів — щоб розбити „контрреволюційну” Російську Церкву, радянська влада спочатку буцім то сприяла українському автокефальному рухові, не ставлячи більших перешкод на шляху створення Української Автокефальної Православної Церкви та її канонічного й ієрархічного відмежування від Московської Патріархії на Всеукраїнському Соборі в жовтні 1921 року. Але надії режиму на еволюцію УАПЦ в напрямі „радянофільської”, „живої” церкви скоро розвіялись. Феноменальне зростання УАПЦ, її підкреслено національний курс створює з неї — в очах партії та ГПУ — мариво замаскованої, рясофорної „петлюрівсько-куркульської контрреволюції”.¹³

¹³ Пор. Ів. Сухоплюєв, *Українські автокефалісти* (Харків: „Червоний Шлях”, 1925); Ю. Самойлович, *Церковъ українського соціал-фашизма* (Москва: ГАИЗ, 1932); та Ів. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, том IV (XX ст.), част. перша (Нью-Йорк—Бавнд Брук, 1961).

Починаючи з 1922 р. влада зосереджує свої зусилля на насадження в Україні „прогресивної”, коляборантської „Живої” згл. „Обновленської Церкви”, спочатку коштом Патріяршої Церкви, проти якої обертається в першу чергу пропагандивна й адміністраційно-поліційна зброя режиму. Після безуспішних спроб включити УАПЦ в „Живу Церкву” або хоч „перебудувати” її знутри різними „революційними” фракціями, цю ж саму зброю більшовики повертають і проти Української Автокефальної Церкви. Від 1923 р. влада позбавляє легального положення Всеукраїнську Церковну Раду, а в 1926 році арештує Митр. Липківського й низку провідних постатей УАПЦ. Вміжчасі, фаворизована режимом Обновленська Церква в Україні формально проголошує автокефалію, щоб відтягнути від УАПЦ хоч частину пастви.¹⁴

Але непопулярність обновленців серед віруючої людности заставляє більшовиків сконцентрувати їхні зусилля на політичній чистці та „совєтизації” верхів Патріяршої та Автокефальної церков в Україні. Під поліційним тиском, з обіцянками концесій зі сторони влади, наступає „нормалізація” стосунків між патріяршою Російською Православною Церквою та радянським режимом.¹⁵ У відомій декларації з 1927 року, патріярший „місцєблуститель” митрополит Сергій фактично приймає політичну (але не канонічну) плятформу „обновленців” — позицію повної лояльности до влади та патріотичної співпраці з нею — завдяки чому і в Україні знову легалізують діяльність патріяршої церкви. Того ж року, Другий Собор УАПЦ під натиском влади усуває з проводу церкви „політично скомпромітованих” діячів, на чолі з Митроп. Липківським; керма Церкви переходить в руки „поміркованої” течії на чолі з Митроп. Миколаєм Борецьким, яка бере курс на політичну „неутралізацію” та приймає більш суворий нагляд влади над діяльністю УАПЦ.¹⁶

¹⁴ Див. розвідку автора “The Renovatianist Church in the Soviet Ukraine. 1922 — 1939”, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, IX (1961), No. 1 - 2(27-28), 41 - 74.

¹⁵ Див. William C. Fletcher, *A Study in Survival: The Church in Russia, 1927—1943* (London: S.P.C.K., 1965).

¹⁶ Див. Власовський, *цит. пр.*; як теж Митр. Василь Липківський, *Історія Української Церкви Розділ VII: Відродження Української Церкви* (Вінніпег: Фунд. Ів. Гришука, 1961).

Концесії, які отримали як патріярша так і автокефальна церкви в зв'язку з „нормалізацією” їхніх стосунків з державою, не виявились довготривалими. На переломі 1928/29 рр. партія відкриває фронтову атаку проти всіх релігійних груп в Україні, але віддзеркалюючи зміну курсу національної політики, найбільші удари режим спрямовує тепер проти УАПЦ. До початку 1930 р. закривають приблизно три четвертини парафій УАПЦ, згл. влада переводить їх під патріяршу або обновленську церкву; ГПУ арештує низку єпископів та провідних діячів УАПЦ, а саму Церкву влада проголошує складовою частиною підпільної Спілки Визволення України.¹⁷ Ще до показового процесу СВУ, під кінець січня 1930 р. ГПУ інсценізує т. зв. „Надзвичайний Всеукраїнський Собор”, який „саморозв'язує” УАПЦ, як „націоналістично-політичну контр-революційну організацію”. Характерно, що за диктатом ГПУ цей же „Собор” засудив і основні принципи УАПЦ:

„автокефалія (говориться у постанові „Собору”) стала за символ петлюрівської самостійности, українізацію використовували, як засіб для розпалювання національної ворожнечі, а соборноправність обернулася на демagogічний засіб політичного впливу...”¹⁸

Все ж таки зразу після „Надзвичайного Собору” недобитки УАПЦ почали заходи для реорганізації вже на зовсім „лояльній”, „радянській” платформі. Під кінець 1930 р. із них оформилася на т.зв. „Другому Надзвичайному Всеукраїнському Соборі” нова церковна організація п. н. „Українська Православна Церква” на чолі з Митроп. Іваном Павловським.¹⁹ Характерною була пересторога у післанню організаторів цього „Другого Надзвичайного Собору” до вірних:

“... Будьмо вірними учениками Христа і Апостолів у ставленні своєму до радянської державної влади. Виявляймо до неї, свою доброзичливість й добросумлінно виконуйте її розпорядження. Пам'ятайте, що хто з Цер-

¹⁷ Див. московські *Известия* з 22 листопада 1929. де поміщено комунікат ГПУ УРСР про „виявлення та ліквідацію” СВУ.

¹⁸ Цит. за кн. Дмитро Ігнатюк, *Українська автокефальна церква і Союз Визволення України* (Харків - Київ: ДВУ, 1930), 30-31.

¹⁹ Самойлович, *цит. пр.*, 123.

кви нашої виявлятиме в своїй церковній діяльності свої ворожі до радянської держави погляди, той творитиме діло церковно-шкідливе і підлягатиме карі церковній...”²⁰

„Советизація” не врятувала УПЦ Митроп. Павловського, як і не спасла вона патріяршу та обновленську церкви в Україні від майже повного знищення. В 1936 році закрито останню церкву УПЦ та арештовано й Митроп. Павловського, як і всіх інших владик УАПЦ.²¹ Взагалі на території „старої” УРСР на час німецької інвазії в 1941 р. залишилося чинними всього кілька церков патріяршої й обновленської юрисдикції, але без жодних єпископів. Все ж таки слід ствердити, що обі ці церковні організації не були повністю чи формально ліквідовані на території СРСР, та що від ліквідації збережено хоч горстку їхніх єпископів (правда, пізніше в рр. 1943-47, у зв’язку з „квазі-конкордатом” заключеним в 1943 р. між владою й Патріярхією, „самоліквідувалися” і залишки обновленської церкви, повертаючись у лоно Російської Православної Церкви).

Від 1939 року, в рамках нової „прагматичної” лінії Кремля, яка поступово привела до „реабілітації” Російської Православної Церкви, вже не залишилось місця хоч би й на відродження зовсім лояльної до влади Української Православної Церкви початку 30-их років. Хоч Сталін (а під його натиском і Московська Патріярхія — але аж в 1943 р.) визнав відновлену в 1917 році автокефалію Грузинської Православної Церкви, для віруючих українців та білорусів централізована Російська Православна Церква мала бути запорукою проти виявів їхньої релігійно-духової самобутності. З цих же причин зовсім ліквідовано владою окрему організацію відродженої в роки німецької окупації УАПЦ²² — після того, як більшовики повернулись в Україну в 1943-44 роках та репресо-

²⁰ Цит. за текстом Писання т. зв. „Всеукраїнського Церковного Тимчасового Організаційного Комітету” з 9 червня 1930 р., в архіві Архiep. Євгена Бачинського (Бюле, Швейцарія).

²¹ Див. [Митр. Василь Липківський], *Листи Митрополита Василя Липківського до о. Петра Маєвського з м. Києва і Александрівської Слободи в Україні до м. Вінніпегу, Манітоба, в Канаді — від 1933 до 1937 р. вкл. (19 листів)* (Лос Анджелес: накл. о. П. Маєвського, 1953).

²² Див. Власовський, *цит. пр.*, том IV, част. друга (1966), 177-271.

вано тих її діячів, які не виїхали на еміграцію. Але не репресовано назагал єпископів і священників т. зв. Автономної Церкви, хоч вона зовсім не займала протинімецького наставлення в роки воєнної окупації, а навпаки, покористувались нім. окупацією, щоб відбудувати (як і УАПЦ) церковне життя на залишених більшовиками землях. Найбільш характеристичною для шовіністично-російського спрямування сталінської церковної політики після останньої війни було „навертання” греко-католиків органами радянської влади й поліції на російське православ’я у стилі подібної акції Миколи I під кінець 30-их років минулого сторіччя.

Настільки незмінним стало це шовіністичне спрямування радянської церковної політики, що ні „десталінізація” ні „дехрущевізація” не поставили на порядок дня відновлення легального положення Української Греко-Католицької Церкви в УРСР. Треба радше думати, що і налашдування Кремлем контактів з Ватиканом і наближення Російської Православної Церкви до Католицької мають з перспективи радянської політики, як одну з найважливіших цілей, „ліквідацію уніятської проблеми” в Україні.

Місце України в сугасній релігійній політиці Кремля

В сугасній релігійній політиці Кремля Україна займає особливе місце. Завдяки приєднанню до УРСР західно-українських земель з їх численними греко-католицькими й православними парафіями та через великий розмах церковно-релігійного відродження на східних землях в роки німецької окупації, на території УРСР, де проживає лише 19.5% населення Союзу, знаходиться тепер абсолютна більшість усіх діючих парафій та монастирів Російської Православної Церкви, як теж більшість усіх сектантських громад в СРСР.²³ Внутрі республіки, через ни-

²³ Див. В. К. Танчер, *Причини існування релігійних пережитків в СРСР* (Київ, 1959), 4. За свідченням К. З. Литвина, голови Ради для справ релігій при РМ УРСР, в республіці знаходиться близько 4.5 тис. парафій РПЦ та понад 1,100 громад Євангелських Християн-Баттистів (*Вісті з України*, ч. 15, квітень 1976, 5). На нашу думку, громад обох церков в Україні значно менше під цю пору.

щівну хрущівську антирелігійну кампанію 60-тих років, яка спрямована була в першу чергу на міста та котра була далеко більш інтензивною у східних областях — майже 90% всіх відкритих православних церков тепер по селах,²⁴ а в західних областях, де живе одна п'ята людности України, нараховується тепер понад 60% усіх чинних церков в УРСР;²⁵ львівсько-тернопільська єпархія з її прибіл. 800 церквами — це найсильніша православна єпархія в Радянському Союзі.

Питома вага України в сучасній Російській Православній Церкві, факт що її суспільною базою в УРСР стала ще найменш зрусифікована суспільна верства (селянство) та найбільш національно свідомі західні області — де в той же час продовжує діяти підземна Українська Греко-Католицька Церква — не могли залишитися поза увагою як Московської Патріярхії та її київського екзарха так і радянської влади. Цими обставинами треба пояснювати, з однієї сторони, певну „українізацію” православної церкви в УРСР, так і посилені атаки режиму на греко-католицьку церкву.

„Українізаційну” лінію пов'язують із особою теперішнього Екзарха України Митрополита Філарета (Денисенка) — представника нового покоління єпископів РПЦ, зовсім уже радянського виховання, які користуються довір'ям влади та маніфестують свою лояльність до неї частими виступами на підтримку радянської зовнішньої політики. Народжений в 1929 р., Філарет це мабуть наймолодший ієрарх, якого колинебудь призначили на київський престіл та перший українець на цьому престолі в лоні РПЦ від початку 19-го століття.²⁶ „Українізація” заторкнула в першу чергу склад єпископату в республіці. У висліді нових єпископських свячень (в останні роки — з правила — в Києві) та переміщень, ієрархія Екзархату стала переважно українською: із 16 єпископів — 13 чи 14 — це українці, а більшість єпископів (9) — це

²⁴ А. О. Єришев, *Досвід соціологічних досліджень релігійности* (Київ: „Наукова думка”, 1967), 68 - 69.

²⁵ Наші обчислення базовані на даних які подає В. К. Танчер, *Основи атеїзму* (Київ, 1961), 326, як теж на переписові населення УРСР 1959 р.

²⁶ Див. біографію Митр. Філарета в довіднику *Current Soviet Leaders: A Cumulative Guide to Officials and Notables in the USSR* (Oakville, Ont.: Mosaic Press), Vol. 2, No. 2, 1975, 109.

уродженці західних областей (в тому 3 колишні уніятські священики).²⁷ З другої половини 1968 р. влада дозволила Філаретові відновити публікацію україномовного місячника *Православний вісник* (закритого на початку 60-их років) та церковних календарів на українській мові. Тоді ж видано і перший молитвослов РПЦ в українській та церковно-слов'янській мовах (з українською вимовою) — очевидно для „воз'єднаних уніятів” в Західній Україні. В грудні 1969 р. відкрито в Києві український філіял Відділу Зовнішніх Церковних Зв'язків Московської Патріархії на чолі з Митроп. Філаретом, якому, м. ін. мабуть делеговано Москвою особливу відповідальність за протидію впливам Української Православної та Греко-Католицької Церков на чужині.

Зовсім не випадково, що „українізаційні” заходи Філарета синхронізовано з новими репресіями влади проти „катакомбної” Греко-Католицької Церкви від 1968 року та незвичайно інтензивною пропагандивною кампанією проти тієї ж церкви, зокрема проти пок. Митрополита Андрея Шептицького та його наслідника, теперішнього Первоієрарха Церкви, Верховного Архиспископа, Кардинала Йосифа Сліпого. Часті подорожі закордон Митрополита Філарета та його співробітників також безсумніву віддзеркалюють намагання Московської Патріархії „воз'єднати” або хоч політично неутралізувати Українську Православну Церкву в країнах української діаспори. Враз із іншими акціями Патріархії — зокрема шляхом її „єкуменічних” стосунків з Ватиканом — закордонна діяльність київського Екзархату прямує і до підірвання позицій Української Католицької Церкви закордоном, якої акція за помісністю та створенням Українського Католицького Патріархату не могла не заалярмувати, як Патріархію так і режим.

Карлтон університет

²⁷ Подроблиці подає автор у розвідці "La situazione religiosa nell' Ucraina sovietica," *Russia Cristiana*, XVI, No. 141 (Maggio-Giugno 1975), 43 - 65.

LIBERMAN DISPUTE: SOVIET EFFORTS AT ECONOMIC REFORMS

Introduction

The end of Stalinism was marked by three significant effects: (a) recognition of institutionalized bottlenecks and slowdown in economic growth generated by an auto-cruacy, (b) desire to introduce viable economic changes in order to rescue declining efficiency and (c) rejection of past orthodoxy. The post-Stalin relaxation influenced a search for the "second best" (if planning could be regarded as the "first best"). The significance of the two-decade period lies in the innovative nature of changes and experimentations, comparatively free discussion and a tendency to recognize gradualism in institutional transformation via a series of detours.

The onset of reforms started in 1957 when the regional economic councils were established but they soon went into oblivion when in the early 1960's centralistic tendencies began to re-emerge. Khrushchev's ambitious plan to decentralize institutional arbitrariness and bureaucratic orthodoxy, despite temporary retreat, could not be easily forgotten or considered as obsolete. The overall political situation in Europe and the desire to find a *modus vivendi* with both capitalistic and socialist countries called for a revision in the economic sector. Even in the early 1950's it became apparent that the very existence of the "dicta-

torial model" in the command-type society is approaching diminishing returns.¹

Some variables that account for the change are: (a) after-war situation was not comparable to the one during the collectivization period, (b) autarchy and terror became highly-ineffective measures and (c) intra-national and international complexities called for a revision if the overall welfare were to be preserved. Nikolai Voznesenskii, then the head of the Gosplan, became the promoter of a series of revisions. It was his aim to give economic concepts (e.g. price, value, market) new socialist interpretations by introducing a more rational approach in the decision-making process. As his predecessor, Nikolai Kondratieff, Voznesenskii vanished in the midst of the after-war purges.²

The first most extensive, although comparatively timid, pronouncement for revision was made by Evsei Liberman, economist and statistician at the Kharkov University in the Ukraine. "Libermanism", or rather the after-effect with protracted proposals and counterproposals, has not been deactivated. It presents a brand of a *sui generis* revisionism with an idea to rationalize two goals: (a) give new direction to the system of planning and (b) free society from a series of methodological and ideological constraints.

Liberman sought reformation of some irrational and orthodox measures of a planned economy and proposed

¹ Oskar R. Lange. *On the Economic Theory of Socialism*. New York: McGraw-Hill Book Company, 1938, pp. 90-91; John E. Elliott and Robert W. Campbell. *Comparative Economic System*. Englewood, N. J.: Prentice-Hall, Inc., 1973, p. 493.

"Dictatorial model" has been partially elaborated by Oskar R. Lange, noted Polish economist, in his work "On the Economic Theory of Socialism." Evaluating the "trial and error" system in an advanced economy, Lange holds that choices and preferences, as expressed by the consumer on the market, could be constructed by a social superstructure, the Central Planning Board. Since the consumer is not in a position to evaluate his preferences correctly, the CPB, too, is not capable of doing this. It amounts to rationality in decision-making of both factors. If viable approaches toward maximization of utility are met, the "dictatorial model" led by the superstructure would be able to substitute the free market conditions of "revealed preference."

² Alec Nove, *The Soviet Economy: An Introduction*, Revised edition. New York: Frederick A. Praeger, Publ., 1966, pp. 66-67.

to replace it with a more flexible, market-responsive, although socialist, system. Regardless of its timidity, his proposal found viable acclaim within the scientific circles as well as among the bureaucratic elite. The project had the wholehearted support of Academician Nemchinov, patriarch of the Soviet economists, and shortly after its appearance became the subject of a prolonged discussion while at the same time it was put into practice on a trial basis.

Liberma's Basic Theses

Assuming the applicability of the Liberman proposal in the real-life situation, some Western observers were initially inclined to suggest that the Soviet Union was moving toward a market-oriented economy which in the long run might destroy the very precepts of Marxism and the Soviet-type of socialism.³ Liberman, however, did not anticipate a full swing toward market conditions. The proponent did not envisage to infringe on the objective goals of the command economy, but to transform the awkward system of "valovaya produktsia" with its success indicators into a more viable, rational system based upon contractual agreements between productive actors.⁴ Compared to previous attempts, Liberman's suggestions were more far-reaching when contrasted with the rate of sustained growth and a rise of contradictions burdened by extreme centralization.⁵ Rigid forms of impenetrable decision-making techniques together with abuses of small and large *apparatchiks* cast a shadow over the system's operational ability. Throughout the post-war period there were voices requesting and sometimes proposing new accesses for the expanding economy, so that Liberman's attempt represented a "summary report," a modified ver-

³ Yu. Zhilin, "Nekotorye Problemy Bor'by Protiv Revizionizma," in *Mirovaya Ekonomika i Mezhdunarodnye Otnoshenia*. Moscow: U.S.S.R. Academy of Sciences, September 1969, pp. 8-9.

⁴ Stanley H. Cohn. *Economic Development in the Soviet Union*. Boston, Mass.: D. C. Heath and Company. 1969, p. 88.

⁵ John E. Elliott and Robert W. Campbell. *Op. cit.*, pp. 504-505; Howard J. Sherman. *The Soviet Economy*. Boston, Mass.: Little, Brown and Co., 1969, pp. 310-311.

sion of the past. Lacking "revolutionary" connotation, the report was to substitute absolutism of the previous era with "democratic centralism" of today.⁶ The format of possible changes was given only relative importance due to the still existing societal superstructure, however, consumers were to be allotted a position and considered as an important component.⁷

The proposal's objective category was the fulfillment of the Plan and its relationship to material incentives. Other closely-related subjects were: (a) the role of profit in the socialist society, (b) recoupment of capital, (c) theory of value and (d) the theory of distribution. Obviously, such report could not have been missed by either Soviet theoreticians or Western observers.⁸ Regardless of its timidity, latent dangers of "spill-over" effect were looming ahead: unlike the scientific world, official circles showed restrained incredulity although not a direct hostility. The West accepted the proposal with undisguised gratification and hopes that the innovative nature of the plan would eventually lead toward quasi-market forms.⁹

Liberman's major claim was that in order to make enterprises more effective profitability and incentives must substitute present arbitrarily-set targets. Targets could be satisfied if both the leadership, or societal superstructure, and the direct producers created a consensus of in-

⁶ V. Sarykulova, "Krytyka Kontseptsii Detsentralizatsii Ekonomiki," in *Planovoe Khoziaistvo*. Moscow: December 1969, p. 27.

"Democratic centralism" constitutes a *sui generis* combination between central planning and leadership as provided by the Communist Party, and democratic participation of the working classes. In the Soviet version, "centralism" is subject to elective principle of the masses, but selectivity through collegial cooperation is highly stressed. Whether this pertains to the Marxian "general will" concept, to the conscientiously-selected leaders whom masses trust for their objective, unegotistic behavior, or whether these qualities are reserved for the societal superstructure, the Soviet ideologues failed to explain.

⁷ Marshall I. Goldman, "Economic Controversies in the Soviet Union," in *Foreign Affairs*. April 1963, pp. 498-502.

⁸ Robert W. Campbell, "Economic Reforms in the U.S.S.R.," in *American Economic Review*, May 1968, pp. 547-558; Dennis R. Starleaf (ed.). *Economics: Readings in Analysis and Policy*. Glenview, Illinois: Scott, Foresman and Company, 1969, p. 513.

⁹ Howard J. Sherman. *Op. cit.*, pp. 310-312; V. Tsaga, "Protiv Tekhnokratizma i Potrebitel'skoi Kontseptsiii," in *Voprosy Ekonomiki*. Moscow: March 1972, pp. 104-107.

terests in working more conscientiously toward the enlargement of productivity indices. Theoretically, such consensus would approximate the principle of the "visible hand," (as opposed to Smith's concept of "invisible hand") or a sort of labor-managed economy with *social* not *bureaucratic* decision-making process. Liberman was aware, however, that a series of constraints, both social and economic, would not permit (render) the full use of the "visible hand" phenomenon.¹⁰ First, there were problems in using benefits of new technology and, second, feasibility of improvements was not always fully appreciated. In the long run, such improvements would imply the recognition of economies of scale and rational use of labor resources together with material incentives based upon share of generated income.¹¹ Further, this could also imply a radically-changed relationship between the center and the firm. Accordingly, central control should be responsible for the drawing of general scale requirements, so that rationalization itself should be transferred to the respective enterprises, with profit as a dividend of efficiency and an index of the firm's overall performance. There remained, of course, one unanswered question. Could firms be expected to draw plans when, historically speaking, their

¹⁰ "Visible hand" implies an antistatic model and is contrasted with the automaticity of Smithian "invisible hand" concept. Lacking complete applicability, "visible hand" approximates the fullest possible agreement between interacting forces aiming to create viable market conditions. Contrasting spontaneity of interests as seen by perfect competition, "visible hand" transmits its ideals through cohesion such as co-determination, labor-managed firm, state as an overseer or any combination of the above.

O. Krasnokuts'ka, "Sut' Ekonomichnoi Proportsii i Proportsi-inist' Sotsialistychnoho Vidtvorennia," in *Ekonomika Radians'koi Ukrainy*. Kiyev: April 1974, pp. 14-15.

The author sees a form of "visible hand" in "co-measurability" and proportionality in production of goods as decided by the degree of societal needs.

V. G. Afanasev. *Nauchnoe Upravlenie Obshchestvom*. Moscow: Publishing House for Political Literature, 1973, pp. 111-112.

For him, "visible hand" is an intelligible, goal-oriented activity of government and non-government systems headed by the Communist Party.

¹¹ *The Current Digest of the Soviet Press*. New York: American Association for the Advancement of Slavic Studies, Vol. XIV, No. 36, October 3, 1962, p. 13.

estimations were always lower than the existing potential? This problem, he thought, was soluble also. It required the firms' interest in the intensification process but, granting flexibility on the side of the gosplanners, optimization of potential targets was within reach. In the past, due to dichotomy of interests, capital investments were used irrationally so that long-run prospects indicated inevitability of capital disintegration.¹²

Then, how to achieve consensus and material interest in production plans? Liberman viewed the solution through the mechanism of the heretofore "capitalistic" concept of profit in its new socialist meaning.¹³ But, there is a difference. In a socialist environment profit is understood differently; it would be divorced from any "exploitative" and individualistic connotations. And truly so, because the basic components of market structure would be centrally determined with profitability serving as an indicator of: (a) consumer's enlarged satisfaction and (b) firms' final effectiveness.¹⁴ Basically, it amounts to a recognition of a simple phenomenon: higher interest in work, higher profits, and thus the overall efficiency of an enterprise. For that reason alone the firms should be freed from the petty tutelage of central authorities.¹⁵

With responsibility as an incentive-creating force there comes a sense of "belonging." Other closely-related factors

¹² Vladimir G. Treml, "The Politics of Libermanism," in *Soviet Studies*. April 1968, pp. 576-578.

¹³ Myron E. Sharpe (ed.). *The Liberman Discussion: A New Phase in Soviet Economic Thought*. White Plains, N. Y.: International Arts and Sciences Press, 1966, pp. 126-127; G. L. S. Shackle. *The Years of High Theory: Invention and Tradition in Economic Thought 1926-1939*. Cambridge University Press, 1967, pp. 36-42.

Normally, profit is the difference between the cost of production and the revenues received. In the capitalist environment, profit is *ex post* phenomenon. As a return, it is subject to a number of uncertainties, managerial vision and ability to forecast interaction of exogeneous forces such as rivalry, monopoly and competition. Socialist society seemingly offers a solution to these constraints by reducing price and output competition without changing the endogeneous societal structure.

¹⁴ David Mermelstein (ed.). *Economics: Mainstream Readings and Radical Critique*. New York: Random House, 1970, pp. 458.

¹⁵ Robert W. Campbell. *Soviet Economic Power: Its Organization, Growth and Challenge*. Boston, Mass.: Houghton, Mifflin Co., 1966, p. 169.

are: (a) distribution of the final product, (b) assortment of goods and (c) quality control. On this basis, enterprises should be given responsibility connected directly to the final goal: quantity and quality of goods, time and place of destination. With the removal of "success indicators," enterprises would be free to move to higher indices. In the past, plans contained overestimations and fulfillment of targets was more important than consumer reaction to the market. In short, the latter represents an acknowledgement of the "revealed preference" category. Although capitalistic preference relies on market mechanisms, Liberman sought to achieve the same results through central planning with an interaction at the enterprise level.

Material incentive implies higher profits and these in turn would serve not only as a source of accumulation and a base for bonus payments, but would also enlarge or establish either social or cultural funds for the promotion of projects such as: housing development, workers' summer homes, education centers, etc.

Although Liberman failed to recognize the existence of "disguised unemployment," one of the unanticipated evils in the U.S.S.R., difficulties in job markets began to appear in the late 1950's.¹⁶ In a command-type society, the problem is graver because unemployment violates the major precepts of Marxism and its after-effect. Reading Liberman's proposal, one can surmise unemployment in such a society is avoidable if firms can be directed toward creation of various development funds or projects which would deal specifically with redundant labor. Such activity would also increase efficiency and productivity or eliminate socially-undesirable "oscillatory migration" and the rise of urban conglomerations.¹⁷

Particular attention is given to capital as a productive factor. In the past, capital was regarded as a "free good"

¹⁶ Morris Bornstein and Daniel R. Fusfeld. *The Soviet Economy: A Book of Readings*. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin, Inc., 1970, p. 197.

¹⁷ Michael Kaser, "Kosygin, Liberman and the Pace of Soviet Industrial Reform," in *The World Today*. September 1965, pp. 386-388.

because interest as payment for its productivity was thought to represent capitalistic notion of earning and thus was unacceptable to socialist society. Therefore, capital, having no value, was spent on projects whose economic utility was submarginal. It was Stalin's era of "gigantomania" which gave rise to many uneconomic enterprises, construction of which was dictated by either strategy or doctrinal superficiality (e. g. Pechora coal region and sub-arctic Salekhard-Igarka railroad).¹⁸ Liberman proposed the immediate abandonment of such irrational investments. Since capital was an unremunerated component and profit-orientation was banned as capitalistic, grandiose, pompous investments, became another "success indicator." However, it must be realized that the two decades of post-Stalin relaxation might have created a false belief among Western observers that the Soviet Union was finally seeking return to a quasi-market mechanism as did Yugoslavia in the 1950's. Such beliefs do not rest on a solid ground and cannot be substantiated.¹⁹

Another of Liberman's proposals was in the sphere of calculation. Up to 1962, planning was based upon an eclectic form of "material balances." Although the balances agreed, the system suffered from a built-in inelasticity where some sectors received higher attention (e. g. goods of first order, category A. vs. goods of second order, category B), so that instead of producing cumulative (aggregate) data, there was a series of implicitly built-in gaps and inconsistencies.²⁰

¹⁸ I. S. Koropecykyj. *Location Problems in Soviet Industry Before World War II: The Case of Ukraine*. Chapel Hill, N. C.: The University of North Carolina Press, 1971, pp. 105-109.

¹⁹ Edward Ames. *Soviet Economic Processes*. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin, Inc., 1965, p. 79.

²⁰ Heinz Kohler. *Economics: The Science of Scarcity*. Hinsdale, Illinois: The Dryden Press, Inc., 1970, pp. 373-374.

"Material balances" is a listing of all the sources and the uses of commodities. It is carried through by two dimensions: one side shows sources and how they are used, and the other side shows uses. This type of accounting requires circulation of orders between sources and uses to fulfill state requirements, as proposed by the centralized plan. Obviously, "material balances" were neither an exact figure nor a true picture of the product mix.

Further, it became evident that rational planning required the use of mathematical models so that contribution in the field of linear programming and input-output analysis were highly considered as part of the new approach. The above, approximating Walrasian general equilibrium, could be acceptable for it was possible to rationalize its concept of Pareto-optimum by a planned socialist society.²¹ Recognizing the validity behind mathematical models, Liberman presented a case that plan should not be construed on arbitrarily-set quantity, but on units sold. This meant that industry must abandon overproduction of less-salable items and increase production of fast-salable goods. It was only logical, he argued, to assume that if producers did not meet the profitability, their industries were subject to institutional improvements. This, however, was not always possible since industries were required to plan regardless of quality. Results were inevitable; the number of rejects ("brak") counted as actual output was growing at an accelerated rate. Liberman felt such inadequacies could be solved if some market forms, such as elasticity or consumer preferences were introduced. The latter should also embrace assortment of goods, packaging and improvements in distribution. He offered an assurance that by accepting some sort of "consumer sovereignty," planned society is not going to become a victim of "quasi-capitalistic" methods nor to seek help from "invisible hand." The latter becomes meaningful if interacting components are perfectly flexible. Obviously, it constituted a prime danger to the rigid and utterly conservative Soviet system. The danger was hidden, however, in the very operability of the system because costs, prices, and wages became false representatives of factors on the market. For many years, Soviet prices were not in correspondence with the value principle and wages failed to represent the factor's marginal contribution.²² Thus, if prices fail to represent real values, shortages appear and these usually lead to undesired "black market" conditions. Both Liberman and his protector Nemchinov

²¹ C. E. Ferguson. *Microeconomic Theory*. Homewood, Illinois; Richard D. Irwin, Inc., 1972, pp. 457-458, 481.

²² Alec Nove. *Op. cit.*, p. 135.

thought prices should in some way reflect consumer preferences without a full swing to market mechanism. Thus, socially-rational prices were to become sufficient indicators of whether an enterprise is effective or not.

In terms of payments to other man-made factors, profits, reflecting payment to managerial ability, should indicate real and not only visionary measures of effectiveness. Capital, too, is a scarce resource and subject to man's contributonal ability. Thus, to indicate this scarcity, recoupment should replace the heretofore free use of the resource. As indicated in the above passages, Liberman seemed to appreciate the causes and the results of the round-about process by which the longer the time laps from expenditure of labor to availability of resource, the more rewarding the result.

In view of past experiences, Liberman sought the enforcement of his plan through the central planning machinery, that is, through the control of data, but only to the level of economic councils. Enlarged managerial machinery with its complicated decision-making process should be reorganized and instead firms should be allowed to individualize their plans subsequently approved by economic councils. This part of his proposal with only some modifications in the present system seems to suggest that Liberman did not conceive changes in the centralist planning, but only to relax institutionalized stubbornness and to "humanize" existing artificiality on the market.

Critique of the Proposal

Liberman's article was a unique effort to innovate an orthodox society. The appearance of his proposal caused an obvious interest among Western observers; it created a stir in the Soviet bureaucratic machinery as well as enthusiasm among economists and administrators divorced from bureaucratic dialectics. The only dissatisfied or suspicious group was the opportunists who envisioned dangers for the existing system which became their socio-economic credo. In fact, it was opportunists who prevented the full-

fledged alignment of the system to the proposal. Following are Western and Soviet views of the proposal.

(a) *Western view.* Western enthusiasm was based upon implied devolution of responsibility as proposed by Liberman in his article. Such devolution would eventually lead to a "rational firm" and to some relaxation of tight controls which historically haunted the Soviet institutional set-up.²³ Some observers visualized "creeping capitalism" since the proposal intended to introduce a system of more sophisticated incentives, greater managerial freedom and quasi-Western utilization of existing potentials.²⁴ Professor Sherman considers "Libermanism" as a major thrust toward both: (a) enlarged scope of "effective demand" and (b) against visible failures as construed by bureaucratic orthodoxy.

Prof. Treml, however, does not consider Liberman as a major contributing force. For him, Liberman's proposal was the work of the back-door "troika": Nemchinov-Kantorovich-Novozhilov, thus the proponent's position lacks the stand necessary for a major change.²⁵ The above views imply proposal to have a series of generalized statements, but it is not void of certain consistency and linearity, for, otherwise, the prolonged discussion ending in the Kosygin-Brezhnev "middle-road" synthesis would not have taken place. Abram Bergson, for example, thinks that the changes made are not as dramatic as has been widely reported because centralization and market-like arrangements would exist interchangeably.²⁶ Alan Abouchar foresees inconsistencies in centrally-given output and input based on direct ties and in difficulties to reconcile the plan because managers might seek maximization of their

²³ "Why Libermanism," in *Eastern Economist*. New Delhi: July 2, 1965, pp. 23-25.

²⁴ George N. Helm. *Economic Systems: A Comparative Analysis*. Third ed. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1968, p. 287.

²⁵ Marshall I. Goldman. "Soviet Economic Reform: Does It Have a Future?", in *Current History*. November 1968, pp. 289-291; Vladimir G. Treml. *Op. cit.*, p. 373.

²⁶ Benjamin Ward, "Political Power and Economic Change in Yugoslavia," in *American Economic Review*, Vol. LVIII, May 1968, pp. 580-581.

bonuses at the cost of the plan.²⁷ The biggest problem is seen in the reconciliation of the theory of value. Here, too, the Marxian position must be removed as untenable, but considering ideological biases, it is hardly possible to appreciate Kantorovich-Novozhilov's proposal as a change. The same is also true in terms of creating consistent prices (or "shadow prices" if the need might call for), a uniform interest rate as well as profit.²⁸

Apparently, Liberman failed to see major macro-economic problems of factor allocation, nor did he try to abolish the target plan, so that in this case alone his proposal is far removed from the Langean model of market socialism. His primary aim was to improve the existing measures in the profit system without changing the overall scope of the authorities decision-making process. Liberman-Kosygin synthesis, in its modified form, presents the requirement that distinct knowledge of "What, How and For Whom" become an inherent characteristic of the planning body. Such knowledge, however, cannot be safely substantiated as yet.

(b) *Soviet View*. In the Soviet Union, Liberman's proposal was met with mixed feeling. Economists hailed it as a step toward significant improvement of the built-in orthodoxy. Opportunistic elements tended to accentuate unwieldy oligarchy-type conditions of the past, however, since the proposal received the official blessing of Academician Nemchinov, it was put to trial on restrained basis.

Nemchinov's objection to the old system was the use of *gross output* as a planning index. Instead, factors such as job incentives, material interest, social rewards should become the essence of a firm's profitability and its only

²⁷ Alan Abouchar, "Inefficiency and Reform in the Soviet Economy," in *Soviet Studies*, July 1973, pp. 66-76.

²⁸ Harry Landreth, "Creeping Capitalism in the Soviet Union," in *Harvard Business Review*, September-October 1967, pp. 136-137; George N. Helm. *Op. cit.*, pp. 290-294.

real success indicator.²⁹ It implies, of course, that society is primarily interested in the final product and not in the intermediary process both costly and inefficient at times.

Sukharevskii, for example, saw contradictions in the "automaticity" of market forces which were deemed to produce conditions conducive to profitability. Personally, not against the profit concept, Sukharevskii objected to Liberman's profit uniformity scheme. Applying differentiated method of approach, he properly conceived profits as responses to various quantitative as well as qualitative factors. Different industries work against different margins, *tandem* different results. The same is true in computing payments as incentives for increased productivity.³⁰

L. Gatovskii couldn't conceive the operation of a developed socialist economy without a measure of reward. For him, socialism is vitally bound to the production of surplus and if money is still recognized as an economic category, income serves as a measure of efficiency. This would also require the revision of the present price structure by eliminating flaws and bringing them closer to the value of the goods produced.³¹

Profitability became the most complex issue. Some economists thought profit could not stand alone as a sole index of efficiency; others were not convinced by the tactics and an overly-generalized nature of the proposal.

Liberman's revision, however, indicates one glaring deficiency, namely, the position of the labor market. The proponent failed to conceive that in terms of productivity his proposal could violate previous "static efficiency".³² Higher productivity of existing factors might lead to mal-

²⁹ Myron E. Sharpe. *Op. cit.*, pp. 108-110; Alan Abouchar, *Op. cit.*, pp. 66-67.

According to gross output scheme, it is more beneficial to use more expensive resources because by using higher values for materials received from outside, the firm can easily overfulfill, the plan. It implies an uncontrolled problem of "double counting."

³⁰ Myron E. Sharpe (ed.). *Op. cit.*, pp. 127-131.

³¹ *Ibid.*, pp. 102-104.

³² Gary M. Pickersgill and Joyce E. Pickersgill. *Contemporary Economic Systems: A Comparative View*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., 1974, pp. 274-275.

adjustment and from here to cut-backs in the manpower market or "disguised unemployment." By applying capitalistic-type form of profitability, one must assume a rise in workers' wages and together with income supplement, optimization procedures would become more pressing than before. Thus, it is difficult not to agree with I. Kasitskii that under "Libermanistic" circumstances no rational socialist society can permit technological stagnation, rise of unemployment and distortion of the wage fund. Rationality suggests that in a society where productive factors undergo "laboratory test", by strange coincidence, conditions to solve man-power difficulties would be similar to those in the capitalistic countries. Further, Soviet labor is far less mobile than its U.S. counterpart. Considering central decision-making process with a series of rigidities built in the plan, profitability might not serve as the best policy. On the contrary, it might create a series of socio-economic constraints. Assuming the existence of labor drifts, they wouldn't distort over-all stability if there existed some automatic element for adjustment. Self-controlled levers, however, are incompatible with ideology since they would relax the goals of the planned economy by creating gaps. Another lag in the proposal is the problem of accountability.

If another discussant like A. Zverev is concerned with the rise of "localism", Kosiachenko's objections is in terms of investment, rise of inflation and a gap arising from the improper use of indices. Accordingly, the reform might stimulate deterioration of capital, arbitrary allocation of scarce resources and the rise of shortages.³³

³³ Myron E. Sharpe (ed.). *Op. cit.*, pp. 158-160; F. Rudych, "Hnose-olohichni Koreni i Sotsial'na Spriamovanist' Antymarksyst'skoi Kontseptsii "Rynkovoho Sotsializmu'," in *Ekonomika Radians'koi Ukrainy*, Kiyev: July 1971, p. 69.

Prof. Rudych mentions the examples of Yugoslavian economy where "syndicalistic" experiments brought a series of contradictions in terms of aggregate growth, distribution of labor and inflation.

Yugoslavian problems, however, were not created by the institutional laxity, as suggested by Rudych, but by the overall decline in investments due to mismanagement.

As a side effect, there might also arise considerable inflexibility in the wage fund for wages would tend to follow static efficiency whereas income supplement would follow the dynamic one (subject to rise in productivity). This means that wages would correspond to the value of marginal product (VMP), but bonuses would approximate the supramarginal approach. The two concepts might not be mutually exclusive, provided, social values would be set on a constant trend.

Assuming that Liberman's plan lacked necessary empiricism and far-fetched corrective measures, it certainly opened the road to discussions and re-appraisals. It gave rise to a blue-print adjustable to real-life situations, generally acceptable to an orthodox, although dynamically-oriented, society, one whose aims are not only to consider quantifiable indicators but also heretofore dormant social values. In his respect, Liberman's plan must be regarded as a great step forward, an advance seen only with the passage of time.

Conclusion

Libermanism grew spasmodically with its bright and obscure periods. However, it was not rejected *in totum* for even the removal of Khrushchev did not change the scope of discussion. Premier Kosygin in his speech on September 27, 1965 retained the great part of the proposal by introducing a modified version.³⁴ Though major deci-

³⁴ Theodore Frankel, "Economic Reform: A Tentative Appraisal," in *Problems of Communism*, May-June 1967, pp. 27-29; „Resolution on Industrial Associations," in *The Current Digest of the Soviet Press*, Vol. XXV, No. 14, May 2, 1973, pp. 1-4; Gertrude Schroeder, "Soviet Economic Reforms," in *Soviet Studies*, July 1968, pp. 1-21; *Visti z Ukrainy*. Kiev: April 15, 1971, p. 9.

Kosygin-Brezhnev synthesis pertains to a new direction entitled the "Statute on the Socialist State Production Enterprises." The latter was put forth in order to stimulate the rate of growth, because inventories began to pile up and underutilization of existing resources was more pronounced than ever before. Apparently, Kosygin's plight to centralize through abolishment of regional *Sovnarkhozy* and transfer their prerogatives to industries, didn't work. Although incentive have been repeatedly stressed (including various saving devices), there were serious integrational difficulties. Instead of reducing frictions as

sions were to be retained by the center, economizing process, accountability and responsibility for commodity assortments were transferred to the autonomous decisions of the enterprise. Consumer credit and long-term loans were recognized as necessary factors to stimulate productivity and as a civilizational aspect of the heretofore unsophisticated society. Kosygin, representing the bureaucratic machinery, was afraid of localism, which could dictate new approaches undirected and authorized by the centralists. But the state foreseeable bottlenecks forced the reforms as a preventive measure to provide a mechanism against economic breakdown or even a political dismemberment of the system. Kosygin's pragmatism helped to preserve the Soviet structure by attempting partial optimization scheme, the use of mathematical models, as well as "calculated" decentralization that is: satisfying the secondary goals.

Would these become sufficient measures to achieve high rates of growth in a dynamic society? Soviet leadership is aware that the short-run measures and limited responses to consumer sector might bring submarginal results. But, as the Soviet Union approaches the 1980's, it will be in a position to consider long-range changes. Assuming appreciable growth of the economies of scale with externalities on the diminishing side, the initial plan, regardless of its incomplete returns, might become a sort of Soviet-type "Keynesian" revolution. If the above suggestion is valid, the initial scope of the proposal would not only be appreciated, it will lead to the introduction of far-enlarged market forms, and in this would lie its greatest value as a theoretical discourse.

Shippensburg State College

originally designed, the synthesis failed to adjust supply bottlenecks. Two other problems were: (a) unclear price system and (b) direct ties between enterprises.

In 1973, CPSU was able to pass a law on amalgamation of enterprises by creating productive associations (combines). The latter could hardly add anything new to the already existing "stumbling block." Unchanged centralization is approaching a stage of unbearable gaps and difficulties.

GEORGE Y. SHEVELOV

SOME REMARKS ON WRITTEN RECORDS
AS A SOURCE OF EVIDENCE FOR THE
HISTORICAL PHONOLOGY OF THE
MIDDLE UKRAINIAN LANGUAGE
(1569—1720)

The incorporation, in 1569, of the entire Ukraine (with the exception of small outlying regions which belonged to Hungary, Moldavia and Russia) into Poland opened the gate to an expansion of the Polish element and language into the country. The Polish gentry and nobility (*szlachta i magnateria*) rushed to what legally was a no-man's-land, east of Kiev and south of Volhynia. Polish administration moved to cities and towns. Ukrainians were exposed to Polish and Latin as the languages of the government immediately after the Union of Lublin. They protested in 1569, in 1571 and periodically up to 1645; in response, the government issued guarantees for the use of Ruthenian¹ in the administration and the court whenever the parties so wanted (privileges of 1569, 1591, 1638, 1681), but the administration grossly ignored both the demands of the Ukrainian gentry and its own guarantees, and Polish (and Latin) soon became the actual language of the administration. For example, of 172 Zytomyr books of court proceedings extending from 1582 to 1776, 3 are conducted in Ruthenian, 13 mixed Ruthenian - Polish, 130 in Polish, 1

¹ *Ruthenian* is used here to translate *ruskyj*, the term of the time used to designate the official language of the administration in the Grand Duchy of Lithuania.

in Latin and 25 mixed Latin and Polish.² The basic law of the country, the Lithuanian Statute, was published in 1588, still in Ruthenian, but in 1614 the Polish translation appeared, repeated in 1619. The trend was finally legalized by the resolution of the Warsaw diet which prescribed the use of Ruthenian in the court records (1696).³

How deep the penetration of Polish in the function of the literary language was is shown by the use of it in the religious polemics which preceded and followed the Church Union of Berestja (1595). The Greek Orthodox writers used Ruthenian Church Slavonic broadly at the beginnings of the conflict, but as early as 1597 the first Orthodox work in Polish appeared, and from 1628 on Polish was the only language used. In the late 16th century even some Jesuit schools (e.g., Luc'k) taught Ruthenian Church Slavonic as a subject,⁴ but in the early 17th century Orthodox schools took a Polish and Latin orientation, except, to be sure, courses of ChS1 as the language of church service. Book printing also showed soaring numbers of Polish and Latin titles, as compared with the modest quantity of books published in Church Slavonic and Ruthenian. In the partial adaptation of the Holy Scriptures to Ruthenian, chronologically, the latest attempt was undertaken in 1581 (Niegalewski's translation of the Gospel).

Relegated to a secondary role, Ruthenian also underwent development of consequences. Vilna lost its leading part as a political center. It remained one of the cultural centers but just one among several. Ostrih, Luc'k, Lvov and the regenerating Kiev were not less important, and they all were in the Ukraine. True, the exchange of people and books between the Ukraine and Belorussia continued (e.g. the Ukrainians Lavrentij and Stefan Zizanijs and Meletij Smotryc'kyj lived and worked for years in Vilna), but subordination was no longer there. Consequently, Ruth-

² M. Bojčuk, "Do pytanja pro periodyzaciju istoriji ukrajins'koji literaturnoji movy." *Ukrajins'ka mova v školi*, 1959, 4, p. 73.

³ Cf. A. Martel, *La langue polonaise dans les pays ruthènes*. Lille 1938, p. 65.

⁴ P. Žukovič in *Otčet o sorok vtorom prisuždenii nagrad grafa Uvarova*, SPb 1902. p. 71.

enian, as used in the Ukraine, gradually severed its dependence on Belorussian and absorbed more and more purely Ukrainian features. As used in the so-called didactic Gospels and Acts and Epistles (basically collections of sermons accompanying the texts from these sources), sermons, epistles, acts of church fraternities which were popping up in Ukrainian towns since the 1580s a.o., it became basically what the contemporaries called *próstaja móva* (the vernacular, literally the language of commoners, with a Church Slavonic and Polish admixture, but the Belorussian components became reduced in it to a negligible portion. In genres divorced from the church the ChSl component was also abandoned, and one deals with the Polish admixtures. This concerns tales, memoirs, private letters, secular songs, partly chronicles. (Some chronicles indulged in a more or less heavy Church-Slavonicization of their language, e.g. Hrabjanka 1710). Apart are interludes, comic scenes, which interspersed high style school plays; they aimed at a reproduction of dialectal speech; yet employed for a comic effect, dialects were not used authentically, but rather in a "condensed" and often mixed or distorted form.⁵

The vernacular koiné—which the *prostaja mova* was—was not admitted into the holy scripture texts, nor, in principle, in the "learned" genres, poetry and drama, fostered in colleges and at the Kiev Academy, founded as fraternity school in 1615 and elevated to the status of the highest educational institution in 1632. It was Church Slavonic which was entrusted with these functions.

The unprecedented revival of Church Slavonic began in the 1570s in the Kovel' circle of Prince A. Kurbskij, an escapee from Russia, was taken over by the Ostrih circle of intellectuals around Prince Constantine of Ostrih by 1580, supported by the Lvov Church Fraternity formed in or about 1586 and brought to its acme in Kiev with its Cave Monastery, Church Fraternity and, a little later, the Academy. It was the response of the Ukrainian clerical intelligentsia to Polish claims on the superiority of Latin

⁵ Hence attempts to see in J. Gawatowicz's interludes (1619) the source of the Modern Standard Ukrainian language (or an authentic rendition of an existing dialect) are rather naive.

as the only language with a venerable tradition suitable to scholarship and theology. Church Slavonic was revived as a continuator, in its mission and its structure, of Greek and as a common patrimony of all the Orthodox Slavs. For this reason purely Ukrainian foundations were denied to it. Typically, the chief achievement of the Ostrih circle, the edition and publication of the complete Church Slavonic Bible (1581) was based on a manuscript solicited from Russia (Novgorod), where true, it had been prepared with the participation of Benjamin, a Croat Dominican and published without any significant adaptations to the local language. In turn, the grammars and dictionaries, virtually the first ones in the history of Church Slavonic, were at least to some extent built upon that edition of the Bible. The most important among the grammars were those of Lavrentij Zizanij (1596) and especially Meletij Smoryc'kyj (1619); dictionaries were best represented by L. Zizanij's *Lexys* (1596) and especially Pamva Berynda's *Leksykon slavenorosskyj* (1627), which was subsequently reverted from Church Slavonic - Ukrainian into Ukrainian - Church Slavonic in the anonymous *Synonyma slaverorosskaja* of the mid-17th century, and followed by the Latin - Church Slavonic *Leksykon* by Je. Slavy nec'kyj (1641) and Church Slavonic - Latin by Slavy nec'kyj and A. Korec'kyj-Satanovs'kyj (1649).

The new version of Church Slavonic codified in most detail by Smotryc'kyj (it can be called Meletian) was designed for all Orthodox Slavs and was accepted by them as such. The grammar was published subsequently in Moscow (1648 and 1721) and in Romania (Snagov 1697, Rîmnicul-Vîlcea 1755), true with some adjustments. Its prescriptions were accepted, besides all the Orthodox Slavs, by Romanians and, as early as 1631, by those Catholic Croats who had a church service in Church Slavonic (and where its standard survived until 1893⁶). Berynda's *Leksykon* in turn served as the foundation for *Leksykon slaveno-vlašeskŷj y ymen tl'kovanye* (Lexicon slavo-românesc

⁶ J. Hamm, "Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima," *Slovo* (Zagreb) 21, 1971, p. 218.

și tilcurea numelor) by Mardarie Cozianul (1649) in Romania.

Despite these "common Slavic" (excluding the Poles!) aspirations, the creators of the new version of Church Slavonic had no ambition and no desire to restore in its purity either Old Church Slavonic or Church Slavonic in the Euthymian recension. Their Church Slavonic was intended more practically than philosophically or even theologically. Its tenor was to eliminate disorder in the church language by a rather rigid codification which was based foremostly on the pattern available in the Ukraine, Belorussia and Russia, partly adapting it to the intricacies of Greek grammar and partly leaning upon Latin grammars then current in Poland. If it was adopted also by the Southern Slavs, it was so not because it really was "common Slavic", but because of the appeal of its claim at etymological spelling and, above all, because it was taken as sanctioned by Moscow, whose prestige stood high due to the fact that it was then the only independent Orthodox Slavic state. Yet, probably inadvertently, Meletian Church Slavonic did absorb some Ukrainian features in its phonology, morphology, vocabulary and, particularly, in its stress.

Although the Meletian version of Church Slavonic was accepted in the Ukraine, adherence to it varied in practice, depending upon the training and zeal of various authors. Some managed to apply the prescriptions with amazing consistency, so that Ukrainianisms in their writings are limited to those few accepted by Smotryc'kyj. Such are, e.g., many writings of Tarasij Zemka, some of the theatrical plays of the time ("Carstvo natury ljudskoy" Kiev 1698, "Toržestvo estestva čelověčeskaho" Kiev 1706 a.o.). Others allowed more licences so that, in practice, the whole gamut of shades and transitions between Meletian Church Slavonic and the *prostaja mova* can be discovered in the writings of the time.

The builders of the new type of Church Slavonic were aware of what they were doing. Even the name they most frequently used for it was less often *slavenskyj* and more often *slavenorosskyj*, i.e. Church Slavonic as used and codified in the Ruthenian and Russian lands. The Euthymian

traditions in philosophy and in such practical matters as spelling were withering away even before the revival of Church Slavonic began in the late 16th century. Their survivals can be seen later,⁷ but followers of the new standard in principle did not care for them. Smotryč'kyj, with his pragmatic and moderately conservative approach, as a rule did not reject even obsolete features of the Church Slavonic tradition. But he subordinated them to practical purposes. For example facing the excess in letters in the alphabet as compared to sound values of the then Ukrainian Church Slavonic, he put the superfluous letters to service by using them in antistoichia, i.e. for the differentiation in writing alone of homonymous words or grammatical forms. E.g., in masc subst, *o* was to be written in the nom sg. *ω* in the gen pl: *dom*" 'house' vs. *dωm*" gen pl.

Thus, disregarding a few Ukrainian features admitted into the new Church Slavonic standard, in principle the Ukrainian society of the Middle period accepted a type of diglossia: Church Slavonic (*jazyk*" *slavenorosskyj*) vs. the vernacular (*prostaja mova*). Contemporaries' awareness of this diglossia is reflected in the appearance of manuscripts and printed books with parallel texts, one Church Slavonic, the other, its translation into the *prostaja mova*, as well as of books in which the fact of translation was explicitly stated. Such are, e.g., "Lecky slovenskye Zlatoustaho ot" beséd" evanhel'skŷx ot" yereja [D.] Nalyvajka vŷbranye" (1580s), "Testament . . . Vasylya cesara" in *Lŷkarstvo na ospalŷj umŷsl ŷlovŷŷyj* (Ostrih 1607), "Prosvŷtytel" by I. Sanin-Volckoj (1616-1635), the *Synaxarion* edited by T. Zemka (1627), a.o.⁸ Texts written in Meletian Church Slavonic are largely useless for the reconstruction of the Uk-

⁷ Even in P. Berynda's *Leksykon* the spellings *vr'sta* 'layer' and *pl'za* 'usefulness' are Euthymian. Yet, an interesting detail, *vr'sta* in the dictionary follows *veryha* 'chain', and *pl'za* is placed after *polata* 'palace', i.e. according to the pronunciation spelling: *versta*, *polza*. Apparently, the original manuscript had those spellings, which were altered at the time of printing when it was too late to move the words to other places.

⁸ Such facts were repeatedly brought to attention by V. Peretc, see specifically his *Issledovanija i materialy po istorii starinnoj ukraïnskoj literatury XVI-XVIII vekov*, 1 (=SbORJaS 101), Leningrad 1926, p. 65ff; 2 (SbpRJJaS 1, 1), Leningrad 1927, p. 108ff; and 3 (= SbpRJJaS 1, 3), Leningrad 1929, p. 20ff.

rainian phonological changes of the time, those written in the *prostaja mova* would seem to be a gold mine. In reality, however, as stated, neither the educational level of most writers nor the then predominant style of Baroque in literature and in life allowed, with a few exceptions, the appearance of pure specimens written entirely in one of the polar languages. What one deals with is an apparently countless number of combinations of the two in various proportions. To some extent, nearly every text is mixed and transitional. It is essential, before using it, to establish the type of the language and the proclivities of the author.

The above concerns the entire Middle Ukrainian period. The revolution of 1648 did however introduce certain changes in the linguistic situation, although not as sweeping as one might expect. The changes did not concern those parts of the Ukraine which remained indisputably under Poland, Hungary and Moldavia. But Het'manščyna and Slobožanščyna had some peculiarities and, to some degree, this also applies to the disputed area in the Polish part of the Ukraine, i.e. the lands immediately west of the Dnieper (Southern Kiev region, Eastern Podolia).

The prestige of the Polish language in those areas which severed their political ties with Poland was not undermined. Polish was continuously used in writing, often even by the Orthodox high clergy (e.g. Lazar Baranovyč), and Polonisms were still fashionable in the language written and spoken by the educated. The main novelties were twofold: the vernacular (*prostaja mova*) was broadly reintroduced in the records of the local and central government, often comprising features of local dialects. This is a rich source of our knowledge of Ukrainian spoken (mainly) east of the Dnieper. The Het'man state also included some Belorussian territories (e.g. Starodub district). Interestingly enough, their records essentially used the same type of language. Clearly, it was a kind of administrative koine in the making.

The second novelty was increased contacts with Russian. Of virtually no significance in the Early Middle period they slightly grew in intensity in the first half of the Middle Ukrainian time, mainly through the presence of Russian refugees in the Ukraine (Feodosij Kosoj, Ignatij,

Prince A. Kurbskij and a few more) and through some contacts of the Ukrainian clergy with Moscow. The phonological development of Ukrainian was not in the least affected by these contacts. But they may have left some imprint on the shaping of the Meletian and post-Meletian version of Church Slavonic. The introduction of Russian Church Slavonic in the Ukraine was, however, not set as a goal nor — least of all — was such a goal a deliberate fostering of a separate type of Church Slavonic for the Ukraine, but in practice the Ukrainian Church Slavonic of the 17th c was definitely a separate recension of it, even after Patriarch Nikon's reform in Russia (1653-1656), which adopted some features of Meletian Church Slavonic in Moscow.

The situation changed after the treaty of Perejaslav (1654). Commercial and cultural contacts grew in range. The Russian administration infiltrated the Ukraine and then Russia invaded it. Characteristically, the census of 1666 was performed by Russian officers (so that its materials are virtually of little interest to the historian of Ukrainian). Ukrainian Cossacks were time and again sent to Russia to perform hard labors. Russian army units were stationed in quite a few places in the Het'man state, not to speak of Slobožanščyna. Since 1708 the occupation of the Ukraine became quite overt. Moscow's attempts to subordinate the Ukrainian church to the Patriarch of Moscow were counteracted by the clergy of Kiev. Nevertheless, they succeeded in 1684 in that the autonomy of the Ukrainian church was formally given up. Factually, it was however extended, due to Het'man Ivan Mazepa's support, till the defeat and the flight of the latter in 1709. From that time on, the church of the Ukraine was ruled from Moscow, and the Late Middle Ukrainian period, as if symbolically, was inaugurated in 1721 by Peter I's ukase on censorship of the language of church books printed in the Ukraine. Actual Russification of the church language, including the pronunciation, started a little earlier through voluntary attempts of some Ukrainian writers (e.g. Iv. Maksymovyč).

All this prepared the ground for a massive offensive of Russian in the next period.

It follows from the above that written records of Ukrainian of the Middle period cannot simply be taken for granted as a source of information for the historical phonology of Ukrainian. An individual approach is necessary in order to sort out alien components. Church Slavonic and Polish for all the period, Russian for its final decades, less significantly some Belorussian in the early years. Even texts written in the *prostaja mova* should be scrutinized to see if a particular text reflects the vernacular koine, a specific dialect, or a deliberate (and sometimes distorted by exaggeration) mixture of dialects. The Ukraine of the time used two literary languages of her own in various combinations, and the written evidence should not be mistaken for a simple reflection of facts of the spoken languages.

The number of Middle Ukrainian texts extant is very high. Many of them, however, remain unpublished. Genres represented are variegated, although some known from older times disappeared or sharply declined, e.g. there are no coin inscriptions of that time (only foreign coins were used), and inscriptions on seals were mostly in Latin. In 1580 - 1626 there was an outburst of writings and publications of a polemical character in defense of Orthodoxy (or the Union) and against other denominations of the Christian religion, especially Catholicism. Their upsurge was brought about by the preparation and, then, by the implementation of the Church Union with Rome (1595). The Church Slavonic revival resulted in a rather long list of texts, prepared and partly published, of ecclesiastic character, grammars, primers and dictionaries. The activity of the Kiev Academy is reflected in theological texts, sermons, poetry and school drama.

Only a fraction of texts written or edited in the Middle period was designed for printing, but printing was an essential factor in the dissemination of certain patterns of language. As a rule, printed texts tended to be in Church Slavonic, the greater part of them books for the divine service. Those in the *prostaja mova* usually circulated as manuscripts. Printing, inaugurated—*anew afer Fiol*—in 1574 in Lvov by Ivan Fedorov (ič)'s Primer and Acts and Epistles, had as its principal centers the printing offices of

Prince Constantine in Ostrih (1577-1612; 29 books), with a branch in 'Derman' (1603-1605; 2 books), of the Lvov Fraternity (1586 on; until 1722, 138 books), of the Cave Monastery in Kiev founded by J. Peterenec'kyj (1616 on; until 1652, 52 books), of M. Sl'ozka in Lvov (1639-1660; 42 books of which a part in Polish, Latin, and Romanian), of the Order of St. Basil in Uhniv (1648-1770; up to 60 books), and of L. Baranovyč in Černihiv (1679-1721, re-activated later). Besides these, there were many of fleeting existence, such as in Snjatyn (1602-1606; 2 books), in Krylos (1606, 1 book), in Kremjanec' (1638; 2 books), in Novhorod-Sivers'kyj (1671-1679,), a.o. Ukrainian authors also published their books at Belorussian printers, especially in Vilna and Jevis).

A feature of the second half of the 17th century was the great number of compilers of various texts, ranging from comments on the Holy Scripture to local chronicles to poetry, diaries and tales. This reflects an advance in education. The products of these pass-time activities of their originators were not designed for publication. Such are, e.g. "Byblěja malaja" by Priest Hryhorij Dymyt'ryevyč from šarhorod (SW of Vinnycja), 1660; the manuscript by Josyf Hryhor from Xoruživka (NE of Romen), 1662; the Didactic Gospel written down by Semion Tymofěevyč from Rešetylivka (W of Poltava), 1670; the manuscript by Abbot Henadij from Poltava, 1672; poems by Klymentij Zynovijiv, probably from some place north of Poltava or south of the Černihiv region, ca. 1690; poems by Archimandrite Onufrij from Kharkov, 1699, a.o.

As the administrative language, Ukrainian by 1648 was given up in the towns, except in churches also entitled to issue birth certificates, testaments and alike and only dragged out an existence in village chanceries. But in Het'manščyna (and partly Slobožanščyna), since their emergence, it was broadly used on all levels of the administration: central, district (*polk*), municipal and rural. Official documents of all kinds were written in that language and each office kept its own books of records, of which unfortunately only a few are published.

The bulk of documentation before 1648 originates from Galicia and Volhynia; with the rebirth of Kiev as a cultural center in the early 17th century, also from Kiev. Later on, with the rise of the Het'man state on the one hand and the increase of Polish pressure in the Ukraine west of Kiev, on the other, the most important and most numerous records come from Het'manščyna. Only Lvov still preserved its importance in the Polish part of the Ukraine. Of the peripheral areas, little comes from Sič, which least of all was literature minded and which was twice destroyed (1709 and 1775), and almost nothing from Bukovyna in Moldavia. The latter was more and more dependent on Turkey and, with the transference of the capital from Suceava to Iași (1564), the decline of the use of Ruthenian began, although some authors continued to write in a Meletian tinged Church Slavonic (e.g. Anastasie Crimca, until 1629), but hardly after 1643, and numerous administrative documents still used a modified Ruthenian through the first half of the 17th century. Moldavia supplied Lvov and Kiev with several church dignitaries and writers (as Petro Mohyla) but the writing activity in Ukrainian Church Slavonic within the region was dwindling, and what reached the printing press in Slavic did it mostly outside of the region (as *Poučenyja* of John Chrisostomos by Dosifej of Suceava written in Stryj, 1693). Slobožanščyna is represented from the mid-16th century by administrative records, and by some literary work from the end of the 17th century.

A relatively richer body of records is known from Transcarpathia, part of them based on texts originating from Galicia, with which the region retained an exchange (mostly importation) of clergy and books, in spite of the turbulences it went through in the 17th century. But some Transcarpathian writings were original. Transcarpathia is represented by several didactic Gospels, anthologies of religious texts and sermons, local chronicles, books of songs, donation inscriptions on church books, charters and private letters.

Columbia University

ETYMOLOGIES OF PROPER NAMES
IN PAMVO BERYNDA'S "LEXICON"
OF 1627

1

Pamvo Berynda's major work *Лексіконъ славенорѣсскій и именъ Тлъкованіе*¹, was compiled and published by the author in Kyiv (Kiev), in 1627². It is the largest and most significant work in Ukrainian and Eastern Slavic lexicography of the XVIth and XVIIth centuries.

The "Lexicon" is composed of two thematically different parts: the first, *Лексіконъ славенорѣсскій*, (an Old Slavic-Ukrainian dictionary), and the second *Именъ Тлъкованіе* (an explanation of names)³.

In the foreword and afterword of the "Lexicon", P. Berynda reveals some of the background which influenced the character of his "Lexicon", particularly *Именъ Тлъкованіе*. Teodor Balaban, Bishop of L'viv, was considering the publication of a new critical edition of the Bible intended

¹ Second edition: Кутейн 1653; further "Lexicon".

² Reprinted by the Academy of Sciences of Ukrainian SSR under the title: *Лексикон славеноросскій Памви Беринди*. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. „Пам'ятки української мови XVII ст. — Серія наукової літератури”. Київ 1961, стор. I — XXXVIII — 272.

³ „Ѡ(т) бврейскаѠ, ГреческаѠ же и ЛатінскаѠ, и Ѡ(т) иных ЯзыкѠвъ начинающаяся Имена свойственная...” This part is comprised of proper and geographical names; names from mythology; terminology pertaining to education, philosophy, Christian and non-Christian practices; measurement and currency; names of animals, birds etc. obtained from Hebrew, Greek, Latin and other languages.

to replace the “Ostroh Bible”⁴. However, this project did not materialize due to untimely death of both Theodor (1606) and Hedeon (1607) Balaban.

During the preparatory work for the publication of the new edition of the Bible, amongst other sources, T. Balaban consulted the Hebrew and Greek texts of the second “Polyglot”⁵. Berynda was entrusted by T. Balaban to translate the dictionary of biblical names included in volume VII of this Bible⁶. Although similar onomasticons were available in the Latin Bibles of 1543, 1545, 1547 and 1561 with etymologies based on Hieronymus, he selected Plantin’s “Polyglot” — the newest and most critical edition of the Bible. “Polyglot’s” onomasticon was prepared by Avgustinus Hunnaeus S. Theologiae professor Regius and Cornelivs Reyneri Goudanus, S. Theologiae professor Ordinarius.⁷

Since the „Ostroh Bible” was Berynda’s main object of study with which he compared other versions of the Bible, this is probably why he listed the “Ostroh Bible” name forms first, followed by correct forms from other sources, particularly from the Antwerp “Polyglot”. He also alphabetically registered various forms from the “Ostroh Bible” as head entries, even if they were incorrect.

⁴ Библия сирѣ(ч) книги ветхаго и новаго заветѣ, по языку словенску, Острог, 1581, further “Ostroh Bible” (OB). In his (“Lexicon” Berynda uses the following abbreviations: Сла(в), Славен(с), Сл, Сла, Словен Би(б).

⁵ *Biblia sacra Hebreice, Chaldeice, Graece et Latine*, edited by Benedictus Arias Montanus and published by Christophe Plantin in Antwerp in 1569-1573; further “Antwerp Bible”.

⁶ *Hebraea, Chaldea, Graeca et Latina nomina virorum-mulierum, populorum, idolorum, urbium, fluuivum, montium, caeterorumque locorum quae in Biblis utrisque Testamenti leguntur in veteri interprete cum aliquot appellativis Hebraicis, et Graecis vocibus: adiecta eorum expositione et explicatione.*; further “Onomasticon”.

⁷ “Hunc nominum proprium interpretationem, nunc multo quam ante emendatiorem, ad sacrae Scripturae studiosorum vtilitatem euulgari & imprimi posse censemus. Tertio Idus Martias, Anno c. . . Lxxi. Avgustinus Hunnaeus S. Theologiae professor Regius. Cornelivs Reyneri Goudanus, S. Theologiae professor Ordinarius”. (These names are added at the end of the “Polyglot’s” onomasticon, J.R.).

Berynda's *Именъ Тлъкованіе* is composed of three main groups of names: Hebrew, Greek and Latin. The most numerous and most elaborate are the names of Hebrew origin (Biblical names). These are apparently the names with which he commenced work in connection with Balaban's project. It would seem that he worked on Latin and Greek names at a later stage and that some of these names were hastily added shortly before publication. The lack of explanations to some rather uncomplicated names would support this supposition along with the fact that Berynda himself remarked about the haste in which the work was being prepared.

The total number of names listed by Berynda in the "Lexicon" is over 1600. Approximately 254 are geographic names of which 204 are Hebrew, 46 Greek and 4 Latin. The number of Slavic and other names is rather insignificant.

Foreign borrowings are also included in the second part of the "Lexicon". Some of these entries, particularly those in the appellative category, pose difficulty in the determination of their nature (ie., personal name or term). The most problematic entries are the ones in which Berynda supplies the explanation but omits the source, or states the source but omits the explanation. To determine if Berynda's entry is a proper name we referred to other sources. Each entry we compared with the "Ostroh Bible" and the "Polyglot's" onomasticon.

The "Onomasticon" of the "Antwerp Bible", containing some 60 pages of Biblical proper and geographic names with explanations, was Berynda's basic source from which he obtained his explanations and versions of names.

The following comparisons illustrate Berynda's frequent utilization of the "Onomasticon": "Абра: Неволница, або служебница. Іуді(т) 8.32"; the "Onomasticon": "Abra, Ancilla vel famula. G. Iudith 8. d. 32"; Berynda: "Аасáрнъ: Ды́мъ, або кúрячі(й)ся. имя гра́да в(ъ) плéмени Іуденъ. На(в): 15.42" (and adds other forms of the name from the

“Ostroh Bible”); the “Onomasticon”: “Asan, Fumus aut fumigans. Nomen ciuitatis in tribu Iude”; Berynda: “Ан-на́, или́ Анна́съ: Мордѹючій, смутячій, або ѓ(т)повѣда-ючій. Н”); the “Onomasticon”: “Annas, Affligens, vel humili-ans, aut respondes. D.” etc.

The following example illustrates how Berynda expands and modifies the explanatory part of the “Onomasticon” as well as how he modifies some of the latter’s entries depending on the form the name assumes in the “Ostroh Bible”. For example, the “Onomasticon” registers: „Abel per “aleph”, Luctus. Ciuitas quae (ut Hieronymus inquit) duodecim a Gadaris miliaria orientem versus distat(...) Est villa in septimo Philadelphiae lapide, vbi Iephte cum Ammonitis manum conseruit. Abel per “he” in principio, Vanitas, siue anhelitus: aut Syriace, vapor. Filius Adam(...) Abela, Luctus nomen urbis (...), quae et Abel. Vide paulo ante, tantum “he” est additum ad motum”. Berynda’s entry for the first Abel (Авель, чере(з) Алеф(ъ) supplies five synopums (“плáчь, скóрб(ъ), жáлость, плáчь вели́кій, жало-ва(н)е”) for the “Onomasticon’s” one (“Luctus”). The incorrect “Ostroh Bible” form “Авѣя, су(д) 11.33, is introduced in order to emphasize the need for correction. The “Onomasticon” notation “ut Hieronymus inquit” is omitted. The second and third registration of the “Onomasticon” are combined into one: “Авель, чере(з) Гѣ напочáтку: Су-етá, прѳжность, áбо дыхан(е). áбо Сірски, Пáра, áбо ка-дже(н)е, дымъ, áбо мáрнос(т) (Препѹтїе), áбо нѣкчѣм-ност(ь) . . .” Here, again, nine synonyms together with the “Onomasticon’s” is supplied.

In his explanations, Berynda corrects the “Ostroh Bible”. The “Onomasticon’s” entry reads: “Bagathan, In torculari aut cibus tribuens. Nomen Eunuchi (...) Hoc nomen LXX non transtulerunt”; Berynda: “Вагата́н(ъ)⁸: В(ъ) прáсѣ, áбо по́карму удѣляючій. имя Евнуха (...). То(г) имени́ 70 не прело(жн): и с(л)в(н) нѣ(ст)”); the “Onomasticon”: “Aasbai, Confidens in me, vel frater circumdans: aut Hebraeo & Syro, frater senectutis, filius Ma-

⁸ In the present article, the letter “Т” is substituted for Berynda’s “Θ” (theta).

chati (...)" ; Berynda: "Аасбай: Оуфаючий въ мнѣ, або братъ в(ъ) ко́ло ѡкружа́ючий: з(ъ) Евре́йскогѡ и Сирско(г) Бра́т(ъ) ста́рости. Сынъ Маахиа́влъ, 2 цр(с): 23.34 в(ъ) Слове(н)ско(м) нѣсть, Еллински Ахасва́".⁹ Similar reference to the Greek form is made in the entry of "Веліса, Васілісса, (ъ) е(л): Цареваа-кролеваа. Багаліс: в(ъ) весе(л)ю, надѹтости (...); the „Onomasticon’s” entry: "Bahalis, In laetitia, siue in arrogantia. Rex filiorum Ammo..."

In many cases Berynda reduces the "Onomasticon’s" explanation, e.g.; "Azor, Adiutor, vel accinctus: aut Syriace conuersus. D. Filius Eliacim filij Abiud (...)" ; Berynda: "Азѡръ: Помѡчник(ъ)".

The greater majority of the "Onomasticon" etymologies are expanded upon by Berynda with synonyms or new meanings from other sources of the lexicographer’s own etymologies, e.g., Аарѡнъ, Ава, Авадѡнъ, Агавъ, Атіны, Амма, Ёзеръ, and many others.

In spite of Berynda’s high regard for the "Onomasticon", he, nevertheless, recognized that its number of Greek and Latin names was limited since its compilers confined themselves only to Grek and Latin names incorporated in the Old and New Testaments. Berynda transcended these sources. He was also cognizant of the fact that the etymologies of some of the Hebrew names were not always in concurrence with the views of the Fathers of the Church. For example, the names Херувъ (Cherub, 1 Esd 2:57 and 2 К 22:11) and Херувімъ (Cherubim, Gen 3:24), the "Onomasticon" explains identically. The former name refers to a person, and the latter to an order of angels. The "Onomasticon" translates Cherub: "Quasi puer, vel quasi pugnant, vel cognitionis, aut scientiae multitudo. Nomen viri, 1 Esd. 2.c. 57. In 2 Regum 22.b. 11 legendum Cherub, non Cherubim" and "Cherubim, Idem. p. n. Gen. 3.d.24". Berynda’s explanation of Cherub is the same as the "Onomasticon’s". However, the explanation of the name Cherubim is established on the Patristic derivation of the name which based

⁹ Marginalia of the "Onomasticon" record Hebrew and Greek forms (in Hebrew and Greek characters of a given name for each Latin entry. Opposite Aasbai, the Greek form Axasba, to which Berynda refers, is registered.

its etymology on Philo's theory that the Greek word Cherubim meant „much knowledge”. Berynda quotes Dionysios who refers to the order of angels as: “множество разума или излитіе премудрости” and also quotes Johannes Chrysostomos: “Прм(д)ро(ст) испо(л)нѣна”, which Berynda interprets as “Сѣдя(ѣ) на херувимѣ: сирѣ(ч) о(т) ѣже въ испо(л)нѣнѣ(и) Прм(д)рости почиваа(ѣ)” (“rest in the abundance of wisdom”). Genesius links the name Cherub with the Syrian word mng. “strong”, others derive it from another Syrian word mng. “to plough”. R. Young¹⁰ translates it as “one grasped, held fast”. The etymology of this name is still in dispute.

In similar fashion the name Seraphim (of the higher order of angels among Hebrews) is rendered by the lexicologist utilizing the “Onomasticon” explanation “ardentes, vel igniti” and also citing Dionysios: “Серафими: огнемъ горящая оустѣ, и(л) палящїи, ѣли разума оумноженіе, и(л) прм(д)рости разліаніе”. Modern scholars translate the name “burning, noble” (Young) and “burning, glowing” (IBD)¹¹.

In general, a comparative study of Berynda's etymologies of names with modern ones reveals that, in many cases, his explanations embrace etymologies of several authors. For example, the name “Іафѣтъ: Пянкны(ѣ). Розширеніе, або распространеніе, або радячїй”, is explained as “God opens” (EB)¹², “beauty” (Fürst and Budde)¹³, “enlargement” (IBD), “the extender, or fair” (Young), “the extender” (With)¹⁴ and “dilatatus, aut pulcher, vel persuadens” (Onom)¹⁵. Similarly in the entry Іорданъ

¹⁰ Young, Robert, *Analytical Concordance to the Bible*, New York, Funk and Wagnals Company, sine anno.

¹¹ IBD: *The International Bible Dictionary*, (Based on Wm Smith's One Volume Book), Edited by F. N. Peloubet, The John C. Winston Company Publishers, 1912, 799 pp.

¹² EB: *Encyclopaedia Biblica. A Critical Dictionary of the Literary, Political and Religious History of the Bible*, Edited by the Rev. T. K. Cheyne and J. Sutherland Black, London, Adam and Charles Black, 1903.

¹³ Fürst and Budde: See Pape, W., G. Benseler.

¹⁴ With: Withycombe, E. G., *The Oxford Dictionary of English Christian Names*, Oxford Clarendon Press, 1945.

¹⁵ Onom: “Onomasticon”.

(Jordan) which is translated as: “the descender” (IBD), “flowing down” (With); some derive it from the Syrian word *yarda* “a lake”, others from the Aramaic *warada* “to go down to water” (of cattle), or from *wirdun* “watering place” or “ford”. The Arabic name for Jordan means “the watering place” or “ford”. The derivation of the name Jordan from Jor and Dan has been traced back to Jerome: “. . . et habet duos fontes, unum nomine Jor et alteram Dan, qui simul mixti Jordanis nomen efficiunt”.¹⁶ This was copied by many, including Berynda, whose explanation reads: “рѣка ро(з)сѹдкѹ, а́бо всказаня, а́бо поруче(н)е сѹду, а(б) оуступеня, з(ъ) є(в): и си(р): пánов(ъ) розсѹдкѹ. а(б) Нисходя(щ), Дев(т) I, ѿ(т) зѣстья двѡ(х) рѣкъ: Јор(ъ), и Дánъ, называється”. The first part of the explanation Berynda borrowed from the “Onomasticon” (“Iordanis, Fluvius iudicii, aut demonstratio, vel proiectio iudicii, siue descensio: aut ex Syro & Hebraeo, lebes iudicii...”). The “Onomasticon” does not include Jerome’s explanation of the name.

Concurrently with variety, Berynda presented thorough and detailed descriptions in his explanations. This he achieved through a wealth of synonyms and frequent illustration employing comprehensive descriptive material, for example: “к(л) Авдѣй ил(и) Аудій: Рáбъ Г(оспoде)нь, а́бо свѣдо(к) Г(оспoде)нь. Шáфаръ дóму крóля Ахáва. [и(ж) стó Пр(о)ркъ крѣи и питá хлѣбо(м) и водою] . . . [З По(д)лѣнника. Сѣдъ брáда нé велика кругла, влáсы растрѣпалися, рѣза вохра, и спóдъ прáзелень, в(ъ) руцѣ свѣтокъ.]” Such treatment of biblical material allowed translators, primarily, and students of the Bible to comprehend and sense the spirit and realia of Biblical man. At the same time, as a lexicologist, Berynda was cognitive of the nuances of both his own and the Church Slavic language. The name Amos he explained with twelve synonyms: “Амóсъ: чре(з) Але(ф), Долготрѣпели(в), вѣрневѣде(ц) люди(й). жесто(к), твѣрдъ, твѣрдый, крѣпо(к) а́бо мѹжны(й), дѣ(л)ны(й), си(л)ны(й), мо(ч)ны(й), дѹжи(й), недобѣты(й)”.

¹⁶ *Onomastica Sacra*, containing the name-list of Eusebius and Jerome, (Lagarde, '87, See EB).

Modern authors (Young, EB, IBD) translate: “strong”; and the “Onomasticon”: “fortis vel robustus”.

In a like manner, Berynda explains Соломонъ, Аастіръ, Назорей, Арави, Аравіа, and many others. His names of the Old Testament are usually richer in synonyms than names of other sources.

Berynda rarely relied on the opinion of one authority. In his explanations, the source or author utilized is only occasionally indicated. For example: “Аввакум(ъ), ил(и) Амвакук(ъ), ил(и) Абаккукъ: Борецъ силный, або вѣра ихъ, запасникъ, або облапляющій, або ширмѣрь, бѣдующій. мѣсто, або суета, а Макс(м), отец(ц) вѣстаніа. Авва бѣ, отецъ. Кум(ъ) же, вѣстані. имя Прр(о)ка...” The first two explanations the lexicographer took from the “Onomasticon” (“luctator, vel amplexans”), the latter was obtained from Maksim Grek’s Тлъкованіе именамъ.¹⁷ The remaining part of Berynda’s explanation, including the last remark, is either his original explanation or it was taken from another source. The etymologies supplied by Grek are very brief and, in most cases, only one meaning is given for each name.

In the explanation of the name Abram, Berynda combines two sources: the “Onomasticon” and “Лексисъ... просто”.¹⁸ The former registers “Abram, Pater excelsus”, the latter “приходень”. Berynda’s entry reads: “Аврамъ: отец(ъ) вынеслый, або о(ц) высѣкій. або Пришелец(ъ), пришелни(к), приходень...” in which he expands upon

¹⁷ M. Grek, a Greek from Athos, was brought to Muscovy in 1518 to correct liturgical texts. The copy of Тлъкованіе именамъ is preserved in manuscript form in the Rumiantsev library (No 265). The manuscript embraces 272 names, of which 260 are explained. Of those, about 10 are Hebrew names, and the remaining Greek and Latin. Grek’s work is not one of significant erudition. Not in all cases does Berynda acknowledge Grek as a source and usually places these explanations in brackets in a form other than what they appeared in Grek by imbuing them with linguistic and stylistic forms of the time.

¹⁸ “Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто”, sine anno, is included in *Лексисъ Лаврентія Зизанія. Симонѣа славеноросская*. Підготовка текстів пам’яток і вступні статті В. В. Німчука, Київ, Академія Наук Української РСР, „Наукова думка”, 1964, стор. 77-194.

both sources. From “Лексисъ...просто”, which included only a few names, Berynda also obtained explanations for the names: Анна (“благодатель”), Іер(с)лімъ (“видение мира”), Ісоусъ (“святы, спасъ”), Ісраиль (“зряй Бога”), and Іоáннъ (“посланецъ или благодать господня”).

Included in Berynda’s etymologies were also explanations from a small dictionary of 1282¹⁹, for example: “Акелдемá: Селó крѣве” (Ber), “село крѣви” (“Dict. 1282”), “ager sanguinis” (Onom); “Вавилѡнъ: смятѣніе, áбо прострáнство, áбо размѣсъ...” (Ber), “смятиніе” (“Dict. 1282”), “confusio siue commistion” (Onom); “Варахíа, Варахíас: Сы(н) учѣнь, доброрѣчачí(й), а(б) поклоняючíй(с) Пáну...” (Ber), “снѣ ученъ” (“Dict. 1282”), “benedicens Domino, aut genuflectens Domino” (Onom); “Велфогоръ: Н. Кожа” (Ber), “кожа” (“Dict. 1282”), “Восоръ: плоть, тѣло” (Ber), “плоть” (“Dict. 1282”), “munitio, siue oblatio” (Onom); “Дѡйкъ: фрасовлівы(й), стáраючíй(с), áбо мѣтежъ, мета(ф): діáволъ...” (Ber), “дьяволъ” (“Dict. 1282”), “solicitus, siue anxious, aut piscator” (Onom); “Тома: двоякі(й), [без(д)на], Н.” (Ber), “бездъна (Dict. 1282)”, “deminus... & Graece didimus appellatur. D.” (Onom).

In the following entry Berynda combines three sources: “Лука: ев(р): въскрешаай, самóму з(ѣ) мѣртвы(х) вста-

“Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто” was published by Archimandrite Amfilokhij in *Чтенія в Обществе истории і древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ, II. Матеріалы историко-литературные*, кн. вторая, апрель-июнь, Москва, 1884, р. I-II + 18. Some scholars date the dictionary from the 1570’s — 1580’s. It contains about 900 entries and includes only a few Hebrew and Greek names. In Amfilokhij’s opinion, the author of the lexicon was from the Western part of Ukraine. Further: “Лексисъ... просто”.

¹⁹ “Рѣчь Жидовскаго языка преложена на Роускоюу, неразумно на разумъ, и въ Евангліяхъ, и въ Аплхъ, въ Псалтыри, и в Парміѣ и въ прочихъ книгахъ”; included in *Лексисъ Лаврентія Зизанія*, op. cit., р. 195-197. This small dictionary was preserved together with a manuscript collection of Church rights and laws (“kormcha”) copied in 1282 for Klementij, the Archbishop of Novgorod. The dictionary embraces 174 words translated into Old Ukrainian with notable Church Slavic lexical traits. Further: “Dict. 1282”.

нѣ. Ла(т): ѿ(т) свѣ(т)лости, Н. Ма(н):²⁰ разуме(н)...”: “въскрѣшай” (“Dict. 1282”), “Hebraice potest interpretari, ipsi resurrectio vel Latine a luce. D.” (Onom), “въскрешай” (Retor). М(а)рія, или Мариамъ: владущаа, или Г(с)жа, Макс: феофілак(т): и кера(м): Тавро(м): а Г(р) Б(г)с(л)..., д(у)ша. По ѡнѣ(х) По(д)нёсеная, а(б) гѣркости море, а(б) мѣрра мѣря, а(б) научѣтелка моря, з(ѣ) си(р) и е(в): Пѣни мѣрска(а)”. In the above explanation Berynda includes four sources: “exaltata, vel amaritudinis mare, aut myrrha maris, siue doctrix, vel magistra maris, aut ex Syro & Hebraeo, domina maris” (Onom); “владущая” (“Dict. 1282”); “д(у)ша” (Gregory Theologos) and Maksim Grek’s explanation.

Berynda also utilizes “Dict. 1282” in the explanations of the names: Енѡхъ (“поновление”), Ефремъ (“плодоносенъ”), Еріхѡнъ (“схожение”), Іудеа (“исповѣдник”), Кидаръ (“мракъ”), Ма(т)тей (“данный”), Міхаиль (“Божій воевода”), Рафаиль (“духъ Божій”), Оурииль (“ѡгнь Божій”), Іер(с)лимъ (“видение мѣра”).

In addition to the regular explanations of names, cabalistic explanations according to their characters are supplied. For example, ”АДАМ(Ъ): Члкъ, ѡбо зѣмскій, рудый, а пре(з) лѣтери значѣтъ в(ѣ)весь свѣтъ, з Грѣцкого, А: Анатолі, вѣсто(к). Д: Дѣсѣ, зѡпадъ. А: Аритос, Сѣверъ. М, Месимвріа, Полудне...”

Alongside the names of animals, plants, minerals etc., Berynda often supplies extensive encyclopedic explanations. At times he forwards phraseological expressions along with stylistic remarks such as “metaphorically”, “descriptively”, “symbolically”, „diminutive”, etc.

There are cases where Berynda’s etymologization is from two or more unrelated languages. The name Ammonios

²⁰ Manuel Retor, renowned Byzantine scholar, who lived during the end of the XVth and beginning of the XVIth century. Original version of his “Тѣкованія именъ”, from which Berynda took his information, has not survived, and its text is known only through later copy of the original. It is included in the Rumanian version of Berynda’s lexicon of 1740, and is repositied in the library of the Rumanian Academy of Sciences under 212K 201-3. Further: Retor.

is explained from the Greek and Hebrew languages²¹ : “Ам-мѡнїй, з(ъ) Гре(ч): Пѣсѡчны(й). З(ъ) є(в): людь фолгѹ-ючїй мнѣ”. The Greek explanation of the name is from *атмос*, “sand”. The name Амма (Heb. *Ummah*) : “затем-нена, або огорнена: або лю(д) є(г), або зъ нѣю” is also explained from Hebrew (based on the “Onomasticon’s” : “*obscurata, siue cooperta: aut populus eius, siue cum ea*”) and Greek (derived from the word *amma* “a mother”, especially mother superior of a convent). The name “Eve”, Berynda explains from Hebrew (“жизнь, живѡтъ, або жїва, або живячїа”) and from Latin (“Ла(т): Аве, Радѹйся”).²² Тамаръ is also explained from Hebrew and Latin. *Thamar*, according to Young and others, is “palm tree, date palm”. Berynda explains it: “до(л)не(г), а(б) пале(ц) прѣшї(й) ѡ(т) сре(д)не(г), а(б) вымѣне(н)е, перемѣне(н)е, а(б) гѡр-ко(ст)”. Berynda’s explanation is a misinterpretation of the “Onomasticon’s” etymology “*palma, vel dactylus*” which he translates “palm of the hand” instead of “palm tree” and “finger” (from Latin *dactylus*, Greek *daktĭlos* “a finger”) instead of “date palm”. The remaining part of the „Onomasticon’s” etymology (“*mutatio, vel permutatio, aut amaritudo*”) Berynda translates correctly. The Hebrew name *Ara* (Арей) is also, incorrectly, translated from the Latin *ara*, “an altar”.

Errors are also encountered in the “Onomasticon’s” and Berynda’s explanation of names beginning with *ba* or *be*. They often treat these components as prefixes and render them „in” when they are actually word-roots. For example, the name *Booz* (Booz Douay, Vg, Onom; Boos LXX,A: Ruth 2:1), the “Onomasticon” explains: “in fortitudine,

²¹ The element *ammi* or *am* at the end of a word has been interpreted in three different ways: 1). (my) people 2). (my) kinsman or uncle 3). the proper name of god (Cf. EB, p. 138-9). Berynda’s explanation of the name is “people indulging to me”, and Young’s: “a fellow countryman”.

²² *Eua* (Gk & Lat form of Heb *Hawwah*, Gen. 3:20): “mother of all living” (Gr, Pape). Gr: Grollenberg, L.H., *Atlas of the Bible*, translated and edited by Joyce M. H. Reid, and H. H. Rowley, Nelson, 1956.

Pape: Pape, W., Benseler, G., *Wörterbuch der Griechischen Eigennamen*, Nachdruck der dritten Auflage, Erster Band A-K, Zweiter Band L-O, Akedemische Druck — und Verlagsanstalt, Graz, 1959, 1710 pp.

aut in hirco" and Berynda: "въ крѣпости, або въ козлѣ" (most probably from Hebrew *ba* "in", *oz* "strength" and *ez* "goat")²³. Modern etymology of the name is "fleetness" (IBD), "quickness" (EB), "fleetness, strength" (Young).

Berynda, following the "Onomasticon", makes similar errors explaining contracted name forms: Ваа́анъ, а́бо Ба-а́на, Вадека́ртъ, Валаса́нъ, Белса(н) and others.

Almost all of these explanations the lexicographer procured from the "Onomasticon", frequently expanding considerably upon the "Onomasticon's" explanations. Undoubtedly, he availed himself of the Hebrew language dictionary appended to the sixth volume of the "Biblia sacra"²⁴, and most likely utilized the Greek Lexicon included in this Bible.²⁵

Hebrew names with a mythological element, ethnonyms and patronyms Berynda (based on the "Onomasticon") explained according to morphological principle, proposing a meaning for the component parts of the name. For example, Авденаго́ (Abdenago), Berynda translates: "Слуга́ я́сно-сти, а́бо свѣтлости, а́бо нево́льникъ фрасовли́вы(й), троск-ли́вый, печалови́тый, а́бо чинячи́(й) я́сност(ь). имя́ му́жа кото́рого Аза́рию на́зываютъ". The "Onomasticon" gives the following translation: "Seruus claritatis, vel seruus anxious, aut faciens splendorem. Nomen viri qui & Azarius dicitur". Present-day scholars translate the name "servant of Nebo" (EB), "servant of (the god) Nebo" (Gr).

²³ Douay: *The Holy Bible. Douay Version*, Translated from the Latin Vulgate (Douay, A.D. 1609. Rheims, A.D. 1582), London, Catholic Truth Society, 1956.

L: Lagarde, de, *Librorum Veteris Testamenti Canoniorum*, Pars Prior Graece, Göttingae, 1883.

Vg: Vulgate: *The Holy Bible*, Translated from the Latin Vulgate, The Old Testament and The New Testament, Baltimore-Maryland, John Murphy Company Publishers, 1914.

LXX: Septuagint.

A: *Codex Alexandrinus* (Swete, Vol. I, p. XX).

²⁴ *Thesauri Hebraicae linguae, olim a Sante Pagnino Lucensi conscripti, epitome*, prepared by Raphelengius. Included also was the *Dictonarium Syro-Chaldaicum* (with a grammar), G. Fabricio Boderiano collectore aut auctore, and *Grammatica linguae Syriacae inuentore* . . . A. Massio.

²⁵ *Lexicon Graecum, et Institutiones linguae Graecae*, as well as the *Hebraicorum Bibliorum Veteris Testamenti Latina interpretatio* which is interlined with the Hebrew text.

Names with the component *Iah* Berynda usually renders: Панъ, Панское, Господне, and names with the component *El* (иль) he presents as Божее. For example, Магдалийль, вежа, або велико(ст) Бжаа, Berynda translates similarly to the “Onomasticon” (“*turris siue magnitudo Dei*”). Modern translation of the name is “tower of God” (Young, DB²⁶, IBD, EB). Исраиль (Israel, Gen 35:10): “may God show himself strong” — in popular etymology “he has proved strong against God” (Gr), “ruling with God” (Young) — Berynda translates: “премагajúчий або пануючий з(ъ) Бмъ”, based on the “Onomasticon’s”: “*Præeualens siue dominans cum Deo*” and [Иль умъ зря Б(ор)а] which is similar to “Лексисъ... просто” and “Dict. 1282” “зря Б(ор)а”. The explanation of the name Іоаннь Berynda based on three sources: the “Onomasticon”, “Лексисъ... просто” ([блг(д)ть гня]) and “Господеви послушли(в)” and resembles the explanation of the Armenian Onomasticon, viz. “*kiriou ipakoē*”.²⁷

The concept of God’s presence Berynda conveys by “лице Бжее” as in the explanation of the name Мануиль. Others explain it “*nobiscum Deus*” (Onom), “God is with us” (Young).

The concept of God’s strength: “Yahwe is great” or “Yahwe is strong as in the name Готоліа и(л) Атáліа, Berynda translates “Годйна або часъ Гви” after the “Onomasticon’s” “*Hora, vel tempus Domino*”.

Berynda’s rendering of names-apellatives is generally accurate. For example, with the name Іона (not included in the “Onomasticon”), in addition to the explanation “Голубица, голубъ”, he also supplies: “пустошачі(й), або помножajúчий, множачій, прикладajúчий” (Heb *yonah* “dove”, *yanaah* “destroyer, oppressor”).

²⁶ DB: *A Dictionary of the Bible. Dealing With Its Language, Literature, and Contents*, Edited by James Hastings, Vol. I-III, 1900, Vol. IV, 1902, Edinburgh: T. and T. Clark, New York: Charles Scriber’s Sons.

²⁷ Cf. Wutz, F., *Onomastica Sacra*, Leipzig, 1914-1915; also: J. Janów, “Leksykografia wschodnio-słowiańska do k. XVII w. Cz. II, 2. Etymologie Maksyma Greka, Manuela Retora i innych autorów w słowniku imion P. Beryndy z 1627 r.,” *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*, t. LII, 1951, No 6.

Regarding the stylistics of Berynda's explanations, particularly in names comprised of several components, one must note that he patterns himself on the "Onomasticon". In Hebrew, these names took the form of sentences and are rendered thusly by most peresent-day scholars. Berynda, however, presents them in adjectival-substantive form (noun and adjective or noun and participle), for example, "Βαρεά, Βαραία: створе(н)е па(н)ское"; the "Onomasticon": "Creatura Domini"; others: "Yahwe creates" (EB), "Jah hath created" (DB), "Jah is maker" (Young). Sometimes both methods of explanation are resorted to as in the name "Ахимéлехъ: брѣтъ мой корóль ѡбо бра(т) корóлевскій, ѡбо порáды", (Onom: "Ahimelech, Frater meus rex, vel frater regis siue consilij"). Others translate the name: "the (divine) king is brother" (EB), "brother of Melek (Molech)" (DB), "brother is king" (Gr). Another mode of expression is found in names such as "Ματυσάλъ, Μαтусάла: Смёртъ свою посла(л); а(б) смрѣти своѣи ору(ж)е, з(ъ) є(в): и си(р): смрѣти лу(п)...", which is a translation from the "Onomasticon": "Mortem suam misit, aut mortis suae arma: vel ex Hebraeo & Syro, mortem suam spolians, vel mortis spoliu"; others: "man of the dart" (With), "man of the javelin", probably a corruption of Matu-sa-ilati ("man or husband of the goddess") (DB).

Berynda's presentation of toponyms does not differ greatly from those of contemporary scholars. A large percentage of biblical geographic names are comprised of names incorporating the element *beth*. This is a common word for "house" or "habitation", but also has a special meaning — "temple" or "house of worship". It appears most frequently in compound place names. In this connection, Berynda remarks in his "Lexicon": "Бетъ, много имѣннѣ избобразуются". For example, "Βετανανъ", Berynda (like the "Onomasticon") translates: "домъ горы ѡбо беремѣннои, ѡбо до(м) спѣвѣющого" (the "Onomasticon": "Betharan, Domus montis vel pregnantis, siue domus cantatis, vel praeconizantis"; most probably from Hebrew *beth* "home, place", *har* "hill, hill country", *harah* "woman with child, to be conceived", *ranan* "singing"). Modern scholars

translate the name: "house or place of the height" (Young, IBD), probably "house of Haran" (EB). The element *beth* is similarly explained by Berynda in other names. Only the name of the city Бароу(л), Беры(л) which Young and IBD translate "dweller in God", Berynda (and the "Onomasticon") etymologizes from Hebrew *bethulah* "virgin" ("двца, пан(н)а").

Geographical names with the component *Ain*, which often appears in the shortened form *En*, Berynda does not always render correctly. The word *Ain* (*Ayin*) was used in the Old Testament in various contexts: "colour" (11 times), "conceit" (4 times), "eye" (497 times), "fountain" (11 times), "well" (10 times)²⁸. According to contemporary thought, the meaning of this word in geographic names is "fountain", "spring", since water is an important factor of life in the desert. In most cases Berynda follows the "Onomasticon", for example, "Ен-дѡръ: студня, або око роджѡю, рѡду, або ме(ш)ка(н)я", which in the "Onomasticon" reads: "Fons, siue oculus generationis vel habitationis". Other translate it: "fountain of Dor" (Young, IBD), "spring of Dor" (DB). The name Аендѡръ (Endor RSV²⁹, LXX), which according to some scholars should read "without survivors" (EB)³⁰ and to which the "Onomasticon" notes "same as En-dor", Berynda explains: "Безлѣпіе. з(р) ѣн-дѡ(р)", most probably from Hebrew *ayin* "without, there is not" and *hadar* "beauty, honour", or from the "Dict. 1282": "безлѣвица". There is an error in Berynda's translation of the name "Иенъ-Гадди, Енъ-Гадди: Козы́ або ща(ст)я зоветься". Very likely the printers of the "Lexicon" omitted the word "fountain" since Berynda's explanation is in the genitive singular of the word "козѡ" and it is taken from the "Onomasticon": "Fons siue oculus hoedi vel felicitatis..."

²⁸ Young, R., *Analytical Concordance to the Bible*, Index -'Lexicon, p. 6.

²⁹ RSV: *The Holy Bible*, containing the Old and New Testaments, Revised Standard Version, Toronto-New York-Edinburgh, Thomas Nelson and Sons, 1952.

³⁰ According to T.K.C. (Cf. EB) "at Endor" (Ps. 83:10, 11) is a corruption and should be read "without survivors".

Unsettled also is the question of the meaning of the word *Abel* as a component element of some place names. This word has various meanings: “meadow”, “field”, “plain”, and also “mourner”, “mourning”, etc. Contemporary scholars presume that in the case of place names, the meaning of the word *Abel* should be “meadow”, “field”, “plain”, and explain this name as: “fresh, grassy meadow” (Young), “meadow” (IBD, EB), “probably irrigated meadow”, “field” (Gr). Berynda presents: “Авель, чре(з) Алеф(ъ): плáčъ, скóрб(ъ), жáлость, плáčъ великiй, жалова(н)е”. The “Onomasticon” supplies only one explanation for the name: “luctus”.

The name Baal³¹ (“lord, deity”) is also an element comprising many place names for which Berynda supplies extensive explanations based on, or entirely taken from, the “Onomasticon”. The component *baal* (or the “Onomasticon’s” “idolum”) the lexicographer usually renders “Болванъ”.

In the following entry, Berynda somewhat modified and expanded the “Onomasticon’s” explanation of the name Baltasar (Dan 5:12): “Валтасáръ: вóлосъ головы, áбо хлѣпчучiй бога(т)ства, áбо не нóсячiй тѣсности, нѣ збираючiй скарбъ. З(ъ) е(в): и си(р): вывѣдуючi(й)ся скáрбу...” The “Onomasticon’s” explanation reads: “Baltassar, Abscondite thesaurizans siue in malleatore thesaurizans vel occulte portans angustiam”. Contemporary linguists offer several explanations, for example, “the lord’s leader” (Young), “the prince whom Bel favours”, “Bel protect his life” (DB). According to Withycombe, no etymology can be offered for this name. Berynda (and the “Onomasticon”) probably derived the explanation from Hebrew *saar* “hair”, *otsar* “treasury”, *bala* “swallow up”, *balah* “consume”.

Based on the “Onomasticon”, correctly etymologized are Berynda’s geographical names with the element *Migdal*, *Migdol* (“watch-tower, fortress”).

According to many modern researchers, place names ending in *-aim*, *-ain*, or *-an* attached to the feminine termi-

³¹ Syro-Phoenician deity; name originally applied to each of the local deities. Bel (“lord”) is the Babylonian name of Baal.

nation are dual forms³² and are translated “double”. Berynda followed the “Onomasticon’s” interpretation of these names and translated them in the plural, for example, Cib-saim (Jos 21:22) which to-day is translated “double gathering” (Young), “two heaps” (IBD), Berynda translated: “Кавсаймъ: згромаже(н)е” (Onom: “Congregationes”).

Berynda’s proficiency in the Hebrew and Aramaic languages is difficult to judge conclusively; however, on the basis of some of his word specifications in conjunction with these languages, one can surmise that Berynda was familiar with these tongues, as is revealed in the ensuing entries: “Асиръ, пре(з) Сáме(х), звязаны(й) . . . (Assir RSV; Asir LXX, Vg; Aser Onom; 1 Ch 3:17); ”Асиръ, пре(з) шйнь, Блв(с)енство...,” (Asher RSV; Asēr LXX; Aser Vg, Onom; Gen 3:13); “Валá: Пре(з) ли(т): Ге на ко(н)цý, застарѣ-лая...,” (Balah RSV; Bala LXX, Vg, Onom; Jos 19:3); “Ва-лá пре(з) Аенъ, пожираючий...,” (Bela, Bala RSV; Bala Vg, Onom; Gen 29:29); “Сарра, чре(з) Гé на ко(н)цу: Пáни а(б) княгйня... чре(з) Ге(т). Пáни вóнности” (Sarah RSV; Sara Onom; Sarra Onom-Gk³³; Gen 46:17).

The above-mentioned specifications regarding Hebrew name spellings are not present in the “Onomasticon” and Berynda must have referred to the original Hebrew. Similar specifications are registered with other names as well but they are also present in the “Onomasticon” form where they could be obtained, e.g., “Авель, пре(з) Алеф(ъ): Плáчь, скóрб(ъ)... Авель, чре(з) Гé напóчатку: Суета . . .” (Onom: “Abel per aleph, Luctus.., Abel per Heth in principio, Vanitas”), and others.

Berynda’s transliteration of the name Hezir (Hazir Onom, Vg; Ezeir LXX; Изиръ ОВ; Neh 10:20) where he renders the Hebrew “h” (=kh) by the Ukrainian “r” instead of “g”: “Изиръ, Газиръ: вѣпръ: з(ъ) си(р): наверненный...” (Onom: “Hazir, Porcus: aut Syriacae, conuersus...”), would also indicate an acquaintance with the Hebrew language as would his transliteration into Ukrainian of the Hebrew

³² Cf. EB, op. cit., “Names”, paragraph 107.

³³ Onom-Gk: Onomasticon-Greek (Greek version of Biblical names included in the “Onomasticon” of *Biblia Sacra*, op. cit.

word of the "Onomasticon" in the entry: "Іероусалімъ, а власне Асарамель, блгославѣнство люду Бжего, а(б) [сте(ж)ка,] слѣ(д) обрѣза(н)я. Н:..." (Onom: "Ierusalem, Dicitur quasi יְרֵאֵהוּ שָׁלֵם id est, videbit perfectum vel pacificum...")

Patterning after the "Onomasticon", Berynda endeavoured to provide explanations for each Biblical name registered in his "Lexicon", including those presently unexplained by contemporary Biblical studies. These are usually ones corrupted by copyists and translators through the ages, and diminutives which scholars will probably never explain.³⁴

From the etymological point of view, Hebrew Biblical names to-day can be generally divided into three groups: i) explanations accepted by all scholars, ii) explanations not agreed upon by all scholars, iii) unexplained names.

Names whose etymologies are fully agreed upon are not many. In many cases, there is an approximation of sense but a differentiation in stylistics or method of explanation. The majority of these names are composed of theophorus or topographic components. In this category, Berynda hardly deviates from modern scholarship. Through his wealth of synonyms, he excels many contemporary interpreters of Hebrew names. Setting himself a considerably broader task than a strict explanation of names, eventhough the title of the "Lexicon" (the onomasticon part) does not indicate such, Berynda explains, corrects and compares his Biblical entries with various sources and manuscripts.

The second group comprising of disputed etymologies, embraces a significant number of Hebrew Biblical names. To this category belong cases where no agreement exists among the etymologists and cases where partial agreement or closeness of sense between two or more scholars or explanations supplied by only one or two etymologists. Berynda's relation to this category is such that in some cases his etymologies are in accord with one or more modern scholars, and in other instances, his explanations find no parallel with any etymologist. This group includes such names as:

³⁴ EB, op. cit., p. 2829.

Аттусъ, Гаваил(ъ), Каттат(ъ), Давратъ, Вокеръ and many more.

Regarding the third group — unexplained names — there is a significant number of Hebrew names for which present-day scholarship does not provide any etymology.

4

Berynda's names of Greek and Latin provenance we have divided into the following typology: mythological names, personal names with a mythological component, appellatives, toponyms and unetymologized names.

A typical characteristic of the mythological names are the Latin parallels presented alongside the Greek names. In addition to Berynda's explanations, those of M. Grek, M. Retor, the "Onomasticon", others are also encountered. Berynda, for example, supplies an extensive explanation for the name Artemis, partially based on the "Onomasticon": "Артемѣда: прия(т)на жрътва, или цѣла, Ла(т): Діана. ѿ(т) дня названа є(ст), для того(й)же має(т) яс-но(ст) подо(б)ную днєви. и м(с)ць ты(м) ймене(м) зову(т). имя богинѣ або йдѣла в(ъ) Ефѣсѣ, то(й) Артемѣдѣ прѣвообра(з)но, лунá..." The "Onomasticon's" entry reads: "Diana, Latinum: & dicta est a die, eo quod habeat lucem aemulam diei. Nam luna hoc nomine appellatur. Nomen deae quam colebant Ephesis..." Berynda derived his explanation from Greek *artemēs* (*artios*). A rather extended explanation is also supplied for the mythological name (not included in the "Onomasticon") "Афродіта, ла(т): Вѣну(с). Богиня мѣлостей, пя(к)ностей, вя(ч)ностей, утѣ(х), и рѣскоше(й) всѣ(х). Таа(ж) де(н)нїц(а) гдѣ пре(д) слнце(м) иде(т), а за ни(м) вечернїцу зове(т)". Others render the name similarly: "the very holy one" (With), "strongly defending her purity" (Pape), etc.

In this example, as well as in others, it becomes obvious that Berynda must have utilized a Latin dictionary in his explanations, since he not only supplies the Latin equivalents for Greek mythological names but very often records them in their Latin form when presenting the genealogy of a given deity. However, there are examples, where names

are explained by Greek and Latin equivalents, for example, “Діоскѡръ: Зѣвсовъ отрокъ(ъ)”, (Onom. “Dioscorus, Diuina saturitas, vel divinum ornamentum”), and “Діоскѡрідъ, снъ Іовишо(в)”.

In rendering mythological names, the lexicologist very often presents the function of the deity rather than the etymology of the name. However, in dealing with personal names, he almost always renders the mythological element. For example, the name Діонісіѣй which refers to the saint, and діонісіѣй — Bacchus is treated differently. The former is rendered: “слáвенъ, илѣ двоебстро(в)нѣй, а(б) Бж(с)ко порушены(ѣ)” (Gg *dyo* “two”, *nēsos* “island”, *Dio* “of Zeus”, *nyssō* “to touch with a sharp point”); the latter: “Бáхусъ, бо(г) погáнскї(ѣ) ... áбо бо(г) о(б)жїрства, пѣнства”. Pape translates the name “Weinmann”. The entry: “Діосъ, Зевсъ” is left unexplained with only the Latin mythological equivalents being supplied: “л(т) юпѣте(р), Іовъ(ш)”. The entry Апїй (Apis, a bull worshiped in Egypt) is simply recorded; “имя́ ідола”. Alongside the name Ира (Hera, *Ēra* Ion.) is noted: “Ла(т): Юно, богїня, жонá Дїева и дочкá, имя́ Идѡлу”; the name Ахїлъ is rendered “страшно”, acknowledging the Eastern Fathers of the Church as source.

The mythological name Халкидѡнъ (son of Kronos, J. R.) is not explained, only the cross reference is supplied: “То(ж) з(р): и Антра́кс”. However, the names: Алектѣро(н), Алѣктѡръ, Ариопáгъ, Гїгáнтъ, Ехїдна, Тартаръ and others, as well as astrological names Оріѡнъ, Зѡдія, Ідрѡхоосъ, Евфимїа, etc. are explained in accordance with modern renderings.

In utilizing the “Onomasticon” in the above-mentioned names, Berynda expands the explanations considerably and includes names unregistered in the “Onomasticon”. The latter, as mentioned previously, embraces only those Greek and Latin names found in the Old and New Testaments.

Extensive explanations are supplied for Christian Divinities such as Теосъ cross-referring with the entry Б(о)гъ which reads: “б(т) бога(ст)ва, ѣжъ всебога(т)ны(ѣ) всѣ(х) обогáчующїй. Бъ есть полюбом(д)рцѣ(х) внѣшнихъ, Оумъ, по Бросло(в)це(х) жé, Дхъ”. This explana-

tion is followed by a quotation from *Paterikon*. Berynda's explanation concurs with that of some contemporary linguists who derive the name from the Indo-European root *bhag-* meaning "to allot, assign, apportion". His derivation is most probably from the root of the word "богатство".

Comparable treatment is accorded the Greek name Ο ΩΝ (Ro 9:5), where reference is directed to the entry Сы(й) in the first part of the "Lexicon": "СЫ(Й), О ΩН: Тó ε(ст), То(т) которы(й) был(ъ), и тепérъ ε(ст), и на вѣки б́удеть. [Вл́асный Т́туль Бо(з)сќий.] Аз(ъ) ёсм(ъ) с́ый, Исхо(д), 3,14. Апо(к) 1:4,8. Б(ог)ъ ёсть вѣчный, немáюч́ий почáтку н́и концá".

Numerous Greek and Latin names are introduced for Christ: "Хс, ε(л): Мécia, Помазáнецъ; IC, ε(л): Сóтиръ: Спсѣ... Исцѣлитель: оуздоровляюч́ий: захов́уюч́ий; СЛОВО назывáет(ъ)ся Снь Бж́ий..." in which a metaphorical explanation is supplied for the name. The name-epithet "Единорóдный" is additionally entered for Christ with the remark "the name of our Saviour".

In defining the Holy Spirit, Berynda registers the name "Дхъ стый: Бъ истинный..." and presents the broad theological explanation, in addition to listing the seven gifts of the Holy Spirit.

For "Mother of God", the Greek and the Old Ukrainian forms are supplied: "MP ΘΥ. Ε(л): Μιτιрь Θεοу: Μτι Бж́ia... Бца".

The lexicologist also provides detailed explanations for such names as: Ант́ихр́истъ, Аполл́о(н), диáволъ, ε(в): ре-се(ф), Д́емонъ, Сатанáсъ.

Christian Divinities are not only explained from a purely linguistic aspect but also from a theological and philosophical point of view, in many cases illustrated with longer citations. The explanations of these names are, in most cases, correct.

A significant portion of Greek names are comprised of names with mythological elements. In their explanation, Berynda does not adhere to one form of rendering. Sometimes he conveys the meaning by translating particular components of a name, in other instances he leaves these

mythological components untranslated. Most frequently, he follows the first method.

In the "Lexicon", we found over twenty names with the element *theo-* for which Berynda provides correct translations of component elements; for example, "Теогнѡсть:³⁵ Бгомъ познѡнъ, бгоразѡменъ" (Gk *theognostos* "known of God"); "Теодуліа: ж. Послѣга Бу"; "Теодѡлъ: Бжій ра(б)" (Gk *theo-doulos* "servant of God"); "Теодѡра: Бгодаровѡннаа"; "Теодѡръ: Бжій(й) да(р)"; "Теодѡтій: Бгомъ дѡнъ". However, "Теодѡ(т)ъ" is for some reason translated "Блгоухѡнъ", instead of "given by God".

To this group can be added names incorporating the element *Dio-*, a part of many compound names, meaning not only "sprung from Zeus" or "the gods", but generally "excellent", "godlike". It is in this latter sense that Berynda also expounds such names as: "Діодѡръ: Зѣвсѡвъ дѡръ"; "Діоклитіѡнъ, Бго(м) назва(н)ны(й)"; "Діомід(ъ): Диве(н) свѣтн(к), ѡбо Слѡвно свѣщѡте(л)"; "Діонісіѡ, Слѡвенъ, или двоестро(в)ні(й), а(б) Бж(с)ко порѡшены(й)". The last name which means "of Dionysos-Bacchus", Berynda derived from Gk *dios* "excellent", "noble"; *dyo* "two" and *nēsos* "island"; and from *Dio* "of Zeus", *nyssō* "to touch (with a sharp point), "to prick".

Another group is composed of names with the element *Athene* (i.e. Minervae). The name Атинѡвій³⁵, for example, is rendered by the Latin form "Мѣнервинъ лѡкъ" (Onom: "Minervae arcus") which is a metaphorical explanation associated either with the manner in which Athene was born of Zeus or Athene's strength, defence. The name Атинѡдѡръ Berynda translates "Мѣнерви(н) да(р)", but Атиноген(ъ) he incorrectly renders "в(ъ) Атіне(х) рожде(н)" instead of "born of Athene". This explanation must have been procured from "Лексисъ... просто" ("во атинехъ рождень"). For the name of the city of Атины (Athēnai), the lexicographer uses the "Onomasticon's" explanation and adds his own: "Бе(з) хѡлма, бе(з) пѡгорка, бе(з) згромаже(н)я. ѡбо ѡ(т) Атіны, тѡ е(ст), Мѣнервы богійъ нау(к). е(л): изя(щ)на в(ъ) прем(д)рости, или почте(н)на

³⁵ In all cases Berynda uses letter Θ (theta).

в(ъ) рáзумѣ. Мѣсто Ахаїи. дѣ(а) 17:15". The "Onomasticon's" explanation reads: "Athenae, Sine cumulo, vel ab Athena, id est, Minerua, Mineruales. G. Ciuitas Achaiae philosophiae dicata. Studiis et idolorum cultui, vibi Paulus etiam Christum praedicauit (Ac 17:15";³⁶ "from (goddess) Athene" (Pape) and others. Liddell and Scott³⁷ suggest that the name Athene stems from the same root as the word *anthos* "the bloom", „flower" and "brilliance". *Anthos* also means "the height", "the highest pitch" (of anything) from which Berynda, most likely, derived the explanation.

Names composed of the element *Ermas* (Lat Mercury) are etymologized variously. Berynda uses several sources and admissibly his own explanations, e.g., "Ермáнь: подпóра, або наушнїц(а), е(л) . . ." (Gk *erma* "support", *ermata* "earrings"). Young's explanation is „interpreter". Names: Ермїс(ъ), Ермїа, Ермїй, Ермѣй, Ермѣй³⁸ (all in one entry) is rendered: "зїскъ" (Оном: "lucrum")³⁹, "áбо оутѣчка" (Оном: "refugium"), "а(б) речи(ст), словѣсень, е(л)". The latter two explanations were probably derived from *hermeneus* "an interpreter", esp. of foreign tongues; "the messenger (of gods)". Ермогѣнь (Hermogenes) Berynda translates: "рóжа(й) зїску, а(б) утѣ(ч)ка роже(н)я, а(б) речїст(ъ) рож(д)ѣніе(м)", which, except for the last explanation, is based on the "Onomasticon" ("Hermogenes, Mercurio genitus, aut lucri generatio, vel refugium generationis. G."). Ермолáй (Ermolaos) Berynda renders: "Сїла людїй: илї дечїстъ лїудскїй. Мáкс." As indicated, the explanation was taken from M. Grek.

³⁶ "Лексіконъ латинскїй" Б. Славинецького, 1642, reprinted by the Academy of Sciences of Ukrainian SSR under the title: *Лексикон латинскїй Б. Славинецького. Лексикон славно-латинскїй Б. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*. Підготував до видання В. В. Німчук. „Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури", Київ 1973, 543 стор. In this lexicon the word *cutulus* is translated: "купа, тлѣща, то(л)па".

³⁷ *Greek-English Lexicon*, Compiled by Henry George Liddell and Robert Scott, Eighth Edition, Revised Throughout, Oxford University Press, 1897. Further: Lidd.

³⁸ *Hermas* could be an abbreviation of several names, viz., Hermogenes (Cf. EB, DB).

³⁹ Fro Gk *ermaion* "a gift of the god Hermes, i.e., an unexpected piece of luck, a god-send, wind-fall" (Cf. Lidd.).

Names comprised of the component *Kīr* (Kyros, Cyrus) from the Persian *kuru* ["throne" (With), and according to some scholars from the Persian "sun"], Berynda derives from the Greek *Kyros* ("lord, Lord, master"), for example: "Киръ: Панъ, а(б) Господи(н)". In the explanation of Кириáкъ, he quotes M. Grek and E. Retor. Berynda does not follow the "Onomasticon's" explanation of the name Кй-росъ (Cyrus) which reads: "quasi miser, vel quasi haeres aut venter". He translates the name "Повáжно(ст), áбо влáсно(ст)".

In the names Мина and Минодōра composed of the element *Menes*, Berynda renders the theonym element from the Greek *mēnē* ("the moon"). The first name is explained: "Поминáте(л), а(б) мъсýче(н)" and the second: "Мъсýч-ны(й) дáръ". For the latter, Pape provides: "gift of Menes" and "child of the moon". Similarly, Berynda renders the name Илюдōръ: Слнчный даръ. Макс"; "sun-man, gift of the sun" (Pape).

The names Митродōра, Митрофа(н) are etymologized in the spirit of modern scholarship: "Митродōра: Мáти дара, мáтерни(й) дáръ"; "gift of mother" (Pape); "Митрофа(н): Матероявле(н)"; "with the help of deity shining" (Pape). The name Исидōръ is explained: "желъзо и(л) ра-ве(н) дары", from the Greek *sidiros* "iron", *isos* "equal in number", *dōron* "gift", rather than: "gift of Isis".

Names with the element *Apollo*: "Аполлйō(н), к(л) Апōллось, Аполинáрий, Аполлōний", Berynda, as well as contemporary scholars, derive from the Greek *apollymi* (or *opollyō*) "to destroy, kill, demolish".

Олимбъ, Олимпъ; Олимбйй, Олимбйасъ; Олимпанъ; Олимпйáда; Олимпйá is translated: "ō(т) нбсъ", "нб(с)-ный"; Олимпйáда, Четверолъгте. ю(л) 25; Олимпйá, Тризнице еллинское..."

Names with element *Zēn* (gen. *Zēnos*) such as Зинá (Zēnas, abbrev. of Zenodorus) and Зинóвий Berynda translates: "жйючйй" (Gk *zōō* "to live", metaphorically: "to be in full life and strength") and "Чистожитель, или живжитель", respectively.

Also included in Berynda's "Lexicon" are the mythologically-based names Філомела, Посідонъ, Паладій, Тарасій, Именей, Океанъ, Орїонъ, Орестъ, Ареопагита which are etymologized correctly.

The lexicographer's Greek appellative names and names incorporating toponymic elements, are, with an insignificant number of exceptions, explained correctly. Accurately etymologized are also Greek names with the element *eu* ("well, good"), for example, Евгеніа, Евгеній, Евграфъ, Евдокіа, Евдокій, Евтиміа, etc. A considerable amount of textual space is apportioned this group.

In etymologizing Greek (and Latin) names, Berynda often utilized the works of M. Grek and E. Retor, and usually stated from which author the etymology was obtained. In connection with these names, Berynda, in our opinion, also utilized the "Лексисъ... просто" and "Рѣчь Жидовскаго языка преложена на Роускою..." ("Dict. 1282"). For example, the "Лексисъ... просто" was used in explaining the following names: "Алѣкторъ (пѣте(л)); Андроникъ: Мужепобѣдите(л)ный; Аксиос (достоинъ); Арсен (мужествен); Архіппъ (началникъ конемъ, конюшій); Архистратъ(г) (воевода); Аполлоній (губителенъ)", and others. From the "Dict. 1282": "Кидаръ (мракъ); Смирна (неистѣние); Андрей (сила)". However, nowhere in the "Lexicon" are these sources indicated or mentioned.

Incorrect explanations are also to be found among Berynda's Greek names. The names usually occur in the diminutive or contracted forms and their explanations are mostly obtained from or based on the „Onomasticon”, for example, Андрей, Алекстандрия, Антіпъ, Антіпа(т)р(ъ), Верніка, Вернікій, Клеола, etc. In explaining the name Апеллій (Apelles), Berynda does not follow the "Onomasticon" which provides: "Expellens vel abigens", but dually renders the name: "Проповѣ(д)ни(к) слова бжго" from the Greek *apellai* (which according to Hesychius = *ekklēsiai*; *ekklēsiazō* "to hold a religious meeting", i.e. "to go to church"; "to call together" an assembly; Pape: "Volkrat"), and "або нечорный" from the Greek *pelios* (*pellos*) "dark, black" and a "not". From Greek, the lexicographer also etymologizes

some names whose provenance is unestablished even at present, e.g., Борисъ which is rendered: “о(т) е(л): во-рис(ъ):вѣтр(ъ) с(ъ) По(л)ночи. кнзь Рѡссїи” (from Gk *boreios*). Pape also derives the name from Greek: “one who buries” (Gk *oryssō* “to dig”; “to bury”; “heavy blow”). Withycombe’s explanation is “fight”. Other linguists (Brückner, Vasmer) etymologize from the Mongolian *bo-gori* „little”, while Sobolevskij⁴¹ treats the name as a diminutive of Бориславъ. From the “Onomasticon”, Berynda takes the Greek translation of the name Арсакъ: “по(д)ношующій тарчу, аб(о) по(д)несе(н)е тарчѣ, е(л)” (Onom: “Elevans scutum, aut elevatio scuti. G.”), but the name Арсакій, the patriarch of Constantinople, Berynda translates: “Слнца твердость, або ѡсвѣче(не)е блевотины”, probably from Hebrew *or* “sun”, *gashēh* “hard”, *qo* “vomit”. According to DB the name Arsakēs is probably linked with the Armenian *Arshaq*.

Berynda registers approximately 46 Greek geographic names. They are taken from different sources, not always indicated by Berynda, but the majority consist of the topographic names found in the Bible, mostly in the New Testament. The explanation of these toponyms are basically oriented on the “Onomasticon”.

For some names, in addition to regular explanations, Berynda supplies renderings taken from legendary traditions, for example: “Іерáполь: Сщѣнный гра(д) в(ъ) Фригїи лежа(щ). Дѡ которогѡ Рѣму перенѣсь бѣсть камень велїй за розказа(н)ем(ъ) с(т) Аве(р)кїа епп(с)а Іерапо(л)”.

Geographic names not to be found in the Bible are also introduced, for example, “Данапрїн(ъ): Днѣпръ рѣка”, (no etymology provided); “Савромáтїа: Ящурѡбчнaя”; “Скитї(а): Тата(р)ска(а) зе(м)лѣя”; “Боѡмі(а), Чѣска(а) з. З днї в(ъ) дѡл(ж) и ши(р)”.

Explanations of Greek toponyms are usually based on sources other than the “Onomasticon”.

5

The third group of names in Berynda’s “Lexicon” is com-

⁴¹ *Живая Старина*, 1893, 4, 445.

prised of names of Latin origin. Names from Roman mythology, as mentioned previously, the lexicographer included with Greek mythological names. Only two names in this category are registered as independent entries, Скілла and Харивдісь, which Berynda explains: “Скілла, звѣря морское, ѿ шести головъ пѣсѣхъ, а лѣстатъ красной невѣсты, а ѿстатѣ(к) тѣла якъ ѹжъ, в(ѣ) тѣсномъ мѣсци живѣтъ, гдѣ и харивдіс(ѣ), тѣстѣ, тѣсное море гдѣ як(ѣ) ви(р) пожирае(т) корабль...”; “Харивдісь: Тѣсное море, гдѣ я(к) вѣр(ѣ) пожирае(т) людѣи и корабль”.

Generally speaking, the Latin names were obtained from a menalogion and a considerable number of their explanations were taken from M. Retor⁴². Berynda acknowledges this source in about twelve cases.⁴³ Analysis of this category of etymologies is rather problematic since the version of Retor’s work utilized by Berynda has not survived to our time. In explaining the two Latin names, Антоній and Алексій, Berynda most likely employed the “Лексисъ... просто”: “Антоній: с(ѣ)вѣше да(н)ны(й), а(б) искуплѣнный, а(б) вмѣсто ино(г) куплѣны(й)”, (“Лексисъ... просто”: “вмѣсто иного куплѣны(й)”). The latter explanation was also utilized to render the name Антонинъ (“На замѣну другого куплѣны(й)”).

A rather insignificant number of Latin names is encompassed by the “Onomasticon” and some of them, such as, Aquila, Publius, Claudia, Rufus are left unexplained. Berynda supplies etymologies for all of these names.

In explaining the name Пáвель: “оустá трубѣ, áбо спокойны(й). З(ѣ) є(в): и є(л): покѣй людскі(й), ла(т): слáбы(й)”, Berynda resorted only partially to the “Onomasticon”⁴⁴, the “Onomasticon’s” *pusillum* (“little”) he

⁴² Cf. J. Janów, *op. cit.*

⁴³ Cf. J. Rozumnyj, *Proper Names in Pamvo Berynda’s “Leksikon slaveno rosskij i imen tolkovaniie” of 1627*, unpublished doctoral dissertation, University of Ottawa, 1968, p. 191; See also „Appendix”, p. 251.

⁴⁴ The “Onomasticon”: “Paulus, Hieronymus... scribens admonet mirabilem sonare, ab Hebraeis etymologiam mutuatus. Alii, os tubae, nimirum ex Hebraeo & Graeco dictionem conflantes. Constat tamen aut Graecam esse vocem, & quietum sonare a verbo pauomai, aut Romanum siue Latinum pusillum significantem...”

translated слабы(й)". The explanation of the name Лука he obtained from three different sources: "Dict. 1282" ("въскршаай"), the "Onomasticon" ("ipsi resurrectio vel Latine a luce"), ("самому з(ъ) мёртвы(х) встанѣ. ла(т): ѿ(т) свѣтлости"), and M. Retor ("разуме(н)").

In addition to etymologies, names like Мάρко, Лоукіанъ and others are supplemented with long descriptions and quotations from the liturgical texts in which they appear. Alongside some of the Latin names, Berynda indicates the word from which the name is derived, for example: "Индіктъ, Индіктіѡн: (нѡвое лѣто), приглáсіе, или повелѣніе. ѿ(т) реченіа. Индіко: ѡповѣдаю, оуставую"; "к(л) Лаврентій: многолюденъ, з(ъ) ла(т): Бѡбковый. (Ла(т): бѡ Лаврус, Дáфни, є(л): Бѡбковое дѣрево.); "Сидуанъ, (и Селванъ) Лѣсни(к), дикій, лѣсный, боровій, (сілва, ла(т): Лѣсь.)".

For some names Berynda offers a two-fold explanation: "к(л) Лѡггінъ: Смышляя глубѡко áбо до(л)гій"; "Секундъ, ла(т): втѡрый, а(б) щасливый, фортунный"; "Севиръ, Северус, ла(т): тяжекъ нѡровы. високоумливъ, по-Філоніла, Фѡтініа, and others.

Generally, names-apellatives are explained correctly but a significant number of Latin names are left unexplained. Berynda's "Lexicon" contains over 90 unrendered names and these are almost exclusively names of Greek and Latin provenance. In the "Lexicon", Berynda states the reason, "... and in some places without explanation, because of haste, urgency and shortage of time..."⁴⁵ In all probability, these names were added shortly before the publication of the "Lexicon". There are also cases where the same name possesses an explanation in one copy of the "Lexicon" and not in another copy, for example, Філологъ, Філоніла, Фѡтініа, and others.

6

In order to avoid repetition of the same word in his explanatory section, or even entries, Berynda resorted to va-

⁴⁵ *Лексикон словенороскій Памви Беринди*, Київ, 1961, p. 169.

rious conventional signs or symbols.⁴⁶ Among them, the high “N” is recurrently utilized in the explanatory part of the “Lexicon”. He employs this symbol where the Latin “D” (Dubia interpretatio) appears in the “Onomasticon”. In the “Lexicon”, this sign applies to both name forms and explanations. For example, in the entry “Габаа́, и(л) Магрѡнъ, є(л) Мігрѡн(ъ), “N” is placed immediately following the word хлѣмъ which is employed by the “Ostroh Bible” instead of the name Габаа́. There are many instances where Berynda does not enter the symbol “N” in his “Lexicon” eventhough “D” appears in the “Onomasticon”, or enters “N” where the “Onomasticon” does not use “D”.

In the explanatory part of the “Lexicon”, Berynda employed the Ukrainian literary language of the time, or as it was then known, “язык Росскій”, “Рускій”, “Руский”, “Роуский”, “Россійскій” etc.⁴⁷ This was a combination of Church Slavic and the Ukrainian spoken language.⁴⁸

Foreign words were also employed by the lexicographer in his name explanations: Greek and Latin (written in their original characters and used at the outset in the first part of the “Lexicon”), Hebrew, Polish, Belorussian⁴⁹, Serbian⁵⁰,

⁴⁶ See J. Rozumnyj, *op. cit.*, p. 170-171; also Wieslaw Witkowski, “Grafika i pisownia Ltksykonu Pamby Beryndy”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Nr LX, 1963.

⁴⁷ “Лексікон словено-латинскій” Б. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, 1642, *op. cit.*, p. 502 has: “Россія. Rossia. Roxolania. Russia. Ruthenia”; “Россось или русиснь (русинь, В. В. Німчук). Russ(us). Roxolanus”.

⁴⁸ P. Horeckuj in his article “Памва Беринда і його “Лексіконъ славеноросскій” (*Українська мова в школі*, ч. 2, Київ, 1956, стор. 26) divides the entire section of Berynda’s explanations (excluding explanation of names) into five groups: 1) old Ukrainian words, i.e., words common for Church Slavic and other Eastern Slavic languages 2) words common to all three Eastern Slavic languages, sometimes with phonetic variations (groups 1 and 2 comprise about 45% of the total) 3) strictly Ukrainian and foreign loan words (approximately 25%) 4) polonisms including latinisms (20-25%) and 5) Church Slavic words (5%).

⁴⁹ L. Zyzanij and P. Berynda used the term “Лытовскій”.

⁵⁰ P. Berynda calls the language “Dalmation” (cf. “Разлѡбій”).

Muscovite (Russian, J.R.)⁵¹, Czech⁵², Slovak⁵³, and primarily Church Slavic.

Orthographically, the "Lexicon" attests to the influence of Patriarch Euthymios of the Trnovo Bulgarian linguistic school in the XIVth century. Basically, the reform of Euthymios strove for unification of the old spelling with the Bulgarian pronunciation of the XIVth century. In the second edition of the "Lexicon" (1653), the Bulgarian orthography of Church Slavic and Ukrainian words was altered by the editors, for example, "major jus" was replaced by "y"; the non-iotated "-aa", "-oa", "-ia", with exceptions, was changed to "-ая", "-оя", "-ія"; "ъ" was replaced by "о" in prefixes; "-ръ-" was altered to "-ер-"; and the adherence to the rule of writing "i" instead of "и" preceding iotated vowels was more consistent, otherwise "и" was employed.⁵⁴

The language of Berynda's descriptions and explanations incorporated various dialectical words, but its primary basis was lexical material of Western Ukraine. It was often necessary for men of letters of that time to resort to dialectisms in the desire to reach the widest circle of readers.

7

Pamvo Berynda's "Lexicon" is the first larger lexicographical work in the field of Old Church Slavic, the Ukrainian language, and Eastern Slavic linguistics in general. Based on rich source material, it contains a wealth of synonyms in the Ukrainian explanatory section. This is not only

⁵¹ In Berynda's "Lexicon": "Muscovite", e.g.: "Свѣрїяль Пищѣлка, музїка невеличкая нахштѣлт лїотнѣ, Москѡвская и тмж(ъ) Грѣцкая, обще, свѣстѣлка пасты(р)ска(а). Зрї соплѣ." (*Лексикон славенороскїй Памви Беринди*, Київ, АН УРСР, стор. 112).

⁵² "Разлѡй Долина. Бы(т) лз. Чѣски, Оудѡл, Далма(т)ски, Лукѣ". (*Лексикон*, стор. 105).

⁵³ "Чпа(г): кипѣня, студї(т): пѣ(к): а, не(д): по(с): шабе(л)та(с), бисѣга, та(ш)ка... Тлѣумокъ, вапокъ. Словацкї, тѡрба, мошна, Че(х): тоболѣ, калитѣ, мѣшо(к). Уго(р)ски, ершѣны" (стор. 157).

⁵⁴ Веселовська, З. М. "Мова 'Лексикону' Памви Беринди", *Записки Української Академії Наук, Історично-Філологічний Відділ*, кн. 13-14, Київ, 1927, стор. 311-339; Німчук, В. В., "Памво Беринда і його 'Лексикон' славенороскїй і именъ тлѣкованїе", Київ, АН УРСР, 1961; Witkowski *Fonetyka Leksykonu Pamby Beryndy, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, LXX, Pracy językoznawcze. Zeszyt 7, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków. 1964, 53 pp.

the best linguistic monument for the study of the Ukrainian and Old Slavic languages of the beginning of the XVIth and XVIIth centuries, but for centuries it served as a source in the compilation of various dictionaries. The work has retained its scholarly value to the present.

In the second part of his "Lexicon", Berynda goes beyond simply compiling and explaining names, especially those of the Bible. It is a thorough study of the many aspects and forms of names as they appear in different versions of the Bible: Church Slavic, Greek, Latin and Hebrew. In many instances, due to copyists' errors, condition of texts, etc., a name designating the same person or geographic location appeared in different variations in the Bible. Berynda not only listed all the variant forms, but also cited in which book, chapter and verse they appeared, supplying the correct form in each case. Noted was also the omission of a name, verse, or part of a verse from certain versions of the Bible. In cases where Berynda emends a name obtained from the "Ostroh Bible", he places it before the correct form usually taken from the Polyglot "Onomasticon". In some instances, names are encountered which the lexicographer does not correct but simply recopies from the "Ostroh Bible".

Biblical names which were popularized in Europe at the time by ideals of the Reformation, form the largest group in Berynda's "Lexicon". This is followed respectively by names of Greek and Latin provenance. There is also a significant number of mythological names from Greek, Latin, Egyptian and Hebrew mythology and proper names taken from mythology which were introduced under Renaissance influence.

The second part of Berynda's "Lexicon" (proper names) is based on a wealth of material from which he procured his names as well as on numerous diverse sources from which name explanation were obtained: Western European, Latin (Roman), Byzantine, Ukrainian and others. The greater percentage of entries were explained with the aid of at least two and as many as four different sources. In Slavic lexicography the "Lexicon" is the first work which exploited the better of both Eastern and Western scholarship. Over

fifty percent of Berynda's explanations were procured from the Polyglot's "Onomasticon". In instances where this source conflicted with explanations presented by the Fathers of the Church, Berynda followed the latter.

Compared to contemporary Biblical scholarship, Berynda's explanations and emanations of names, for the greater part, (approximately 80%), do not differ from the former.

As a rule, name forms were based on Greek, even though occasional Latin and Hebrew forms are encountered. In some cases, Western influences in name transcriptions are evident. Aside from these exceptions, the lexicographer faithfully adheres to the then-accepted transcriptual norms of Greek names in Ukraine.

Berynda's "Lexicon" was the most exhaustive collection of names used in Ukraine and in Eastern Europe generally at that time, and Pamvo Berynda can be considered as a founder of onomastics in the field of Slavic linguistics.

University of Manitoba

SVIATOVYT OF ARKONA AND THE ZBRUCH IDOL

Among the numerous unsolved puzzles of Slavic mythology lies a problem which concerns the pre-Christian religious cult of Sviatovyt - the main deity of the Baltic and Polabian Slavic tribes - and the relevance of the cult to the four-faced Zbruch idol, found in 1848 in the Zbruch river, Podillia.¹

First of all, this involves a possible parallel of the religious cult of early idolatry practised on territories separated by great distances inhabited by Slavs. The question at issue arose and acquired actual significance after the Zbruch idol was found, and this stone statue, both in form and image, resembled the Arkona Idol Sviatovyt

¹ In 1848, after a drought, the level of the water in the Zbruch river decreased significantly, and the local vigilantees noticed the hat of the idol above the water. At first it was thought that it was the head of a drowned person, but later it was discovered to be a stone idol. With the aid of six oxen the statue was pulled out of the river. After close inspection by the local lovers of antiquity, the statue was moved to a museum in Krakow, where it now stands. Its copies (made of plaster by E. Stehlyk) can be found in the museums of Lviv, Vienna, Berlin, Vilnyus, and Moscow. Viz. article by P. Kurinnyi, "Sviatovyt." *Vyzvolnyi Shliakh*, (London, 1954), bk. 6, pp. 57-64.

One must add, that the place of the aforementioned discovery still remains undefined in reference literature. For example, in *Ukrains'ka radians'ka encyklopedia*, vol. 5, pp. 224-225, it is stated that the statue was found: "close to the village of Lychkiwtsi (presently in the Husiatyn region of the Ternopil' province)". The archeologist J. Pasternak, in his work *Monuments of Antiquity in the Village of Horodnytsia in Podillia* (Toronto, 1958), stated "... close to the village of Horodnytsia, in the Copychyntsi region of the Ternopil' province". Therefore, as one can see, these various versions of the names of the locations, which resulted from changes in territorially-administrative divisions, disoriented foreign researchers.

described by the Medieval authors Saxo Grammaticus and the author of the *Slavic Chronicle* Helmold (*Helmoldi Chronica Slavorum*). Therefore, on this basis arose the hypothesis that the Slavic tribes of the Baltic region and the Middle Reaches of the Dniester, had something in common in their pre-Christian religious traditions, and that the Zbruch idol represents the deity of Sviatovyt.

Consequently, this question became one of great controversy for many scholars. A number of experts recognized the Zbruch idol as Sviatovyt; others failing to resist superfluous theorizing, endeavoured to relate the features of the Zbruch idol to Asian mythological elements, seeking therein, comparative analogies to the old Turkish, "Balbals", to tombstones in the Caucasus or even to ancient monuments in Mongolia.²

The excursions into the world of eastern mythologies were somewhat unconvincing. The view of Shcherbakivsky and his followers that the Zbruch idol was a foreign, non Slavic creation was never consolidated. The arguments given by the first investigators of the Zbruch idol Petrushevych, Lelevel and Semensky,³ that the Zbruch idol is identifiable with the Arkonian Sviatovyt, was criticised by those who detected in the idol nothing but a unique East-Slavic monument which reflects, as M. Miller stated, elements of a "total cosmogony" of the ancient Ukrainian-Slavs from the Volyn' area. Moreover, Miller maintained that, "worst of all, was the attempt to regard the Zbruch idol as a West-European Sviatovyt" for, according to him, "Sviatovyt was unknown to Eastern Slavs".⁴

Consequently, the many contradictory assumptions and the increasing number of treatises on this issue prevented the drawing of any universally acknowledged conclusion from the accumulated evidence. At this point the question at issue is difficult to solve owing to a great number of

² M. Hrushevs'kyj, *Istoriia Ukrainy-Rusy* (New York, 1954), vol. 1, p. 58. On the indicated page, one finds (among the notes) a list of authors and a basic bibliography on the issue in question.

³ J. Pasternak, *Arkheolohiia Ukrainy* (Toronto, 1961), p. 578.

⁴ M. Miller, "Pohans'ki bohy v Ukraini, *Novi Dni*, (Toronto, 1957), No. 87, pp. 18-20.

significant mythological traces of ancient Slavs that were deliberately destroyed by the process of the hasty and forceful Christianization of the Slavic tribes.

The destruction of monuments of pre-Christian religions, not only during the first stages of Christianization, but also later, was the primary ambition of the Church. Thus, many pagan monuments which were made of wood and which easily yielded to the destruction, disappeared forever. Various "anti-pagan" words preserved in ecclesiastical writings (approximately 25 variants);⁵ intimidatory questions during confessions, all, evidently, had their consequences. Only through transient phases of the practised dual belief did the obscure echo of the past, silenced by ages, reach us, with seemingly limited information about the small number of pre-Christian gods and goddesses. One can assume that these pagan gods and goddesses originated in ancient times preceding the disintegration of the Slavs. Later, during the disintegration of Slavic groups, the gods and the various cults associated with them and practised in the ancient abode, were dissipated by the migrating tribes who settled in new territories.⁶

In new territories those primitive religious cults of former common ancient Slavic beliefs, began to transform. Subsequently, features of individual deities also began to transform as a result and the peoples' needs, which evoked a feeling of protection conditioned by the demands of local circumstances. Herein were also many outside influences of foreign elements which entered those cults particularly on borderlands.

Such an evolutionary process of pre-Christian beliefs persisted through many centuries until the Church began to substitute Christian saints for pagan gods. Thus, for example, during the course of this process, the pagan god of Arkona was associated with St. Vitus; Veles, the ("Skotig-Bog") became St. Vlasij - protector of domestic animals; Perun - god of thunder, became St. Ilias; the attributes of

⁵ Mytropolyt Ilarion (I. Ohienko), *Dokhrystyians'ki viruvannia ukrains'koho narodu* (Winnipeg, 1965), pp. 376-377.

⁶ F. Dvornik, *The Slavs Their Early History and Civilization* (Boston, 1959), pp. 47.

the cult of the enigmatic Makosh were appropriated by Paraskeva - Piatnytsia (Friday) and so on. Other deities of minor importance, which found no place in the church calendar - simply perished leaving no trace. As O. Potebnia once admitted: "Our Slavic mythology was buried prematurely . . ."⁷ Therefore it is no wonder that the question: "Does the idol, discovered in the Zbruch river in Eastern Galicia, represent the deity of Sviatovyt or Khors?" posed by A. Petrushevych over a century ago (1851), remains unanswered to this very day.

German Chronicler Helmold (1110-1177) wrote that of all Baltic Slavic tribes the strongest attachments to idolatry were found among Rujans - the inhabitants of Rugen who erected a temple to their main deity in the town of Arkona:

"This bloodthirsty tribe living in the middle of the sea is excessively devoted to idolatry. Rujans occupy first place among all Slavs, they have a king and they have a beautiful temple. It is for this reason, due to a particular reverence to this temple that they are greatly respected. People, whom they subjugated through war, are forced to pay tribute to the temple. Their priest is revered more than the king. They lead their army wherever fortune tells them; after victory all the gold and silver is amassed on the treasury of their temple; the rest they distribute among themselves."⁸

In another instance of the *Slavic Chronicle*, the same author comments that at that time the practise of idolatry was "ubiquitous on Slavic Land", and that in the areas of settlements there were many idols:

"Among the large number of Slavic deities the most prominent was Sviatovyt - god of the land of Rujans, for he was the most convincing in all his answers. Along with him others are regarded as half-deities. To prove their respect for Sviatovyt, the people

⁷ Mytropolyt Ilarion, *Dokhrystyians'ki viruvannia ukrains'koho narodu*, p. 12. Viz. also the collection of the *Kharkiv Historical-Philological Society*, vol. 4, p. 44.

⁸ *Slavianskaia khronika*, translated from the *Helmoldi Cronica*, (A. N. Moskva, 1963), p. 100.

perform a ritual, practised every year, by sacrificing a human being - a Christian, chosen by the drawing of a lot. Gifts to him were sent from all parts of the Slavic land.⁹

These offerings to Sviatovyt were not only forwarded by Slavs but also by foreign monarchs who wished to have good relations with the Ruians.¹⁰

A more detailed description of the temple of Arkona and its idol was given by the author of *Gesta Danorum*, Saxo Grammaticus (1140-1208), who wrote that in the North-Eastern part of the island of Rugen in the town of Arkona, on the precipitous coast of the Baltic Sea, stood a temple to Sviatovyt¹¹ with four walls and covered with a red roof.

The four-headed statue, taller than any man, stood in this temple inclined in a threatening posture. Two heads faced forwards while the other two faced the opposite direction. The hair on these heads resembled that of a popular Ruian cut and the faces had no moustaches. The idol's right hand held a drinking horn embellished with precious metals. From the wine remaining in this horn the priest determined the size of the harvest to come. The wine was poured into this horn once a year, and at the same time the following year, the priest would make his prediction from the amount remaining. On one side one could see a saddle, a bit, and various emblems. A sabre of enormous size increased one's wonder of the statue; the sheath and hilt were artistically fashioned from silver with much embellishment.¹²

⁹ Ibid., p. 130.

¹⁰ F. Dvornik, *The Slavs Their Early History and Civilization*, p. 296.

¹¹ The location in Arkona, where the temple to Sviatovyt once stood, was researched by archeologist K. Schuchhardt in 1921. (K. Schuchhardt, *Arkona, Rethra, Wineta*, Berlin, 1926). Viz. also a plan of the temple in a book by Marija Gimbutas, *The Slavs* (New York, 1971), p. 152.

¹² Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum* (Historica Danica), XIV, 39. See also, *Larouse World Mythology*, ed. P. Grimal, pub. by Habelyn, p. 410. *The Mythology of All Races*, ed. Louis Herbert Gray; (New York, 1964), vol. III, pp. 279-283.

Every year on the eve of the national festival, the priest of the temple took care of all the necessary preparations. At first, he had to sweep the floor of the temple, yet therein he dared not to breathe, since this could offend Sviatovyt. For this reason he swept in short interruptions, running in and out of the temple in order to take a deep breath. On the day of the feast, after a religious ceremony of pouring the wine into the horn and praying for prosperity and safe-being of the land, the priest would place a honey-cake taller than the average human being, between himself and the gathered mass of people, and would then ask them whether they could see him behind this honey-cake. If the answer was negative, he expressed wishes that in the next year the harvest be even higher than the honey-cake.

In this religious ceremony, particularly in the process of performing various acts, one can detect that these traditional agricultural elements were prominent in the cult of Sviatovyt, and for this reason, the pouring of wine into the horn (the horn of bliss) was the opening ceremony of the feast. There is reason to believe that such religious agricultural traditions were practised by Slavs in their fatherland before the migrations, since the ritual act of the priest asking the people to tell him whether they see him or not, is quite similar to a Ukrainian custom which takes place during Christmas Eve when the master of the house stands behind the sheaf or bread and asks his family whether they see him.¹³ Traces of these very ancient agricultural customs have remained also among Southern Slavs. Thus, for example, in Herzegovina on Christmas Day people hide behind the bread and ask each other: "can you see me?"¹⁴ One can assume therefore that this custom was practised among all Slavic tribes in the vast territory of their settlement.

Beside the temple of Sviatovyt there was a stable wherein rested a white horse cared for by the priest. Only he had the right to lead him out into the square in front

¹³ Mytropolyt Ilarion, *Dokhrystyians'ki viruvannia ukrains'koho narodu*, p. 274.

¹⁴ A. S. Famintsyn, *Bozhestva drevnikh slavian* (St. Petersburg, 1884), p. 57.

of the temple in order to forecast the outcome of a planned war campaign. At this point, as mentioned by Saxo Grammaticus, spears were layed out in front of the temple in three rows, through which the priest led the horse. If the horse crossed a row of the spears with his right leg, this then indicated that the Ruians would be victorious in their war campaign; if, on the other hand, the horse crossed a row with his left leg, this meant a loss, which forced them to postpone their planned campaign. This is probably what Helmold had in mind when he wrote that "they lead their army wherever fortune tells them". Among the people themselves there was a popular belief that during a war Sviatovyt travelled on his white horse to fight the enemy and that in the morning, one could, so to speak, see in the temple's stable that the horse was tired and covered with mud. In this connection one should mention a legend which tells the story that a few days before the 19th of May, 1168 when the Ruians were invaded by the Danish king Valdemar, Sviatovyt's white horse disappeared from the stable, leaving behind him no trace. This in itself predicted a tragedy for the Ruian population.

In the second part of the *Slavic Chronicle* (Chap. 12) one finds the description of the destruction of the Sviatovyt temple by Valdemar's army:

"And the king ordered the wooden idol of Sviatovyt, respected by Slavs, to be pulled out of the temple and tied with a rope round its neck and dragged among the soldiers, in front of the Slavs; having wrecked it, he ordered it to be burned. The king destroyed the temple with all its objects used for the cult and then looted the rich treasury which belonged to idol.¹⁵

A similar account of the destruction of the temple by the Danes was also given by Saxo Grammaticus. Here one can see that the Danish king acted according to the *Book of the Repetition of Law*: "destroy their altars, pull down all their columns, cut down their sacred trees and burn their idols."¹⁶ Thus, under the belligerent axes of foreign in-

¹⁵ Hel'mo'l'd, *Slavianskaia khronika*, p. 235.

¹⁶ Mytropolyt Ilarion, *Dokhrystyians'ki viruvannia ukrains'koho narodu*, p. 21.

vaders, was destroyed the statue of Sviatovyt - the most highly esteemed pre-Christian idol of the Baltic Slavs; its legendary image, and tales about his prophetic powers, gradually began to disappear from the minds of the people. Only much later, when at the end of the first half of the 19th century, the Zbruch idol was found, did scholars of Slavic mythology once again begin to draw attention to the quasi forgotten Arkona idol.

The Zbruch idol, as aforementioned, has much in common in its main features with Sviatovyt. Particularly noteworthy are three qualities; both idols are quadricipital; in their religious attributes both have a drinking horn (the horn of bliss); the horse and the sabre of Sviatovyt, as portrayed by Saxo Grammaticus, are also on the statue of the Zbruch idol. These features are evidence for the research-scholars who are inclined to think that the Zbruch idol represents nothing but a modified image of Sviatovyt. If one were to take into account some diversive similarities, one would assume, that these diversities resulted only from differences in the material used by sculptors of both statues. The answer to this query is found in the following statement:

“Indubitably, Eastern Slavs had a notion of their gods; however, their gods were made of wood and were therefore not preserved. Only along the Dniester where stone was a widely used material, can one find stone statues of ancient Slavic gods. Three such statues have already been found in the village of Ivankiwtsi, Khmelnytskyj Region. One of them looked like a quadrangular column with schematic images of human faces on three sides; the fourth was devoid of any traceable images.¹⁷

Quadrangular stone statues, similar to that of the Zbruch idol, were not rare in the regions close to the Dniester river. Some have already been found and one cannot preclude the possibility that subsequent discoveries will

¹⁷ *Narysy starodavn'oi istorii Ukrain'skoi R.S.R.* (Kiyev, 1959), p.. 340-347.

help research-scholars clarify the enigmas of the pre-Christian culture of Slavic tribes. Even on the basis of all that has been accumulated during the past research, one can see that in the research into Slavic mythology it is necessary to go beyond the closely isolated cultural circles, based on antiquated concepts which reduced and slimmed excessively the boundaries of inter-Slavic relations in the first few centuries A.D. It seems, therefore, the statement that Eastern Slavs did not know Sviatovyt is unconvincing, for, as Famintsyn stated "the name of Sviatovyt was known in many other regions".¹⁸

If one is to work on the assumption that the cult of Sviatovyt probably originated among the Baltic Slavs, one would discover that the cult of Sviatovyt existed among the tribes of Volyn' and Podillia, for as Maksymovych stated, the natives of Volyn' "were above-all brave migrants from the Baltic coast; initially they settled close to the Western Bug and later spread, forcing other people living in these territories to adopt their name. They founded the town of Volyn' on the left bank of the Bug river at the mouth of its tributary Huchva".¹⁹

In his motivations Maksymovych probably adhered to a citation in the *Primary Chronicle* where it was written that "Dulibs lived in the territory now occupied by Volynians".²⁰ On the basis of this citation one may deduce that Volynians were not autochthons of what today is known as the region of Volyn'; they arrived later giving the local tribes the Buzhans and the Dulibs the name Volyn'. Herein originated, as admitted by Braychevsky, a particular variant of Pshevero-Volynian culture.²¹ Braychevsky maintained that the Pshevor and Zarubynetsk culture were formed under direct influence of the Baltic maritime culture:

"A comparison of archeological facts and data from written sources leads to the conclusion that the

¹⁸ A. S. Famintsyn, *Bozhestva drevnikh slavian*, p. 24.

¹⁹ M. Maksymovych, *Sobranie sochinenii* (Kiev, 1876), vol. 1, p. 107.

²⁰ *Povest' vremennykh let* (Moskva-Leningrad, 1950), p. 14.

²¹ M. Braichev'skyi, *Pokhodzhennia Rusi* (Kiyev, 1908), pp. 150-151.

Zarubynetsk and Pshevor cultures, in their combination, are an archeological equivalent to the Venedi.”²²

A number of writers, especially V. Pycheta,²³ M. Arkas²⁴ and J. Pasternak²⁵ wrote about the migration of part of the Baltic Slavs towards the South and South-East; Arkas, for example, tried to prove that the aforementioned migration moved along Western Bug, then along the Zbruch, and finally reached the Upper Reaches of the Dniester. Furthermore, Pasternak speaks of two waves of invasions of the Venedi; the first began towards the end of the first century B.C. and moved along Western Bug; the second emanated from Shlezk in the 3rd century A.D.

In general, the first Millenium of time-recording is demarcated by complex ethnic turbulences. This was a time of migrations and formations of greater tribal unions which later developed into ethnoadministrative structures. When discussing Volyn' and the neighbouring Upper Reaches of Dniester, one must take into accounts its territorial advantages of hydrographic density (the Dniester basin alone has 447 rivers) which, since earliest times, attracted those Slavic resettlers who were continuously driven out by their inimical neighbour. This fact alone precludes any discussion about an isolated existence of the very early Ukrainian Volyn'-Slavs. And, to sum up the aforementioned, one can assume, with greater credibility, that the migrations of the Venedi brought to Volyn' and the regions neighbouring the Dniester, religious cults including that of Sviatovyt. It is for this reason that, quite credibly, it was Sviatovyt and not any other pre-Christian god that the ancient sculptor portrayed in the statue of the Zbruch idol.

University of Waterloo

²² Ibid., p. 151

²³ V. Picheta, *Istoricheskij ocherk slavianstva* (Moscow, 1914), p. 8.

²⁴ M. Arkas, *Istoriia pivnichnoi chornomorshchyny* (Toronto, 1969), vol. 1, pp. 301-302.

²⁵ J. Pasternak, *Arkheolohiia Ukrainy* (Toronto, 1961), p. 492.

ТРИНАДЦЯТА ПІСНЯ
Г. СКОВОРОДИ

До питання текстології

Григорій Сковорода (1722-1794), відомий український філософ, поет, байкар і перекладач, за свого довгого життя не спромігся надрукувати жодного твору. Правдоподібно він і не думав про це, з огляду на свою постійну бідність. Однак його богословські проповіді, філософські трактати, вірші й байки ходили по руках у багатьох списках, переписаних автором, а ще більше прихильниками його різноманітної творчости. Хоч і меншою мірою, наш мислитель усе ж таки мав доступ до вибраного читача.

Пригадаємо, що перший філософський твір Сковороди був надрукований 1798 р. — чотири роки після смерти автора. Його вірші (лише три) вперше з'явилися в друку 1831 р., байки — 1837 р., а перше зібрання творів (неповне) вийшло в світ аж у сторіччя з дня смерти автора — 1894 р.

До цих невідрадних обставин треба додати ще й те, що перші видавці користувалися не лише автографами Сковороди, а й чисельними списками, з багатьма варіантами; отже, не завжди можна з певністю говорити про автентичність авторського тексту. Переписувачі звичайно змінювали слова, пристосовуючи їх до своїх уподобань. Виховані в душі російської мови, перші видавці поправляли мову Сковороди, модернізували правопис, гадаючи, що роблять добре діло. Внаслідок цього думки мислителя,

„першого розуму нашого”,¹ дійшли до нас переважно в чужій одежі.

Друга половина XVIII ст., коли писав Сковорода, — це час прискороеного занепаду давньої української літературної мови. Завойовник Петро I ще 1720 р. заборонив друкування книг українською мовою і наказав старі церковні книги „исправливать прежде печати с теми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особого наречия в них не было”.²

Як подає Роман Смаль-Стоцький, чернігівці були покарані грошовою сумою за те, що „не хотіли прислати книг на цензуру”,³ їхню ж друкарню вивезено до Москви. Тоді відбирали й нищили українські книги, а запроваджували московські видання. По церквах наказано вимовляти не по-українському, а *по-московському*: голосом „свойственным российскому наречию”.⁴ Як зазначає М. Жовтобрюх, „1766 р. вийшов новий указ”, який підтверджував заданену Петрову заборону й вимагав для всіх книжок „перевірки й затвердження вищою духовною владою”.⁵

Постійні царські обмеження та переслідування, аж до остаточної ліквідації політичної автономії України, спричиняли дезорганізацію нашого мовно-літературного процесу. Нова літературна мова, на народній основі, ще не усталилась, бо її вживали нечасто, а давня зникала, поступаючись російській. У Сковороди все це великою мірою віддзеркалене. Хоч народна стихія підмивала кригу книжної мови, але скресання так і не сталося. Крига пішла пізніше, за Івана Котляревського.

¹ Микола Вінграновський, *Атомні претоди* (Київ: Радянський письменник, 1962), стор. 45. Властиво, вислів „перший розум наш” спопуляризував Іван Дзюба, давши його як назву для своєї цінної статті про Г. Сковороду, що була багато разів передрукована.

² Роман Смаль-Стоцький, *Українська мова в СРСРській Україні*, друге поширення видання (Нью-Йорк: НТШ, 1969), стор. 27. Я. Д. Ісаєвич у книзі *Джерела з історії української культури доби феодалізму, XVI—XVIII ст.* (Київ, „Наукова думка”, 1972) подає трохи інший варіант: „с теми великороссийскими книгами и дабы никакой розни и особого наречия во оных не было” (стор. 132).

³ Там же, стор. 28.

⁴ Там же, стор. 28.

⁵ М. А. Жовтобрюх, „Відбиття процесу становлення фонологічної системи української літературної мови у творах Г. С. Сковороди”, *Мовознавство*, VI, ч. 4 (1972), стор. 59.

Враховуючи оці складнощі літературного процесу, теперішні видавці творів Сковороди мали б на підставі існуючих реалій відтворювати авторські тексти, очищати їх від сторонніх нашарувань переписувачів та перших видавців. Найкраще було б це робити за автографами (значна частина яких усе ж таки збереглася), визбираючи українські риси нової літературної мови, надаючи їм переваги при видаванні текстів Сковороди. На жаль, до цього не завжди вдаються під радянським ладом в Україні (до щасливих винятків зараховуємо лише переклади сучасною мовою віршів і байок, що такі були видані в Україні, вірші — 1968 р., а байки — 1946, 1972 та в інші роки).

Під радянським ладом твори нашого філософа й поета сліпо перевидають за першодруками і неавторськими списками. Ще добре, коли зважають на автографи. Ці першодруки і списки, як уже згадано, далекі від автентичності. Маємо, таким чином, академічне видання творів нашого мислителя, здійснене 1961 р., що виглядає більш російським, аніж українським. Ясна річ, це робиться у згоді з політикою русифікації, що її підтримує комуністична партія Радянського Союзу та поставлений нею уряд — так само як за Петра першого, Катерини другої чи Миколи останнього.

Згадане академічне видання, що вийшло в світ після довгої перерви (передостаннє було, здається, 1912 р. за редакцією В. Бонч-Бруєвича, якщо не рахувати дрібних перевидань), має один із найкращих творів поета, а саме тринадцяту пісню, в такій редакції, яку з огляду на правопис треба читати тепер не інакше, як за російською мовою:

Ах поля, поля зелені,
Поля, цвітами распещренны!
Ах долины, яры,
Круглы могилы, бугры!

Ах вы, вод потоки чисты!
Ах вы, берега трависты!
Ах ваши волоса, вы, кудрявые леса!

Жайворонок меж полями,
Соловейко меж садами;
Тот, выспрь летя, сверчит, а сей на ветвах свистит.

А когда взойшла денница,
Свищет в той час всяка птица,
Музыкаю воздух растворенный шумит вокруг.

Только солнце выникает,
Пастух овцы выганяет.
И на свою свирель выдает дрожливый трель.

Пропадайте, думы трудны,
Города премноголюдны!
А я с хлеба куском умру на месте таком.⁶

Як подає біо-бібліографічний словник *Українські письменники*, поезію „Ах, поля, поля зелені” вперше опублікував А. Хиждеу в журналі *Телескоп* (1831).⁷ Молдаванин (чи румун) за походженням, А. Хиждеу (1811-1872)⁸ був людиною російської культури. Коли причинився він до надрукування трьох віршів Сквороди у згаданому російському журналі, йому було тоді лише 20 років. Очевидно, що в такому віці зрусифікований молодик не міг визнаватися в тонкощах сквородинського правопису й мови. Треба додати, що власні поезії він писав лише російською мовою, за що тепер підносить його до небес московський дослідник М. Фетісов,⁹ ставлячи за приклад для новітніх українців.

Завдяки практиці радянських видавництв, поезія „Ах, поля, поля зелені”, в редакції А. Хиждеу, стала вже канонічною. Напр., *Сад пісень* (в-во „Веселка”, 1968) і *Вибрані твори* (в-во „Дніпро”, 1971) мають її в тій самій редакції, що й академічне видання 1961 р.

Але нещодавно трапилась винятково щаслива подія для української літератури. У другому томі (1967) восьмитомної *Історії української літератури* репродуковано автограф тринадцятої пісні. Б. А. Деркач, упорядник уже

⁶ Григорій Скворода, *Твори в двох томах* (Київ: АН УРСР, 1961), т. II, стор. 25.

⁷ *Українські письменники: Біо-бібліографічний словник* (Київ: ДВХЛ, 1960), т. I, 521.

⁸ *Українська радянська енциклопедія*, т. 15 (1964), стор. 479.

⁹ М. Фетісов, „Нова сторінка в історії молдавської літератури”, *Радянське літературознавство*, 1959, ч. 4, стор. 124—128. Коли вже була написана наша стаття, ми довідалися про таке: „Магдалена Ласло... довела, що деякі розбіжності у цитатах з творів українського автора є наслідком вільного поводження з ними О. Хиждеу” (В. Полек, „На світових обшпах”, *Літературна Україна*, 9 січня 1973 р.)

згаданих *Вибраних творів* (1971), друкуючи канонічний текст у згоді з приписами радянського літературознавства, умістив також фотокопію „Ах, поля, поля зелені” — без жодних коментарів. Оскільки автограф відрізняється від відомого, канонічного тексту, репродукуємо його й ми; з нього проводимо літерне передавання за сучасним правописом — так, як це прийнято в українському мовознавстві. Треба однак зауважити, що в Сковороди *Ѣ* (ять) значить звук (і), хоч і не послідовно, літери *е* та *и* не пом'якшують попереднього приголосного, щоправда літери *і, и, ы*, вживаються плутано, — тому за критерій беремо сучасну вимову, що за Сковороди вже в основному усталилась. Йотацію, яку тоді ще не завжди й не послідовно позначали на письмі, також передаємо за теперішнім мововжитком. Ось так мала б виглядати тринадцята пісня, згідно з автографом, у нашій транслітерації (якщо цю методу не можна назвати транскрипцією):

Ах поля, поля зелени,
Поля цвітми разпещренни!
Ах долини, яри!
Кругли могили, бугри!

Ах ви, вод потоки чисти!
Ах ви, берега трависти!
Ах ваши волоса,
Ви кудрявії ліса!

Жаворонок меж полями.
Соловейко меж садами.
Тот виспр летя свирчит,
А сей на голлях лящит.

А когда взойшла денница,
Свистит в той час всяка птица,
Музікою воздух
Розстворенній шумит вкруг.

Толко ж солнце виникаст,
Пастух овци виганяет.
І на свою свирель
Видает дрожливо трель.

Пропадайте, думи трудни!
Города премногоплодни!
А я с хліба куском
На місті (місту?) таком.

O Fortunatos tant. bona si sua morint
Agros! Virg. 2 Georg. vers. 456.

Ахъ поля, поля Зелены,
Поля цѣптели распещурениы!
Ахъ долины, яры!
Круглы могилы, дугры!

Ахъ вы вудъ потопы знесты!
Ахъ вы берега теривнесты!
Ахъ ваши волоса,
вы пудрявий лѣсъ!

Даворонъ мѣ поляны.

Соловейю мѣ сафамы
Щотъ вистрѣлетя свирѣтъ,
А сей на воллахъ ляшуктъ.

А когда вдойшла дурнища,
Свиститъ в той часъ велика птища.
Му Зіною возрѣ
розетт воренный шумитъ вурзѣ.

Толкитъ солнце вкниа Етѣ.
Пасту овы выгнаетѣ.
И на ехю свирель
вудаетъ дурѣанте стрелы.

Пропажайте дѣмъ трудны!

Города Премногоструны!

А я сѣхъ да дусио

На мп вѣтъ Маю

Ясна річ, у такому літерному передаванні (ми зберегли навіть пунктуацію автора, але пропустили *ъ*, що не має звукового значення), Сковорода вже не виглядає поспіль російським, як у відомому, канонічному тексті. Навпаки, згідно з автографом, тринадцята пісня стає, поза кількома лексичними русицизмами (распещренны, бугры, когда . . . , поза браком м'якого *ть*), майже суцільно-українською. Підкреслюємо важливіші різночитання:

<i>Канонічний текст (бринить за російською вимовою)</i>	<i>Текст автографу (за українською вимовою)</i>
цвeтaми	цвітми
кудрявые	кудрявії
сверчит	свирчит
на ветвах свистит	на голлях лящит
свищeт	свистит
хлeбa	хліба
на мeстe	на місті (на місту?)

Крім того, важливими є закінчення: замість переднього російського *и* (дорівнює українському *і*) в канонічному тексті (полями, садами) автограф передає український середній звук літерою *ы* (полямы, садамы). Також не „потоки”, а „потокы”. . . Відсутність м'якого знака для третьої особи дієслова в автографі, загально кажучи, типова для всієї творчості письменника. Можна припустити, що Сковорода цю морфологічну форму вимовляв м'яко (лящит . . .), хоч писав за книжною звичкою без м'якого знака (лящит . . .)

А втім характерне для сучасної української мови, у третій особі дієслова, м'яке *ть* засвідчене в нашій літературі здавна: женеть (1625),¹⁰ распложують (1648),¹¹ забивасть, зганяеть . . . (1651).¹² Власне кажучи, ці форми існували ще в літературній мові київської доби: начнеть, помянеть (XII ст.),¹³ оставляеть посылахуть (XII ст.),¹⁴ не похвалить, идуть (XI ст.),¹⁵ будеть (XV ст.).¹⁶

¹⁰ *Хрестоматія давньої української літератури*. Упорядкував О. І. Білецький (Київ: „Радянська школа”, 1967), видання третє, стор. 181.

¹¹ Там же, стор. 237.

¹² Там же, стор. 239.

¹³ Там же, стор. 51.

¹⁴ Там же, стор. 60.

¹⁵ Там же, стор. 80.

¹⁶ Там же, стор. 110.

Отже, можемо твердити, що українська мова козацько-гетьманської доби успадкувала м'яке *ть*. А те, що в Сквороди його для цієї дієслівної форми немає, треба пояснити, якщо не деякою книжною традицією в написанні, то хібащо впливом російської мови, що відсувала в XVIII ст. українську.

Коли вдуматися в мовну фактуру цитованого вірша, то лише давнє закінчення *-а* (берега, волоса, города, ліса . . .) чи деякі інші форми (овци, летя . . .), тотожні з такими ж у сучасній російській мові, сприймаються як чужі. До невластивих сучасній українській літературній мові треба зарахувати й прикметникові закінчення в називному відмінку множини — середнє *-и* (в автографі *-ь*): чисты, трависты . . . Слово „жаворонок”, що є в автографі, на щастя подано в канонічному тексті як „жайворонок” (мабуть, за якимось іншим автографом чи списком) — чи не єдиний рішучий крок упорядників академічного видання в напрямку до відтворення автентичного тексту Сквороди!

Якщо б усі твори нашого мислителя, зокрема вірші, де жива мова проявилась більше, передати літерами за сучасною абеткою, ми мали б тоді поета значно ближчого до Котляревського й до нової української літератури, до якої відносив Сквороду й Максим Рильський — у передмові до складеної ним *Антології української поезії*. Серед кількох поетичних творів у першому томі антології вміщено також „Ах, поля, поля зелені”.

Про мовну позицію Сквороди цінну статтю написав Василь Чапленко. Розглядаючи його твори в „суто-мовному пляні”, він приходить до сумного висновку, що це „мертва спадщина”, бо „мовна переходовість . . . знівечила його яскравий хист”.¹⁷ Однак дослідник визнає, що „явища живої української мови”, засвідчені Сквородою, надаються до використання у вивченні тогочасних говірок. Подібно до Чапленка, М. Жовтобрюх переконливо довів, що твори письменника відбивають процеси становлення фонологічної системи нової української літературної мови.¹⁸

¹⁷ Василь Чапленко, „Мовна позиція і мова Григорія Сквороди”, *Визвольний шлях*, ч. 6 (1963), стор. 670.

¹⁸ Жовтобрюх (див. примітку 5).

Не хочемо засуджувати ні Сковороду, за його мову, ні впорядників академічного видання його творів. Не вина самого О. І. Білецького, що за наказом ізгори разом із І. А. Табачниковим та І. В. Іваньо мусив дати перевагу менш українському різновидові тринадцятої пісні. В ім'я справедливості треба згадати, що в примітках до другого тому, де вміщено обговорювану поезію, є згадка про існування автографу, про який іде мова в цій статті. Там наведено навіть його текст. Але чому б тоді те, що в примітках,¹⁹ не поставити серед канонічних текстів, а т. зв. канонічний різновид тринадцятої пісні надрукувати серед приміток? Гадаємо, це було б об'єктивною, справедливою розв'язкою — в напрямі до відтворення правдивих текстів українського поета й філософа.

Те, що маємо тепер, виглядає дуже дивно. Другий том згаданої *Історії української літератури* цілком доречно репродукує автограф зі словами

Тоть виспръ летя свирчитъ,
А сей на голлях лящитъ,²⁰

а на зворотній сторінці — без жодних коментарів — цитує відповідні рядки зовсім інакше:

Тот, выспръ, летя, сверчит,
А сей на ветвях свистит.²¹

Досить порівняти українські вислови „свирчит” (близьке до „цвірчить” чи „цвірінькає”) та „на голлях лящит” (себто „на гілках” чи „на гіллі”) до типово-російських „сверчит” і „на ветвях свистит”, щоб легко переконатися в тому, що впорядники вибирають у творчості Сковороди й підносять читачеві не українські елементи а суто-російські. Заміна ж вислову „на ветвах” (в українській вимові „на вітвах”) висловом „на ветвях” (якщо то не друкарська помилка) — це вже ніщо інше, як редакторське фальшування в угоду російській мові (відпові-

¹⁹ Сковорода, т. II, стор. 554—555.

²⁰ *Історія української літератури* (Київ: „Наукова думка”), т. II (1967), стор. 127.

²¹ Там же, стор. 128.

дальний редактор другого тому *Історії української літератури* — Є. С. Шабліовський).

У зв'язку з усіма цими питаннями текстології, нам здається, треба неодмінно видати фотодруком автографи Сковороди, що збереглися. Академічні видання, безперечно, мають бути у згоді з ними. Почасти це робиться.²² При наявності різночитань треба брати до друку ті слова й вислови, чи окремі форми, що ближчі до сучасної української літературної мови, а решту наводити в примітках. Лише такого типу видання було б українським.

Для масового читача, що прагне познайомитися з думками нашого мислителя, треба видавати його твори лише в перекладі сучасною українською мовою. Валерій Шевчук зразково переклав деякі поезії для збірки *Сад пісень*. Микола Зеров, ще раніше, зробив те саме з латинських першотворів Сковороди. Байки мають щонайменше три переклади: перший за редакцією П. Тичини (видано 1946 р.), другий — Валерія Шевчука (1968), найновіший — за редакцією О. Мазуркевича (1972). Автор цієї статті перекладає на сучасну мову філософські твори.

Перший розум наш, кажучи словами М. Вінграновського, філософ і поет, що зробив значний вплив на нову українську літературу, має бути очищений від чужої шкаралуці й повернений народові. Серед якого він виріс і жив, для якого писав і проповідував, мандруючи від села до села, від міста до міста. Одного разу М. Рильський сказав, що хто не шанує свого минулого, той не матиме майбутнього. Отже, наше завдання, наш обов'язок нащадків Григорія Сковороди, повторюємо, — повернути його українському народові.

Альбертський університет

²² В академічному виданні 1961 р. в передмові від редколегії: „У текстологічному відношенні це видання є першою спробою критичного подання текстів за автографами, а в разі їх відсутності — за кращими списками, з врахуванням та частковою публікацією варіантів автографів та найбільш важливих списків” (стор. VI). На жаль, цього не дотримано з тринадцятою піснею Сковороди. Взагалі кажучи, треба замість „часткової публікації” перейти на повну — тоді буде ясно, який автограф — „при наявності двох” — кращий і вартий того, щоб стати канонічним. Треба сподіватися, що незабаром вийдуть у світ фотодруки автографів Сковороди, подібні до *Трьох літ* та *Малої книжки* й *Більшої книжки* Т. Шевченка.

VALERIAN REVUTSKY

TWO SATIRES BY MYKOLA KULISH

("Has-beens," New "Hegemons" and Classical Traditions)

The thirteen years (1917-1930) of Soviet power when there was relative freedom to criticize a wide range of subjects were not devoid of interesting aspects in the realm of satirical comedy. If we consider the themes of this period, the first in order of appearance, and in order of importance in satirical drama, was the theme of the adaptation of a population to a variety of circumstances caused by the change in the political structure. The discourse concerns not only the replacement of the Tsarist autocracy by the Soviet system, the people's adaptation to the change, and how this had a place in Russian satirical comedy; but it also found a deeper reflection in the satirical comedy of the Ukraine and Byelorussia, whose territories changed hands many times: from autocracy to national government, to rule by the Germans, the White Guards, and the Poles, until finally, in 1920, the Soviet system was consolidated. As is always the case during political upheavals, a portion of the population is killed with each change of regime, a part of the citizenry desperately attempts to remain outside the passing events, while another portion succeeds very effectively in demonstrating its adaptability to the new regime, its ability to adopt a variety of colours. This quality, this "chameleonism" is the object of satire.

Chronologically speaking, the first play written on the theme of adaptation was the one-act comic-satire by the

Ukrainian dramatist Stepan Vasylychenko, *Kudy viter vie, 1919* (Wherever the Wind Blows). This short play is not devoid of everyday scenes. It is a living picture of real-life, a concise sketch of a unique petty bourgeois Ukrainian family. Prior to the appearance of this play, the dramatist was already famous for his brilliant domestic stage scenes where he depicted the poverty-stricken rural intelligentsia, the empty soul of the kulaks and the fraudulent bailiffs.

Terror dominates the stage. It is the terror of little servile souls whom the author mercilessly ridicules. It is the terror of people who, at the crucial moment of the liberation of their country, place their petty interests above their social responsibility. It is the terror of people who are not spiritually inoculated with their country. They are ignorant and unstable, and they bend like blades of grass before the wind. As a result, lacking their own principles and a clear world outlook, they abruptly abandon their convictions for the most paltry reasons. One moment they favour the Ukrainian People's Democratic Republic, the next moment they throw their support to Monarchism. For a time they are Ukrainians, but on other occasions they are simply themselves, only people. The following detail is particularly characteristic: at one point they decide to renounce their Ukrainian identity and so they hide the portrait of Taras Shevchenko under the bed; but on the next occasion they loudly proclaim themselves as Ukrainians, hang the portrait of Shevchenko back on the wall and even decorate it. Their words and deeds are the result of their feeling of terror, their desire to justify themselves, if only for a moment, revealing their clouded conscience and their desire to deceive themselves. They deceive themselves so completely that they begin to believe their own utterances and predictions. Even in the most comical situations one feels the author's satirical representation of these petty souls.

Six years having passed by and the theme of the adaptation of the "has-beens" and petty bourgeois to a variety of circumstances under the new regime continued to penetrate the Soviet dramaturgy. In 1925 the Ukrainian playwright Mykola Kulish began writing his satirical

comedy *Otak zahynuv Huska* (Thus Perished Huska) following the tremendous success on stage of his first two plays—97 (Ninety-seven) and *Komuna v stepakh* (A Commune in the Steppes). The latter, particularly, showed also Kulish's intention toward some trends of limited satire.

Realistically probable characters are presented in conventional situations in *Thus Perished Huska*. The play includes a former Tsarist official, Savvatii Huska, his wife and his seven stupid daughters, their former nannie and a former member of the Revolutionary Socialist Party (SR), Pierre Kyrpatenko, who later becomes a 'red student'. They all live with the memory of what life was like before the Revolution: "Life was like a bowlful of jelly".¹ Estranged from life, the Huska family awaits the defeat of the Bolsheviks and the end of the Revolution. However, the Revolution does not end, but penetrates more and more into the life of the petty-bourgeois Huska family.

Seeking escape from the Revolution and from the warrants of the Extraordinary Commission (Cheka) regarding the elimination of illiteracy, the Huska family and Kyrpatenko flee to an uninhabited island where "the Revolution does not exist".² There they hope to gain new strength in their struggle against Bolshevism. Their hopes end in disaster. Two fishermen appear on the island and the extremely frightened Huska family gives itself up to them, mistaking them for Cheka agents. In the eyes of the fishermen the Huska family seemed to be "not people, but micro-organisms".³

Central to the comedy is the figure of Savvatii Huska, who worked in an office for twenty-three years, before the advent of the Revolution, and after its take-over refuses to serve, deciding to wait until the Revolution ends. However, seeing the fishermen on the uninhabited island, Huska realizes that there is no place left for him to hide from the new life and in despair he utters: "Thus died Huska. His

¹ *Mykola Kulish*, Vydavnytstvo "Dnipro", Kyiv, 1969, p. 158.

² *Ibid.*, p. 179.

³ *Ibid.*, p. 196.

Majesty Huska-s.”⁴ (The addition of the-s is the traditional Tsarist style).

In the character of Huska, the dramatist presents a small, cowardly and frightened petty bourgeois, harmless and unsuited for conscious objection to Soviet authority on the one hand and, on the other, a man completely unable to adapt to the new regime. He sees in the Soviet regime the symbol of his disparagement (“They humiliated me, compared me to a simple clerk”⁵) and in the dead pig, Margaritka, a symbol of his wealth, he sees as the death of Russia. With her the Christmas star dies out, which he hoped to place in a visible place as the symbol of life, instead of the red five-sided Soviet star.⁶

The Red student Kyrpatenko contrasts to the inadaptability of Huska. He tries to persuade Huska to “take his nerves into his hands, tighten them like reins and steer himself through the cliffs and abysses of Bolshevism”.⁷ For Kyrpatenko the most useful instrument in life is his tongue. He openly advises Huska:

“With it (your tongue) you can swim across any revolution, enter the RCP, confiscate your own home and then rent it. To achieve this you must first hang placards, a portrait of Karl Marx, and some red flags wherever possible . . .”⁸

Enraptured by Kyrpatenko’s advice, one of Huska’s daughters adds that their neighbour, Kiyashko, did exactly that and even tied a red bow tie on Murka, their cat, and also on their canary cage.⁹ But Huska remains unimpressed by all these arguments. Beforehand he had decided to kill the cat and the canary and ascertained that his tongue was his enemy. And even in his sleep he harangues the Bolsheviks because they abolished “the old calendar, the menu and the weather according to Bryus (a meteorologist at the

⁴ Ibid., p. 195.

⁵ Ibid., p. 154.

⁶ Ibid., p. 190.

⁷ Ibid., p. 174.

⁸ Ibid., p. 174.

⁹ Ibid., p. 174.

time of Peter I)".¹⁰ Once again, with this remark, he emphasizes his reactionary nature.

Kulish conceived the other characters as an accompaniment to Huska's sufferings, his memories and hopes. In the scenes connected with them there are many examples of vaudeville, such as the presence of seven "over-ripe" daughters and one bachelor, Kyrpatenko, inevitably creating a series of comic situations. However, the main purpose of their "accompaniment" is the creation of a general atmosphere of petty-bourgeois life. In part, they reflect the personal interests of the petty bourgeois, those being prosperity and happiness which are associated with a plush chair, the confiscation of which, for Huska, is equivalent to the abolition of the Tsar in Russia.

The perfect plush chair, and service in the Tsarist army worthy of honour,¹¹ constitutes Huska's supposed ideals on beauty and the harmony of life. However, the dramatist destroys these very ideals by depicting the behaviour of the Huska family, where envy, rudeness, hypocrisy and lies dominate. The daughters call their mother an idiot, and the head of the family himself does not hesitate to use the word "dura" (fool) in various combinations with respect to his wife and daughters.

The hypocrisy in the Huska family also includes the character of the old nannie, a peasant, for whom it became unbearable to live in the village to which she returned, without sweet sighs, sorrowful reminiscences, and lispings of words which had previously existed in the Huska family. The Huska daughters are all described by her as diminutive birds: little guinea fowl, little canary, little seagull, little peacock, and so forth. Huska's wife is called "darling pigeon" by the nannie, and Huska himself is called "Jordanian dove". However, her most endearing names are easily changed to curses, a characteristic that is, incidentally, also typical of Huska's wife. Rejoicing at the arrival of the old nannie ("as if I had just seen my own fate")¹²

¹⁰ Ibid., p. 175.

¹¹ Ibid., p. 154.

¹² Ibid., p. 141.

as soon as Nyanya leaves, Huska's wife immediately calls her a boor and a lowly peasant.¹³

Huska, his family, Kyrpatenko, Nyanya (the nannie), and even the fishermen are presented in the finale of the comedy in a typified manner. In endeavouring to discover the appropriate artistic methods to convey this typical characterization, the dramatist goes beyond the limits of domestic authenticity and resorts to the grotesque: such actions as drilling little holes in the wall of the lodger's room symbolize Huska's interaction with the outer world; and the flight of the Huska family to an uninhabited island where the implications of their escape from society following the Revolution are more clearly perceived. The limits of domestic authenticity are forsaken as the youngest Huska daughter promises absolute silence until the Revolution has ended.

An entire series of scenes is resolved by the dramatist in a conventional stage manner. All three acts open with scenes where flies and mosquitoes are chased from the Huska home, stressing the monotony of the petty-bourgeois existence. The repetition of situations is, in general, one of Kulish's favourite dramatic techniques. Huska recalls his life before the Revolution and compares it to Easter. His daughters reiterate this, acting out how they carried candles on Holy Thursday; Huska's wife and Nyanya quarrel upon seeing each other; however, Huska's daughters decide to organize a new meeting, with the hope that this time they will not argue.

Individual items are exemplified by definite symbols, sometimes with varied significance. Thus, for example, the pig Margaritka is a symbol of subsistence for the Huska family, and, when she falls ill and starts to cough, this signifies that, after the Revolution, the problem of subsistence has deteriorated significantly. On the other hand, when Margaritka begins to grunt loudly in the cellar, it indicates to Huska the advent of the Revolution on his monarchist ideals. And finally, his remark that the Revolution will never end, that is, when Huska is certain that he

¹³ Ibid., p. 145.

is dying, he no longer hears Margaritka grunting. When his wife reports that a large mirror was broken, having fallen on a silver samovar, Huska associates this with the destruction of his ideals. "The little grey mouse,"¹⁴ as he calls himself, launches an attack against Socialism, which in his opinion characterizes itself by the absence of "a pair of old-fashioned galoshes!"¹⁵

The symbolic designations have meaning not only for Huska, but also for other characters of the comedy. If, for Huska, the Revolution is represented by the loud grunting of Margaritka, then for his youngest daughter it manifests itself by means of a promise of complete silence; for the deacon, Tulumbas, it is the confiscation of three homes and, for Kyrpatenko, the image of the Revolution is represented in the form of "a man wearing a rumped, unbuttoned overcoat", with a bent bayonet in his mouth instead of a cigarette.¹⁶ Incidentally, this is already his second interpretation of the Revolution; it is the image of a disillusioned individual, as he himself ascertains. To him a true revolution "occurs when March arrives and there is a flood of national feeling, and freedom for all in a golden boat."¹⁷

As there are related details in similar situations and structures in the plays of the Byelorussian writer Janka Kupala's *Tuteyshye* (The Local People) and the Russian dramatist Nicolay Erdman's *Mandat*. However, the comedies are distinctive, mainly in their character representation. All of Erdman's characters behave like one-sided satirical masks. In Kulish's comedy, characters of Huska or Kyrpatenko are presented more profoundly with many-sided domestic qualities. On the other hand, Kulish's comedy is less successful to Erdman's in the development of subject matter, although it remains, nevertheless, an extremely entertaining theme. The theme of tenacity in the petty bourgeois, as exemplified by the adaptability of Kupala's Znosak, Erdman's Guliachkin and Kulish's Kyrpatenko unites the three comedies.

¹⁴ Ibid., p. 189.

¹⁵ Ibid., p. 145.

¹⁶ Ibid., p. 154.

¹⁷ Ibid., p. 154.

The success of early Soviet satire in drama cannot be considered outside the tremendous influence of classical dramaturgy. During the first half of the twenties, playwrights attempted to use the plot of Gogol's *Revizor* (The Inspector-General) in full, however, modifying it to Soviet conditions, therefore to the characters of comedy and to the subject matters.

An example of such a play is Dmitrii Smolin's *Tovarishch Khlestakov* (Comrade Khlestakov, 1922), which was subtitled *An Incredible Event in the RSFSR* which, in addition, indicated its affinity with Gogol's *Zhenit'ba* (The Marriage). In this comedy, Khlestakov played the part of an "authorized agent" of the government; Maria Antonovna "worked as a typist", Anna Andreevna was a "registrar's clerk", Bobchinsky and Dobchinsky took the roles of "instructors" and so forth. Although many details about Soviet life were presented in the comedy, the constant reference to the text of Gogol's play interfered with the author's attempt to create something new, which could satirically reflect Soviet reality: thus, due to his dependence upon Gogol, his attempt failed.

The plot elements of *The Inspector-General* were utilized by Mykola Kulish in his comedy *Khulii Khuryyna* (1926), the subtitle of which pointed out "gossip in eight scenes not in the manner of Ehrenburg". The author in no way tried to hide the fact that Gogol's *The Inspector-General* influenced the creation of his everyday satirical comedy. In the prologue to *Khulii Khuryyna*, Kulish remarked that "no matter how much a writer tried to present our way of life on the basis of definite Grecian, Shakespearean and Molierean rules, nothing came of it."¹⁸

This observation of the dramatist indicates that he diligently studied the tradition of classical drama and, certainly, included among them was Gogol's *The Inspector-General*. Like Gogol's immortal comedy, in *Khulii Khuryyna* is a provincial hotel in which the nearly penniless "Khlestakov-like" fugitives from Odessa are accommodated be-

¹⁸ N. Kuziakina, *P'esy Mykoly Kulisha*, Radians'kyj pys'mennyk, Kyiv, 1970, p. 152.

cause of a mistake made by the lessee. Although one of them is a sales representative of the newspaper *Pravda*, the lessee mistakes him for a famous *Pravda* journalist who happens to have the same surname. There is a great deal of turmoil associated with their stay in the neighbouring city and the embarrassment in the end when they are exposed.

However, of primary importance is the fact that Kulish, having taken a few elements of Gogol's plot, structured his play on completely new everyday phenomena of the Soviet province. Pursuing the principle that his comedy must depict a part of life, the dramatist did not aim for a precise illustration of isolated details, but made wide use of satirical hyperbole and the grotesque. Additionally declared by the dramatist is the subtitle of the comedy, in memory of the Soviet writer Il'ya Ehrenburg and the resemblance of the basic title of the comedy to this author's novel, *The Extraordinary Adventures of Khulio Khurenito*, underlines the originality of the dramatist's satirical acuteness.

Ehrenburg's *The Extraordinary Adventures of Khulio Khurenito* (1923) was at this time a popular novel, having received the most controversial critical opinions. Kulish took from the novel the episode of the death of Khulio Khurenito in a small Ukrainian provincial town on March 12, 1921. In accord with it, Ehrenburg's certified hero (the great provocateur) sets out for town Konotop to liquidate illiteracy,¹⁹ and was buried there by his students. On this basis Kulish structures the intrigue of his comedy, which is developed by two swindlers from Odessa.

These two swindlers find themselves in the district "centre" on the Zolotopupovtschyna, ("the golden hub of the province"), and stay in the hotel owned by Khuna Shtil'shstein (translated, Khuna Quietstone). Thanks to his mistake, the penniless swindlers come to the conclusion to present themselves as prominent party officials, since the surname of one of them was opportunely identical to that of a famous *Pravda* journalist, Sosnovsky. His friend,

¹⁹ I. Erenburg, *Neobychainye pokhozhdeniia Khulio Khurenito*. Gosizdat, Moskfa-Petrograd. 1923, p. 254.

Kiril Kalandarishvili, likewise presents himself as a member of the Armenian Party Central Committee. The following day the entire alarmed "centre" stands before them. The comrades "from the Kremlin" remain satisfied with everything and they depart in a limousine of the "Golden Hub" District Executive Committee for a plenary session of the Party in Kharkiv.

Before their departure the following discussion takes place with the deputy chairman of the District Executive Committee, Comrade Bozhyi:

Sosnovsky: They say that Khulio Khurenito is buried here?

Bozhyi: This is . . . that is . . . who?

Sosnovsky: Really, you don't know? Ehrenburg's hero . . . the teacher . . .

Bozhyi: Aha, yes . . . it seems that he is buried here . . . Yes, yes . . . We have discussed this question in the presidium and were thinking of erecting a little monument.

Kalandarishvili: (covering his face with a handkerchief, turns aside, shaking with laughter).

Sosnovsky: Don't cry, Kalandarishvili . . . it's unpleasant that they did not erect one. (exits quickly. A pause.)

Bozhyi: (wiping the sweat from his forehead) Everything was going so well and then this . . . Now he will report it. (approaches the telephone and dials) Collective Farm? Yanka, is that you? Listen, where have we buried . . . shouts) Khu . . . (attempts to recall the name, then turns to the secretary) What's the name of the teacher? Khu . . .,²⁰

Everything is then set in motion: GPU, the priest, the graveyard guard, the Committee for Education, the District Council — all search for the grave of the hero Khulio Khurenito, but no-one knows its whereabouts. Finally they find a cross with the inscription Khu—, the remainder of which has been washed away by the rain. A demonstration is organized with numerous speeches; school children march

²⁰ I. Mykytenko, *Teatral'ni mrii*, Mystestvo, Kyiv, 1968, p. 65.

to a drum, the Women's Society decorate the grave; merchants from the bazaar light candles; and Bozhyi gives an emotional speech. Then the editor of the local newspaper rushes in and in a whisper reports to him that the executive party officials have turned out to be swindlers. The expression of Bozhyi's face changes instantly; the end approaches:

"There has been a mistake. Everyone disperse immediately. There will be no holiday. (Aside, unconsciously) I was at the front . . . We captured some bandits . . . Someone killed some sort of Khulilo . . . For the first time during the entire Revolution I followed orders one hundred percent. They did not remove me. On the Polish front — they didn't remove me . . . Is it possible, now, comrades of the Central Committee . . . It is possible you will remove me on account of Khulilo . . .?"²¹

Kulish's comedy is the dramatist's bitter laughter of contemporary problems: his most biting satire is aimed at the character, member of the Party, Bozhyi, a former impoverished farmer, a limited person, none too clever, uncultured, and apparently out of place. The inertia of the old and new governments and their subsequent traditions made Bozhyi a slave of their systems. Power is concentrated in his hands (a new 'hegemon'). Due to his automated actions, his relaying of laws from above, Bozhyi becomes extremely hazardous and harmful for work and for the people dependent on him.

Disenchanted with his working methods, a subordinate clerk shudders from fear, while a member of the party commission from the collective farm, assigned to him, begs him to return to factory work. The extreme bureaucracy destroys around him everything living and capable of thought. His narrow-mindedness does not allow him to develop the faculties of understanding the meaning of a wide range of phenomena, but he grasps extremely easily the content of official concepts.

Bozhyi's taste of power appealed to him, as did the contents of those orders which he was obliged to carry out.

²¹ Ibid., p. 66.

He is concerned not with the essence of his affairs, but with the desire to adhere as closely as possible to the appropriate standards. It is important for him what his superiors will say. Therefore he engages the entire city in order to find the grave of the hero-teacher Khulii Khuryrna. They search for his name on lists of revolutionaries and counter-revolutionaries, among the documents of Cheka, and church birth certificates. The objective was to fulfill the task as quickly as possible. When one of the searchers finds an old grave on which there is the sole inscription of "Khu", then it becomes the essence of the completed work in the opinion of the Central Government.

With sarcasm and irony Kulish presents a meeting of the ISPOLKOM (Executive Committee) which called to organize by Bozhyi to perpetuate the memory of Khulii Khuryrna. Firstly, the meeting resolves to restore the grave of Khuryrna and assigns the departments of Community Services and People's Education to initiate the project for the monument. Then a list of orators is compiled: twelve men each speaking for ten minutes. Bozhyi recommends their numbers be reduced but, as a result of the reduction, their number increases to fourteen. The proposal to name a street after Khuryrna is upheld, but it becomes apparent that all the streets have already been re-named.

The most significant aspect of this procedure is that Bozhyi himself speaks critically of name changes, at the same time revealing his ignorance of former revolutionary leaders, considering them among the living:

Bozhyi: (to the secretary): Write . . . Postal Street must be changed to read Khulii Khuryrna Street.

Secretary: Comrade Bozhyi, in our town, Postal Street already has a revolutionary name.

Bozhyi: What is it? When did this happen?

Secretary: It has a revolutionary name. It goes by the name of Friedrich Engels. It was approved in the protocol of the great presidium of the Executive Committee back in 1921 under No. 5421 . . .

Yanka: I think that it will be possible . . . Anyway, it is difficult for our citizens to pronounce Friedrich Engels . . . and the coachmen are confused . . . they take you to Makler Engelson's place . . .

Bozhyi: No- It's not necessary to change it. Let Postal Street remain as it is. As if there aren't a lot of streets in our town . . . What about Prison Street? Skobelevskaya? Crooked Street?

Representative of the People Education Committee:
Crooked Street seems to be named after Plekhanov . . .

Bozhyi: :Really?

Secretary: It seems that all our streets are re-named. Prison Street is now Rosa Luxemburg, Skobelevskaya is Stepan Khalturin . . . Well, I'll bring the protocol . . .

Bozhyi: It's not necessary! We took it into our heads to rename the streets so that there are none left. Let one of the leaders die and you either reverse the decision of the Legislative Committee or build another street . . . ²²

Besides the interesting comments made by Bozhyi and his co-workers, Kulish here satirically ridicules not only the Soviet mania for re-naming streets, but also includes definite politically symbolic concepts. Friedrich Engels is associated with Makler (a broker); Georgii Plekhanov, as it were, represents the crooked line followed by the Party (meaning the Menshevik line); the political theories of Rosa Luxemburg have constructed a prison for the German people, and finally, the military Pan-Slavism of Skobelev is regarded as a simile for the terrorism of Stepan Khalturin.

Bozhyi's uncultured qualities and short-sightedness make possible the appearance in *Khulii Khuryrna* of new Khlestakov types such as Sosnovsky and Kalandraishvili. The dramatist shows his lack of interest in them by depicting them as standard swindlers, people who are able to extricate themselves easily from the most difficult material situation. Finding themselves without money, they are

²² M. Kulish, *Khulii Khuryrna*, Utodik, Kharkiv, 1926, p. 44-45.

impeded neither by the decision to make a declaration in the manner of pre-revolutionary political prisoners, nor by the decision to get married for a week or two, for the girls here are so plentiful one could place them all together and hold back a flood!²³

The hotel landlord Khuna Shtil'shtein and his wife are presented in greater detail by the dramatist. The characterization of Khuna is not new, as it was defined earlier as a man who adapted to Soviet authority. This use of a NEPman figure was to be continued, resounding finally in Mayakovsky's *Klop* (The Bed-Bug) in the form of the senior Renaissance generation. It is most important to note that the dramatist, by using Khuna as a mouthpiece, conveys a clear satirical outlook concerning the style of life during the twenties, by clearly-drawn allegorical symbols.

Finding themselves in Khuna's hotel, the *Red Star*, Sosnovsky and Kalandarishvili inspect the room and, seeing dirt and blood spattered on the peeling wallpaper, the latter addresses himself to the landlord:

Kalandarishvili: What kind of spots are these? . . .
Bedbugs?

Khuna: This is blood still left from the revolution.²⁴
Having taken the room, Kalandarishvili, over breakfast, concerns himself with the state of health of Khuna's wife, who has a rather original illness called "doubt":

Kalandarishvili: Well, mistress, how is your "doubt"?

Khuna's Wife: Oh dear, don't even ask me about it.

Khuna: If I were involved in a Trust or, let's say, owned Lariok²⁵ she would not "doubt" . . .
This year we could travel to the Caucasus, next year to the Crimea, and this whole illness would be licked away as if by a tongue . . .

Khuna's Wife: I have already said, Khuna, is it not time for you to join the Party? . . .²⁶

In another instance, the dramatist criticizes Soviet life not only satirically and allegorically, but finds the means to

²³ Ibid., p. 7.

²⁴ Ibid., p. 5.

²⁵ A market stall.

²⁶ M. Kulish, *Khulii Khuryna*, Utodik, Kharkiv, 1926, p. 6.

express this point of view in poetical form. Speaking of various bribes, Khuna states his view:

“In the militia they will show me things that would make you pay for the chai (tea) and for rai (heaven) and for the mylo (soap) and even for the wife of a Nachraimylo (the chief district police officer) . . . ”²⁷

He further intensifies his political dictum:

“Yes, and what can you do now without a bribe? As if there is something illegal about a newborn child, or even before it is born . . . ”²⁸

The critics attacked Khulii Khuryna, blaming the author for laughing sarcastically at everyday Soviet life, blatant pornography, a Trotskyite concept of regeneration and the pretense of creating something similar to Gogol's *The Inspector-General*. Quoting the secretary of the CP (b) U, Panas Lyubchenko, in a letter written to the author, Ivan Senchenko, the critic Dmytro Hrudyna wrote:

“Gogol wrote *The Inspector-General* when the class to which he belonged was in its death throes, was in fact disintegrating. *The Inspector-General* is a general description of Russia of those times. And it is possible now, when the young proletarian class has just risen to its task of construction, when there is an extraordinary process in occurrence, which hopes to create a socialist existence, when any “inspector” is only an individual in the Starokonstantinovsky or some other region, is it really possible for an author who considers himself a modern writer to write another *The Inspector-General* . . . ”²⁹

However, there were also completely opposing views about *Khulii Khuryna*, in particular, those upholding the play as a genre of satire. The writer, Yuriy Smolich, recognized the seriousness of the problem presented by Kulish:

“In the satirical treatment of the subject, the author revealed a great sensitivity and sophistication.

²⁷ Ibid., p. 14. Nachraimylo = The chief district police officer. This word includes: nach-chief, rai-heaven, mylo-soap.

²⁸ Ibid., p. 14.

²⁹ D. Hrudyna, *Mykola Kulish—dramaturh*, Krytyka, No. 11-12, 1931, p. 103.

He does not superficially touch the surface of our way of life but penetrates it to its "roots". He does not laugh "inoffensively" and post factum at the rogues caught in the act, the swindlers, the embezzlers and so on, as was the case with the contemporary Soviet satirists. Instead he attempts to examine the very nature of our negligence, our lack of culture and its consequent bungling . . ."³⁰

In *Thus Perished Huska* and *Khulii Khuryyna* Kulish reveals his talent as a satirist of the Philistines. It has been observed that in the first play Kulish effectively employed the comic technique of Moliere. The structure of *Khulii Khuryyna* showed it had many Gogolian qualities. Kulish's second satire on the Philistines, *Myna Mazailo* (1929), proved how successful the gifted dramatist might be mastering the artistic devices of both great playwrights.

University of British Columbia

³⁰ Yu. Smolych, *Dramatychnе pysmenstvo nashykh dniv*, Chervoniy shliakh, 1927, No. 4, p. 164-165.

ROBERT KARPIAK

LESIA UKRAINKA'S "THE STONE HOST" AND "THE DON JUAN MYTH"

I tell you there is something diabolical, mystical in this theme and not without reason has it tormented mankind for nigh three hundred years...¹

Lesia Ukrainka

It is a generally acknowledged fact that the bulk of Lesia Ukrainka's literary creativity, and notably her dramatic writing, is founded on universal thematics. The Bible, Classical mythology, folkloric legend, and medieval epic, all lie at the basis of her poetry, dramas, and dramatic poems. It is thus small wonder that the author of *The Babylonian Captivity* and *Cassandra*, of "Robert the Bruce" and "An Ancient Tale" did not fail to seize upon the most fertile of universal themes—the theme of Don Juan—for one of the truly outstanding triumphs of Ukrainian dramaturgy: *Kaminnyi hospodar* (The Stone Host).

Although it was as early as 1834 that Prosper Mérimée noted the analogy between Jupiter and Don Juan,² it is essentially only within recent decades that literary scholarship has appreciated the fact that Don Juan is not mere legend. Don Juan, like the gods and heroes of antiquity, is myth. As a mythical hero, Don Juan is neither an historical personage nor a fictitious *dramatis persona* created

¹ Letter to A. Iu. Kryms'kyi, 24 May 1912. Lesia Ukrainka, *Tvory* (Kiev: "Dnipro," 1965), X, 335.

² Prosper Mérimée, "Les Ames du purgatoire," in *Romans et Nouvelles* (Paris: Gallimard), p. 351.

by the genius of a particular individual. As myth, the donjuanesque theme is the product of the collective imagination, the synthesis of ancient legends, tales, and ballads of the supernatural with the more recent tradition of dramatic literature of the Spanish Golden Age. In the course of centuries, Don Juan has become a universal symbol, the embodiment of a basic human drive or aspiration. He represents, as one critic defines it, "the triumph of sensuality."³ And yet, had Don Juan symbolized the principle of sensuality alone, it is doubtful that he would have attracted Lesia Ukrainka with such undeniable force. Indeed, the theme of Don Juan is far from being incongruous with the main thematic currents of Lesia Ukrainka's writing. The Promethean spirit, the myth of titanic struggle and rebellion which pervades her work at every stage, bears a remarkable kinship to the theme of courage, freedom, and defiance of authority so inalienable from the classic conception of Don Juan.

Lesia Ukrainka's preoccupation with the proud, unyielding protagonist may be traced, as Constantine Bida observes, to the years of her youth when she was fascinated by romantic and chivalrous heroes.⁴ This predilection, however, was not without a very significant peculiarity:

It was not . . . the proud and fortunate conqueror who defeated his enemy and thrust a spear in his heart that Lesya favoured. Instead she was captivated by the vanquished knight who, even as he felt the sharp spear of the victor in his heart, refused to give in but proudly cried: "Kill me; I will not surrender!"⁵

It is highly probable that Lesia Ukrainka recognized a strikingly analogical moment in the climax of one of the most grand and impressive of Don Juan versions—the operatic masterpiece of Mozart and Da Ponte—wherein hero, Don Giovanni, perishing in the unearthly grip of the Avenging Statue as the cavernous jaws of Hell gape be-

³. Oscar Mandel (ed.), *The Theatre of Don Juan* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1963), p. 12.

⁴ Constantine Bida, "Life and Work," in *Lesya Ukrainka* (Toronto: University of Toronto Press, 1968), p. 8.

⁵ *Ibid.*

neath him, shouts his defiant "No, no, *chi'io non mi penta!*" ("No, no, I do not repent!"). There is more, much more than unbridled sensuality in a hero who fears no mortal, who invites the dead to sup with him, and who unhesitatingly offers his hand to the Guest of Stone. Lesia Ukrainka became obsessed with this "diabolical and mystical" subject, fascinated by its potentialities, and was in fact determined to bequeath to world literature what she herself described as "nothing more nor less than a Ukrainian version of the universal theme of Don Juan."⁶

Although *The Stone Host* is a work of twentieth-century Modernism, it remains, in terms of Don Juan literature, a "traditional version." It is "traditional" in the sense that it reflects features typical of the Classical period of Don Juan's literary history, a period of some two hundred years' duration beginning with the publication of Tirso de Molina's *El Burlador de Sevilla y convidado de piedra* in 1630 and ending with Aleksandr Pushkin's *Kamennyi gost'* (The Stone Guest) of 1830. The "trademark" of the Classical Don Juan drama may be defined as the thematic dichotomy which separates into the "*burlador* theme" or the theme of the hero's amorous adventures, and the "*convidado* theme"—the theme of the Avenging Statue, of the Guest of Stone. Lesia Ukrainka incorporated these two principal themes albeit in a modernized manner, in her Don Juan version. Thus, the creation of *The Stone Host* was for Lesia Ukrainka an endeavour in mythopoesis, in the re-creation of myth and reminifestation of archetypal patterns in response to the demands and conditions of the contemporary scene.⁷ Well aware of the literary history of Don Juan,⁸ of the many thematic variations and characterological transformations effected in the course of three

⁶ Letter to L. M. Staryts'ka, 1912-1913. Lesia Ukrainka, *op. cit.*, X, 359.

⁷ From the Greek *mythos* "story" and *poiēin* "to make, to create." See Harry Slochower, *Mythopoesis* (Detroit: Wayne State University Press, 1970).

⁸ The two-volume edition of Gendarme de Bévotte's *La Légende de Don Juan*, published in 1911, was in the library of Lesia Ukrainka. See O. Stavyts'kyi, *Lesia Ukrainka* (Kiev: "Dnipro," 1970), p. 198.

centuries of evolution, she doubtlessly felt, as did her contemporary, Arnold Bennett, that "a great established story will stand being retold and . . . continually fascinates the attention of the creative."⁹

From the mythopoeic perspective, Lesia Ukrainka re-creates recognizable and definable archetypes and archetypal patterns in *The Stone Host*. The characters to be considered from the viewpoint of universal archetypology are Don Juan, Donna Anna, the Commander, and Dolores. Sagnarel, the descendant of the ubiquitous and indispensable servant, is traditionally so closely related to his master as to appear as the *alter ego* or the "double" of Don Juan himself.

In the Classical works which have determined and delineated the progress of the myth, Don Juan emerges as the incarnation of that male archetype known as the *Rebel Son*.¹⁰ His important manifestations in Greek myth are Prometheus and Oedipus (in the psychoanalytical, if not in the literary sense), while in Christian culture he is epitomized in the figure of Satan. The Rebel Son archetype is seen to reflect two conflicting tendencies in man: the urge to self-expression and defiance of authority, and the urge to submit to a stronger power. This struggle culminates in the punishment of the Rebel Son and/or in his reconciliation with the power he defies.

In the Don Juan literature of the Classical Age, the hero's urge to self-expression and rebellion against authority is most often manifest in challenging and coveting the power the Father figure over the woman dominated by the Father. Thus, the central episode of the "*burlador* theme" in many a Don Juan version of that period is the seduction of Donna Anna (or her counterpart) and the murder of the Commander, her father. Leporello, in Mozart and Da Ponte's *Don Giovanni*, confirms the relationship between Don Juan's compulsion to possess the woman and

⁹ Preface to Arnold Bennett, *Don Juan de Marana* (London: T. W. Laurie, 1923). The play was written ten years earlier.

¹⁰ Mabel Parker Worthington, "Don Juan: Theme and Development in the Nineteenth Century," Diss. Columbia 1953, p. 19. Worthington's study is one of the very rare examples of the mythological or archetypal approach to Don Juan versions.

to destroy that source of power which dominates the woman he desires. "*Bravo! Due imprese leggiadre! Sforzar la figlia, ed ammazzar il padre!*" he quips ironically, "Bravo! Two charming undertakings! Ravish the daughter and kill the father!" Even in the secondary episodes of seduction Don Juan almost invariably pursues only women pledged to obedience, subservience, or allegiance to some form of male authority, be it father, husband, lover, fiancé, or God.

In *The Stone Host* Lesia Ukrainka deliberately underscores the affinity between Don Juan and the Rebel Son archetype. She writes in an auto-commentary: "I had no intention of adding anything new to the Don Juan type as established in literature, *except to emphasize the anarchism of his nature* [italics not in the original—R.K.]"¹¹ In emphasizing this anarchism, Don Juan becomes the self-styled "knight of freedom" or "champion of free will." Integral to Don Juan's concept of freedom is rebellion and rejection of society and being in turn banished by society. "Believe me Donna Anna," he adjures her, "only he is free from the shackles of society who is cast out by society. And I have forced society to do this."¹² However high-sounding his philosophy, Don Juan's revolt against society is manifested in the same terms as that of the Classical Don Juan, namely in the pursuit of the female and in the clash with the male who represents authority over the female. Thus, we discover from Dolores that Don Juan's banishment by the king was by cause of his duel with a prince of the royal blood over the Infanta. We also learn from Dolores' "catalogue" of Don Juan's conquests that a Gypsy girl rejected the patriarchal authority of the camp-community, the Rabbi's daughter abandoned her father and her faith, the abbess (a bride of Jesus) forsook her monastic vows, the Morisca killed her own brother for Don Juan, and the adulterous alcalde's wife died at the hands of the husband she had deceived with Don Juan. His interaction

¹¹ Letter to O. Iu. Kobylans'ka, 3 May 1913. Lesia Ukrainka, *op. cit.*, X, 386.

¹² The edition of *Kaminnyi hospodar* used in this study is Lesia Ukrainka *Tvory* (Kiev: "Dnipro," 1964), VI, 68-157. The passages rendered in English are in my own translation.

with society is not divergent, but rather circular—"a mutual hunt"—for he must consistently return to society for his self-fulfilment, yet must constantly flee society to escape retribution. Thus, as the drama opens, Don Juan has illegally returned to Seville from exile in order to pursue Donna Sol, a married woman, only to abandon her when his attention is captured by a much greater challenge and reward—Donna Anna.

In *The Stone Host* the Rebel Son manifests his defiance of authority in the desire to destroy the Father figure incarnated in Don Gonzago. The murder of the Commander is a pivotal episode which recurs in virtually every Don Juan version of the Classical period. It is also, more often than not, the transitional motif which marks the passage from the *burlador* theme to the *convivado* theme and provides the motivation and *raison d'être* of the Avenging Statue. The great sin of the Rebel Son incarnate in Don Juan is thus the crime of parricide, for in the primeval reality of the archetypal pattern, Don Juan, like Oedipus, is guilty of the death of his own father. It is noteworthy that in the Classical versions Don Juan's subconscious desire to kill the father is more latent and more subtly expressed. Thus, Don Giovanni of the Mozart-Da Ponte opera actually displays reluctance toward engaging the *Commendatore* in armed combat and justifies his act before Leporello with: "He asked for it, so much the worse for him!" In *The Stone Host* the compulsion to destroy the Father figure is much more intensely depicted. Twice Don Juan and the Commander clash in hostile encounter—once at Anna's masked ball, and again in her boudoir. Having failed on the first occasion (through the timely intervention of Dolores) in a vicious attempt to assassinate Don Gonzago, Don Juan will not allow his rival to escape death a second time. "Now," he says to Donna Anna, "is my chance not to submit to his will," and furiously cuts the Commander down.

It is after the murder of the Father figure that the other principal facet of the conflicting duality in the personality of the Rebel Son archetype—the urge to submit to a stronger power—is raised in relief. In Classical Don

Juan literature this urge is dramatized in the hero offering his hand to the Guest of Stone. Theatrically, the ritual of the taunting the Statue, the invitation to supper and the acceptance of the return invitation (a motif omitted in later versions), serve to intensify the dramatic effect and heighten the climax. At the level of myth, however, the presence of the Statue signifies that Don Juan has not succeeded in his rebellion. The authority the Rebel Son believes to have destroyed in killing the Father remains even after physical death. Recognizing this, Don Juan nevertheless does not flee from a power he well knows to be greater than his own. On the contrary, despite the remonstrances of his terror-stricken servant, he rushes headlong to his rendezvous with the supernatural. It would never occur to Don Juan not to accept the invitation to dine in the tomb or to refuse the handshake with the revenant from beyond the grave. By allowing the Statue that lethal physical contact which means his own destruction, Don Juan demonstrates the desire to expiate his crime through punishment.

In *The Stone Host*, the reconciliation of the Rebel Son with authority is taken to its ultimate degree. This reconciliation is at the same time his punishment. In accepting the symbols of social power, represented in the ritual of donning the cloak and helmet of Don Gonzago, Don Juan proclaims his identity with the Commander. He in fact *becomes* the Commander and in so doing, Don Juan ceases to exist. "Where am I?" he cries as he stares in horror into the mirror. "I am no more...it's he...the man of stone!"

In her treatment of the Commander, Lesia Ukrainka departed from the traditional role and followed the example of Pushkin's *The Stone Guest* which she had under hand at the time she was writing her Don Juan. The Russian poet was the first to alter the paternal-filial relationship between the Commander and Donna Anna to a marital bond. Accordingly, Don Gonzago in *The Stone Host* is no longer the father of Donna Anna but her fiancé and then her husband. By her own avowal, Lesia Ukrainka attempted to break with the traditionally symbolic presentation of

the Commander. She wished to portray him as a "three-dimensional figure, to endow him with "logical conduct and a true 'raison d'être' in the drama."¹³ Despite this intention, however, the Commander remains for the most part a symbol rather than a "flesh and blood" personage. Don Gonzago de Mendoza incarnates the "monolithic, conservative principle" of unwavering adherence to rigid feudal custom and tradition, of oppressive semi-ascetic life and rigorous self-discipline. "Rights without responsibility is but anarchy," is his motto. He is, in contrast to the "knight of freedom," the "knight of duty."

In the context of the archetypal pattern represented in the Don Juan - Donna Anna - Commander triangle Don Gonzago may be regarded as the incarnation of the Father archetype. His conduct in the drama is ever paternalistic and authoritarian. Even physically he is described as being "not very young." Don Juan perceives the Commander not only as the symbol of social authority but even more so, as the power which dominates and monopolizes the woman he desires. Don Juan's hatred and malice are intensified at the masked ball where he not only loses Donna Anna to the victorious Commander, but also painfully feels his social inferiority as an exile deprived of civil rights before Don Gonzago who will not deign to duel with an outlaw. The thirst for revenge for this affront motivates Don Juan's acceptance of his reinstatement as a grandee of Spain gained at the expense of the sacrifices of Dolores.

Lesia Ukrainka did not fail to endow the Commander with an important feature of the mythical Father archetype—the aspiration to rise to the position of supreme power. Although this is not typical of the traditional Commander figure in Don Juan literature, it is on the other hand highly reminiscent of Zeus, whom the Rebel Son Prometheus defied, and who himself had overthrown his father, Chronos, who had in turn usurped the power of his father, Uranos. It is perhaps the subconscious knowledge that Don Gon-

¹³ Letter to O. Iu. Kobylans'ka, 3 May 1913. Lesia Ukrainka, *op. cit.*, X, 386.

zago is not destined to win the throne that motivates the opportunistic actions of Donna Anna in her bid to fulfill her great ambition.

Lesia Ukrainka's portrayal of Donna Anna, from the point of view of archetypology, constitutes a remarkable innovation and signal contribution to the progression of the Don Juan myth. In fact, the principal heroine of *The Stone Host* and the Donna Annas (or their counterparts) in the Classical tradition are so dissimilar that they cannot be regarded as incarnations of the same archetype. The Donna Anna of the Mozart-Da Ponte opera, who epitomizes all her precursors, represents that aspect of the Woman archetype that might be called the Avenging Mother.¹⁴ In the mythologem or archetypal pattern reinterpreted in *Don Giovanni*, the Rebel Son kills the Father and is consequently pursued by the Avenging Mother who seeks his death in retribution. The love she bears Don Giovanni, according to the conception of E. T. A. Hoffmann, is overpowered by the loyalty she feels toward the slain Commander. "She feels," writes Hoffmann, "that only Don Juan's destruction can bring peace to the fears of her tormented soul. Therefore . . . she pursues the traitor herself and regains some calm only after the infernal powers have dragged him to Hell."¹⁵ This destructive and vengeful intention is not characteristic of the Donna Anna Lesia Ukrainka envisioned.

Writing to Ahatanhel Kryms'kyi, Lesia Ukrainka refers to her conception of Donna Anna as a proud, egotistic woman with a divided soul.¹⁶ This psychological dichotomy manifests itself in the conflict of two basic drives: the pursuit of freedom and the lust for power. In her aspiration to be truly truly free, Donna Anna may be regarded as the female counterpart of Don Juan himself and as such, incarnates features of the Rebel Daughter archetype. She, in the early part of the play, is prepared to accept Don Juan's philosophy of freedom, to defy authority by breaking

¹⁴ Worthington, *op. cit.*, pp. 24-25.

¹⁵ E. T. A. Hoffmann, *Poetische Werke* (Berlin: Walter de Gruyter, 1957), I, 86.

¹⁶ Lesia Ukrainka, *op. cit.*, X, 335.

her vows of betrothal, and to cast her ring—the symbol of fidelity and obedience—into the Guadalquivir. It is only after Don Juan's display of weakness in refusing to surrender the ring of Dolores that she realizes the illusory and unrealizable nature of her would-be liberator's credo. It is then that the Rebel Daughter appears in her true image—the archetype of the Fatal Woman.¹⁷

Donna Anna realizes that in her own definition freedom and power are not mutually exclusive, but are possible only under one condition—the attainment of supreme power. This conviction, nourished by her egotism, her ambition for domination, power, superiority over others, render Donna Anna capable of evil. Like Lady Macbeth, with whom the analogy has been drawn,¹⁸ she covets the position of highest authority in the land, the power and majesty of the Spanish throne. This craving, reinforced by the Commander's own ambition to rule, drives Donna Anna to amorality and crime. Although she does not wield the rapier that kills her husband, Donna Anna becomes the conscious accomplice in the act by allowing the actual murderer, Don Juan, to escape.

There is a strong suggestion in *The Stone Host* that at the level of myth Donna Anna desires the death of her husband. In the symbology of her recurring prophetic dream, the Commander is the mountain *which must be conquered* by the knight who would join the princess in the castle on the summit. Don Juan must kill Don Gonzago in order to prove himself worthy of sharing with her the abode of kings, the Escorial. Like the Fatal Woman Clytemnestra who stands over the body of Agamemnon and assures her lover, Aegisthus, "We are lords now. We two will order things well,"¹⁹ the Fatal Woman Donna Anna seduces Don Juan with the vision of the throne: "Yes,

¹⁷ For a discussion of the Fatal Woman in literature, see Mario Praz, *The Romantic Agony* (London: Oxford University Press, 1951).

¹⁸ Ie. Nenadkevych, "Ukrains'ka versia svitovoi temy pro Don Zhuna v istorychno-literaturnii perspektyvi," in Lesia Ukrainka, *Tvory* (New York: Tyshchenko and Bilous, 1954), XI, 32.

¹⁹ Edith Hamilton, *Mythology* (New York: Mentor Books, n.d.) p. 244.

to win a throne! You must take over as your heritage this dream together with the Commander's rank." In the primeval reality of an archetypal pattern, this recalls the ancient custom wherein the wife of the king killed in combat married the victorious rival who, by having proven himself more powerful, claimed the right to replace the dead husband.²⁰ The moment Don Juan accepts this ambition and symbolically proclaims his relationship with the Commander, his own identity is effaced and Don Juan is destroyed. Thus, incarnating the Fatal Woman, Donna Anna is the destructress not only of the Commander and of Don Juan, but also of Dolores who sacrifices herself in vain for his salvation.

Among the most interesting, yet enigmatic of Lesia Ukrainka's characterological creations is the image of Dolores in *The Stone Host*. As one critic has remarked, "She is the only positive figure in the entire drama. There is nothing similar to it in all the world literature on Don Juan."²¹ Nevertheless, for all the originality of Lesia Ukrainka's portrayal of Dolores, the heroine is not entirely without precedent. Her principal precursors in the Classical period are Elvire in Molière's *Don Juan* and Donna Elvira in Mozart and Da Ponte's *Don Giovanni*. The type becomes more prominent in the Romantic stage of the Don Juan theme, wherein the consuming, self-sacrificing love for Don Juan represented in Dolores is also embodied in A. Dumas' Marthe (*Don Juan de Marana*), in José Zorrilla's Doña Inés (*Don Juan Tenorio*), and in A. Tolstoi's Donna Anna (*Don Zhuan*). At the level of myth, her archetype is the *Mater Edax*, the Devouring Mother.²²

In the Mozart-Da Ponte opera, Elvira has been identified as "a female counterpart of Don Giovanni. He wishes to possess all women; she wishes to possess one man—the man who wants to possess all women—but to possess him

²⁰ Worthington, *loc. cit.*

²¹ Ie. Savel'eva, "Obraz Dolores v dramy Lesi Ukrainky 'Kaminnyi hospodar'," in *Lesia Ukrainka — Publikatsii, statti, doslidzhenia* (Kiev: AN URSR, 1960), III, 244.

²² Worthington, *op. cit.*, p. 23.

absolutely."²³ In *The Stone Host*, Dolores is twice referred to as the "Shadow" of Don Juan, evoking the idea that the two constitute an inseparable duo whose fates are closely linked together. There is yet another noteworthy analogy to be made between Elvira and Dolores. Micheline Sauvage has observed that "when Don Juan remains insensitive to the pleadings of Elvira, we know that the hour of his doom is approaching, as if she alone protected him against death, against mythical death, i. e. eternal death."²⁴ Similarly, Ie. Savel'ieva notes that the process of Don Juan's "petrification" begins at the very moment that Dolores, having sacrificed everything, abandons him forever.²⁵

There is, however, an important distinction to be made between the Elvira and Donna Elvira of the Classical period and Lesia Ukrainka's Modernistic conception of Dolores. Although each of the heroines has a *legal* claim upon the hero, being either his wife or his betrothed, it is Dolores alone who is *not* desirous of being the "mate" of Don Juan. The notion of a carnal relationship is totally outside the emotional sphere within which Dolores and Don Juan inter-relate. Thus, the marriage proposed by Don Juan is utterly unthinkable, for it would mean the very destruction of the love which transcends any physical manifestation. Dolores gives up her chastity *for* Don Juan, not *to* Don Juan, for had she succumbed to him, it is she who would be the possessed and not the possessor. Ultimate possession for Dolores is *the possession of Don Juan's soul* for which she exchanges her own soul. As Don Juan symbolically becomes the "physical" Commander, Dolores becomes the "spiritual" Don Juan. By incorporating the soul of the Rebel Son in her own body, by ingesting his spiritual identity, Dolores confirms her relationship to the *Mater Edax* archetype even to a greater degree than did her Classical ancestors.

²³ *Ibid.*

²⁴ M. Sauvage, *Le Cas Don Juan* (Paris: Editions du Seuil, 1953), p. 30.

²⁵ Savel'ieva, *op. cit.*, p. 249.

As we have noted, *The Stone Host* is a mythopoeic work, that is, a modern restating of an old archetypal pattern which is now defined as "the Don Juan myth." Although almost a century separates Lesia Ukrainka's Modernist interpretation of Don Juan from the last Classical works on the theme, there is a strong link between this Ukrainian drama and the great works which gave the myth its most artistically effective and lasting expression. In by-passing the radical transformations that beset the theme during its sojourn in nineteenth-century Romanticism and Realism, Lesia Ukrainka turned to those authors whose masterpieces are in themselves milestones in the progression of the Don Juan myth—Molière, Mozart and Da Ponte, and Pushkin—works which in their turn had incorporated archetypal components of a still earlier mythical account. Combining these with the creative ambience and realities of her own time, Lesia Ukrainka's rendition of the universal theme of Don Juan belongs, as C. A. Manning acknowledges, "among the most striking examples of its kind and shows how a new generation can fill old legends with new thoughts without resorting to arbitrary and disrupting changes."²⁶

Queen's University

²⁶ C. A. Manning, "Lesia Ukrainka and Don Juan," *Modern Languages Quarterly*, XVI (March, 1955), p. 48.

LARISSA M. L. Z. ONYSHKEVYCH

F. KOLESSA'S REISSUED WORKS ON FOLKLORE

F. M. KOLESSA, *Melodiji ukrajins'kyx narodnyx dum*. S. J. Hryca (compiler and author of introductory essay), M. M. Hordijčuk and O. I. Dej, editors. Kiev: Naukova Dumka, 1969. 588 pp. 6,000 copies.

F. M. KOLESSA. *Muzykoznavči praci*. S. J. Hryca (compiler and author of introductory essay), M. M. Hordijčuk O. I. Dej, editors. Kiev: Naukova Dumka, 1970. 592 pp. 1,200 copies.

F. M. KOLESSA. *Fol'klorystyčni praci*. Introduction and preparation by V. A. Juzvenko. O. I. Dej, editor. Kiev: Naukova Dumka, 1970. 414 pp. 1,000 copies.

Filaret Kolessa's (1871-1947) enormous contribution to the study of Ukrainian folklore and prosody was appropriately honored during the centenary of his birth by the publication of three volumes of his works which represent only a portion of this prolific scholar's studies. There were many scholars who were prominent in the same field as Filaret Kolessa. Nevertheless, Kolessa's name stands out among them because of the thoroughness which characterized his pioneering study of Ukrainian *dumy*, Ukrainian folk songs, and the prosody of Taras ševčenko. Most of the material included in the present volumes was published at the beginning of this century and is therefore not easily available now. Thus these new publications, first in a series of Kolessa's

work, are of an immense value and importance, and are indispensable to the serious students of Ukrainian literature or of Slavic folklore.

I

Kolessa's studies of the musical scores of *dumy*, which are included in the volume *Melodiji ukrajins'kyx narodnyx dum*, originally have appeared in volumes XII and XIV of *Materijaly do ukrajins'koji etnologiji* published in 1910 by the Ševčenko Scientific Society in Lviv. Only the last chapter in the present edition ("Varijanty melodij ukrajins'kyx narodnyx dum, jix xarakterystyka i hrupuvannja") was not in the first publication.

Ukrainian *dumy* comprise one of the main aspects of Ukrainian literature of the sixteenth and seventeenth centuries. The term *duma* was first recorded in the Annals of the Polish historian Sarnicki ("Duma About the Strus' Brothers") in 1587. Handwritten compilations of *dumy* were known to exist in the seventeenth century; in 1804 three copies of a collection of *dumy* were published by an unknown collector. Later larger collections of *dumy* were compiled by N. Certeljev (in 1819) and M. Maksymovyč (in 1834 and 1849). Notable studies of this folk epic as well as texts of *dumy* were published by V. Antonovyč and M. Drahomaniv (1874-1875).¹ All the above editions included only the texts of *dumy*; it was only in 1857 that the musical scores were included in a collection edited by M. Markovyč. This approach was then followed by others, including the Ukrainian composer Mykola Lysenko who compiled and edited a collection of texts and music of *dumy* in 1888. Nevertheless, none of the above were able to analyze thoroughly the two basic and interdependent elements of *dumy* — the text and the music. However Kolessa's training in literature and linguistics, as well as in music, provided him with the necessary skill and competence to study *dumy* in their dual aspects simultaneously.

¹ V. Antonovyč i M. Dragomanov. *Istoričeskija pesni malorusskago naroda, s objasnenijami*. (Kiev: 1874 vol. I, 1875 vol. II.)

The poetess Lesja Ukrajinca and her husband Klymentij Kvitka were aware of Kolessa's qualifications and his interest and work in folklore; they anonymously contributed funds to finance a thorough scholarly study of *dumy* by F. Kolessa.² They were aware of the significance of this folk epic, and of the fact that professional performers of *dumy*, the *kobzars*, were dying out. On May 16th, 1908, K. Kvitka wrote to F. Kolessa: "I took all possible measures for this purpose and I have not found another person who could take down the musical recordings of the *kobzar dumy*; thus these melodies shall be recorded either by you or by no one else."³ The czarist police restricted Kolessa (who came from western Ukraine for the purpose of collecting *dumy*) to the Poltava region only. Nevertheless, Lesja Ukrajinca supplemented his study and supplied him with phonograph recordings of *dumy* made by *kobzars* from other regions. Thus Kolessa obtained *dumy* performed by *kobzars* from the Poltava and Xarkiv schools. He also recorded numerous variations, in terms of text and music, from each of the fifteen performers. The resulting material was quite satisfactory for a thorough analysis of the *dumy*; when F. Kolessa presented this study at the Third International Congress of Musical Arts in Vienna (in 1909)—it was welcomed with immense enthusiasm.

Kolessa stressed the importance of studying textual and musical variations, as well as territorial; he even took account of the performers' life and environment. As some scholars did before him, Kolessa grouped *dumy* according to the thematic period of their origin: a) early *dumy* (from the end of the sixteenth century): which describe the wars with Tatars and Turks, and kozaks in captivity; b) *dumy* from 1648 and later, which depict Xmel'nyc'kyj's battles with the Poles. The first group he treated as a

² Details of L. Ukrajinca's discussion of the publication of *dumy* are found in her letter of Sept. 21, 1908 to the Ševčenko Scientific Society in Lviv. Ol'ha Kosač-Kryvynjuk. *Lesja Ukrajinca: Xronolohia žyttja i tvorčosty*. (New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1970), p. 820.

³ Hryca, S. *Filaret Myxajlovyč Kolessa*. (Kiev: Deržavne vydavnytvo obrazotvorčoho mystectva i muzyčnoji literatury URSR, 1962), p. 38.

typical epic, while the second one he classified as possessing a joyous coloration, which was due to Xmel'nyč'kyj's victories. Between the *dumy* from these two periods Kolessa found a definite similarity in terms of versification and musical structure; the main difference was in the textual approach and in some emotional intensity. Kolessa's dating of the earlier period of *dumy* is disputed. For example, P. Capenko considers that *dumy* must have existed prior to the middle of the sixteenth century, perhaps even before the formation of the Zaporožian Sič in 1552.⁴

Filaret Kolessa upheld the theory that *dumy* were created by Ukrainian kozaks, thus he admitted very little influence of the Ukrainian literary verses on *dumy*. But Soviet editors of this volume, as well as other authors elsewhere, usually note, that Kolessa was too eager in his interpretation of the Ukrainian kozak movement, while not comprehending the social class content in it. In the interpretation of the line of development of the *dumy* epos Kolessa claimed that it was derived from the early Ukrainian laments; the common features in this respect were in the emotional coloration, musical structure and thematic contents. As M. Maksymovyč and M. Drahomaniv did earlier, Kolessa stressed the similarity between *dumy* and the epic *Slovo o polku Ihorevi*. He considered that only by means of analogy with *dumy* could one explain the poetic form of *Slovo*. Kolessa wrote: "This monument has the meaning of a historical document, which shows that already in the eleventh and twelfth centuries, among the knight-hood "*družyny*" and on the princely estates, there bloomed in Ukraine a heroic poetry, and its representatives, the professional singers, recited epic songs, improvising on the accompaniment of a many-stringed instrument". (p. 76) Since his reasoning and illustration was quite apparent, it was not often disputed. But some of the theories on the early poetry, which Kolessa considered as "Ukrainian folk poetry of the pre-Tatar era", are not appreciated even by the editors of the volume discussed. S. Hryca comments,

⁴ Capenko, I. P. *Pytannja rozvytku herojičnogo eposu szidnyx slovjan*. (Kiev: Vyd. Akademiji Nauk Ukr. RSR, 1959), p. 111.

that the above statement "reflected the author's misconception of the historical role of the Kievan Rus' as the cradle of the brotherly eastern Slavic peoples."⁵ Nevertheless, while Kolessa considered *Slovo* and the "pre-Tatar era" folk poetry as Ukrainian—he called *bylyny* only Russian (while D. Čyževsky, as well as many other scholars, ascribes them to Ukrainian literature of the twelfth to thirteenth centuries, and call them '*staryny*').

Melodies of the *dumy* recitative were not fixed, since music usually followed the syntactical structure. This provided one of the major differences between *dumy* and Ukrainian folk songs. In *dumy*, Kolessa claimed, the textual content was much better illustrated by means of the melody, than it was possible in folk songs. In *dumy* the grammatical stresses always remained regular—"thus the rhythmic form of the musical phrases depends on the order of syllables and stresses." (p. 34)

Filaret Kolessa was aware of all the drawbacks of being a pioneer in the scholarly study of *dumy* and Ukrainian folk songs. In his letter to Ivan Franko in 1905), referring to his own work "Rhythmic structure of Ukrainian folksongs", he asked the poet to forgive the work's shortcomings, since "in our scholarly publications this is the first study which presents a complete review of Ukrainian folk rhythmic structure, and of other Slavs, in relation to the development of literary versification."⁶

Kolessa's contribution to the study of *dumy* is definitely his greatest achievement. While the studies of the prosody of Franko or Ševčenko may well be performed even now by a qualified scholar, as far as *dumy* were concerned at the turn of this century it was the last chance to record *dumy* as an oral tradition from professional *kobzars*. Kolessa utilized this opportunity to the fullest, and left for us undisputably the most thorough study of *dumy*, or perhaps even of a Slavic folk epic, taking into account both the text and the musical aspect.

⁵ Hryca, S. J. "Muzyčno-fol'klorystyčna dijāl'nist' F. M. Kolessy (1871-1947)." *Narodna tvorčist' ta etnohrafia*, 1957, vol. 1, p. 39.

⁶ Hryca, S. *Filaret Myxajlovyč Kolessa*, op. cit. pp. 29-30.

Students of Slavic folklore often compare *dumy* to Serbo-Croatian heroic songs; Kolessa admitted the existence of some similarity in terms of music only. The existence of Serbian songs was known in Western Europe already in the middle of the eighteenth century (collections by A. Kačić in 1757 in German, by Alberto Fortes in 1771 in Italian). But the Ukrainian *dumy* were first translated into a West European language and published probably only in 1845 by F. Bodenstadt, in German. Later collections of *dumy* appeared by Talvj in German, English and French, and by A. Chodko in 1879 in French.

What Kolessa meant to the study of Ukrainian *dumy*, Milman Parry was to Serbian heroic songs.⁷ In the nineteen-thirties, during his several trips to Serbia, M. Parry was working on a grant and had far superior technical possibilities for phonographic recording than Kolessa did a few decades earlier. M. Parry, and his collaborator A. B. Lord, followed an approach similar to Kolessa's: they recorded variants from one and from numerous other singers, they looked for common patterns and individual variations. M. Parry lacked the musical training (and a thorough knowledge of the language) and experience of Filaret Kolessa, thus G. Herzog and later Béla Bartók were engaged to write the musical transcription of the recorded songs, while A. B. Lord translated them into English. In this comparison we can see the uniqueness of Kolessa's position: he himself was able to comprehend and analyze simultaneously both the literary and the musical aspects. Béla Bartók was for many years in close touch with Filaret Kolessa, whom he greatly respected,⁸ knew all his major works, and thus must have known about his study on *dumy* and the method used by Kolessa. We don't know whether Parry or Lord knew of Kolessa's study. Perhaps even

⁷ *Serbocroatian Heroic Songs*. Collected by Milman Parry, edited and translated by Albert Bates Lord. (Cambridge and Belgrade: The Harvard Univ. Press and the Serbian Academy of Sciences, 1954).

⁸ At the 1930 International Congress of Musical Arts, Béla Bartók initiated a standing ovation for Filaret Kolessa — "in honor of one of the greatest Slavic ethnographers". F. M. Kolessa, *Muzykoznavči praci*, 1970, p. 3.

Roman Jakobson was not aware of it; in the introduction to Parry's collection of Serbian songs, he considers it unique "not only in the number of verses and of songs collected and the length of some of these songs, but also, primarily, in the diversity of the investigation and in the accuracy and refinement of the methods used"⁹). Thus one feels that perhaps it is time for Kolessa's work on *dumy* to be translated into English, since from 1949 only Marie Scherrer's *Les Dumy Ukrainiennes* was the one major work published on this subject in other than Ukrainian or Russian. The need for a translation is desirable, since the 1969 publication from Kiev (printed in 6,000 copies) is almost unavailable in Ukraine even to scholars and musicians.

II

The collection of Filaret Kolessa's musicological studies was also prepared by Sofija Hryca. In it she points out some of Kolessa's views which she calls "erroneous", i. e., they were not in line with the socialist approach. She criticizes Kolessa for appreciating individual artistic contributions: "he overestimated the role of talented individuals and did not satisfactorily show their work in the collective tradition." (p. 5)

This volume contains a major theoretical study of the rhythmic structure of Ukrainian folk songs, which Kolessa compares to literary verses, and to Serbian and Russian folk songs in terms of the musical and syntactical structure. There are also fourteen articles on such subjects as the recitative in Ukrainian folk poetry, folk songs of various Ukrainian regions, five articles on the composer Mykola Lysenko, and a few book reviews. All the above studies and articles (except one short one) have been published before either in Ukrainian, Polish, German or Czech, and are presented here in Ukrainian. Sofija Hryca supplies numerous annotations to the above articles; she often explains some of Kolessa's statements, or sub-

⁹ *Serbocroatian Heroic Songs*. op. cit. p. xi.

jects them to criticism in order to bring them in line with Marxist teachings. For example, on p. 146 Kolessa stated that in the thirteenth century there was an evident downfall of Ukrainian folk poetry. But S. Hryca comments that this was not Kolessa's actual opinion on the folklore process, since in other places he expressed it correctly "from the point of view of various genres of folk creativity". (p. 574). There are quite a few "corrections", comments and "explanations" of this type. But perhaps one should be thankful that they were at least given at the end of the book, and that the text was allowed to remain mostly as in the original.

III

Fol'klorystyčni praci, which was compiled by V. A. Juzvenko, follows a similar approach in terms of comments as that in the first two volumes. The compiler also points out that in Soviet terminology the term "folklore" is applied to folk poetry or oral tradition, while the study of this field is called "fol'klorystyka". (p. 403). Kolessa used the term "folklore" in the Western tradition, which includes folk poetry and oral traditions, as well as their scientific and comparative study.

This volume contains nine articles on Ukrainian folklore, on folklore elements in the poetry of Taras ševčenko, Ivan Franko and Markijan šaškevyč; there are also eight book reviews here. All these works have been published before. In the numerous articles in this collection Kolessa discusses various aspects of Ukrainian folk songs. One unusual and quite outstanding study analyzes sixty-seven variations of a ballad about "dočka-ptáška" (a daughter-birdie) in Ukrainian, Byelorussian, Polish, Russian, Slovak and Czech poetry. The major work in this volume is entitled "Studies of the prosody of T. ševčenko's works". In this version it contains 154 pages; for reasons unknown, this is the only work which is presented in an abridged version. Kolessa's study of ševčenko's versification is one of the most thorough and basic ones in the field, and many

scholars rely on Kolessa's analysis and classification.¹⁰ As far as the editorial position is concerned, the compiler is quite frank in her preface, where she again reminds the readers that "Marxist approach to the study of the creative process of folklore is based on the ability to analyze dialectically the unity of the individual and the collective creativity, the unity in which the collective creativity stands out in the first place." (p. 7) She points out, that F. Kolessa did not always comprehend this process when stressing the creativity of a strong individual, but Kolessa "gradually was getting closer to the proper understanding". (p. 8) Kolessa also stressed that although the influence of folk songs is quite noticeable in Ševčenko's works, they are not the dominant factor: "greater part of the poetical works of Ševčenko does not show any ties to folk songs and rises above their level by means of its content, ideological background and appropriately chosen expressions. Here belong the most valuable, most subtle lyrical poems of Ševčenko, structured in the four footed iamb, written mostly during his arrest and exile . . ." (p. 266). He claims, that Ševčenko formed his own style, in which "the breath of folk poetry and its artistic means are noted only as one factor in a very complicated and original whole." (p. 326).

In the above mentioned study on Ševčenko (published in 1939) Kolessa criticized Soviet writers and scholars of the twenties and thirties, who tried to explain even Ševčenko's rhyme and rhythm by means of the socialist principle, and who "tried to minimize the undisputed and very strong influence of Ukrainian romanticism on the early works of Ševčenko, since they considered that the

¹⁰ Some also disagree with him. E. g. Ihor Kačurov's'kyj takes a stand against the "kolomyjka" classification of the 4+4+6 rhythm in verses: "Ševčenko himself was a prophet, and his verse (is called) *kolomyjka*. How can one connect a prophet with a *kolomyjka* . . .?" Kačurov's'kyj probably considers "kolomyjka" quite frivolous, and not as a strictly rhythmical identification. Nevertheless, F. Kolessa explains in detail in what instance the *kolomyjka* pattern does apply, and where it does not exactly fit the pattern of Ševčenko's poetry. Ihor Kačurov's'kyj. *Strofika*. (Munich: The Myxajlo Orest Institute of Literature, 1967), p. 307.

representatives of this movement stood for a 'bourgeois' ideology'." (p. 270). Kolessa stressed that Ševčenko did not use the meter and rhyme of folks songs—but not for any reasons of class motivations. To this statement the editor comments again, in the appendix (p. 406), that after all, Kolessa had some "ideological shortcomings", although later in an article on the centenary of his birth, S. Hryca wrote that the innovations which F. Kolessa introduced in terms of his research method, were due to his "materialistic ideology, which demonstrated a solidarity with the revolutionary-democratic directions in the scholarly work of the day".

IV

Without a prolonged research, it would be a rather difficult undertaking to check all the articles printed in these three volumes, and compare them word by word to the texts of the first publications. Although the editors have kept the original texts of F. Kolessa's writings, and have changed only the orthography, while the musical score in these volumes is supposed to have been photographed from the original editions—nevertheless, one does notice a few variations. After all, in all three volumes the code of the Soviet censor does appear on the second page.

In the changes which I was able to trace in the volume on *dumy*, a rather pedantic performance of the editor and compiler is seen. Where Kolessa originally left out first name initials—the editors supplied them here (e. g. 76)¹². Also in bibliographical quotations, where Kolessa quoted a title in Russian, he presented the Ukrainian author's name in Ukrainian; in the present edition the editors kept the author and title uniformly in Russian. On the other hand, where Kolessa referred to someone by title (as to "Dr." Ivan Kolessa, p. 69)—the editors left this

¹² V. and M. were added to the names of Antonovyč and Draho-manov, respectively.

Kolessa, Filjaret. "Melodiji Ukrajin's'kyx narodnyx dum." *Materialijaly do ukrajins'koji etnologiji*. (Lviv: Etnografična komisija Naukovoho Tovarystva im. T. Ševčenka. 1910, vol. XIII, p. LII).

out.¹³ Where in the original Kolessa wrote “v Moskovščyni”¹⁴, it is now changed to “v Rosiji” (p. 13). In one case the author explained that the Russian way of making a pause within a word (when singing) was for Ukrainian folk songs “zovsim čuža” (completely foreign)¹⁵, the present edition has instead the term changed to “ne vlastyva” (not typical) (p. 48).

V

Despite the shortcomings in the editors' and compilers' approach (where they attempted to present Filaret Kolessa's works in agreement with the Marxist philosophy)¹⁶ —all three volumes are fundamental for the study of Ukrainian folklore and prosody. In 1972 a fourth volume in the series of Kolessa's works was published.¹⁷ It represents some of his own compositions; the major part of the book consists of Filaret Kolessa's arrangements of Ukrainian folk songs for a mixed, women's or men's choir. It contains several *ščedrivky*, *obžynky* songs and *hahilky*; some folksongs are grouped according to the region of their origin (e.g. Subcarpathian Ukraine, Southern Subcarpathia, Volyn, etc.), and the supplied texts retain some of their original dialects. Many of these arrangements are published in this volume for the first time. A separate section contains Kolessa's own compositions for choirs written to the poems by T. Ševčenko, B. Lepkyj, O. Makovej, V. Ščurat, O. Oles' and O. Duxnovyč.

The publication of these volumes, especially the first three, represents also a proper initiation of the commemoration of F. Kolessa's centenary. On the UNESCO list for honoring eight famous people in 1971, Filaret Kolessa's

¹³ *Ibid.*, p. XLV.

¹⁴ *Ibid.*, p. XXXVIII.

¹⁵ *Ibid.*, p. XXI.

¹⁶ In the volume on *dumy*, on the first page of the introductory essay S. Hryca includes a quotation by Lenin, and on the next page one by Hegel — a ritual which is still employed in most Ukrainian Soviet scholarly publications.

¹⁷ F. M. Kolessa. *Muzyčni tvory*. S. J. Hryca, editor. M. F. Kolessa, compiler. (Kiev: Naukova Dumka, 1972). 456 pp. 3000 copies.

name was included among those of three other Ukrainians: Lesja Ukrajinka, Hryhorij Skovoroda and Vasyľ Stefanyk. The Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, by decree #265 of September 10th, 1970 (signed by B. Paton, President, and I. Poxodnja for the General Secretary) resolved to commemorate F. Kolessa in 1971 by publishing articles about his works, holding scholarly conferences in his honor, etc. Out of eleven projects which were planned, almost half have already been fulfilled. In the village of Xodovyči (near Stryj) where the scholar grew up, a memorial plaque was attached to the school building by the composer Kos-Anatol's'kyj, who headed the Republican Commemorative Committee. In the city of Stryj, another plaque was attached to the building of the secondary school which F. Kolessa attended; a concert in his honor took place there. In Lviv a street was renamed to Kolessa's name. A cacheted envelope with his portrait was released, but the stamp which was planned has not. Several radio and TV programs from Kiev, Lviv and Moscow were broadcast. A concert was held in Lviv (on June 18th, 1971) and a scholarly conference on June 19th, 1971.¹⁸

Now it remains to be seen if the other volumes of Kolessa's works shall follow the four released so far. We are aware of the fact, that neither of the reviewed volumes contains, for example, Filaret Kolessa's unpublished work "History of Ukrainian Ethnography". It is a large essay "in which the development of Ukrainian folklore studies of the early nineteenth century and the first half of the twentieth century is shown . . ." writes S. Hryca. But later she comments, that "certain claims of this unpublished work do not quite correctly show the essence of specific events, and they demand a re-evaluation."¹⁹ From another source it is known, that the third chapter of this study is devoted to "historical testimony about Ukrainian folk

¹⁸ At the Jubilee Scholarly Conference twelve papers were presented about Kolessa's contributions: by his son and daughter (both musicians), by the two compilers of the volumes discussed above, and by other scholars of folklore and music.

¹⁹ Hryca, S. J. *Muzyčno-fol'klorystyčna dijāl'nist' F. M. Kolesy. Narodna tvorčist' ta etnohrafija*. 1957, vol. 1. p. 47.

poetry and the folk singers of the princely era.”²⁰ One can only hope, that the above study and other works by Filaret Kolessa will be also published and thus be made available to the students and scholars of Ukrainian and Slavic folklore.

Rutgers University

²⁰ Hryca, S. *Filaret Myxajlovyč Kolessa* op. cit. p. 103.

В. Г. КОРОЛЕНКО (1853-1921)

(Матеріяли до біографії)

Цього року, 25 грудня, минає 55 років з дня смерти одного з найвидатніших письменників-гуманістів кінця XIX і поч. XX ст. — Володимира Галактіоновича Короленка. Родився в Житомирі в українсько-польській родині (мати полька). За участь в студентському революційному русі був засланий в Сибір. На засланні почалась його літературна діяльність. Писав він російською мовою. Проте, як і цілий ряд інших російських письменників українського походження,¹ Короленко належав до т. зв. „української школи” в російській літературі, творчість якої була насичена українською тематикою.

Короленко був багатогранним письменником і публіцистом. Все своє життя і всю літературну творчість він присвятив обороні покривджених. Був він великим пропагатором свободи в усіх проявах людського життя. Літературна спадщина його — це правдива картина тогочасної дійсності в російській імперії, а одночасно — нещадна критика її бюрократично-поліційної системи.

Короленко ніколи не цурався свого українського походження (свою національність він ототожнював з національністю свого батька), він любив український нарід та його культуру; стояв в обороні його національних інтересів. Його літературна творчість у великій мірі виповне-

¹ Більш визначні серед них були: І. Богданович (1743—1802), В. Капніст (1756—1823), В. Наріжний (1780—1825), М. Гоголь (1809—1852), Г. Данилевський (1829—1890), Г. Мачтет (1852—1901), Д. Мордовцев-Мордовцев (1830—1905), Г. Потапенко (1856—1929).

на українським змістом. Одначе ця творчість, оскільки вона вся російською мовою, за виключенням деяких перекладів, залишилась маловідомою українському читачеві, зокрема українцям поза межами батьківщини. До цієї малообізнаності спричинилась також і та частина української інтелігенції, яка не вглиблюючись в специфічні обставини життя письменника, вимагала від нього повної відданості українському патріотизмові.

Пропонована стаття має на меті хоч коротко, але, по можливості, об'єктивно насвітлити його життєвий шлях та літературну творчість, зокрема її українську тематику. Стаття складається з наступних частин: 1. Дитячі й студентські роки (1853-1879); 2. Літературна діяльність (1879-1921); 3. В. Короленко в світлі критиків; 4. Хронологічний список творів В. Короленка з українською тематикою; 5. Бібліографія.

1. ДИТЯЧІ Й СТУДЕНТСЬКІ РОКИ (1853-1879)

У російській літературі ХІХ століття, мабуть, не знайдеться іншого письменника, літературна творчість якого була б так тісно пов'язана з його особистим життям, як у В. Короленка. Біограф Короленка Ф. Батюшков каже, що „у Короленкові майже не можливо відділити письменника і людину через велику суб'єктивність способів його творчості...”² Подібно висловлюється про Короленка літературознавець А. Лаврецький, кажучи, що „Письменник, публіцист і громадський діяч, Короленко являє собою настільки цілісне явище, що не можливо зрозуміти ні одного з цих аспектів його різносторонньої особистості без їхнього зв'язку.”³

Літературний критик і близький співробітник Короленка в редактуванні журналу *Русское богатство* А. Горнфельд так висловився про його творчість: „Найкращий твір — він самий, його життя, його істота”.⁴

² Ф. Д. Батюшков. „Владимир Галактионович Короленко”. (*История русской литературы XIX в.* Под ред. Д. Н. Овсянко-Куликовского. Москва, „Мир”, 1911, том 5, стр. 171).

³ А. Лаврецький. „Короленко”. (*Литературная энциклопедия.* Москва, Изд. Комм. Академии, 1929 — том 5, стр. 488).

⁴ А. Г. Горнфельд. „В. Г. Короленко”. (*Памяти Вл. Г. Короленко.* Под ред. В. А. Мясотина. Москва, „Задруга”, 1922, стр. 32). Переклад цитат мій — І. М.

Тому для глибшого зрозуміння будь-якого твору В. Короленка необхідним є ознайомлення з його особистим життям, що стосується до періоду написання даного твору.

Найкращим і найавтентичнішим документом про Короленка є його власна *Історія мого сучасника*,⁵ яка починає його життєпис від дитинства й доводить до 1885 року, коли він повернувся з сибірського заслання до Нижнього Новгороду, де одружився та прожив одинадцять років. Цей незакінчений твір, який Короленко почав писати в 1905 році й продовжував аж до смерти (1921 року), вийшов у чотирьох частинах.⁶

Хоч у передмові до першої частини цього твору автор застерігається, що це не біографія та що він не дбав про повноту біографічних відомостей, проте майже всі його біографи черпали інформації про нього саме з цього твору від часу появи його в пресі.

Згодом виявилось, що Короленко написав був багато більше біографічних заміток на замовлення різних видавництв ще до появи першої частини *Історії мого сучасника* (1906 р. в журналі „Русское богатство”, редактором якого був сам Короленко — І. М.). Однак жодну з них не пропустила цензура й вони побачили світ пізніше, а деякі аж після смерти автора. На жаль, у жодній з автобіографій Короленка, ані в інших монографічних працях про нього, не приділено належної уваги саме періодові формування його характеру та світогляду, тобто шкільних та гімназійних років, а цей період позначився на всьому його житті та вплинув на його літературну творчість з її різноманітною тематикою та ідейним змістом. Зробив це Короленко сам в першій частині *Історії мого сучасника*, яка охоплює період його дитинства та юности, на батьківщині — Волині. Аналіз цього періоду

⁵ В. Г. Короленко. *Історія мого сучасника*. Переклад з російської Й. Багмута. (Короленко, В. Г. *Твори в чотирьох томах*. Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літератури, 1953—54. том 3—4).

⁶ Продовження *Історії мого сучасника* завершила на початку 30-х років старша донька Короленка, Софія, на основі його чорновиків та записних книжок. Ці праці вийшли друком пізніше. (С. В. Короленко. *Десять лет в провинции* (1885—1896). Ижевск, Изд-во „Удмуртия”, 1966; *Книга об отце* (1896—1921). Ижевск, „Удмуртия”, 1968.

дає відповідь на багато загадкових питань, що стосуються й особи письменника, і його літературних надбань.

У найбільшій своїй біографії⁷ Короленко так говорить про себе:

„Народився я в 1853 році (15-го липня — І. М.), в Житомирі, губерніяльним місті Волинської губернії... Сільське населення в ньому — малороси (українці — І.М.); поміщики і взагалі середній стан у більшій мірі поляки, з домішкою російських урядовців; нарешті в містах багато євреїв. Родина моїх батьків була міщана. Мати — полька, дочка орендаря (посесора). Батько⁸ — малорос з походження, дворянин Полтавської губернії. Дід мій по батькові був уже чиновником, начальником митниці в Радзивілові, але прадід, наскільки мені відомо, був якимсь козацьким старшиною, що походив (зі слів батька) із Запоріжжя. В родині мого діда-урядовця розмовляли не інакше, як по-малоруськи. Ми з дитинства знали три мови: польську, російську та малоруську... Батько мій був повітовим суддею... Це була людина непідкупної чесноти та дуже гуманна...

Доповнюючі дані до цього знаходимо в його *Історії мого сугасника*,⁹ де він каже, що „за сімейним переказом рід наш ішов від якогось миргородського полковника, що дістав від польських королів гербове дворянство”. (стор. 16). Як доказ цього в родині збереглася також своєрідна печатка з „гербом”, на якій був зображений човен з двома собачими головами на носі й кормі із зубчастою вежею посередині. Називалась „ця штука по-польськи: „Korab z Łodzią” (ковчег і човен).”¹⁰ Далі Короленко ка-

⁷ В. Г. Короленко. *Неопублікована автобіографія В. Г. Короленко*. Под ред. А. В. Храбровицького. (Академія наук СРСР. Відділення літератури і мови. *Известия*, том XVI, вип. 1, стр. 73). Переклад мій — І. М.

⁸ Батько В. Короленка, Галактіон Афанасійович (1810—1868) православний; мати, Євеліна Йосифівна (1833—1903) — римо-католичка. Діти хрещені у батьковій вірі. В родині існувала повна релігійна толерантність.

⁹ В. Г. Короленко. *Твори...*, цит. праця, том 3. Цитати з зазначенням у дужках числа сторінки стосуються лише цього твору.

¹⁰ З. Бараньскі на основі *Польської шляхетської енциклопедії*, том 2, стор. 283, твердить, що „Ród Korolenków miał prawo pieczętować się jednym z najstarszych herbów polskich „Korab z Łodzią.” (Zbigniew Barański. „Włodzimierz Korolenko i literatura polska”. *Slavia orientalis*, 1959, №2 - 3, s. 6.)

же, що його прадід, зі слів батька, був полковим писарем, дід — російським чиновником, як і батько.

Із приміток до твору довідуємося, що не тільки мати Короленка була полькою, але й тато його був напів поляком, бо батько його батька, Афанасій Яковлевич (1787-1860) був жонатий з полькою Єввою Мальською — бабою Володимира по батькові. (стор. 670).

Короленко пам'ятає себе з дитинства, коли йому мав іти другий рік. Він ріс здоровим, був дуже чутливим і пам'ятливим. Часто зачаровувався шумом лісу, зірками, заслуговувався в страшні казки, які розповідала дітям нянька Ганнуса та куховарка Будзинська. Хоч у родині батьки розмовляли з дітьми польською мовою, проте прислуга, яку мав батько Короленка, як суддя, говорила по-українському. Українська мова була другою, яку чули діти від прислуги та на вулиці.

Про знання мов Короленко згадує, що

... В перші роки мого дитинства в нашій сім'ї польська мова панувала, але поряд з нею я чув ще дві: російську й малоросійську. Першу молитву я знав по-польськи й по-слов'янськи, з сильними перекрученнями на малоросійський лад. Чисту російську мову я чув від батькових сестер, але вони приїжджали до нас рідко. (стор. 95).

Оскільки в родині спочатку була польська мова, то й читати навчився Короленко спочатку по-польськи. Першою книжкою, яку він прочитав, була повість польського письменника Йосифа Корженіовського *Хомка з Сандомира*, про яку Короленко зберіг добрий спогад, а заодно й про польську літературу того часу. Першою школою для шестирічного Володимира був „маленький польський пансіон пані Окрашевської” в Житомирі. В цьому пансіоні, крім польської мови, навчали також мови французької. Згодом його перевели до більшого пансіону, пана Рихлінського, (далекого родича по матері), де було більше вчителів і більше навчальних предметів. Учителі були різних національностей: поляки, українці, німці, французи. Тут Короленко вперше почав вивчати російську мову.

Першу театральну виставу Короленко теж відвідав польську, під назвою *Урсула, або Зігізмунд III*, — історичну драму, в якій на сцені він уперше побачив прекрасне історичне минуле Польщі — шляхту та козацьких ватажків. Він пригадує, як його дитяче серце запалало незбагненим почуттям лицарства, та що ця драма вдарила в його „голову, як міцне вино, оп'янінням романтизму...” А далі каже:

Коли б у той час хто-небудь розкрив мою дитячу душу, щоб визначити по ній ознаки національності, то, мабуть, він вирішив би, що я зародок польського шляхтича вісімнадцятого століття, громадянин романтичної старої Польщі, з її безмежним свавіллям, хоробрістю, пригодами, блиском, дзвоном чаш і шабель. І, мабуть, він був би правий. (стор. 97-98).

Хоч польські театри в Житомирі скоро замовкли, проте минуле старої романтичної Польщі все ще залишалося в душі Короленка. Він не раз, граючись з братом, пробував наслідувати польських лицарів, або козацьких ватажків. Одначе захоплення романтикою минулого зустрічалося з реальністю сучасного життя і скоро Короленко з сумом відчув, що минуле батьківщини його матері, колись блискуче, шумне та привабливе відходило назавжди, залишаючи за собою останні відблиски слави.

Серед народу поширювалося знаменне „Щось буде”,¹¹ що віщувало скоре скасування кріпацтва. Розносились чутки

... про „золоті грамоти”, про те, що мужики не хочуть більше бути панськими, що Кармелюк повернувся з Сибіру, виріже всіх панів по селах і піде з мужиками на місто. Невідома країна за межами міста уявлялася після цих розповідей темною, загрозливою, освітленою червоними загравами пожеж... (стор. 75).

¹¹ Вираз „Щось буде” був на устах українських селян-кріпаків, як своєрідне віщування, що поширювалося напередодні скасування кріпацтва (1861 року). Цим чуткам та подіям, які породжували їх, Короленко присвятив восьмий розділ своєї *Історії мого сучасника* під назвою „Щось буде”. (стор. 62—75).

„Щось буде” було надруковане ще в 1892 році, як частина іншого незакінченого оповідання — *На світанку*. Пізніше дещо в скороченні ввійшло до *Історії мого сучасника*, кн. 1, розділ VIII.

Все було в напруженні, скасування кріпацтва хвилювало багатьох. Це була велика й складна проблема: селянство чекало реформи, хотіло звільнитися від кріпацької залежності; натомість пани були стурбовані, бо це позбавило б їх дармової праці. Не без причин польський національно-революційний рух на початку 60-х років мав серед своїх прихильників найбільш завзятих учасників повстання 1863 року саме польську шляхту, якій кріпацька реформа приносила руїну їхніх замків. Зі свого боку російський уряд, закріплюючи свої позиції на території недавно розпарцельованої Польщі, переслідував польські національні тенденції. Це особливо відчувалося на Волині, де пануючою клясою була переважно польська шляхта, а її противником — українське селянство, яке воліло нові пореформні порядки, аніж давньо-польські.

Розуміли це й батьки Короленка. До 1861 року, коли Володимирові було вісім років, в родині Короленків панувала тільки польська мова. Це було саме напередодні польського повстання. Часи були неспокойні й багатьох підозрівалось у симпатіях до польських революційних рухів. Оскільки в родині Короленків розговірною мовою була мова польська, то ця родина була теж на списку „ополячених” і батько, як російський урядовець, очевидно, боявся за свою посаду. Одного дня він скликав усю родину й заявив категорично:

— Слухайте, діти, ви — росіяни і з цього дня повинні говорити по-російськи.

Після цього вперше у нашій „ополяченій” сім’ї зазвучала повсякденна російська мова. Ми прийняли цю реформу досить безтурботно . . . (стор. 98).

Навесні 1863 року почалося польське повстання, яке захопило й західні землі України. Майже вся польська молодь пішла до лісу, в партизани. В родині Короленків ішов спір „хто-за-кого”. Батько, як російський службовець, був проти повстання, а мати й діти (в тому числі й Володимир) співчували полякам. Вся рідня по матері була по стороні Польщі.

У молодого Володимира відбувається трагічне роздвоєння душі. Одначе він дуже любить маму та ходить

з нею, всупереч порад батька, до костьолу молитися за долю Польщі. Одного разу в костьолі почався спонтанний патріотичний спів, під час якого, пригадує він, хтось несподівано крикнув: „Козаки!” (донські — І.М.) і в тій хвили їм у привиділась, як реальність, така картина:

... Козаки! Вони вриваються в костьол. Біля вівтаря на підвищенні стоїть священник, біля його ніг жінки і серед них моя мати. Козаки шикуються в ряд і ціляться... Але в цей час маленький хлопчик вибігає на східці і, розстібаючи на грудях свій козакин, говорить гучним голосом:

— Стріляйте в мене... Я — православний, але я не хочу, щоб зневажали віру моєї матері... (стор. 103).

Насправді козаки не стріляли. Вони заборонили лише співати патріотичних пісень, але малий „романтик” Короленко признається, що він був настільки схвильований у тому моменті, що якби насправді козаки ввірвалися у костьол, він зробив би так, як йому ввижалося. Та скоро настрої до козаків змінився. Козаки стояли постоєм у них на дворі й дозволяли дітям бавитись коло них. Володимир захоплювався їздою козаків на конях і запам’ятав, як один з них у п’яному настрої викрикував: „Ех, ви, ляшки! Куди вам бунтуватися! От побачите: колинебудь Дон трусоне матінкою-Москвою... Так вже трусо-не... Не по вашому.” (стор. 105).

Польське повстання заломилось. Російське військо вилловлювало повстанців, а серед них багато близьких і далеких родичів Короленка. Він каже, що „починалось ‘торжество переможців’ і розплата”. Одних з них карали на місцях, інших висилали на каторгу в Сибір. Батько Короленка, всупереч своїй волі, але як суддя, мусів „згідно закону” судити також і своїх близьких родичів.

У цей час почався утиск на всі польські публікації, на місце яких присилались переважно офіційні російські видання, про які Короленко відзивається досить зневажливо:

... російська література вперше стала перед мною у вигляді одного тільки „Вестника Юго-Западной и Западной России”, що видавалася з метою обрусіння... Щодо змісту це була грубо-тенденційна стряпня. Всі

росіяни зображалися героями доброчесности, а з поляків хорошими змальовувались тільки ті, хто зраджував своїх співвітчизників... Все це залишало в душі осадок свідомої неправди та відсутності смаку.

Зрозуміло, що ця література анітрохи не захоплювала і не переконувала... (стор. 112).

Короленко пригадує, що в часи російської пацифікації поляків, батько його помагав деяким польським інтелігентам переховувати їхню літературу. В його кімнаті були звалені друковані матеріяли конфіскованої друкарні польського поета Олександра Грози, які Володимир „жадібно читав”.

Скоро, однак, молодий Короленко зустрівся ще з одною національною проблемою, яка примусила його серйозно задуматись: „Отже, хто ж я насправді?.. Це головоломне, мабуть, навіть нерозв'язне питання стало центром маленької драми в моїй незміцнілій душі...” (стор. 112).

До цього часу Короленко уважав себе росіянином.

„Та раптом, — оповідає він, — в цьому питанні стала нова зміна: прийшла третя національність і в свою чергу пред'явила на мене своє право”. До пансіону прибув новий учитель, українець, на прізвище Буткевич. Короленко так його описує:

... Це був молодик невеликий на зріст, з дуже жвавими рухами і ласкаво-веселими чорними очима. Вся його постать відзначалась багатьма незвичними для нас особливостями.

Насамперед звертали увагу довгі тонкі вуса з підвусниками, опущені вниз, по-козацькому. Волосся було обстрижене в кружок. На ньому був синій козакин, розстебнутий на грудях, де видно було вишиту мало-російським узором сорочку, зав'язану червоною стрічкою. Широкі сині шаравари були під козакином підперезані барвистим поясом і заправлені в халяви лакованих м'яких чобіт... На одному з гудзиків його козакина висів кисет з пузиря, стягнутий тонким кольоровим шнурком... (стор. 115).

Мальовничий опис Буткевича говорив про те, що він був більше схожий на театрального героя, ніж на реальну постать. Короленко пізніше завважив, що „... фігура но-

вого вчителя здавалось мені... досить привабливою, навіть цікавою, але... якоюсь несправжньою." (стор. 117).

Короленко пригадує, як на першій лекції Буткевич, прочитавши його прізвище, запитав, якої він національності. „Росіянин”, — відповів Короленко. „Брешеш”, — сказав Буткевич і додав: „Ти не москаль, а козацький внук і правнук, вільного козацького роду... Розумієш?” (стор. 115). Збентежений Володимир признається, що в тій хвилині він не все розумів, але слова „вільного козацького роду” мали для нього якесь невиразно-привабливе значення. На другий день учитель приніс Короленкові маленьку книжку про козаків Чуприну та Чортюса,¹² В цій книжці колишній реєстрований козак розповідав, як недобре він робив, що воював на боці панів проти своїх однокровних братів-гайдамаків, які віддавали своє життя в боротьбі проти польських панів та їхніх посіпак. „Книжка, — каже Короленко, — не справила на мене того враження, якого сподівався Буткевич”, бо в ній блідо розповідалось про те, як „гайдамаки прийшли різати панів, а пани за допомогою ‘лейстрових’ вирізали гайдамаків... Не було також і яскравих картин і образів, які захоплювали мою уяву в польському театрі.” (стор. 116).

У родині Короленків панувала досить проста атмосфера. Буткевич здавався Короленкові, попри свою привабливість та цікавість, якимсь неприродним, — він занадто підкреслено говорив по-українськи й Володимирові здавалося, що коли на вимогу цього вчителя він стане відповідати йому теж українською мовою, яку він знав не зовсім добре, то й це буде не по-справжньому. В Буткевича це викликало певне незадоволення, й він одного разу з необережності назвав Володимирову матір „ляшкою”. Для Короленка це було великою образою. (стор. 117).

Проте відкриття Буткевича мало для Короленка не абияке значення.

Далі автор признається, що в дитячих роках він не міг довго зупинятися на національних рефлексіях:

¹² Герої з твору *Січові гості* Пантелеймона Куліша. (Куліш, П. *Твори* в шістьох томах, Львів, „Просвіта”, 1908—1910. Том 5, стор. 300—317). Примітка моя — І. М.

... Дні йшли один за одним; український прозелітизм не вдався; я пережив маленьку драму... і питання про мою „національність” лишилося поки що в тому ж невиразному становищі...

Але і не оформлене і не розв'язане, воно все-таки лежало десь в глибині свідомості, а ночами, коли стро-кати враження дня замовкали, воно втілювалося в обра-зи і управляло моїми снами.

... Я ясно пам'ятаю ту невиразну тривогу, з якою уві сні я шукав і не знаходив того, що мені було потрібно, тимчасом як поруч, у сплутаному клубку сновидінь, хтось плакав, стогнав і бився... Тепер мені здається, що цей клубок був зав'язаний трьома „націоналізмами”, з яких кожний заявляв право на володіння моєю без-захисною душею, з обов'язком кого-небудь ненавидіти і переслідувати... (стор. 117-118).

З цього часу Короленко перебуває в стані постійної національної „душевної кризи”, на яку жалувався, ка-жучи:

... На мою юну різноплемінну душу заявляли домаган-ня три національності: польська по матері і по мате-ринській мові, якою ми говорили в сім'ї, російська, то-му що батько вважав себе росіянином і після повстання ввів у нашу сім'ю російську мову, і нарешті українська, що з'явилася в особі вчителя Буткевича... (том 4, стор. 134).

Суть душевної кризи полягала, мабуть, у тому, що, як сам пізніше писав Х. Алчевській: „трое племінних почуттів паралізували одне одного і кінець-кінцем не бу-ло ні одного.”¹³ Треба сказати, що до національних по-чуттів приєднувались ще й релігійні. Чутлива Королен-кова душа потребувала синтези цих почуттів, які про-довжували існувати й турбувати його.

Аналізуючи згодом глибше подібні почуття в одного з своїх героїв (Антося. стор. 630), Короленко застерігав-ся від можливих закидів йому в романтичному описі їх,

¹³ Короленко каже: „Я став безнаціональним народником, до певної міри космополітом, як і вся передова російська інтелігенція мого покоління”. (том 4, стор. 134).

кажучи, що часом романтизм буває настільки реальним, що його люди не завважують та що

...Треба оглянутись назад, охопити одним поглядом силу реальних дрібниць, треба згадати і відновити з глибини душі тонкі відчуття, що запали в цю глибину і вкрились шаром пилу, і ми побачимо, що під силою дрібниць билось десь щось таке, чого тоді ми не бачили і не усвідомлювали, а тепер і усвідомлюємо, і бачимо, і відчуваємо. І навіть іноді ніяк не можемо від цього втекти. (стор. 637).

Цілком зрозуміло, втекти Короленкові із трьохнаціонального клубка, який створили батьки, було неможливо. Він однаково любив і батька, і матір, проте батька респектував більше. Тому закрадається сумнів, чи байдуже сприйняв новину від батька малий Володимир про те, що їхній „рід ішов від... миргородського козацького полковника, що дістав від польських королів гербове дворянство.” (стор. 16). Здається, не досить сказати, що український учитель натякнув Короленкові про його українсько-козацьке походження. Тут крилося щось глибше. Справа бо в тому, що це походження було не з простого козацького роду, а з полковницького. Крім того, цей полковник (прапрадід Володимира) походив не з будь-яких козаків, а таки з найславніших — запорізьких. Прадід також був не з простих, а був він полковим писарем. Звичайно, після скасування козаччини на Україні (1765 року) його дідові не судилось посідати козацьких ранг, зате він був дворянином і працював державним службовцем на недавно приєднаних до російської імперії територіях центральної Польщі та Басарабії. Дід ніби був представником російської влади, від якої дістав навіть орден „За дуже старанну та щиру службу.”¹⁴ Цікаво й те, що хоч дід був жонатий з полькою, проте польського в дідовій родині було мало. Він ніколи „... не забував, що рід його ведеться від миргородського козацького полковника Івана Короля. Дома дід ходив у національному одязі та розмовляв тільки по-українськи.”¹⁴

¹⁴ Георгій Миронов. *Короленко*. Москва, „Молодая гвардия”, 1962, стр. 6. (Переклад мій — І. М.)

Без сумніву Володимир відчував певну домінантність батьківської лінії над материнською, бо ж чим можна пояснити цілковиту байдужість до заборони батьком рідної материнської мови, а згодом ще й з легкістю заявляти, що він росіянин, а пізніше погодитись з думкою, що він малорос, — тобто, українець. Все залежало від батькового національного кореня. Ніколи пізніше він не називав себе росіянином і ані разу не назвав себе поляком. Заважила тут, очевидно, свідомість приналежності до „славного козацького роду”, який залишався домінуючим елементом над двома іншими. Цю домінуючу рису батькового характеру підкреслив і біограф В. Короленка Ф. Батюшков, кажучи:

... якщо від... матері... Короленко міг успадкувати велику сердешну чуйність, ласкаву душу, то від батька він дістав „шляхетну впертість”, сміливість та тверду наполегливість, яка міцніла з хвилиною навали небезпеки. І ці риси..., можливо, ... були властивостями волелюбних і сміливих запорожців, від яких походив рід Короленків.¹⁵

У житомирській гімназії Короленко пробув близько трьох років. Він пригадує, що цей період був тяжкою смугою „обрусіння”, з доносами, арештами, судами вже не над повстанцями, а над „підозрілими”, з конфіскаціями мастків. У гімназії вчителів, які не володіли добре російською мовою, звільняли з посад. Короленко згадує одного з найкращих учителів своєї гімназії — поляка Собкевича, „який завжди говорив по-польськи, або по-українськи.” Його звільнили тільки тому, що „він не міг привчитися говорити в клясі тільки по-російськи.” (стор. 160).

Навіть пансіон Рихлінського,¹⁶ „найкраще з училищ, яке я знав у своєму житті, — каже Короленко, — було закрите.” (стор. 136). Житомирська гімназія залишилася в пам'яті, як зразок старих педагогічних порядків — тілесні покарання були єдиними аргументами у вихованні учнів. „Виявилось, — пригадує Короленко, — що за кіль-

¹⁵ Ф. Д. Батюшков. *В. Г. Короленко как человек и писатель*. Москва, Задруга, 1922, стр. 17.

¹⁶ Сини Рихлінського брали участь у польському повстанні.

кістю випадків застосування різки, вона далеко лишила за собою всі інші: у 1858 році з 600 учнів було побито 290.” (стор. 119).

У 1866 році родина Короленків переїхала до Рівного. В цьому місті була тільки реальна гімназія. Хоч ця гімназія була також обсаджена педагогами старої школи, але в ній починали появлятися і нові молоді вчителі. Проте й тут відчувалося загальне „обрусіння”, яке Короленко найкраще відчув уже на першій лекції закону божого. Про це він пише:

... Священик о. Крюковський викликав мене до кафедри і примусив читати молитви. Читаючи „Отче наш”, я помилюся в наголосі і, замість „на небесех”, сказав „на небесех”.

Обличчя у священика зробилось глузливе і зле.

— На-а не-бес-сех, — передражнив він неприємно деренчливим голосом... На небесех... От як тебе навчили! Матка полечка? Га? (том 3, стор. 185).

Короленко пригадує також приїзд до Рівного 1867 року генерал-губернатора О. Безака — „завзятого обрусителя”,¹⁷ який залишив погане враження після себе своєю мізерною губернаторською поведінкою. Проїжджаючи по вулиці попри гімназійну огорожу, він вискочив із своєї карети, накинувся на одного спанталиченого гімназиста, схопив його за вухо й наказав своєму жандармові негайно його арештувати за те, що задивлений у губернатора хлопчина забув скинути перед ним шапку. В уяві молодого Короленка цей губернатор був символом усієї самодержавної Росії.

Молодий Короленко часто їздив на село до материних родичів. Відвідуючи село Гарний Луг,¹⁸ він завважував дві категорії людей: одна пануюча, переважно польські шляхтичі, а друга — бідні селяни, які говорили тільки „мужицькою” мовою, тобто українською. Між панами й селянами існувала неприхована ворожнеча.

Серед селян поширювалися чутки про „нового Кармелюка”, який ніби повернувся з Сибіру з цілими вата-

¹⁷ Генерал-губернатор Південно-Західнього краю (1865—68).

¹⁸ Насправді — Харалуг, Ровенського повіту. Більшість жителів цього села були уніяцького віровизнання.

гами та знов нападає на панів. Для ілюстрації антагонізму між панами та селянами, змальовує Короленко два характерні випадки, які сталися у фільварку його дядька-шляхтича (чоловіка рідної тітки). Один з його робітників, Іван, будучи незадоволеним своїм паном, зганяв свою злість на його конях. Він бив їх дрюком „по чім попало, скажено, нестямно, прямо шалено” тільки тому, що то була „проклята панська худоба”. (стор. 222). Це були вже пореформні часи й дядькові нічого іншого не залишилось, як мовчки розрахувати цього робітника. Другий випадок: у того ж дядька був робітник, Кароль (з уніятів). Була це людина „майстер на всі руки”. Після реформи дядько поводився з ним, як з вільним і добрим робітником, але перед реформою відносини були інші, коли Кароль був його кріпаком. Проте й кріпаком, Кароль поводився вільно й гідно. Ця вільність кріпака не дуже подобалася панові. Одного разу Кароль, переходячи лісом, випадково зустрівся з гайдамаками, які „... розповіли, що панам скоро буде край.” Про цю зустріч Кароль не сказав своєму панові, який довідавшись опісля, наказав роздягнути Кароля в морозний день, кинути в жолоб і обливати холодною водою.

Короленко каже, що „слухняні раби катували раба непокірного.” Невідомо, каже Короленко, що думав Кароль після реформи, йому вдалося лише запам'ятати його зовнішній вираз, який промовляв сам за себе: „... нічого не можна було сказати, дивлячись на суховате в зморшках обличчя, з колючою іскрою в очах та тонкими губами, стиснутими, наче од відчуття укусу і жовчі...” (стор. 224).

Наведені вище приклади були дуже впливовими чинниками на формування поглядів молодого Короленка — майбутнього послідовника народницького руху. Він з прикрістю пригадував, що попри всю зовнішню приємність, яку він відчував під час відвідин сільських околиць, веселі забави серед шляхетської молоді на фільварках, все ж „... щось неприємне долучалось до всіх сільських вражень...” Пізніше це відбилося на творчій тематиці Короленка-письменника й на його відношенні до нації матірньої сторони, яку він у своїй творчості поставив на

задній плян. Уніят Кароль був у душі ближчий йому, аніж його родич-шляхтич.¹⁹

У 1868 році вмирає батько Короленка, не залишивши ніяких заощаджень для родини. З платні повітового судді мало що можна було заощадити, а хабарництво, чи інші допустимі нагороди він категорично відкидав. Мати й п'ятеро дітей (три сини й дві дочки) залишилися без засобів для існування. Родинна бідність ще більше вплинула на підростаючого Володимира, який починав уже розуміти життя із становища соціально-упослідженого.

Залишившись без батька, Володимир продовжує вчитись, проте навчання в гімназії не вповні задовольняло його молодечі зростаючі стремління. Він признається, що його „ростуча душа прагнула застосувати кудись надмір сили,” та що слідом „за палкими історичними фантазіями в неї . . . піднімалась жадоба релігійного подвигу, зльотів душі у надхмар'я, молитовних екстазів.” (стор. 250).

У вільні від навчання години Короленко все більше читав і малював. Читав усе, що попадалося в руки. Це була переважно польська література, зокрема польських письменників „української школи”²⁰ з їх тематикою історичного минулого України та деякі переклади художніх творів західно-європейських романтиків. Він особливо зачитувався творами Шевченка, які розповсюджувалися в рукописах. Від надмірного читання й малювання в нього зроджувалися бажання щось самому писати, або ма-

¹⁹ Ставши опісля, за виразом В. Щурата, „речником покривджених” (*Пам'ятка по речникови покривджених*. Передмова до статті В. Короленка „Вера отцов”), Короленко не написав жодного оповідання із спогадів свого дитинства, де позитивними героями були б його „добрі дядьки” — польські шляхтичі, чи хтось інший з родичів по матері. Кляса польського шляхетства залишилася назавжди для Короленка органічно чужою. Натомість уніят Кароль став прообразом представника „народної мудрости” — селянина Якуба — одного із героїв першого художнього оповідання В. Короленка *Епизоды из жизни искателя*. Пізніше Короленко написав ще три оповідання, головними героями яких виступають його покривдені земляки-уніяти *В поганому товаристві*, *Государеві ямщики*, *Без язика*. (Див. І. С. Мухин. *За віру батьків*; уніяти в творах В. Г. Короленка. Чикаго, Філія Українського Католицького університету, 1976).

²⁰ Серед цих письменників були: С. Гоцинський, М. Грабовський, Б. Залеський, Т. Падура, А. Марцінковський, М. Чайковський (Садик-паша), О. Гроза. (Останній жив у Житомирі та часто відвідував родину Короленків, де читав свої вірші).

лювати. Він часто забирався до руїн старого замку, де його уява буяла романтизмом минулого. Він каже, що

Взагалі в цей час під впливом легенд... і уривчастого читання (в списках) „Гайдамаків” Шевченка романтизм старої України знову вривався в мою душу, заповнюючи її привидами минулого козацького життя... . . . Один час я навіть зацікавився географією з цієї точки зору, де можна б у наш прозаїчний час знайти куток для відновлення Запорозької Січі, і дуже зрадів, почувши, що Садик паша-Чайковський²¹ шукає того ж романтичного минулого на Дунаї, в Анатолії і в Сирії . . . (стор. 250).

Одначе навколишня дійсність поступово розвіювала в молодого Короленка романтичні принади минулого.

Переформлений період відзначався наростанням великих народницьких рухів у цілій російській імперії. Культурне й політичне життя було об'єктом домінуючого впливу ліберальних ідей. Художня й публіцистична література збагатилась клясичними зразками гуманістичних творів. Ця література ставала духовою стравою щоденного життя молодого покоління, зокрема таких одиниць, як Короленко.

Ровенська гімназія почала поповнюватись новими молодими вчителями (майже всі з походження українці) і це вносило нову атмосферу в життя учнів цієї гімназії, серед яких немалу частину складали також гімназисти українського походження.²²

²¹ Чайковський Міхал (1808—1886) — польський письменник „української школи”. В 1851 році вступив на турецьку службу під іменем Садик-паші, де організував козацькі загони в боротьбі проти Росії.

²² Треба завважити, що хоч у ровенській гімназії більша частина вчителів була українського походження, одначе це був період наполегливої русифікації й обмеження культурної самбутности не-російських народів на території всієї російської імперії, особливо в Україні. Придушення польського повстання 1863 року, якому співчувала більша частина свідомої української інтелігенції, та з якої дехто брав і активну участь у збройному повстанні проти царських військ, негативно відбилась на українському культурному відродженні в другій половині XIX століття. Скоро після повстання, того ж року, був виданий таємний Валуєвський укааз проти українського друкованого слова. Української мови ніде не навчалось, її можна було плекати лише всупереч забороні, за що багато каралось по тюрмах та засланнях. Українську мову вивчалось переважно самотужки, без устійнених правил правопису, що й відбилося на її незнанні, в тому числі й на такому письменникові, як Володимир Короленко.

Найкраще запам'ятався Короленкові вчитель-українець, Веніямін Васильович Авдієв, словесник. Йому він присвячує окремий розділ у цій праці. Авдієв перший розкрив значення художньої літератури для Короленка, який каже, що

З цього дня художня література перестала бути в моїх очах тільки розвагою, а стала цікавою і серйозною справою. Авдієв зумів запалити і роздути всі душевні емоції в яскраве полум'я... (стор. 253).

Саме Авдієв розкрив геніяльність у творах Гоголя, Тургенєва, Шевченка, Некрасова, Мордовцева, Писемського, Нікітіна, літературних критиків Бєлінського, Добролюбова та інших. Короленко почав зачитуватися творами цих письменників. Ця література почала витискати з репертуару Короленкового читання літературу польських романтиків та випадкові переклади літератури західно-європейських письменників. Художня література в інтерпретації Авдієва ставала на сторожі покритих, вона, ніби була співзвучною з чеснотами Короленкового батька та розкривала горизонти великого гуманізму. Короленко пригадує своєрідний вплив її, кажучи: "... я вносив із гімназії величезне й нове враження..."

Авдієв, читаючи в класі Тургенєва, Некрасова, Шевченка (останнього поза програмою) пояснював страхиття кріпацтва. Ця література надто точно віддзеркалювала навколишню дійсність, яку бачив Короленко у свого дядька на селі. Йому пригадувалося минуле Кароля і він думав:

... І Кароль з цим змирився, а в мені кипіло обурення. Воно стосувалось кріпосного права, яке вже відійшло... Але... все-таки уявлення про моральність осіб і про моральність установ, складу життя вже відділялись одне від одного, як різні категорії. (стор. 252).

Найцікавішою в спогадах про Авдієва є та частина, в якій Короленко щиро розповідає про місце українства в його душі саме під кінець його гімназійних років. Сталось це перед самим від'їздом Авдієва з ровенської гімназії. Проходячи в товаристві гімназиста-українця Гаврила Жданова, Авдієв, зустрівши Короленка, запросив його до

свого помешкання послухати українських пісень. Він звернувся чистою українською мовою: „Ми вам заспіваємо малоросійську пісню. Чи, може, ви наших пісень цурастесь? А коли не цурастесь, — ходімо.” Далі Короленко переповів цілу картину цього вечора:

Вечір весь пройшов у співах... Я сидів біля відкритого вікна і слухав. У вікно видно було ставок, острови, тополі і замок. Над далекими комишами, майже ще не світлячи, сходив в імлі задумливий червоний місяць, а невелика кімната, освітлена м'яким світлом лампи, вся дзвеніла мрійливою, красивою тугою української пісні. Ніколи пізніше я не переживав таких сильних почуттів від співу, як у ці вечорі в Авдієва. (стор. 259).

Після перших знайомих пісень, каже Короленко, Авдієв з Ждановим заспівали пісню „про бурлаку”:

Бурлак робить, заробляє
А хазяїн п'є, гуляє.
Гей-гей! Яром за товаром,
Та горами за волами...
Тяжко жити з ворогами.

Ця пісня дуже сподобалася Короленкові й він каже:

... Я живо пам'ятаю, як цього вечора у замираючих тонах глибокого голосу Авдієва, коли я закривав очі або дивився на невиразну гладь комишів, мені видівся степ, залитий мрійливим сяйвом, сповнений коливання буйної трави, порізаний мовчазними ярами... І серед цього осяяного степу стояв і оглядався сирота-бурлака і кричав: гей-гей! на волів, що десь розбрелись, і на свою самотню долю...

Ця пісня несвідомо сподобалась мені тоді більше від усіх інших. Авдієв своїм читанням і співом знову розбудив у мені український романтизм, і я знову відчував себе під владою цієї поетичної далі степів і далі часів...

Інші пісні, які співали Авдієв і Жданов, були з творів Шевченка:

Гетьмани гетьмани! Якби-то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували?..²³

.

²³ З поеми „Гайдамаки”.

У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати...
Знаменами, бунчуками
Гетьмана укрили...²⁴

„І я сумував, каже Короленко, що це минуло, що цього вже не можна зустріти на цьому нудному світі, що вже”:

Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани.²⁵ (стор. 260).

Короленко признається, що під впливом співів у Авдієва настроїв українського романтизму повинен був спалахнути ще дужче, проте так не сталося, бо, каже він:

... та сама рука, яка відкривала для мене цей примарний світ, ще ширше розчинила вікно братньої російської літератури, в яке ринули потоками прості, ясні образи і думки. Без моєї свідомості і відома в душі відбувалась чисто стихійна боротьба настроїв.

Але основою, пануючою нотою все-таки була глибока туга за цим минулим, яка закінчувалася безпредметною мрією про щось невиразне, як гомін степового вітру на козацькій могилі ... (стор. 261).

Жалувався також Короленко, що поема „Гайдамаки”, якою він надзвичайно захоплювався та яку добре пояснив Добролюбов,²⁶ мала для нього одне слабке місце, а саме, де Гонта ріже своїх дітей-напівкатоликів. Він так передає ці думки:

... У поемі нічого не говориться про долю матері зарізаних дітей. Гонта її проклинає:

Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?

²⁴ З вірша „У недільнюку у святю”.

²⁵ З вірша „До Основ’яненка”.

²⁶ Н. А. Добролюбов. „Кобзарь” Тараса Шевченка. (Добролюбов, Н. А. *Собрание сочинений в девяти томах*. Москва, Гос. изд-во худож. ли -ры, 1961—64, том 6, стр. 141—149).

Думалось мимоволі: адже він з нею одружився, знаючи, що вона католичка, як мій батько одружився з моєю матір'ю... Я не міг поділяти жагучої туги про те, що тепер

Не заріже батько сина,
Свої дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України...²⁷ (стор. 262).

Ці чотири рядки глибоко застрягли у мене в мозку. Мабуть, саме тому, що чари націоналістського романтизму вже зустрічались з іншою течією, більш рідною моїй душі...

Короленко каже, що в тому часі статті Добролюбова, поезії Некрасова і повісті Тургенєва мали на нього великий вплив, бо їхня творчість безпосередньо торкалася проблем тогочасної суспільної дійсності. Натомість, каже він, „козак Шевченка, його гайдамаки, його мужик і дівчина уявлялись мені, наприклад, красивою абстрактністю.” Тому він щиро признається, що:

Цей струмінь літератури того часу, цей особливий двосторонній тон її — взяли до себе мою різноплемінну душу... Я знайшов тоді свою батьківщину, і цією батьківщиною стала насамперед російська література. (стор. 262).

Ця частина спогадів Короленка (1908) викликала серед українських патріотичних кіл докір у сторону Короленка. Український журналіст і громадський діяч Олександр Лотоцький закинув Короленкові втечу з українського національного фронту та вибір „шляху найменшого опору”, тобто вибір поля для своєї художньої творчості — російську літературу.²⁸

Інші українські критики вбачали втрату такого літературного таланту, як Короленко, саме завдяки таким недалекозорим українофілам, як Буткевич та Авдієв, які з патріотизму одягались занадто кольоритно, заспівува-

²⁷ Т. Шевченко. З вірша „Гоголю”.

²⁸ О. Лотоцький. (Псевдонім: О. Відоусенко). *Шевченко в освітленні російського письменника. (Рада. Київ, 1908, №87).* (Цитовано за: Короленко, В. Г. *Собрание сочинений в десяти томах.* Москва, Гос. изд-во, 1953—56. Том 5, стр. 391).

лись українськими піснями, але ніколи глибше не вникали в сучасні національні проблеми свого народу. Сергій Єфремов, наприклад, каже, що Авдієві черпали загальнолюські ідеї не з літератури письменників свого народу, а майже виключно з літератури російської, до якої прищеплювали більшу любов, як до своєї, чим і виховували людей „органічно чужих українському народові.”²⁹

На ці закиди Короленко відповів так:

... я пишу не критичну статтю і не літературну розвідку, а тільки намагаюсь відновити *враження*, яке молодь мого покоління дістала з свого тодішнього (правда, неповного) знайомства з найпоширенішими творами Шевченка. Чи вірно передаю його? Думаю, вірно. Це була любов і захват. Але... досить згадати сотні імен з української молоді, яка брала участь в русі 70-х років, позбавленому всякого націоналістичного забарвлення, щоб зрозуміти, де була більша рушійна сила... Рух „в бік найменшого (національного) опору”, — як його називає один з критиків-українців,³⁰ вів сотні молодих людей в тюрми, в Сибір і навіть (як напр. Лизогуба) на плаху... Дивний найменший опір... (стор. 263).

Додаткові вияснення з приводу цього закиду знаходимо в листі Короленка (від 20 травня, 1908 року) до відомої української громадської діячки Христини Данилівної Алчевської (1841-1920), з якою він був у постійних зв'язках з часу свого повернення з сибірського заслання. В цьому листі, нав'язуючи до критики його О. Білоусенком (Лотоцьким), Короленко пише:

... автор читав „Історію” і не захотів побачити головного: трое племінних почуттів паралізували одне одного і кінець-кінцем не було *ні одного*. Потім прийшла російська література й взяла душу, яка зростала, собі. Чим? Великоросіяньством? Яке спрощення! Ні, — саме тим, що тягло в 70-х р. юнацькі кадри і кавказької і української молоді до загальноросійського руху: широкою демократичністю, відсутністю націоналізму, широкими формами свободи. „Бік найменшого опору” для мене особисто виявився лише Вяткою, Перм'ю, Якут-

²⁹ С. Єфремов. *Фатальний вузол*. Київ, „Вік”, 1910.

³⁰ О. Лотоцький. (Псевд.: О. Білоусенко).

ською областю (за відмову присягнути тому ж „великоруському” порядку, який в однаковій мірі гнітив українця, кавказця, костромича й поляка). Але для інших, уже найчистіших українців, як Лизогуби, Лозинські, Попки,³¹ — „бік найменшого опору” став шибеницею або каторгою. В тім-то й справа, що питання ширше від чисто літературного. Справа не в тому, чому деякі *енки* пишуть по російському. По-іншому не вміють, ось і все...³²

Останнє речення в листі, здається, вияснює частково питання, чому Короленко не писав по-українському та чому не став українським письменником. Проте головною причиною був, мабуть, брак української школи та відірваність від батьківщини.³³

Згодом, однак, літературна спадщина письменника виявила, що найкращі його художні твори — це твори з українською тематикою, що принесли йому світову славу.

Навесні 1871 року Короленко закінчив гімназію з відзначенням. Того ж року він мав нагоду вперше побачити молодого професора Михайла Драгоманова, який приїздив з Києва в справах до Рівного, відвідавши також ровенську гімназію, зокрема свого приятеля, вчителя О. Андрусського. Він згадує, що йому було приємно побачити цього „добродія з крутим лобом і таким розумним поглядом”, який у свій час, ще студентом, вступив був у полеміку з Добролюбовим і „досить безцеремонно розкрив його ініціали.”³⁴ (стор. 309).

³¹ Українці-народовольці скарані царатом на смерть.

³² В. Г. Короленко. *Избранные письма в 3-х томах*. Москва, „Мир”, 1932. Том 2, стр. 260. (Переклад мій — І. М.).

³³ Також у листі до українського письменника Гната Хоткевича (26 вересня, 1902 р.) Короленко, виправдуючись, чому він не пише по-українському, каже, що „Перша причина та, що я не знаю української мови настільки, щоб вільно передавати нею свої думки й почуття. А ламати себе й псувати мову не бажаю”. (Цит. *Избранные письма*, т. 3. Переклад мій — І. М.)

³⁴ Про Драгоманова Короленко висловився пізніше з великим респектом в *Історії мого сучасника*, де, між іншим, аналізуючи причини вбивства Олександра II народовольцями, говорить, що „серед російської еміграції був тільки один орган, що відстоював необхідність конституції для Росії. (*Вольное Слово*. Женева, 1880—1883. — Примітка моя — І. М.). Драгоманов уже тоді, придивившись до... австрійської конституції, зрозумів її значення для політичного розвитку навіть слов'янських народів. Інші російські революційні партії не визнавали конституції й шли своїми шляхами, без зв'язку з народом”. (Том 4, стор. 191).

Літом Короленко готувався до від'їзду в Петербург. Це були часи наростаючого народницького руху в усій російській імперії. Від Андрусського Короленко довідувався про народницькі рухи, зокрема про Нечаєва та про його заклики до студентства, де писалось: „Розвинувши наш мозок на гроші народу, вигодувані хлібом, забраним з його поля, — чи станемо ми в ряди його гонителів?..” (стор. 310).³⁵

Все це надзвичайно цікавило Короленка. Він каже, що це робило на нього „... п'янке враження” і „падало на незайману душу, як холодні сніжинки на голе тіло...” Саме в той час з Києва до Рівного приїхав студент-пропагандист, українець Піотровський, який привіз із собою підпільну літературу українською мовою. Для Короленка відкривався новий, незнаний ще політичний світ, де було „Студентство, розумне і серйозне з 'озлобленими обличчями', яке думає тяжкі думи про безправ'я всього народу...” (стор. 311).

З таким враженням та атестатом зрілості від'їхав Короленко у „невідоме нове життя” до Петербургу на студії в Технологічний інститут, літом 1871 року.

Так закінчився перший вісімнадцятилітній період перебування В. Короленка на його батьківщині-Волині.³⁶ Він розстався з нею в стані потрійного роздвоєння: національного, релігійного й соціального. Він був свідомим того, що національно він — напівполяк, напівукраїнець; релігійно — вихований під впливом матірньої римо-католицької та батькової православної віри; соціально, хоч титулярний дворянин, але матеріально належав до найбіднішої класи.

У Петербурзі Короленко скоро відчув свою національну відмінність. Поза інститутом він переважно провадив час серед своїх земляків — поляків та українців.

Життя в столиці збільшило його матеріальну нужду, примусило відриватись від студій у пошуках за мізерним

³⁵ О. П. Нечаєв (1847—1882) — російський революціонер-змовник, терорист. 1869 р. створив таємну організацію „Народна розправа” переважно з студентів Петровської с/г академії в Москві, де пізніше вчився Короленко; був за жордоном, співпрацював з анархістом Бакуніном. 1872 р. засуджений на двадцять років.

³⁶ В. Короленко часто любив підкреслити свою вужчу батьківщину виразом: „На моєй родині, в Волинській губернії”.

заробітком. 1874 року Короленко переїхав до Москви й поступив у Петровську сільсько-господарську академію. Студентство академії було в полоні народницьких ідей С. Нечаєва, П. Лаврова, П. Ткачова, зокрема ідеї „ходження в народ”.

Під впливом цих ідей сформовувався світогляд молодого Короленка. За участь у колективному протесті студентів проти суворого режиму й незаконних вчинків адміністрації академії Короленко 1876 року був виключений з академії та засланий у Вологодську губернію. Це заслання стало зворотнім пунктом у його житті, про що він пізніше писав:

Мої ще недавні мрії і мрії матері, зв'язані з дипломом, розлетілися прахом... І нехай... Ні, я вже не піду на службу до цієї держави з Лівенами і Валуськими вгорі,³⁷ з сіткою дрібного нездоланного хижачтва внизу. Це — минуле, що розкладається... А я піду назустріч невідомому майбутньому. (стор. 470).

Після відбуття вологодського заслання та цілого року перебування під наглядом поліції в Кронштадті, Короленко вступив до Петербурзького гірничого інституту, де однак довго не вчився, бо, як політично підозрілий, на весні 1879 року знову був арештований і висланий у Вятську губернію, а звідтіля, за відмову підписати присягу на вірність цареві Олександрові III 1881 року, був засланий на чотири роки в Якутський край, в слободу Амгу, під поліційний нагляд. Між іншим, у відмовній заяві підписати присягу, яку подав Короленко вятському губернаторові, він виразно вказав на „беззаконня влади”, жертвою якої стали не лише члени його сім'ї (брати Короленка також були арештовані — І.М.), але й багато сторонніх для нього людей. „Сваволя влади, — твердив у заяві, — вдирається у всі функції життя, навіть у найчесніші й законні... Беручи до уваги все викла-

³⁷ А. Д. Лівен, російський князь, товариш міністра державного майна. (Том 4, стор. 694). П. Валув, граф, російський міністер внутрішніх справ (1861—68), який 1863 року випустив таємний циркуляр проти українського слова.

Обидва міністри розглядали справу студентського протесту в академії. Внаслідок їхнього рішення В. Короленко був виключений з академії та засланий у Вологодську губернію.

дене вище, я заявляю про відмовлення дати присягу, якої від мене вимагається”.³⁸

Нема сумніву, що таких заяв було небагато. Короленко рано виявив себе ненависником всього російського беззаконня, з яким вів боротьбу все своє письменницьке життя. Мав, очевидно, рацію, цитований вище Ф. Батюшков, коли сказав про Короленка, що в ньому „збереглися властивості волелюбних і смілих запорожців”. Звичайно, царський уряд не міг цього дарувати, і почались для Короленка довгі роки далекого заслання. Але невичерпна енергія не покидає його й тут.

„З допитливістю етнографа й артистичною увагою мистця вивчав він побут і людей цього далекого краю, записував якутські пісні та легенди і пробував писати оповідання на теми якутських народніх оповідань. Записна книжка письменника швидко заповнювалась... Визрівали художні задуми й з-під пера Короленка одне за одним вийшли його перші ‘Сибірські оповідання’, а серед них ‘Сон Макара’, що приніс йому широку популярність”.³⁹

2. ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ (1879-1921)

На засланні Короленко оформляється як письменник-белетрист, а після заслання (кінець 1884 р.), як публіцист та редактор.

Початки літературної діяльності Короленка припадають на час його заслання у Вятській губернії (1879 р.), де він написав три оповідання, що були надруковані в Петербурзі в журналі „Слово”: „Епизоды из жизни искателя”, „Чудная” та „Ненасоящий город”. Усі три оповідання були написані під впливом ідеології народницького руху. Цікаво, що сюжетна канва та прототипи позитивних героїв цих оповідань були взяті не з російського, а з українського, польського та вотяцького життя. В 1880 р. Короленко написав оповідання „Яшка” про тобольську тюрму та одного з її бунтівливих арештантів.

³⁸ А. К. Котов. „В. Г. Короленко”; передмова. (В. Г. Короленко. *Вибрані твори*. Переклад з російської за ред. А. Хуторяна. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1948, стор. 7).

³⁹ Там же.

В Якутії, займаючись хліборобством та шевством, Короленко закінчив п'ять оповідань: „Сон Макара” (якутська тематика), „Соколинець” (життя засланців-бродяг), „Убивец” (елементи чеснот та бандитизму в Сибірі), „Марусина заимка” (про позитивні риси української жінки-засланки в Сибірі), „В дурном обществе” (спогади про переслідування уніятів на Волині).

Відбувши заслання, Короленко на початку 1885 р. оселився в м. Нижньому Новгороді, де одружився з бувшою підпільницею-народоволкою, росіянку Євдокією Івановською. На новому місці, крім літературної праці (написав тут кільканадцять оповідань, серед них „В ночь под светлый праздник”, „Старый звонарь”, „Глушь”, „Река играет”, „Море”, „По пути”, „Черкес” та з українською тематикою „Лес шумит”, „Слепой музыкант”, „Ночью”, „Судный день”),⁴⁰ включився також у громадську діяльність, співпрацюючи в газеті „Волжский Вестник”. У 1887-88 р. був відповідальним редактором „Северного Вестника” в Петербурзі, куди часто доїздив.

У цей період Короленко знайомиться з видатними представниками (ліберального напрямку) російської інтелігенції — письменниками, публіцистами, юристами, економістами, мистцями, як Л. Толстой, Г. Успенський, П. Якубович, А. Чехов, С. Гациський, С. Южаков, С. Єлпатівський, публіцист М. Михайловський (головний редактор журналу „Русское богатство”), В. Семевський, М. Чернишевський, І. Богданович, юрист А. Коні, економіст Н. Анненський, мистці — І. Репін, М. Ярошенко та багато інших. Одночасно Короленко тримав близькі зв'язки з українцями, зокрема з поетом П. Грабовським, який був на засланні, проф. -істориком Київського університету І. Луцицьким та письменником Ф. Кудринським.⁴¹

Будучи письменником-реалістом, Короленко шукав живих тем. Для цієї цілі він часто вирушав у мандри по Волзі, Уралі, Дону, Криму, Україні, а пізніше за кордон (Швеція, Англія, Америка, Франція, Балкани, Румунія, зокрема Добруджа), що згодом відбилося на різноманіт-

⁴⁰ Див. хронологічний анотований список творів В. Короленка з українською тематикою в кінці цієї праці.

⁴¹ Більше про зв'язки В. Короленка з українцями див. нижче.

ній тематиці його творів, зокрема публіцистичних, що були для нього „війною пером” в непохитній боротьбі проти несправедливості. В 1890 р. вийшла його книжка „Павловские очерки”, де змальований тяжкий стан ремісничого життя, як наслідок відсталості економічної системи в Росії. В 1891-92 р. на Поволжі виник великий голод і Короленко брав активну участь у боротьбі з ним, багато про це писав та збирав фонди, за які відкрив ряд дитячих їдалень у Лукоянівському повіті. В наступні роки (1892-93) в журналі „Русское богатство” був надрукований його нарис „В голодный год”, де Короленко подає причини цього голоду, — головна з них це — „несправедливий розподіл землі між селянами та адміністративна бездарність державних урядовців”. У 1893 р. Короленко, як кореспондент журналу „Русское богатство”, відвідав Америку — світову виставку в Чикаго, а через два роки виходить його книжка „Без языка”⁴² (про еміграцію українців до Америки). Наступного року, як член української громади в Петербурзі, він був обраний до складу організаційного комітету для відзначення 33-х роковин з дня смерті Тараса Шевченка в Петербурзі. В 1895 р. виступив на суді в обороні удмуртських селян, несправедливо обвинувачених у ритуальних убивствах. В 1896 р. переїхав до Петербургу, де був редактором (з 1904 р. головним) журналу „Русское богатство”. У 1900 р. Короленко був обраний в члени Академії наук за заслуги в красному письменстві. Проте петербурзьке життя, своєрідна атмосфера столичного міста, бюрократизм державного апарату та в додаток клімат — впливало негативно на здоров’я письменника й він за порадою українця-полтавця, М. Сосновського, того ж року переїздить на Україну, в Полтаву — батьківщину його прадідів. Місце, де оселився Короленко, недалеко Миргороду, село Хатки над річкою Псел, назвав „божим раєм”. У Хатках 1901 р. закінчив оповідання „У казаков” (з історії пугачовського повстання), „Государевы ямщики”⁴³ (про долю українця-уніята в Сибірі), „Феодалы”, „Мороз”, „Дом # 13” (про єврейський погром у Кишеневі 1903 р.) та ряд

⁴² Більше про цей твір див. в праці автора *За віру батьків*, Чикаго, Філія Українського Католицького Університету, 1976.

⁴³ Там же.

літературних нарисів про Г. Успенського, М. Чернишевського, А. Чехова.

На початку ХХ ст. літературна творчість Короленка досягає вершин. Ця творчість була різноманітною: він був одноразово і письменником і публіцистом, редактором і літературним критиком, мав також хист і до малювання. Літературні знавці Короленка зауважують, що його публіцистична творчість була навіть більшою за художню та що багато нарисів ліпше назвати художньо-публіцистичними. Був Короленко й сам свідомий того, що його перо, часто на шкоду естетики, перетворювалось у знаряддя зброї, коли примушений був починати „війну пером”.⁴⁴ Треба підкреслити, що, будучи з природи великим гуманістом, Короленко не міг спокійно дивитись на людські кривди, що їх спричиняла система російського царату; він ганьбив кожну несправедливість у всіх про-явах там, де лише зауважував. Публіцистичну творчість, яку почав Короленко ще в роки нижньо-новгородського життя, продовжував на Україні ще з більшим запалом, бо цього вимагав час.

Початок ХХ ст. в Росії знаменувався швидким наростанням революційних рухів, що охоплювали все ширші маси — селянство й робітництво. Селянство, обтяжене наслідками несправедливих аграрних реформ після розкріпачення, бунтувалось і часто грабувало панські маєтки; робітництво, захоплюючись гаслами соціал-демократичних угруповань, виходило на демонстрації та на страйки. У 1904 р. царський уряд, щоб відвернути увагу від внутрішніх проблем, оголосив війну Японії, яку ганебно програв. Поразка у війні ще більше погіршила становище в країні — почалася нова хвиля різноманітних заворушень, що торкнулись навіть війська (повстання на пароплаві „Потьомкін” в літі 1905 р.). Цей період відомий в історії Росії під назвою „Революції 1905 р.” Уряд боявся демократизації Росії, тому жорстоко поборював найменші порушення старих порядків та намагався здушити будь-які прояви свобод. Навіть мирні, релігійного характеру, демонстрації лякали його. Так, наприклад, у Петербурзі 9 січня 1905 р. було розстріляно й порубано

⁴⁴ Див. підрозділ 3: *В. Короленко в світлі критиків.*

шаблями сотні людей — переважно жінок, дітей та голодних калік, які в супроводі релігійної процесії зі священником (о. Гапоном) йшли просити милостині в „батьюшки-царя”. То була відома „Кривава неділя”, на яку Короленко відгукнувся статтею „Девятое января в Петербурге”, в якій виразно говорив про її винуватців — урядових службістів та вказав на потребу „запобіжних клапанів” — тобто демократичних свобод, якими треба регулювати тиск у „накипілому житейському казані”.

Під тиском революційних подій, цар Микола II проголосив „Маніфест 17 жовтня” 1905 р., в якому гарантував цілий ряд політичних свобод (включаючи свободу віровизнань), аж до проголошення першого в історії Росії всеросійського парламенту — Державної Думи. Проте цей маніфест був, як і інші закони російської держави, переважно паперовим; серед народу говорилося: „маніфест — мертвим свобода, живих під арешт”. Тяжко заплатили ті, хто повірив у дослівність царських обіцянок свободи та став їх практикувати. Особливо обманулось неписьменне селянство, яке сподівалось, що маніфест принесе розподіл „панської землі”. Їм здавалось, що поміщики не хочуть виконувати розпоряджень царя і тому починали самі проявляти ініціативу ділення землі. Але розвіялась їхня „фата-моргана” й почались нові катування, розстріли, шибениці та заслання в сибірські мерзлоти. На Україні майже кожний повіт мав свою „криваву неділю”, а серед них найбільш відома, про яку кобзарі складали думи, відбувалась у грудні 1905 р. у Сорочинцях на Полтавщині. Короленко написав нарис про Сорочинську трагедію, в якій нотує страшні картини знущань над селянами, коли чиновник Філонов на чолі карного відділу заставляв годинами стояти на колінах у снігу старих чоловіків, жінок та дітей, катував їх нагаями, а потім розстрілював. В газеті „Полтавщина” Короленко вмістив відкритого листа Філонову, в якому обвинувачував його у карних злочинах і вимагав публічного суду над ним. До суду не дійшло, бо Філонова хтось убив, натомість урядові чинники хотіли судити Короленка за „очорнення та цькування статського чиновника”.

Хоч як обтяжений злободенними проблемами, Короленко в 1905 р. почав працювати над найбільшим своїм

твором „История моего современника” (перший том якого реферується в цій праці) — твір, що висвітлює сучасника того часу — самого автора, який ніби зі смолоскипом перейшов через увесь період темної реакції царської імперії другої половини XIX ст. З цього часу художня творчість Короленка концентрується майже навколо „Історії”. В роках 1906-1910 він декілька раз виїздив за кордон (Австрія, Славонія, Румунія). У 1910 р. опублікував ряд статей проти смертних кар, які царський уряд застосовував проти революціонерів в роки реакції (після придушення революції). Одна з цих статей називається „Бытовое явление” (Побутове явище) — як зауваги публіциста про смертну кару в Росії, яка стала просто побутовим явищем — щоденними присудами смерті: розстрілами та шибеницями. Короленко приголомшив читачів зібраними фактами виняткової життєвої правдивості. Лев Толстой, прочитавши нарис, відписав Короленкові: „... Його треба передрукувати й розповсюдити в мільйонах примірників. Ніякі думські промови, ніякі трактати, ніякі драми, романи не справлять однієї тисячної того благодійного впливу, який повинен справити цей нарис”.⁴⁵

Неможливо перелічити всього, що було зроблено чудовим письменником і публіцистом протягом усієї його діяльності. Короленко користувався кожним фактом, кожною подією для того, щоб боротись за людину, за її права, за її законне прагнення до щастя. Вся його творчість була „гуманістичною красою”, — як висловився про неї український публіцист Ф. Матушевський. Ставши російським письменником, Короленко ніколи не забував, що він живе в багатонаціональній країні та що не-російські народи в умовах царського режиму зазнавали не тільки соціального гніту, а й національного. Він виступав проти національного гніту та національної ворожнечі, проти релігійного переслідування та проти великодержавного шовінізму. „Короленко не визнавав казенної православної церкви (російської — І. М.) . . .”,⁴⁶ яка ніколи не

⁴⁵ В. Г. Короленко. *Собрание сочинений в шести томах*. Москва, „Огонек”. 1971, том 6, стр. 405. Переклад мій — І. М.)

⁴⁶ В. Г. Короленко в *воспоминаниях современников*. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1962, стр. 21. (Переклад мій — І. М.)

сказала слова в обороні будь-кого із покривджених у російській імперії — „тюрмі народів”.

Не забував Короленко й про свою спорідненість з українським народом. Його переїзд на Україну (1900 р.) спричинився до того, що він, після тридцятилітньої розлуки, наново почав вростати в український ґрунт, образно кажучи, „національно опір'юватись”. На Україні, крім старих приятелів, Короленко став скоро знаходити нових, з українського середовища. Українське оточення поволі, але неухильно, на нього впливало. На Полтавщині Короленко також втягнувся в громадське життя, співпрацював з місцевою пресою (газета „Полтавщина”), був одним з головних засновників публічної бібліотеки в Полтаві, відвідував різноманітні зібрання, виступав з промовами і т.п. Він мав близькі зв'язки з такими українськими письменниками, як М. Коцюбинський, Х. Алчевські (мати й дочка), П. Мирний, Г. Хоткевич, І. Тобілевич, І. Нечуй-Левицький, літератор С. Єфремов, філолог П. Житецький; з артистами М. Саксаганським, М. Заньковецькою, гом. діячкою С. Русовою, етнографом Ф. Вовком (Кондратовичем) та іншими. Короленко був на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (1903 р.), про що пізніше згадував у статті „Котляревський і Мазепа” (1916 р.), коли забирав слово в обороні української мови; був на відкритті пам'ятника М. Гоголю у Великих Сорочинцях (1911 р.); був учасником багатьох святкувань роковин Т. Шевченка, писав про нього статті, в яких високо його цінив. Любов до українського геніяльного поета Короленко зберігав усе своє життя. Висловлюючись про його поезію, казав: „Це була любов і захват...”

Короленко любив українську культуру, читав багатьох українських письменників. І. Франка ставив, напр., на рівні з Котляревським і Шевченком. До збірника в честь Франка (40-ві роковини літературної діяльності 1914 р.) прислав своє оповідання „Нірвана” (з життя українців у Добруджі). Він гарно висловлювався про українську мову, казав, що вона „м'яка, виразна, сильна, багата” та що цілком відрубна від мови російської; говорив, що на Україні мусить розвиватись мова Котляревського, Шевченка й Куліша. Короленко любив і збирав український фольклор, який часто вживав у своїх опо-

віданнях з українською тематикою. Його твори з українською тематикою, як і твори М. Гоголя, в українському перекладі звучать навіть краще, як в оригіналі, — це визнав сам Короленко, кажучи, що „в перекладі є те, чого немає в оригіналі, а саме — безпосередність вислову, що залежить цілком від мови...” „Тайна... поезії, — писав він про вплив української стихії на одного з своїх героїв, — була в дивному зв'язку між давно померлим минулим та вічно живою, вічно до людського серця промовистою природою — свідком отого минулого”. („Сліпий музикант”). Оця вічно живуча й жива стихія, невмируща українська природа та національна вдача українського народу створили й дали великого письменника-гуманіста.

Та попри все, Короленко був передовсім російським письменником. С. Єфремов — один з найкращих українських знавців Короленка каже, що „Національна проблема була для Короленка єдиним може питанням, з яким не могла дати собі ради навіть уперта його акуратність — і це драгувало. З другого ж боку ще більш драгували ті претензії, які ставили йому з українського боку з вічними, настирливими запитаннями — чому, чоловіче, не пишеш по-українському? — які часом давали привід до гострих, прикрих та на обидва боки тяжких непорозумінь...”⁴⁷

Претензії до Короленка з української сторони виявляли особливо Христина Алчевська, Гнат Хоткевич (Галайда), Сергій Єфремов та Олександр Лотоцький (Білоусенко). Всі вони робили йому докір за його твердження, що він „знайшов собі батьківщину, та що нею стала російська література” („Історія мого сучасника”, т. 1, розділ 27). Політичний діяч М. Міхновський при одній зустрічі з Короленком, на протягнуту руку Короленка, мав прилюдно відповісти: „Зрадникам руки не подаю”.⁴⁸ Цей тиск на Короленка був особливо сильний у перші роки його переїзду на Україну, коли він доглядав свою хвору матір — польку-римокатоличку.

⁴⁷ С. О. Єфремов. „Великий гуманіст” (В. Г. Короленко. *Твори*. Переклади під ред. С. О. Єфремова. Київ, Держ. вид-во, 1923. 3 т., том 1, стор. XXXIX).

⁴⁸ Б. Опацький. *Українська жала енциклопедія*. Буенос-Айрес, 1957—67, гасло „В. Короленко”.

Не був Короленко вільний від тиску і з польської сторони. Леон Козловський (Станський), український поляк, публіцист і літературний критик, приятель Короленка (написав про нього монографію), переконував його перейти на польську мову, вбачаючи в ньому більшого поляка, ніж росіянина, особливо в стилі його писання, яке, на думку Козловського, мало „польську особливість”.

Зрозуміло, що до вимог українців Короленко не міг достосуватися. Це він вияснив у листі до Г. Хоткевича (1902 р.):

У Вашому листі . . . Ви зачіпасте одне особисте питання, яке зачіпають і інші, — чого я не пишу по-малоруськи. Ось чого. Перша причина та, що я не знаю малоруської мови на стільки, щоб вільно передавати нею свої думки й почуття. А ламати себе і псувати мову не бажаю. По-друге, я не вважаю, що національність є обов'язком. Це лише факт. Я народився від матері польки, батько мій (у третьому поколінні) був російським чиновником. Першою мовою, якою я розмовляв, була польська, першими враженнями дитинства — повстання поляків і суперечки батька з матір'ю з цього приводу. Поляки, безперечно, боролися за свою свободу й національну незалежність, росіяни відстоювали своє право завоювання, селяни-малоруси живцем закопували в землю взятих у полон „панів”, які жертвували життям за свою вітчизну. Я й тепер не можу сказати, на чий бік я повинен був стати в цій суперечці і яка національність — батька, матері чи предків була для мене обов'язковою. Думаю, що найправильніше те, що вийшло: різні національні основи нейтралізувалися в мені, і, після різноманітних романтичних захоплень, — я захопився глибоко людськими мотивами російської літератури, саме тієї, яка залишила в стороні національні суперечки і примирила їх у загальному лозунгові: свобода. Свобода від національних пригнічень, свобода від панів, як би вони не називались — Вишневецькі, Меншикови, чи Кочубеї, свобода від усього, що зв'язує і народи, і особистості. Думаю, що я маю рацію. Національність — не ланцюги. Наша батьківщина там, де сформувалася наша душа, виросла свідомість. Ніхто не назве Парнелля зрадником, хоч він — англієць за походженням — борювся й загинув за свободу ірландців, а Кошута лише вузькі фанатики можуть назвати зрадником слов'ян, які придушували разом із австрійцями

та Миколою конституційні прагнення угорців...⁴⁹ Ніхто також не має права докоряти нашій спільній знайомій С. Ф. Русовій (з походження Ліндфорс) за зраду шведських інтересів, коли її симпатії до українства складають основний зміст її життя.⁵⁰

Нарешті, третя причина, чого я не пишу по-малоруськи: на мою думку, малоруська література може тільки потерпіти від письменників, що вдають із себе „щирих” малорусів, але лише псують і мову, і мотиви малоруської поезії й літератури. Правду кажучи, і без мене їх не мало.⁵¹

До цього автор цієї праці дозволить собі дещо роз'яснити. Працюючи над творами Короленка, я зацікавився глибше його національним родоводом. На основі „Історії мого сучасника”, написаної Короленком та доповнюючих книг про нього, написаних його дочкою Софією („Десять лет в провинции” і „Книга об отце”),⁵² була побудована мною схема, з якої наглядно видно, наскільки усталилась „трьохнаціональна” душа Короленка. Знавці Короленка роблять несвідомо помилку, розглядаючи його ізольовано від цілого міжнародного (українсько-польсько-російського) сплетіння. Адже Короленко був невід'ємною частиною цього „трьохнаціонального” куща, на якому росли кровноскрещені ягоди різних ґатунків — національних, релігійних, соціальних. Це мішані подружжя дідів, батьків, дядьків, тіток, його самого, жінки (росіянка — дочка православного священика), двоюрідних братів, сестер (переважно польських націоналістів), племінників та онуків. Релігійна мішанина римокатоликів з православними. Соціальна зрізничкованість: шляхтичі, міщани, багаті й бідні, лояльні до уряду та його політичні противники (засланці, емігранти), націоналісти (поляки) та російські федералісти (мішані подружжя).

Не дивно, отже, що, будучи людиною з прикметами трьох національностей, Короленко часто здавався кожній з них, або занадто „своїм”, або „не своїм”, і, таким чи-

⁴⁹ Російський цар Микола I після 1849 р. війська в Угорщину.

⁵⁰ Сюди можна зарахувати й Марію Вілінську (Марко Вовчок) — українську письменницю, яка була росіяною з походження — І. М.

⁵¹ *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови*. Київ, „Радянська школа”, 1961. Част. 2, стор. 251.

⁵² Згадані вище.

ном, виникало певне ставлення до нього: захоплення або розчарування. Ніхто не намагався розмотати його заплутаного національного клубка, про який він говорив, що „цей клубок був зв'язаний трьома націоналізмами, з яких кожен заявляв право на володіння моєю беззахисною душею, з обов'язком кого-небудь ненавидіти й переслідувати...” („Історія мого сучасника”, т. 1, розд. 13). Закиди Короленкові про „плутанину його поглядів щодо національної справи”, та „вибір шляху найменшого опору”, як це робив О. Лотоцький,⁵³ були б слухними лише тоді, коли б Короленко виявився національним ренегатом, будучи з походження чистим українцем. Жодної з трьох названих націй Короленко не зраджував, бо ж не був сином лише однієї з них.

На підставі його творчості можна сказати, що Короленко мав сфедеровану душу трьох національностей, причому кожну з них цінив, заступався за її права, боровся за її автономне існування та завзято виступав проти „єдинонеділімства”. Він був проти централізованого уряду Росії з панівним становищем росіян, їхньою офіційною церквою, мовою та культурою.

Однак дальший побут на Україні ще більше прив'язував Короленка до неї. „Цівка української стихії”, як говорив С. Єфремов про його національну душу, — в оточенні рідної землі — Полтавщини, зокрема Миргородщини (колишніх історично-адміністративних одиниць його прадідів-полковників), підсвідомо давала йому творче українське натхнення, а одночасно накладала моральне зобов'язання. Всі наступні подорожі Короленка приносили великий український матеріал. Його записні книжки — це своєрідна кишенькова енциклопедія, в якій він нотував усе побачене й почуте. На величезній території Поволжя, наприклад, знаходимо в його книжці що не друге занотоване село — то українське. З Ростова-на-Дону Короленко писав (1889 р.) дружині: „Переважаюча говірка тут — це зіпсута українська мова”.

Починаючи від 1910 р. аж до першої світової війни — тематика художніх творів Короленка майже етнографічно-українська. Його подорожі в Добруджу на колишні

⁵³ О. Лотоцький. *Сторінки минулого*. Варшава, 1933. Том 2, стор. 447.

поселення українських козаків після програної Полтавської битви, дали йому матеріял для декількох оповідань про залишки українського населення на цій території. Одноразово в цих творах він змалював і залишки донських козаків — старовірів (некрасовців), яких у Добруджі називали „ліпованами”; вони виїхали сюди через релігійне переслідування в Росії у 18 ст. Описуючи українців і „ліпован”, він виразно симпатизує українцям за їхню бадьорість, діловитість, гарно збережену українську мову, натомість „ліповани” залишились темними, відсталими, нездібними пристосуватись до умов нового часу. Це такі оповідання, як „Наши над Дунае”, „На синем Дунае”, „Турчин и мы”, „Эпопея”, „Из поездки на попелище Дунайской Сечи”, „Нирвана”, „В Крыму” та інші. В 1914 р., напередодні війни, Короленко виїхав на лікування до Франції і повернувся в 1915 р. Під час війни Короленко далі працював над своєю „Історією” та керував видавництвом „Русское богатство” (від листопада 1914 р. — „Русские записки”). В 1916 р. Короленко звернув увагу на жалюгідне становище полонених українців-галичан. Він скоро довідався, що москвофільський „Совет Прикарпатской Руси”, що його очолювали В. Дудикевич і Ко. страхом і голодом тримав у покірності вивезених галичан до Ростова на Дону, де їх насильно „оправославлювали”. Короленко написав декілька статей⁵⁴ в обороні нещасних і критикував групу Дудикевича, як явних запродавців і зрадників своєї нації. У вересні Короленко надрукував велику статтю в обороні греко-католицького віровизнання „Вера отцов” та статтю в обороні українського католицького митрополита А. Шептицького, вивезеного до Росії. Того ж року Короленко пробував написати своє перше оповідання українською мовою, але його не закінчив через недостатнє знання української мови.

Березневу революцію 1917 р. — падіння царської влади, Короленко радо привітав, написавши книжку „Падение царской власти”, в якій сказав, що царський уряд привів Росію на край загибелі, а тому „Хай живе демо-

⁵⁴ Див. в кінці статті Хронологічний список творів В. Короленка з українською тематикою.

кратична республіка!"⁵⁵ Більшовицький переворот у жовтні 1917 р. Короленко категорично осудив, як владу, що не була покликана народом. В статті „Торжество победителей”⁵⁶ та в листах до більшовицького комісара А. Луначарського⁵⁷ Короленко називає комуністичну систему ідеологічно чужою та жорстокою, яка була накинена народам колишньої царської імперії. Одноразово засуджує Короленко і білогвардійське намагання реставрувати колишню царську Росію. В статтях „Еретические мысли о единой России”⁵⁸ та „О разрубании узлов и об украинстве”⁵⁹ Короленко висловлює думку, що найкращим державним устроєм для народів Росії був би зразок Сполучених Штатів Америки, тобто федеративна держава з широкими автономіями, в тому числі й для українського народу.

За української гетьманської влади (1918 р.) Короленко був у президії відкриття першої української гімназії в Полтаві. Під час громадянської війни він та його родина працювали в організації „Ліга спасіння дітей”, мали під своєю опікою 7 тисяч душ. Тим часом влада в Полтаві часто мінялась, відбувались масові смертні присуди політичних противників і Короленко постійно апелював до авторитарних властей помилувати невинні жертви провокацій, чим багатьох врятував від смерти. На весні 1921 р. помер у більшовицькій тюрмі зять Короленка — полтавець К. Ляхович, якого письменник дуже любив та який був його секретарем. Цю втрату Короленко глибоко переживав і скоро сам тяжко захворів, втратив здібність говорити і 25 грудня 1921 р. помер. Похований в Полтаві.

Літературна спадщина Короленка велика. Він написав понад сто художніх оповідань та нарисів (кільканадцять з них не були закінчені), поверх 600 публіцистичних статей, оглядів, рецензій, з них близько 250, що сто-

⁵⁵ В. Г. Короленко. *Падение царской власти*. Нью-Йорк, Первое русское изд-во в Америке, 1918.

⁵⁶ „Русские Ведомости”, Москва, 1917, №265, 3 декабря.

⁵⁷ В. Г. Короленко. *Письма к Луначарскому*. Париж, Задруга, 1922.

⁵⁸ „Утро Юга”, Екатеринодар, 1919, 8(21) сентября; також: „Южный Край”, Харків, 1919, 1(14) сентября.

⁵⁹ „Утро Юга”, 1919, №23; „Рідне Слово”, Полтава, 1919, 23 серпня.

сувались українського питання. Залишилися архівні фонди Короленка — тисячі документів, що були перевезені з Полтави до Москви (Державний літературний архів СРСР), доступ до яких тепер обмежений. Твори великого письменника й публіциста — гуманіста перекладені багатьма мовами світу, в тому числі й українською. Вони в своїй сукупності творять надзвичайно багату й неповторну картину людського життя — правдиве дзеркало минулої дійсності російської імперії другої половини ХІХ і першої чверті ХХ ст.

Творчість Короленка давно вийшла поза межі його батьківщини, вона стала вселюдським надбанням. Вартість його творчості в тому, що вона ніколи не старіється, вічно жива й повсякденно актуальна. Це він писав-проповідував, що „Людина створена для щастя, як птах для польоту” („Парадокс”) та що кожна людина мусить мати право змагатись до свого щастя, хоч би воно й було лише на овиді, як ті нічні вогники, до яких часом „... ще далеко. І знову доводиться налягати на весла... А все-таки... все таки попереду — вогні!...” („Вогники”).

Це були вогні оптимістичної надії в безпросвітній темряві тогочасної дійсності. Великий письменник вірив, що скоро над цією темнотою покажеться обрій світланку й сонячних заграв, він сповіщав словами поета,⁶⁰ що вже

На святій Русі півні заспівали
Скоро буде день на святій Русі...
(„На затемненні”).

3. В. КОРОЛЕНКО В СВІТЛІ КРИТИКІВ

Короленко з’явився в російській літературі як своєрідний протестант і нещадний критик російської дійсності, а в першу чергу російської бюрократично-поліційної системи та уряду. Шукання істини, бичування несправедливості та беззаконня, боротьба з шахрайством, відстоювання гідності людини, захист покривджених та співчуття до упосліджених — це його художня та публіцистична

⁶⁰ В. Короленко цитував російського поета М. В. Берга (1824—1884).
Переклад мій — І. М.

тематика. Вона різноманітна в усіх сферах громадсько-політичного, культурного, економічного та національного життя. Таким залишився В. Короленко в спогадах своїх друзів та літературних критиків.

Максим Горький, який завдячує початки своєї літературної кар'єри В. Короленкові, сказав про нього:

Серед російських культурних людей я не зустрічав людини з такою невтомною жадобою „правди-справедливості”, людини, яка так проникливо відчувала б необхідність втілення цієї правди в життя...

Він віддавав себе ділу справедливості з тим вишнютковим, цілним напруженням, в якому почуття і розум, гармонійно повднуючись, підносяться до глибокої релігійної пристрасті...

На шкоду талантові художника він віддав свою енергію безперервній, невтомній боротьбі проти стоголової потвори, відгодованої фантастичним російським життям.⁶¹

Літературний критик Юлій Айхенвальд, який мав певні застереження щодо художньої творчості В. Короленка, визнав:

... Короленко дорогий російській інтелігенції головним чином тому, що в його творах відображається глибоко-чутливе серце, мимо якого не могла пройти ні одна серйозна образа, ні одна суспільна неправда. Він з самого ества своєї вдачі — заступник і захисник... він ніколи не залишався байдужим і за багатьох скривджених підіймав свій м'який та владний голос.⁶²

Короленко — „речник покривджених” — так назвав його український письменник Василь Щурат у своїй передмові до статті В. Короленка *Вера отцов* в обороні української греко-католицької церкви.⁶³ Літературознавець Олександр Гізетті, аналізуючи „вічні” й „прокляті” питання в творчому навітленні В. Короленка, каже, що він:

⁶¹ М. Горький. *Про літературу*. Переклад з російської. Київ Держ. вид-во худож. літ-ри, 1954, стор. 176.

⁶² Ю. Айхенвальд. *Силуэты русских писателей*. Изд. 4. Берлин, „Слово”, 1923, том 3, стр. 22.

⁶³ В. Щурат. „Памятка по речникові покривджених”. (Нива. Львів, 1929, №3, стор. 81).

... ніколи не був людиною „ярличка”, вузьким догматиком гуртка, що в центрі своєї публіцистичної діяльності він поставив питання свободи й щастя *живої людини*, питання *конкретної особистості* та втілював у собі голос правди й сумління російського суспільства.⁶⁴

Сам Короленко сказав про себе:

Я не соціаліст-революціонер і не соціал-демократ. Я — просто безпартійний письменник, який думає про право й свободу для всіх громадян нашої вітчизни, який виступає партизаном скрізь, де знаходить порушення права й свободи.⁶⁵

А в іншому місці пише:

Мені траплялось обороняти мужиків-вотяків у Вятській губернії, російських мужиків у Саратовській, сопочинських українців у Полтавській — проти катувань російськими чиновниками. Вотяк, черемис, єврей, великорос, українець — для мене були однаково гнобленими людьми.⁶⁶

Звичайно, Короленко говорить про себе надто узагальнено. Він був людиною скромною і ніколи не намагався доповнювати прогалини, які робили літературні критики, пишучи про нього. Проте критики з різних причин часто не добачали певних аспектів у його літературній творчості. До революції 1917 р., наприклад, просто замовчувалась етнографічна, зокрема українська, тематика в його художніх творах. Про нього говорилося не інакше, як лише про „душу російської літератури” та що

... Короленко наскрізь російський письменник і, можливо, найбільш національний серед великих прозаїків

⁶⁴ А. Гизетти. „«Величные» и «прокляты» вопросы в освещении творчества В. Г. Короленко”. (*В. Г. Короленко; жизнь и творчество*. Сборник статей под ред. А. Б. Петрищева. Петроград, „Мысль”, 1922, стр. 152). Переклад мій — І. М.

⁶⁵ Епіграф Короленка в журналі „Колосся”. Харьков, 1918, №12. (Цитовано за: Н. Полянський. „Короленко в борьбе за право”. *Памяти Вл. Г. Короленко*. Под ред. В. А. Мякотина. Москва, „Задруга”, 1922, стр. 57).

⁶⁶ В. Г. Короленко. „Два ответа”. (*Наша мысль*. Полтава, 1918, 5 апреля Цитовано за: С. В. Короленко. *Книга об отце*. Ижевск, „Удмуртия”, 1968, стр. 313. (Переклад цитат мій — І. М.).

російської літератури. Він не тільки любить свою країну, він закоханий у Росію...⁶⁷

Мав повну рацію літературний критик, знавець Короленка, А. Бялий, коли писав, що

... стара дореволюційна критична література про Короленка не тільки не з'ясувала своєрідності його письменницьких рис, але скорше, навпаки, засвоїла ряд стійких уявлень, які набагато викривили образ великого мистця, гуманіста й демократа, прогресивного діяча. Інколи це була пряма редакційна фальсифікація...⁶⁸

Один з перших, хто кинув інакше світло на творчість Короленка в російській літературі, був літературознавець Н. Мінський, який у порівняльній студії *Короленко і Гоголь*, пише:

... Для Короленка, як і для Гоголя-викривача, Росія в першу чергу була розстрошуючим, насильницьким, шкідливим державним апаратом, а російський народ — жертвою цього апарату...

Не менше, ніж нарід російський, а, можливо, навіть ще з більшим душевним боєм, Короленко любив національні меншини Росії, тому що на цих меншинах з особливою силою тяжів мертвий вантаж державної брехні та неправосуддя. Короленко силою обставин стає новитись присяжним захисником переслідуваних інородців.⁶⁹

Тематика літературної спадщини В. Короленка якраз підтверджує, що більшість його творів стосувалась проблем неросійських народів у російській імперії.⁷⁰

Звичайно, тут промовляла широка душа письменника, його гуманізм, сповнений християнських чеснот, ви-

⁶⁷ Р. Люксембург. *О литературе*. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1961, стр. 154, розділ: Душа русской литературы. (Оригінально з'явилась в німецькій мові, 1918 р.).

⁶⁸ А. Г. Бялый. *В. Г. Короленко*. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1949, стр. 11. (Переклад цитат мій — І. М.)

⁶⁹ Н. Мінський. „Короленко и Гоголь”. (*Грани*. Берлін, 1923, том 2, стр. 169, 172.) Переклад мій — І. М.)

⁷⁰ Згідно з моїми підрахунками вийшло друком 84 художніх оповідань та історичних нарисів В. Короленка. Розподіл назв за етнографічною тематикою приблизно такий: російська — 25, українська — 20, козацька — 3, єврейська — 2, якутська — 1, закордонна (американська, англійська, французька, грецька, еспанська, румунська, східня) — 10, абстрактна — 3, мішана — 20.

плеканих батьками, а також різкою несправедливістю пануючого суспільства. На нього сильно вплинула тогочасна державно-політична епоха: передреформний та пореформний періоди, польське повстання 1863 р., арешти, езекуції, смертні вироки, заслання в Сибір; соціальні та національно-релігійні утиски, а зокрема жорстоке переслідування послідовників народницького руху, до якого й сам належав.

В. Короленко з'явився в російській літературі сформованою вже людиною, про що стверджує Д. Н. Овсяннико-Куліковський, який сказав про нього: "... молодий письменник був вже людиною сформованою... його світогляд, система його ідей та переконань здавались окресленими й закінченими, але його душа продовжувала розширюватися й збагачуватися новими переживаннями."⁷¹

Хоч Короленко й висловлювався, що його духовою батьківщиною стала російська література, проте це стувалося тільки його літературної професії. Справжньою його батьківщиною була Україна, зокрема Волинь, про що він дуже часто говорить у своїх творах: „На моїй батьківщині, у Волинській губернії...”

Цитований критик Ю. Айхенвальд, аналізуючи Короленкову творчість, зауважив: „Духовно Короленко нікуди з півдня (тобто з України — І. М.) не виїздив... польові квіти рідної Волині, її сумні пісні, її блакитне небо жили в його душі...”⁷²

С. Єфремов, який особисто був у зв'язках з Короленком, каже про нього:

Щось його муляло. Він чув у собі якусь нестачу. Він неначе шукав тих змалку ще порваних ниточок, що в'язали б його до рідного краю, він увесь час дослухався до тих потужних згуків, що, як і до сліпого музики, „промовляла до його душі рідна природа”.⁷³ Він немов причував, що його тверде й почесне пристановище в російському письменстві було все-ж ніби в приймах, ... — і він іде за голосом природи, він шукає невиводно інтимного, за-для душі, поєднання з чимсь

⁷¹ Д. Н. Овсяннико-Куліковський. *Собрание сочинений*. СПб, „Прометей”, 1911, том 9, стр. 5. (Переклад мій — І. М.)

⁷² Ю. Айхенвальд. *Силуэты русских писателей*. Изд. 4. Берлин, „Слово”, 1923, том 3, стр. 22. (Переклад мій — І. М.)

⁷³ Герой твору В. Короленка *Сліпий музикант*.

ближчим та органічнішим, що все-ж жило й озивалося в душі...⁷⁴

Перебуваючи поза межами батьківщини, Короленко її не забував і багато для неї зробив, популяризуючи її ім'я художнім словом. Повернувшись в Україну, він ближче зв'язався з своїм народом та виступав в його обороні, зокрема його мови та культури. В. Короленка, як письменника, який любив свою батьківщину, найкраще можна схарактеризувати його власними словами, якими він схарактеризував М. Гоголя:

... справа не в тому, якою мовою пише письменник, а в тому, як він розуміє народню душу, як він творить та як розкриває образи своїх героїв, як він любить свою батьківщину та як служить їй своїм пером.⁷⁵

Твори з українською тематикою складають одну з найбільших частин його літературного доріжку, а за об'ємом друкованого матеріалу — найбільшу. Слід підкреслити, що ці твори — це окремий світ: віддзеркалення його батьківщини-України в усіх її аспектах — фізико-географічних, історичних, соціальних, культурно-побутових, зокрема фолкльорних, та національно-релігійних. Сюжетна канва цих творів влітає біографічні елементи самого автора.

Про український характер його творчості цитований вище С. Єфремов висловився так:

... Короленко убрав у себе кращі української народньої стихії сторони, зібрав мов у фокусі типові риси національної творчості й надзвичайно яскраво одбив їх у своїй особистій творчості. Отой лагідний, не гризький, а сумовитий юмор, оті повіви м'якої романтичності, елегійної мрійности, ота простота щиросерда й граціозність, надзвичайне чуття природи з паралелізмом до людського життя, навіть сама мова та стиль з добором слів не з спеціально великоруського словника, а загальніших, спільних, а то й українських — усе це зра-

⁷⁴ С. О. Єфремов. „Великий гуманіст”. (В. Г. Короленко. *Твори*. Переклад з російської під ред. С. О. Єфремова. Київ, Держ. вид-во України, 1923, том 1, стор. XLIII).

⁷⁵ В. Оголевець. „Встречи с В. Г. Короленко”. (В. Г. Короленко в *воспоминаниях современников*. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1962, стр. 339). (Спогади про виступ В. Короленка на відкритті пам'ятника М. Гоголю у Великих Сорочинцях, 28 серпня 1911 р. Переклад з приміткою мої — І. М.)

дживало українця з природи і з породи, якої не могли забити в йому ні довголітнє відчуження, ні тенденція, ні формальнє забуття, ні спроби натомість щось інше поставити. Цього всього ні звідки йому було взяти, як тільки з української стихії, що шляхом спадковости та перших несвідомих вражіннів з дитячого віку так міцно заложила ся в йому. Тому-то з усіх наших земляків на російському ґрунті Короленко зоставсь найбільш українцем у своїй творчости...⁷⁶

Велич Короленкового гуманізму та його літературна спадщина, що стала надбанням світової літератури, ставить його поруч кращих письменників світу. Український народ, з надр якого він вийшов, може тільки гордитися ним.

Літературний критик, земляк Короленка — полтавець Л.Войтоловський, сказав про нього завершуюче:⁷⁷

Бо ж душа Короленкова — мов той легендарний дзвін, що про нього він так любить згадувати. Дзвін, що вмів увібрати в себе увесь стогін і прокльони, усі крики перемоги та розпачу, всі молитви й блюзнірства з життя, і разом з тим чудовним способом покривав усі оці грубо-гуркотливі голоси сріблястим дзвоном та магією свого чарівливого слова.

Таким був і залишиться в людській пам'яті великий нащадок українського козацького роду Володимир Галактіонович Короленко.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ СПИСОК ТВОРІВ В. КОРОЛЕНКА З УКРАЇНСЬКОЮ ТЕМАТИКОЮ

1. 1879. *Эпизоды из жизни искателя. (Полное собрание сочинений . . . Изд. Т-ва А. Ф. Маркс, 1914. 9 томов. том 9.)*
Перше художнє оповідання, що було написане під впливом народницьких ідей. Сюжет твору виповнений українським змістом.
2. 1885. *В дурном обществе.*⁷⁸ (*В поганому товаристві.* Переклад М. Шумила). том 1.
Оповідання про упосліджене становище пере-

⁷⁶ В. Г. Короленко. *Твори.* Переклади під ред. С. О. Єфремова. (В трьох томах). Київ, Держ. вид-во України, 1923, том 1, стор. XXXVII—XXXVIII.

⁷⁷ Там же, стор. XXVIII.

⁷⁸ В. Г. Короленко. *Твори в чотирьох томах.* Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1953—54.

- слідуваних українців уніятського віровизнання на Волині.
3. 1886. *Лес шумит*.⁷⁸ Полесская легенда. (*Ліс шумить*. Поліська легенда. Переклад за ред. А. Хуторяна). том 1.
Історичне оповідання з часів панщини. Сюжет пов'язаний із спогадами автора про батьківщину. Описується помста українців над польським паном.
 4. 1886. *Слепой музыкант*.⁷⁸ (*Сліпий музикант*. Переклад за ред. А. Хуторяна). том 1.
Психологічний етюд. Твір виповнений українським змістом, частково автобіографічний.
 5. 1888. *Ногью*; очерк.⁷⁹ (*Уногі*; нарис. Переклад С. Буди). том 2.
Автобіографічне; із спогадів автора про своє дитинство.
 6. 1891. *Судный день*.⁷⁹ (Йом-Кіпур). (*Ханун*. Переклад О. Кониського і С. Єфремова), том 2.
Українська народна казка про єврейське свято „Йом-Кіпур” (очищення). Оповідання написане українським побутовим матеріалом, зокрема багатством українського фолклору.
 7. 1892. „Щось буде”⁷⁸ (Переклад Й. Багмута). (*Історія мого сугасника*, част. 1, розділ 8). том 3.
Спогади про неспокій серед українських селян напередодні знесення кріпацтва в російській імперії.
 8. 1894. *Парадокс*.⁸⁰ (*Парадокс*. Переклад А. Шияна). том 2.
Частково автобіографічне; із спогадів автора про батьківщину. Головний герой оповідання — нещасна людина, без рук і без ніг, яка оптимістично висловлює крилатий афоризм: „Людина створена для щастя, як птах для літання.”
 9. 1895. *Без языка*.⁸⁰ (*Без язика*. Переклад А. Хуторяна). том 2.
Найбільше художнє оповідання Короленка, в якому змальовується еміграція українців-уніятів з Волині до Америки.
 10. 1897. *Над лиманом*.⁸¹ Из записной книжки путешественника. том. 4.

⁷⁹ *Твори*. (в трьох томах). Переклад за ред. С. О. Єфремова. Київ, Держ. вид-во України, 1923.

⁸⁰ В. Г. Короленко. *Твори в чотирьох томах*. 1953—54.

⁸¹ — Собрание сочинений в шести томах. Москва, Изд-во „Правда”, 1971.

- Оповідання про Добруджу, де жили нащадки запорізьких та донських козаків. Автор говорить про окремішність українських поселенців, які зберігають свою мову та звичаї.
11. 1899. *Марусина заїмка*.⁸⁰ (*Марусина заїмка*. Переклад Н. Адріанової). том 2.
Оповідання про українську селянку Марусю, засланку в Сибірі, яка зберігає риси народного побуту, рідні звичаї та мову.
12. 1900. *Обычай умер*. (*Полное собрание сочинений*. Посмертне издание. Харьков — Полтава, ГИЗ Украины, 1922-1929. том 22).
Оповідання не закінчене; про звичаї рідного краю (на Волині) — батьківщині автора.
13. 1901. *Государевы ямщики*.⁸⁰ (*Государеві ямщики*. Переклад П. Мисника). том 2.
Оповідання про тяжкий стан сибірських поселенців та про засланця-українця уніятського віровизнання.
14. 1905. *Современные картинки*: I. 2500 часов. II. Разговор с землемером. (*Полное собрание сочинений* . . . С. -Петербург, Изд. Т-ва А. Ф. Маркс, 1914. 9 томов. том 9).
Оповідання про економічний стан на Україні.
15. 1906. *Признаки украинской колонизации на Урале*. Исторический очерк. (*Киевская старина*, Киев, 1906, том 93, стор. 476-482).
Про заснування українськими козаками Ілецького козацтва на ріці Уралі. Ця стаття стала частиною твору *У козаков*, розділ 12.
16. 1906. *Сорогинская трагедия*.⁸² По данным судебного расследования. том 6.
Документальний матеріал про криваві розправи царських каральних загонів у містечку Сорочинцях і навколишніх селах Полтавської губернії.
17. 1906-1921. *История моего современника*.⁸³ (*Історія мого сугасника*. Переклад Й. Багмута). том 3-4.⁸³
Автобіографічний твір. Перша книга твору цілком присвячена Україні. Реферується в цій праці.

⁸² В. Г. Короленко. *Собрание сочинений в шести томах*. Москва, Изд-во „Правда”, 1971.

⁸³ В. Г. Короленко. *Твори в чотирьох томах*, 1953—54.

18. 1907. *В Криму*:⁸² I. *Емельян*; II. *Рыбалка Негинор*. том 4.
Оповідання про примусове поселення українців у Криму в ХІХ столітті (*Емельян*) та вимушене шукання заробітку в Криму в ХХ столітті (*Рыбалка Негинор*).
19. 1909. *Наши на Дунае*.⁸² том 4.
Про українських та донських поселенців у Добруджі. Автор виразно підкреслює відмінність українців від росіян, говорить про збереження українцями своєї мови й культури.
20. 1909. *Полтавские празднества*.⁸⁴ И с т о р и ч е с к и й очерк. том 8.
Про святкування 200-річчя Полтавської битви. Автор виразно говорить, що Україна була незалежною державою в сусідстві чотирьох держав: Росії, Польщі, Криму та Туреччини. Таке положення України "... виробило окремих національний характер українця — волелюбного та войовничого..." (Переклад мій — І. М.).
21. 1910. *На синем Дунае. (Полное собрание сочинений. Посмертное издание. Харьков — Полтава, ГИЗ Украины, 1922-29. том 9)*.
Оповідання про українських поселенців у Добруджі.
22. 1911. *Эпопея. (Полное собрание сочинений. Посмертное издание. Харьков — Полтава, ГИЗ Украины, 1922-29. том 9)*.
Оповідання про українських поселенців у Добруджі.
23. 1913. *Тургин и мы. (Полное собрание сочинений... С.-Петербург, Изд. Т-ва А. Ф. Маркс, 1914. 9 томов. том 6)*.
Оповідання про запорізьких та донських поселенців у Добруджі.
24. 1914. *Нирвана*.⁸⁵ Из поездки на пепелища Дунайской Сечи. том 4.
Оповідання про місцевість на Дунаї, де вперше після ліквідації Запорізької Січі оселились запорожці.

⁸⁴ В. Г. Короленко. *Собрание сочинений в десяти томах*. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1953—56.

⁸⁵ В. Г. Короленко. *Собрание сочинений в шести томах*. Москва, Изд-во „Правда“, 1971.

25. 1916. *Котляревский и Мазепа*.⁸⁶ Литературная заметка. том 8. Стаття⁸⁸ написана з приводу відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві (1903), де було заборонено виголошувати промови українською мовою. Короленко піддав різкій критиці міське управління. В цій статті Короленко виявив себе оборонцем української мови й культури.
26. 1916. *Вера отцов*.⁸⁷ (*Віра батьків*). „Русские записки”. Петроград, 1916, #9, стр. 297-303). Передрук: „Нива”, Львів, 1929, #3, стор. 81-94). Стаття в обороні уніятського віровизнання, забороненого в Росії.
27. 1916. *Заточение графа Шептицкого. (Ув'язнення графа Шептицького)*. „Русские Ведомости”, Москва, 1916, #246, 25 окт. Передрук: „Нива”, Львів, 1929, #3, стор. 83-87. Стаття в обороні українського греко-католицького митрополита, якого під час окупації Галичини російськими військами було вивезено в Росію та ув'язнено в Суздальському монастирі.
28. 1916. *Уголок Галиции в Ростове-на-Дону. (Русские записки)*. Петроград, 1916, #10, стор. 289-296). Про полонених українців-галичан, примусово вивезених до Ростова, де ними зле опікувався москвофільський „Совет Прикарпатской Руси” на чолі з В. Дудикевичем.
29. 1916. *Опыт знакомления с Россией. (Русские записки)*. Стаття, в якій Короленко піддав критиці москвофілів у Галичині. Про Галичину він сказав так: „Так, у самій Галичині існує дві течії: одна стоїть за українську мову, за створені на ній культурні заведення, за свободу уніятської віри, яка стала вже „вірою батьків”

⁸⁶ В. Г. Короленко. *Собрание сочинений в десяти томах*. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1953—56.

⁸⁷ Ця стаття та стаття *Заточение графа Шептицкого* вперше перекладені на українську мову автором цієї праці. Див. його *За віру батьків*. Чикаго, Філія Українського Кат. університету, 1976.

⁸⁸ Див. також в українському перекладі: „Котляревський і Мазепа” (*Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови*. Київ. „Радянська школа”, 1961, част. 2, стор. 246—250).

- для багатьох поколінь. Друга — має назву „москвофілів"... Ця течія в меншості..." (Переклад мій — І. М.).
30. 1916. *Український розказ. (Полное собрание сочинений. Посмертное издание. Харьков — Полтава, ГИЗ Украины, 1922-29. том 22, стор. 272-275).*
Єдине оповідання (не закінчене), написане українською мовою.
31. 1917-1920. *Земли, землі! (Наблюдения, размышления, заметки). (Современные записки. Париж, 1923, книги: 11-14).*
У цьому творі аналізується критично аграрну політику в Росії та в Україні в роках від 1891 до 1920 включно. В ньому автор розглядає Україну, як окрему адміністративну одиницю.
- 32.⁸⁹ 1920. *Письма к Лунагарскому. (Листи до А. Лунагарського про большевицьку політику). Париж, „Задруга”, Заграничный Отдел, 1922. (В українському перекладі: ЛНВ, Львів, 1923, ч. 1).*
Шість листів до тодішнього більшовицького комісара освіти, в яких осуджується нова комуністична система в Росії. Україна — жертва цієї системи.

Манітобський університет

⁸⁹ Крім цього В. Короленко ще „написав близько 250 статей, нарисів, кореспонденцій, у яких послідовно відстоював інтереси трудової України”. (П. Малий. „Україна в публіцистиці В. Короленка”. *Жовтень*, 1956, №11, стор. 102.)

П. МАЦЕНКО

ЛИСТУВАННЯ З О. КОШИЦЕМ В СПРАВІ ОБРОБКИ ДОГМАТІВ ЗНАМЕННОГО РОЗСПІВУ

Про причини цієї дискусії варто подати вияснення. Ще студіюючи в Празі (1924-1929 рр.), мої друзі і я з ними, знали про О. Кошиця та про його велике знання церковної музики від його близьких друзів і знайомих — проф. В. Щербаківського, Мик. Миленка, Сп. Черкасенка, Вас. Короліва-Старого, а найбільше від його колишньої учениці і потім суб-диригентки в Українській Республіканській Капелі проф. диригування Платоніди Ів. Щуровської.

Я вперше листовно пізнав О. Кошиця з Канади, написавши рецензію на фільму *Маруся*, яка друкувалась в *Українському Голосі* у Вінніпезі 1938 р. Тоді О. Кошиць подякував мені за рецензію і з того часу ми почали листування. Увесь час я шукав нагоди, щоб якось викликати в нього бажання до написання розвідки про церковний спів. Причиною до того стала обробка ним на мішаний хор Догматів. Я написав йому свій погляд на них, вживши драстичного означення, що оброблені ним мелодії догматів „московської редакції”... Це був мій свідомий виклик, щоб хоч так примусити його написати дещо про церковну музику. Чи мій закид був правдивий, чи ні, але О. Кошиць написав свою думку і думку дуже цінну для нашої Історії церковної музики.

Пізніше, 1941 р. у Вінніпезі, підчас співпраці з ним на Вищих освітніх курсах, я признався йому про причину писання мого листа про Догмати. Він тільки щиро посміявся...

ВИТЯГ З ЛИСТА ДО О. КОШИЦЯ

26 жовтня 1939

„Студіюючи Ваші обробки на мішаний хор Догматів, я безмірно подивляв Вашу інвенційність, прозорість укладу Ваших обробок, допасування їх до текстового почування (думок) в музичних висловах їх і надання їм українського духа. Оце те найважливіше — зукраїнізування Вами догматиків, бо вони, як говориться: „московської“ редакції. І якраз через те, подивляючи Вашу працю, я не осмілюся подати до відома ширшого загалу своєї думки про істотність редакції розспівів з підкресленням їх походження.

Загал, як взагалі, міг би мої інтенції не зрозуміти, а я занадто Вас шаную.*

Бо ж певно, що з України-Руси принесено в тодішню Московію, що ледвищо родилась, Християнство, з ним церковний наш спів, мову і проповідники допомагали, на шкоду собі, поширювати свої культурні надбання. Проте, пізніше їхня (московська) редакція того співу — чужа київській редакції, під урядовим тиском пізніше панувала по всій українській етнографічній території. Це поки все”.

ВІДПОВІДЬ О. КОШИЦЯ

5 листопада 1939

„Дуже мене зацікавив Ваш погляд на мелодії моїх догматів, як на російські, так що й розвідки не написали про це з шани до мене... Дуже вдячний, що пожаліли мене, але разом з тим і шкодую, бо тоді б не мав голий закид, а річеву, уґрунтовану науково думку, на яку мусів би так само відповідати, і це було б корисним для справи. Але також треба пошкодувати, що не маємо відповідного органу, в якому могли б ми звести дискусію, бо часописі, що обслуговують щоденні потреби загалу, для цього не надаються, та й загал такими речами не цікавиться. То ж приходить ся робити це листовно.

* Я тоді почав вести у „Новому Шляху” відділ „З музики” (з 18 квітня 1940 р.) й виготовив ряд статей про композиторів, також і про О. Кошиця. — П.М.

Отже, щодо мелодій моїх Догматів Знаменного співу, то я тримаюсь думки цілком протилежній, але не стану її доводити, поки не почую аргументації Вашої, бо поперше — ініціатива належить Вам, а друге, що це питання згідно Вашому упевненому твердженню є цілком ясне для Вас. Зогляду на це дуже прошу Вас, дорогий пане Докторе, відповісти мені на поставлені запитання, хоч в кількох словах, коротко:

1) Чого Ви вважаєте Старознаменний спів московським (історично й теоретично)?

2) Коли мелодії моїх Догматів „московської редакції” Знаменного співу, то а) в чому полягає „москалізм” цієї редакції (теоретично й історично), б) де є інша редакція Знаменного співу і в чім полягає її різниця від московської (істотно);

3) Де є істотно інчі від моїх мелодії Догматів і в чім полягає їх різниця від вжитих мною (може є Догмати Київського розспіву?)

4) Як Ви уявляєте Київський спів по походженню і яке його відношення до „Обичного розспіву” російської церкви?

5) Що Ви називаєте „Уставним російським співом” і яке його відношення до Київського розспіву?

6) В чому Ви бачите „відгомін” Києво-Печерського монашого співу у співові покійного Калішевського?

Дуже прошу вибачити за кількість запитань. Цим не хочу завдати Вам великої роботи, бо прошу відповісти на них не докладно, а конспективно, а коли можна, то в кількох словах, хоч одними тезами. Для мене ж це подвійно цікаве не тільки з огляду на питання Догматів, але й загально, бо свого часу я писав теж Кандидатську дисертацію в Київській Духовній Академії на тему про „Манастирські обіходники XV-го та XVI-го ст.” й там був цілий відділ про церковний спів. Того питання я не спускаю з ока, починаючи з 1901 року, й по можливості працюю над ним — особливо тепер. То ж для мене цікава кожна наукова думка, особливо тоді, коли в ній чується напрямок урядово-російської тенденційної науки, уґрунтованої на „а-пріорі” прийнятій тезі московського примату. Саме цей напрямок і примушує мене пра-

цювати над виясненням його тенденційности в питанні джерел нашого церковного співу, бо з цього можна робити дальші, більш широкі, висновки. Через теж, що це є вихід Давида проти Голіята, то я дуже обережний, не спішусь із своїми висновками та збираю докази за і проти.

Тож буду дуже вдячний Вам, коли збільшите їх Вашою відповіддю, за яку вже дякую. Можливо, що вона зіб'є мене з моєї позиції, а коли ні, то pomoже виясненню поставленого питання.

Що торкається гармонізації Догматів, то я не ставив собі завдання, так би мовити, „археологічної адекватности” звучання (фактично „адекватности” на здогад, лише теоретично мислимої) і через те не базувався на відповідному звукоряді, а вжив мелодій вільно, не в'яжучи собі рук, та маючи на увазі головне, їх пісенність, та як вона відбивається в сучасному українському вусі й мислиться в музичній свідомості людини, що не порвала зв'язку з народною музичною стихією. Звідси — там є можливо дещо з ригористичного погляду не допустиме (напр. хроматизми), — але загальне звучання та голосоведення взяте в стилі Лаврського співу, який єдино мислимий в цьому випадкові історично й найбільш надається акустично для цих мелодій. Тоді як інші „строгі” принципи трактування їх в гармонізації, по моєму, завше вели до омертвлення їх духу та музейно-археологічної незграбности. Тож не будьте занадто строгі в присуді Вашому, бо я робив все зовсім свідомо, а чи була моя спроба вдалою (?) то вже не мені судити, а Вам.

Зараз закінчив перегляд своєї Літургії з мелодій закарпатського українського „Простоїнія” та галицького Ірмолая. Звертаючись до теми мого листа, повинен зазначити, що ці мелодії, джерело яких є неквестіоноване, нічого не мають в собі українського, як ми зараз мислимо. Це, крім загального стилю, дуже іноді блідого й невиразного для нашого вуха, бо прототипи народні нам невідомі й не до уявлення, а загально менш українські ніж мої Догмати”.

МОЇ ВІДПОВІДІ О. КОШИЦЕВІ

19 листопада 1939

„Повідомляю Вас, що з особливою приємністю стану в ролю „Голіята”, як Ви писали, очікуючи не каміння з праці „Давида”, а пригадки з науковими аргументами (доказами) про невічність поглядів, бо те, що створила людина, легко нею може бути знищене. Я з великим задоволенням дам відповідь на Ваші питання і на ті, які я зачепив у своєму листі та буду тішитись, як тим, що Ви відкинете мої міркування, підтримавши аргументами, так і тим, що буде виглядати на правду”.

18.XII.1939 р.

„Оце врешті сідаю писати відповідь на Ваш лист, в якому Ви дали мені декілька щодо розв'язання питань: „Що то є Київський розспів, Знаменний і т.п.”

На великий жаль тут, в Канаді, про джерела до праці годі думати. Використовую більше свої записи з часу своїх студій. Перекоаний, що я не відкрию Америки... В розшифруванні понять „київський” і „знаменний” розспіви працювало вже досить дослідників (не українців!). І треба признати, що далеко ніхто з них не пішов. Причина того, на мою скромну думку, в тому, що московські дослідники частенько за ціль в праці мали не прагнення до чистої науки, не відшукання правди, а типове для них бажання, щоб довести своє право на „первородство”.

Свої думки, а може й деякі твердження, буду дбати довести прикладами. Якась помилка в них буде говорити, що я колись може замало зробив порівнянь, чи до чогось не додивився, переочив і тоді прошу мене зрозуміти. Бо ж маю в увазі добро нашої церковної музики з одночасовим прагненням розв'язати на її користь деякі цікаві проблеми.

Людей, які фахово займались би церковною музикою, у нас дуже мало. Це Ви — перший. Авторитетним і глибоко совісним дослідником рахую д-ра музикології Ф. Стешка. Д-р Б. Кудрик — завеликий для чистої науки

— патріот. Він в дечому пригадує мені московських дослідників...

Переїду краще до самого предмету, до відповіді. Ваше перше питання: (1) „Чого Ви вважаєте Старознаменний спів московським (історично й теоретично)?”

Старознаменний (Столповой, або інак Великий (Большой) знаменний) розспів історично московським не вважаю. Він має в собі, як думають, щось від візантійського співу домонгольської доби, що прийшов до нас разом з християнством. Хоч, яким був той спів домонгольський, ще точно не з'ясовано, бо, як думається, він скоро на українській території здомашнився.

Працювали над тим російські дослідники: С. Смоленський, Н. Волков, І. Вознесенський, А. Преображенський, В. Металлов, а найскорше Д. Разумовський. З відчитанням крюків (знамен) їм дещо пощастило, а з головною підставою знаменного співу (як чомусь думається), що законсервований до тепер в мертвих кондакарних знаменах, в Кондакарях з XI-XIII ст., їм не повелось. Маю відомости, що д-ру Ф. Шешкові в 1937-38 рр. з допомогою слов'янського Інституту в Празі пощастило дістати від советів фотографії (260) „Благовіщенського Кондакаря” з XII ст. Слов'янський Інститут готувався його видати. Історично-палеографічну розвідку (вступ) до Кондакаря доручено написати д-ру Шешкові, що він в квітні 1938 р. й закінчив. Проф. празького Університету д-р Й. Гуттер взявся працювати над відчитанням кондакарних знамен. Як стоїть та справа тепер, я не знаю.

Теоретично. Наші розспіви хоч і вийшли з того самого корення — Знаменного розспіву, — що пізніше й московські, з бігом часу значно відійшли від них. Зміни зайшли і в нас, і в них, і як ми, так і вони (в Московії) відійшли від першоджерел церковного співу. У нас виробилася своя редакція знаменного співу, що став зватися Київським розспівом, дещо подібним до малого знаменного розспіву російського. Разом з тим з'являється ряд інших розспівів, як болгарський, грецький.

Цим би я вважав коротко закінчити відповідь на Ваше перше питання. Відповідаючи на далі йдучі питання мимохіть змушений буду в прикладах знову повернутись до підкреслення згаданої вже думки щодо розко-

дження в редакціях розспівів. Та щоб моя думка не була самотньою, згадаю ще про те думки російських дослідників.

„Переклад столпових (знаменних) розспівів із старовинних крюкових нот на лінійні ноти на південному заході Росії (в Україні — П.М.), відбувався самостійно, без зносин з великоросійськими майстрами й виправниками церковного співу та без жодного їх впливу”. (І. Вознесенський: „Церковное пение Юго-западной России по нотнотлінейним ірмологам XVII і XVIII ст.” Изд. 2. Москва 1898, стор. 58.)

Справа в тому, що в Московії, як відомо, дуже часто справляли церковні книги взагалі. Торкалось це і співочих книг. В їхній історії щодо того фігурує досить знаних осіб, як Шайдура і наш земляк Мезенців О. В Україні подібних комісій, скільки мені відомо, не було.

Ті комісії редагували аж задокладно. Це вже можна перевірити хоч би *по першому* московському нотовому, друкованому Обіходові, що вийшов 1772 р. (У нас перший нотовий, друкований ірмолой, вийшов у Львові 1700 р. Наші друковані ірмолої, ще й з 1709 р., були в Московії зразками.) В Обіході 1772 р. нотовані піснопіви Великого знаменного розспіву і одночасно подавались в ряд і співи київського розспіву. З того виходить, що розходження існували й тоді (через те москвини не хотіли надрукувати всього Ірмолая . Головно з київським розспівом) і тому редактори, подаючи до друку наші співи, позначували їх як щось інше — „київський розспів”.

Щож до чистоти (істотно) нашого церковного співу, який я, як це подається і в згаданих співочих книгах, називаю *київським*. Про них В. Металлов у праці: „Русская симіографія”, М. 1912 р., стор. 16, писав: „Щож до розспівів крюкових (Знаменних першого періоду XI-XII ст.), хоч особливі розшуки ще не були успішні, але а пріорі можна сказати, що ці розспіви це первісно греко-слов'янські старої Київської Руси, або старі малоросійські (українські — ПМ), які відрізнялись від пізніших великоруських”.

Хоч у праці з 1906 р. („Богослужбний спів російської (треба думати також „української” — ПМ.) церкви дальшої помонгольської (після XIII ст.) доби аж до

нашого часу, це — тільки наслідки розвою й розроблення, повільного зросту й допсвнення основ та елементів, устрою й характеру богослужбового співу періоду до-монгольського. Він змінився щодо кількості, ніж щодо якості, числом співів, мелодикою й ритмікою”. (В. Металлов: „Богослужбное пеніє русской церкви в період до-монгольській, по історическім, археологіческім і палеографіческім даним”, 2 ч., Изд. 1, Москва, 1906, (II.-1912, стор. IV.)

При цьому рахую за краще зразу відповісти і на питання 3-тє: „Де ще істотно инчі від моїх мелодій Догматів, і в чому полягає їх різниця від вживаних мною (може є Догмати Київського розспіву?)”

Є вони в рукописних українських ірмолях з рр. 1652, 1674 та коли мати в увазі Вами оброблений догматик 6-го голосу з київського Ірмоля XVІІІ ст., то є і в ньому, в Ірмолю Головні. В друкованих Ірмолях у Львові 1700, 1709, 1835, 1904 роках та в чотирьох виданнях (друкованих) в Почасві 1764, 1775, 1794 і др.

Також у „Гласопіснець или Напівник церковний . . .” Ізидора Дольницького, Львів 1894 р. Окрім того у виданнях Києво-Печерської Лаври. Тепер докладно назви їх не згадаю. Певний тому, що з них учився і співав, а разом з тим докладніше (через вимогу!) вчив і співи — особливо догмати — з учебного *московського* Уставу чи Обіходу, який маю під рукою, але без титульного листка.

Про різницю мелодій догматів від вживаних Вами буду говорити пізніше.

Відповідаючи на Ваше перше питання я, гадаю, наполовину відповів і на питання 4 й 5. Про „Обичний розспів” російської церкви (не говорю тут і про різні льокальні московські розспиви, як Чудова монастиря і др.) добре написав д-р Ф. Стешко в „Українській музиці” 1938 р., ч. 2, ст. 25.

Зразу скажу і пару слів про „Уставний російський спів” — питання 5-те. Уставний російський спів це скорочена й вивідна московська редакція з Великого знаменного розспіву, що зветься Малим знаменним розспівом і вживався він, особливо по монастирях, постійно. Друковані ті співи були в поширених по різних духовних і світських школах (учительських семінаріях тощо) під-

ручниках церковного співу, які загалом звалися уставами чи обіходами. Відношення того співу до Київського розспіву тільки таке, що київський і малий знаменний розспів вийшли з одного джерела „Великого знаменного розспіву”.

Тепер вже докладніше зупинюсь коло головного (на мою думку), коло 2-го питання: „а) в чому полягає „московізм” цієї редакції (теоретично й істотно), б) „де є інша редакція Знаменного співу і в чім полягає її різниця від „московської” (істотно).

(А) Розвитком мелодій, як твердить І. Вознесенський (у цитованій праці ст. 2) Київський розспів має велике споріднення із старовинним українським народним співом, що виявляється у замилюванні мелодичними варіаціями (не гармонічними), а вони якраз і є ознакою старовинності мелодій піснопівів. Прикладу І. Вознесенський не подав. Подаю перше, що мені попалося. Більше їх в ірмосах, яких я не маю під рукою.*

(Приклад 1-ий)

В цих прикладах можна зауважити спільну для обох розспівів підставу і різне їх трактування. В Київському розспіві повна логічність і затримання підстави при зміні й поширенню мелодично-прикрашуючої лінії.

У московській редакції якась своєрідна анархія. Характеристичних ознак Київського розспіву, що одночасово й різнять його від знаменного, є досить.

Київський розспів є: а) „вітіватий”, б) більш розповсюджений мелодично, в) повніше й практичніше передає зміст безлінійних співочих книг столпового співу (також у І. Вознесенського).

(Приклад 2 і 3)

Це приклади, які я старанно вибірав, маючи в увазі їх близьку спорідненість. Є деякі речення московської редакції зовсім собі чужі.

(Приклад 4)

Обидва Догмати тих речень нотовані у спільному ладі. У черговому прикладі ще яскравіше буде підкреслена

* Всі музичні приклади подані окремо в кінці цих розважань — П.М.

т. зв. українська „вітієватість”, різність редакції, як також і розповсюдженність. Оригінали нотовані в спільному ладі.

(Приклад 5)

В цьому прикладі, характерним для Київського розспіву, власне — редакції його, наочна спадність мелодики — хвильоподібноспадний. В обох редакціях спільні панівні тони, але різні каденції.

Тепер дам приклади мелодичного розповсюдження київської редакції. З цим, розуміється, варто було б говорити і про скорочення мелодій. Одначе це все забрало б забагато у мене часу, а у Вас терпцю.

(Приклад 6)

Шкодную дуже, що не маю зі собою прикладів, які я подав до дисертації. Робив тоді у поспіху, а тому не мав часу їх відписувати для себе. Хоч певний, що і цих прикладів, які подаю, буде досить.

(Б) „... де є інша редакція Знаменного співу і в чім полягає її різниця від „московської” (істотно)?”

Про те, де є інша редакція Знаменного співу, я вже згадував, як також попередні приклади стверджують різницю. Про їх істотність, на мою думку, говорити можна багато, покликаючись на свідчення дослідників і на приклади. Та все ж в тому буде якась вишуканість, бо істотність, як я гадаю, близько пов’язана із необхідности з теорією. Все ж я подбаю сам, і покликаючись, дещо про те сказати.

Як І. Вознесенський твердить (у згаданій вже праці), а я те дуже докладно перевірів, що розклад пануючих в голосах тонів Києвського розспіву говорить про більший його зв’язок з підставами візантійської теорії осмогласія, ніж це є і у Великому знаменному розспіві. Одначе, це тільки гіпотеза.

Для характеристики подам цікавий приклад із рукописного ірмоляя Великого знаменного розспіву, порівнюючи його з тим самим співом із друкованого 1775 р. почасвського Ірмоляя. Приклад Великого знаменного роз-

співу із: *“Das Altrussische einstimmige kirchenlied “Znamenny Rospiw, D-ra Robert Panoff, друкованного в “Handbuch der Music-wissenschaft” heraus gegeben von Dr. Ernst Büchen Prof. an der Universität Köln”, ст. 29.*

(Приклад 7)

Поданий приклад, переклад із крюків, багато говорить. Походять обидва приклади з XVIII ст. Попри спільні перші речення, дальші — „славите — христосъ” мають досить відхилень, а в других піснопівах їх ще більше.

В Київському розспіві спостерігається підпорядкування тексту мелодії. Це явище в першу чергу вказує на самоіснування мелодичних первнів в розспіві незалежно від старого Знаменного розспіву тому, що в ньому, як думає І. Вознесенський, *бракує певної послідовности* в будові мелодичних частин речень, які вже цілковито підпадають мовним зворотам речень і період. Через те мелодика підстав в піснопівах Київського розспіву має свою самобутність і сталість, чи типові мелодичні голосові вислови. Вони, з’являючись в різних піснопівах того ж голосу або й у других голосах, не затрачують свого мелодичного вигляду. Це, т. зв. „Попівки” — розспівки, які мають свої назви і з тією назвою затримується певна мелодична фігура співу.

(Приклад з різних голосів, з. 8)

Київський розспів різниться від знаменного ще й великою кількістю варіантів співу та дещо іншими прикрасами. Рухи мелодій Київського розспіву мають також своєрідну побудову. Типовим для нього є хвильоподібно-спадний.

(Приклад, з. 9)

Особливу характеристику розспіву, як згадано, і його самовистарчальність творять „попівки” кожного голосу. Це старі, самобутні музичні речення і з них (та ще інших форм співу) і твориться, складається спів.

(Приклад, з. 10)

Такі речення — звороти, чи „попівки” творять і Знаменний розспів, одначе їх побудова в тягу віків зазнала значних змін, які й прийнято називати редакціями: київська, московська і др.

(Приклад редакцій, з. 11)

Це редакції. В них спільні вихідні ноти, спільний текст, а різні каденції. Київська — спадна, московська — підносна.

Кожне речення (попівка) колись існувало, як щось закінчене ціле, й мало свою назву (згадувалось про це вище): рютка, мережа, павук, вознос і др. З таких речень складається і теперішній ірмолой.

Згадані речення догматів знаменного й київського між собою різняться й інколи треба вправного ока, щоб знайти між ними якесь, затрачене у віках і змінене редакціями споріднення.

Те добачую: а) в рухові їх мелодій, б) в розповсюдженості їх мелодій в реченнях, в) в положенні пануючих нот і т.д. Наприклад щодо руху мелодій. Коли у Київському розспіву рух мелодії речення (попівки) спадний, у знаменному розспіві — підносний; в Київському підносноколивовоспадний, у знаменному розспіву — підносноспадний.

Такі головніші різниці розспівів — Київського й знаменного.

Це все те, що я спромігся сам на прикладах співів переконатись. Ірмолой 1775 р. перестудіював від ноти до ноти, порівнюючи із згаданими раніше ірмолоями. Певний, що досить уникло мого ока. І не буде воно дивним! В одній скромній праці охопити докладно всі питання тяжко.

Гадаю, що того досить.

Щодо обробок Вами догматиків можна говорити багат. Вони єдині у своєму роді щодо підходу до них в обробках психічно. Про них хочеться говорити, бо московська редакція їх у Вашому мистецькому освітленні стала українською. І що важне — деякі відступлення в обробках від суворого стилю не відсунули їх від основи, а навпаки надали їм іншого і яскравого духового життя. Ті „від-

ступлення” спричинюються до піднесення й поглиблення не тільки підкресленого місця, а й далі йдучого: наприклад, в 4 голосі „істлівший страстьмі” і потім „і заблудшее”...

Ваше зауваження, що „строгі” принципи... завше вели до омертвлення їх (творів) духу”... на мою думку зовсім слушне. Колись, як Ви знаєте, кн. Одоевський вказував навіть, які акорди потрібні в гармонізації церковних мелодій. Та й не тільки він, багато москвинів того тримались і „умертвляли” тими сухими мізкуваннями свою азійську плоть.. „Строгізм” щодо того був і в П. Чайковського, що нападав на співи в Києві, протестував листовно до високих духовних осіб, нарікав за вживання творів Бортнянського... Написав він також Службу Божу, як зразок, і завівся...

Тому то, побачивши перший раз обробку Вами „Догматів”, я був ними надзвичайно зрушений. Написав про них до д-ра Стешка. Він поділив мою думку, одначе із сумом, чому, мовляв, Ви витратили стільки уміньня й праці, гармонізуючи чужі догмати, не київські... Я його потішив, що, мабуть, Ви мали думку їх зукраїнізувати, бо мовляв, москвини навіть наш борць (прошу ласкаво вибачити!) змосковцили, то чому ж нам не можна українізувати їхньої редакції розспіви?! До того ж, хрещення, співи й саму мову москалі дістали від нас і все привласнили...

Разом з листом засилаю Вам розібрану мною формально з вишуканням речень (попівок) стихиру на Різдва Христове по 50 псалмі 2-го голосу з Почаївського ірмолея 1775 р. Ця стихира залучена до моєї дисертації. Думаю, що подібний формальний розбір поки що зробив я перший. А може!.. Цю стихиру колись гармонізував Бортнянський. Думаю також, що теми до свого концерту „Слава во вишніх Богу” Д. Бортнянський взяв також із цієї стихири. 1-ою темою для концерту була попівка „Павук великий”, а для „Боголіпно” попівка „Повертка малая закритая”.

Зверніть увагу також на спосіб модуляції в стихири із „Б” частина в „А” засобами спорідненого VI голосу. (Сторінки 352-357).

З пошаною до Вас П. Маценко

НОВИЙ ВІДПИС О. КОШИЦЯ

7-го лютого, 1940 р.

Отже після довгого часу знов до справи „Догматів”. Москалі чудово розробили Історію Крюкового Співу, так, що, коли викинути із неї московські тенденції, її можна було б привласнити. Але й в сутомосковській її частині вона корисна для нас за законом контрасту. В усякім разі в нашім питанні ми повинні користуватись працями москалів хоч би через те, що інших праць в цьому питанні ми не маємо.

Отже, в їх історії є один важний для нас мент: це праця московської „справочної комісії” 1668 р. під головуванням українця Олександра Мезенця (серед членів тієї комісії було багато, коли не більшість, українців). Ця комісія фактично виправляла текст богослужбових співацьких книжок, щож до мелодії то вона їх більш скорочувала (іноді механічно, викидаючи довгі періоди — „фіти”) та зводила варіанти до одного типу в цілях чисто практичних — скоротить дуже довгі служби та уникнуть „многогласія” в московських церковних відправах. Але важним є те, що в історії православного співу це було перше правне, колегіальне „тіло” фахівців, що сказало своє авторитетне слово на підставі наукового досвіду, а разом з тим змалювало становище крюкового церковного співу в половині XVII ст. (не тільки в Москві!).

Ця комісія розібралась в масі матеріялу („за четириста літ і вяцше”), переглянула його, посортувала і встановила свою номенклятуру, сумлінно назвала кожен річ власним її ім'ям. Тож за тією номенклятурою маємо головні напиви: Знаменний, яко прототип, і його галузі — Великознаменний, або сутомосковський Столповой (цебто осьмогласний) і сутоукраїнський — Київський.

Зупинимось на Великознаменному, як не українсько-му. Як відомо, Великий Знаменний, або Столповой, напів виник з Старознаменного в Москві по цілковитім її відокремленні від Києва. Ціль і причини його утворення — було бажання Московської церкви надати більшої пишноти новопатріяршим та царським службам - відправам

церковним. Це був час коли гієрогліфічне (многозначне) крюкове „знамя”, як музична формула з групи звуків, почало переходити на гієратичне-однозначне (в „разводах”). Разом з тим малі формули „кокізи” (по московськи — „попевкі”) були зафіксовані в тогочаснім звучанні, а великі формули — різні „фіти” (по московськи — „ліци”) були розшифровані і все зведено в збірники „кокізніки” й „фітнікі”, які вкупі з хрестоматією зразків — „подобнікамі” стали підручниками композиції-розпівування нових текстів. Тих кокіз, фіт та ліц набралось в Москві на початок XVII ст. дуже багато, так що одних „фіт” було тридцять типів, а „кокіз” більше сотні на кожному гласі. При способі й манері музичного думання отими формулами композиторська праця зводилась до художньої мозаїчної роботи комбінування готових мелодійних зворотів, більших і менших. Велика ж кількість цих формул давала можливість розспівати (перевести) одну й туж річ, в одному й тому ж гласі на скільки „переводів” і то так, що жодний перевод не буде істотно схожий з другим, але обидва будуть цілком в стилі й характері гласа, який при всій різноманітності „переводів” буде відчуватись і звучати.

Треба також зазначити, що гієрогліфічність, а через те й неточність крюкового „знамени” та мозаїчний спосіб композиції давали широке поле співочій імпрізації, себто вели до мінливості мелодійного змісту гієрогліфа й відіяляли двері до різних національних та індивідуальних впливів. Отож на протязі XV, XVI й половини XVII ст. московські співаки, згідно своєї національної вдачі, й утворили Великий Знаменний напів, новий змістом і більший розміром, але цілком подібний до Старознаменного. Шляхом еволюції, на тих же засадах, цей напів утворив потім із себе нові галузі: московську, новгородську, усольську і т.д.

Все це праця й надбання сутомосковські і по духу й територіяльно. Виголошую ці старі й утерті речі, щоб краще підійти до питання Старознаменного напіву яко Київського.

Також є відомо нам, що Старознаменний напів зродився в Києві і в своїй еволюційній течії завше живився з київського джерела. Таким він залишився й поруч

нової своєї галузі — московського Великознаменного напіву в XVII ст., коли комісія Ол. Мезенця, в 1668 р., розглядала „що власне з церковного співу належить до Старознаменного напіву, що до Великознаменного, а що до Київського”. Дуже шкода, що з причини московського великодержавного наставлення сталась помилка в нomenclатурі, бо фактично Знаменний напів треба було назвати Київським, Великознаменний — Московським, а Київський — Українським. Та важне те, що самі москалі відокремили Знаменний спів від його пізніших модифікацій (отже здавали собі справу й мали підстави до цього!). Тож, утворений в Києві українськими силами, Знаменний спів є сутоукраїнський і з походження й змістом (по крові). І які б редакції — „Ізводи” він не мав, себто в якому б місті й хто б його не переписував — він по суті залишається Київським, а за нашою термінологією — Українським, без огляду на дрібні зміни, що могли дістатись до нього в тих „ізводах”. „Ізводів” же маємо: Київський з Галицько-Волинським та Московський, чому й виникло це листування.

Кожний ізвод має свої різниці, розходження й відміни в широті мелодій, іноді в самім мелодійнім малюнку, в деяких мелодійних каденціях. Різниці ті не є устійнені, не сталі, щоб говорити про щось істотно відмінне. Вони трапляються у всіх ізводах навіть однієї класи. Істотно ж різниці „до непізнання” (навіть такої, як буває в „перелогах”), а яка б з’явилась, коли б Догмати утворювались з різних джерел — нема, й сутоукраїнська стародавня істота напіву залишається однаковою в усіх „ізводах”. Вона світить не тільки з загального обличчя напіву, але блищить і в окремих реченнях його, як в округах мелодіки й ритміки прадавніх оригіналів української пісні, якої модифіковані зразки народня пам’ять донесла до наших часів.

Цей український характер остільки ясний, що біля мелодій Знаменного напіву можна написати мелодії навіть деяких сучасних пісень і хоч вони не будуть цілковито збігатись, але загальна кровна подібність їх просто вражає. (Дивіться нотовий додаток). Їх зближає не тільки подих народної колективної творчості, але й ті гетерофонні елементи народної поліфонії, що криються в отих

„розходженнях-відмінах” різних ізводів (наводячи думку на характер стародавнього виконання їх). Отже, що українське, те є українське.

Щож матеріял тих співів є пливкий історично й по суті — про це говорить саме „знамя”, яке не було точною фотографією мелодії, а тільки дороговказом її, фотографією ж стало тоді, коли мелодія вже набрала національних різниць, барв і форми. Але навіть і в певній національній формі, та при „однозначному знамені”, мелодія весь час модифікувала і в дрібницях і в цілому. Навіть те саме ієратичне знамя було остільки не точне, що спосіб співання по ньому був не „спів з нот”, а „спів за нотами”, бо мелодія передавалась і вчилась на вухо, з голосу. Через те й наповнювала вона „формули” знамені в різні часи різним змістом різного характеру й забарвлення (національного в данім разі). Все невпинно рухалось, текло, змінялось і переклад на квадратову ноту треба вважати тільки феноменом, а не вислідом. Отже в нашім положенні треба й можна говорити тільки про загальний тип, нахил, характер цілого, оминаючи дрібниці (незначні відміни), себто оперувати поняттями „не абсолютно точними”, які хоч і не можуть бути математично обов’язуючими, але переконують, апелюючи до чуття й свідомости. Правда, що це аргумент не точний, але й матерія не точна. Не треба також забувати, що творення Знаменного напіву не було вільною працею художньої творчости (національної) з її власними законами й засобами, а було перероблюванням на свій копит чужого оригіналу.

Сам текст належав напівчужій книжній мові відмінної конструкції й ритму. Щож до музики, то первісний зміст ієрогліфічних формул з часом вивітрувався і треба було ці формули з їх довжезними періодами, чужими нашому співу, з незвиклим чужим розподіленням частин цілого, з чужою логікою мелодійного творення наповнити українським мелодійним матеріялом, поколовши його на шматки та розпорочивши його національну одноцілість. Врешті вийшов якийсь дивний, хоч і гарний, спів, в якому зміст і дух нам рідний, а форма цілком чужа. Через те національні ознаки типу Знаменного співу треба ще шукати в нормально функціонуючій народній

творчості, а це в світській пісні та її елементами підтверджувати родоводну й національну приналежність мелодій. Тут до помочі повинна стати Історія й Етнографія, постуляти ж теоретичного характеру повинні вживатись, як послуговуючі в другу чергу зогляду на безліч впливів та заплутаний історичний шлях нашої нації.

Такий мій погляд та історична концепція.

Тепер перейду до своїх догматів.

Догматів в знайдених старих співацьких книжках до XV ст. немає. Вони з'явилися вже в той період нашої історії, коли Москва остаточно відокремилася від Києва й замкнулася в своїй фанатичній самотності, гірше чорта боячись чужих впливів. Київ після татарської навали 1240 р. продовжував стару релігійно-просвітню роль після малої перерви. Половина XIV ст., поки ще не було наступу католицизму і церква українська не була втягнута в затьмнену й тяжку боротьбу, була досить сприяюча релігійно-мистецькому творенню. Безсумнівно, що в ті часи й утворилися Догмати, що як і кожний твір колективної музики повинні були пройти довгий шлях обробки та колективного освоєння перш ніж попали до співочих книжок XV століття. Тереном їх творення, зогляду на вище сказане, міг би бути тільки Київ і Україна. Бо згадувана вже комісія Мезенця 1668 р. не знайшла для Догматів двох типів, а зарахувала їх до напіву Знаменного, себто до прототипів київського походження. Через те ми бачимо їх в книжках як українського так і московського походження. При чому там і тут вони існують поруч з напівом Великознаменним — Столповим, як напр. в Рукописному Ірмолої Мельниковича-Тяпецького з 1733 р. (з Галичини).

Щодо мене, то на жаль не маю під руками двох власних ірмолоїв, які залишив у Києві, — один рукопис з XVIII ст., другий — як видно перводрук, можливо київський, а може почаївський, зроблений „набором” нотами, різаними як видно на дереві. Тож користав з „Гласописниці” Дольницького з 1894 р., якого старанно перевірів з львівським Ірмолоєм з 1904 р. (передрук з 1700 р.) та з вищезгаданого рукописного Ірмолоя письма Георгія Мельниковича-Тяпецького, с. Тяпче біля Болехова й Гошева в Галичині з 1733 р., а також з Октоїха (хоро-

вого) Києво-Печерської Лаври, вид. 1910 р. — тепер унікал. На боці залишив „Простоїніє” Бокшая з 1906 р., „Напівник Церковний” Ігн. Полотнюка 1902 р., та „Простоїніє” підкарпатське оо. Василя Івана Хоми, передрук 1936 р. Отже маю на руках документи, яких український характер поза дискусією. З ними звірив я Догмати Знаменні, вжиті мною, і бачу, що мелодії є ті ж самі цілком. Коли й бувають які розходження, то по більшості в широті мелодій та в вартості окремих нот, що більше говорить про переписувачів та розшифровщиків знамені. Іноді опущено окремі речення, але все, починаючи від кістяка мелодії, має тип, характер, нахил один і той же.

Отже, по моїй думці, мої мелодії треба вважати як один з „ізводів” Старознаменного напіву, рівноцінний і згоджений з українськими безсумнівними Ірмолоями, щобто признати їх українськими по змісту й походженню. В цьому нас переконують не слова, а самі ноти тих напівів, а також історичний процес розвитку Знаменного співу. Знаю, що такий погляд йде проти утертого московськими дослідувачами, але треба приглянутись, щоб самому побачити.

Не можу не висловити свого подиву до цих мелодій. Я тієї думки, що як композиторській роботі, їм личить одне, єдине слово — геніяльність. Воно є виїмкове явище в музиці взагалі і найкраще, що дав Знаменний напів на протязі свого існування. Рідко можна знайти шедеври подібні цим. Мелодійна й динамічна насиченність, містерійна глибина змісту, надзвичайна, іноді просто екстатична взнеслість, разом з тим ясність і логічність музичного викладу, сміливість замислу цілого з'єднана з стрункістю частин та ювілерною делікатністю обробки деталей, а головне захоплююча щирість і той подих народної творчости, вічно свіжої, з безкраїми просторами вокалізації, — все це робить ці пісні унікалом в світовій релігійно-вокальній літературі.

Взагалі про церковний спів. Церковний спів, невідомо коли принесений в Україну — мабуть ще в IV ст., — був не візантійський, а греко-сирійський в македонослов'янській модифікації й обробці. Візантія в музичному й етнографічному відношенні ділилася на Схід і За-

хід, і коли в першому домінували течії старогрецької культури з орієнтальними впливами й закрускою, то на Заході (з Царгородом) панувала мішанина двох клясичних культур — грецької й римської. Тож в ґрунті релігійного християнського співу Схід мав малу стародавню музичну систему із зв'язаних тетраходів (Терпандер за 645 р. до Христа), що складалась з 13 звуків, чотири зв'язані тетрахорди, або чотири трихорди — великі терції, зв'язані між собою півтонами. Ця система була проста, сувора, стояла близько до народнього співу, була злучена з сирійським давнім звукорядом і цілком підходила до нашого давнього звукоряду (див. Колесу!), який в церковнім співі у нас набрав вигляду чотирьох трихордів (великих терцій) пов'язаних півтоном. А наша старознаменна симіографія з походження цілком грецько-сирійська. Той спів прийшов до нас з слов'янських осередків Атону, цієї передаточної станції східних християнських впливів на Захід і в слов'янські землі. А можливо, що через Кавказ, бо Десятинна церква й св. Софія київська мають фундаменти кавказького типу.

Візантія ж випрацювала свій окремий стиль церковного співу на підставі *великої* грецької музичної системи незв'язаних тетраходів, та збудованих на ладах, *що не мають жодного відношення до нашого церковного звукоряду і системи*. За вимогами пишноти імператорських та патріярших відправ церковних (щось нагадує виникнення Великознаменного напіву в Москві), цей спів на час офіційного впровадження християнства в Україну, себто на X. ст., набрав найвищого ступня штучности світського співу через зв'язок з театром та працею хорових товариств „Дім”, з репертуаром напів-світським напів-церковним. Цей спів мав свою окрему дуже складну й опрацьовану кондакарну симіографію. Той спів принесли до нас при Ярославі, в 1051 р., „тріє богомудрі півци от Грек” (швидше це були слов'яни з Атона, бо Греція тоді була в сварці з Україною-Русю після війни 1047-48 рр.). Він задоволив забаганки наших Владик з греків та грекофілів і призначався не для крилосного виконання, а для співу священослужителів у вівтарі (попадики), і мав в собі всі прикмети того візантійського штучно-театрального скриглення, цілком не подібного до нашого співу,

про який Ігумен Данило (XII ст.) казав, що то „верещання”, а московські фахівці XVII ст., — що „у греков своя погласіца”. Як чужий нам і по духу і по мелодії, і по виконанню, трудний та заплутаний в симіографії, він скоро забувся й тихенько помер на початку XIII ст. Але залишив по собі ідею й тенденцію до „демественнаго мастеропінія”, яке зреалізували в себе москалі в XVI ст. (ми були вже під західніми впливами). Таким робом кондакарне знамя та спів мабуть не мають до нашого співу жодного відношення і в ньому не заховано типу нашого Старознаменного співу, бо то був тільки модний візантійський подарунок, якого викинуто, коли мода минула.

Що ж торкається нашого первісного Знаменного співу, то дійсно уявити його з крюків XVII ст. до того ж перепертих на дубову квадратову ноту, — це все одно, що уявити собі вдачу якогось предка, дивлячись на переретушовану репродукцію старої фотографії, зробленої з мальованого портрета, який, до речі, загубився...

Дуже мене втішив Ваш аналіз Різвяної Стихири „Слава в вишніх Богу”. Чудово зроблено. Прекрасний аналіз, але й стихира причудесна. Мене ще давно вражала ця архітектонічна стрункість і в тексті і в музиці. Але коли текст робили майстри за класичними зразками краснотного письменства, то треба подивляти не менше й майстрів музик, що підігнали оті „тропи” під текст так, наче вони утворились разом одночасно. Можна після цього собі уявити, які то фахівці музичні та таланти сиділи в свій час у Києві! Цеж цілковито пісенна форма сучасної музики! Прекрасно з початку до кінця. Мене не дивує, що зробили так чудово аналіз, Вам і книги в руки, а от цікавить мене, де Ви взяли той підручник „знамени”? Невже це Тихона Макар'ївського? І як Ви могли його дістати і де? Напишіть. Я шукаю його, того „ключа” й ніяк не можу знайти.

Що торкається Лаврського Співу, то про нього треба писати цілу розвідку, а у мене вже нема терпцю й сили. Хочу також написати (але потім) про Калішевського і його спів. Він був колос в утворенні хорového звука, цілком нащадок старої українсько-італійської хоровой традиції, але мав якийсь садистичний нахил несвідомого мало-

роса-плебея до чужого, панського, до російського в найкацапській його прояві. В останні роки захоплювався й провадив програму самого „Компанейського” характеру. І не було більшого сарказму, якого міг породити його дотепний мозок, як на адресу Лаврського співу, який він вважав дурним, мужицьким, некультурним і т.д., сам вигукуючи кацапські вавілоні під могилянськими склепіннями Софії. Це був цікавий тип: геніяльний диригент, цілком необразований музикант, найправдивіший українець з просто Репінським обличчям, з українським гумором і дотепом, із вчинками найгіршого кацапа-обрусителя як в музиці, так і в житті. Чоловік, що мав репутацію моральну чорта і який ставав небесним херувимом, коли брався за камертон... Такі геніяльні протилежності могли дати тільки Україна під „благосним російським пануванням”... —

Ол. Кошиць.

7 лютого 1940 р.

ПОЯСНЕННЯ

Як писалось в примітці на 1-ій стор., я мав тільки одне бажання: дістати від О. Кошиця докладніший історичний опис української церковної музики.

З листів видно, що О. Кошиць прийняв мою думку навіть уразливо, маючи в увазі обробку ним догматів „московської” редакції... Це, мабуть, і примусило його написати поважну відповідь та добре попрацювати над прикладами про спорідненість церковного співу із співом народнім, що треба уважати значною і *першою* того роду розвідкою в історії української церковної музики. Історик української музики („Історія української музики”, вид. „Спілка” 1922 р.) Микола Грінченко писав (стор. 34) про завдання істориків: „відділити своє від чужого, а серед „чужого” розшукати своє”. Це загально, а про церковний спів писав (стор. 35): „Український церковний спів, його походження, техніка його будови, залежність його від народних мелодій, сторонні впливи на нього, його еволюція — все це навіть не намічалось до розроблення”.

О. Кошиць розшукав „своє” і подав у своїх прикладах-порівняннях з народною піснюю і тим відкрив дорогу до дальших праць на тому полі. Це, може незалежно від впливу О. Кошиця, продовжив у своїх прецінних працях про українську церковну музику д-р Мирослав Антонович. І видно також із праці — записів О. Кошиця для листа-відповіді на мій лист, що він напевно міг би дати значно більше прикладів споріднення церковного співу із народною піснюю. Маючи тепер в себе всі записи з його архіву, я натрапив в оглядах ним співів 3-го голосу такий цінний приклад, як разячу тотожність мелодії канту „Предвічний родився...” із співом з того голосу на одне слово „Пречесная...” (Див. прикл., стор. 354).

Незалежно від його почувань він в листі з грудня 1939 р. написав: „Тож, дорогий Пане Докторе, за такі листи любо битись і миритись. А там, — хто кого убив, чи Каїн Авеля, чи Кавель Кавеля — це не має жодного значення. Але — „Що ж торкається думки Вознесенського щодо розкладу пануючих тонів в Київському розспіві, що немов свідчить про зв'язок його з візантійським осмогласієм — то це курйоз, „щось цілком з другої опери”...

Із змісту цього ж листа видно, що О. Кошиць хотів говорити про свою музику й церковний спів, бо писав: „Ви перший заговорили про мої речі з критичного боку, а до того ще й стільки гарного сказали про мою Літургію, що я просто зворушений. Коли б не Ваша перша українська критична оцінка, я звичайно не дозволив би собі так понижуватись, щоб самому говорити і про критику, і свої речі з боку критики, але мені дійсно цікаво, який погляд може мати український критик на мої, все таки українські, речі. (Тут мова про літургічні його твори. П.М.) Тож я радий чути Вашу оцінку (до речі, дуже поблажливо) не через похвалу, а через те, що в ній я побачив, що від Вашого ока не втікло те, що для мене саме цінне в тій роботі, та що може помітити тільки чоловік знайомий з хоровим мистецтвом практично, й з боку художніх можливостей, які заховані в нотах. Не кажу вже про українство. Через те мені так цінний Ваш при суд. Скажу ще раз, що втішили Ви мене дуже... (...)

Тільки й відради, що побалакаєш з ким про якісь там

„крюки”, „фіти”, „кулізми”... (Це старі терміни з церковної музики. П.М.). Та й то з Вами першим. Кругом така обмежена закутина інтересів, особливо музичних, що я стараюсь як можна менше бачити людей, що мають яке небудь відношення до музики, особливо тих, що „все знають”... .

Отож, О. Кошиць не мав навіть з ким поговорити про пісню, церковний спів. І через такі обставини О. Кошиць як історик, етнограф і дослідник був поза тією працею.

Аж тепер, переглядаючи його листування з різними людьми та статті про нього, знаходжу там повідомлення його про роботу над церковним співом. Ті повідомлення цікаві і з ними варт познайомитись.

Так, у листі музики Миколи Бойченка з Букарешту 27.XII.1939 р. до О. Кошиця знаходимо: „Дуже тішуся тим, що Ви взяли до роботи про вплив нашої пісні на церковний спів. Про це ми говорили 12 років тому в Римі.”

У статті „СОРОКЛІТТЯ диригентури О. Кошиця”, В. Короліва-Старого у журналі „Дзвони”, ч. 12, 1936 р. у Львові, читаємо, що „останні роки примусового безробіття проводить він (О. Кошиць) серед пильних студій, досліджуючи зв'язок наших чудових старовинних церковних співів та стародавніх українських народних пісень. Та хай ліпше скаже про те його власне бистре перо. Ось кілька рядків з його листів від року 1932”... .

„До речі. Отсе минулої осені взявся я за наш старовинний церковний Обіход, з піснями XII століття. Там є чудова форма пісні — „Догматики”, де знаменито діалектично розвинена ідея втілення Бога”... .

Далі той опис зовсім збігається з думками в його листах, які подані до мене (друковані вище та у „Відгуках минулого...”).

В листі до свого друга проф. Вадима Щербаківського з 2.VII.1937 р. О. Кошиць писав: („Визвольний шлях”, квітень 1964 р. „З листування Ол. Кошиця”, стор. 457).

„Оце... мені впала в око Ваша критика Ростовцева з його скитами, та так мені подобалась, що хотів би мати ту статтю, а де дістати — не знаю... Мені всілякі того роду відомості дуже потрібні, бо я ввесь час ношуся з думкою написати дещо про наш церковний спів та вста-

новити, хоч би приблизно, куди простягається його коріння. Звичайно, скити тут не до діла, але все, що торкається нашого минулого — до діла, особливо, коли говорити про пісню, як одне з джерел нашого церковного співу. Пісня ж — це наша історія, чи то пак — наша історія видала нам нашу пісню, тож не дивуйтесь...”

...“А скільки ж є нерозкритого в нашій церковній музиці, що можна показати цілком у новому світлі! Можна повернути нашу релігійну музику цілком на новий, правдивий шлях художнього виконання, очистити її від тої бюрократичної мертвеччини, надати їй духа живого, заставити її говорити новою мовою до душі людини. А цю мову треба взяти із вічного дерева художньої правди — народної музичної творчості... Ой, любий Вадиме Михайловичу!(...) Так дайте ж мені, люди добрі, можливість перевести все те в життя!!” (стор. 459).

На жаль він тієї можливості не мав і всю свою насагу, любов і знання віддав на музично-церковну творчість.

Вже у Вінніпезі 1943 р. нас двоє (інж. Володимир Коссар — Голова Осередку Української Культури й Освіти, та я, як секретар Осередку) переконали О. Кошиця прийняти місячну (дуже скромну!) платню, а прийняв він її тільки тому, що ми просили його написати „Історію української музичної культури”. О. Кошиць пильно працював та було запізно, він помер 1944 р.

Вінніпег, грудень 1975 року

З ЛИСТІВ О. КОШИЦЯ ДО А. ЧЕХІВСЬКОГО З 9.ІІ.1932 Р. — ДЛЯ ПОЯСНЕННЯ

“... Я засумував за минулим і позичив „Обіход Знаменного розспіву”. Коли ж почав розглядати його, то просто здурів від тієї краси, яка там розсипана на кожній сторінці. Я тепер тільки зрозумів, чого оті „В Чермнем морі” та „Всемирні слави” були для нас такі марудні в Семінарії: Ніхто не умів їх (в тім числі і я) з своєї лінощі показати їх в дійсному світлі. А всі композитори, що їх гармонізували, підходили до них з рецептами шкільного „строного стилю”, до речі — європейського, що не

мав нічого спільного з нашим старовинним співом. Деякі ж до того ще докладали істинно-московські тенденції, трактуючи цей спів, яко спів народний московський (а з VII по XII ст., коли цей спів формувався в Києві, Москва ще й запаху не подавала!!) Врешті-решт всі обробки цього Знаменного розспіву виходили не тільки жахливо тяжкі, кутні, мертві, сухі й не цікаві, але відчувалось в них щось неприродне. Ми ж, не маючи змоги розібратися в чім там річ, все те відносили до того, що це померла для нашого вуха старовина, і край!

Моя душа завжди відчувала в цих мелодіях щось дивно своє, рідне і близьке, але „за недосужністю по должности” я просто не застановляв свої уваги на цьому і „переходив до чергових справ”, себто до Студентського хору, або до української пісні. Аж тепер, коли я на самоті десь в американському Сіморі, маючи на носі окуляри з української пісні та пригадавши Історію церковного співу, глянув на ці „Догматики”, то й побачив, що то воно є, і які „свині під дубом” (з байки Крилова — П.М.) були ми, не тільки, як учні, але як і педагоги! З сторінок „Обіходу” на мене глянула українська пісня княжих часів, із знайомими мелодіями та зворотами наших Обрядових праісторичних пісень і з домішкою чогось такого старого, чого ми не знаємо, що для нас зникло в сутінках історії, але ще дихає на нас пахощами, так як ото пахощі тисяч-тисячної давнини в могилі Тут-ан-Гамена! І дійсно, коли вважати оригіналом цього співу спів Болгарський, принесений до нас в Київ в межичасі VII-X століття, то вже в книжках XII століття дослідники не знайшли в нашому співові нічого спільного з болгарським прототипом, так співаки його змінили різними варіантами та наверстовуванням. Від цього часу і починається офіційна московська брехня: „Ето пеніє болгаро-РУССКОЕ” (себто читай „урядово”-московське), почали викривляти цей спів на кацапський лапоть, а нас у школах вчити, що це так є, так було і так потрібно. А спитати отих різних Металлових, Вознесенських, Крестовоздвіженських та інших: хто ж був оті співаки, що до XII століття так переробили Болгарський спів, що нічого болгарського в ньому не зосталось, на який копил вони

його переробили, в якому музичному оточенні, з яким музичним запасом, і в якому краю? Все ж це було в Києві!

Виходить, що всі засоби, зразки, матеріал і самі майстри — були українці. Так чого ж шукати коріння цього співу поза Україною, а ключа до розкриття його тайни поза українською піснею?! Отож, для того, хто нашу пісню знає — з того Обіходу дивляться не мертві ноти давньої давнини, а живі українські душі зо всіма поетичними якостями, здібностями, лагідністю, красою, близькі, любі й рідні...

А коли ті старовинні оповідання музичні перекласти на хорovu мову, даючи їй пісенний поетично-музичний вислів, то перед Вами оживає не тільки фрагмент забутої старовини, але цілий релігійно-музичний світогляд, починає бити живчик давніх релігійних екстазів, розкривається перед душевними очима вся глибина релігійної думки, „самозібраности”, аскетичної сконцентрованости та енергетичної напоєности духа, а разом з тим охоплює спокій споглядання й самозаглиблення! Ваш дух вітає в другому світі, де розум охоплює тільки те, що дає віра, а вічний чарівник — тайна тягне що раз ваш дух далі в простори блаженства, де немає місця критицизмові з його брудом сумніву, а все — радість, спокій і певність...

До цього ж додається й невимовна краса поезії Івана Дамаскина, та неймовірна стройність логічної будови догмату, яка може людину, навіть невіруючу, привести до захвату, просто однією красою архітектурною!

Я Вам кажу, що я учадів від тих думок, які ринули в мою голову, до цього часу зайнятою брудом сучасности й буденщини! Повних три місяці я жив в країні чару й екстази, день і ніч в моїй голові проносились ці чудові просто неймовірні мелодії, і я ні над чим в житті не працював з такою радістю й захопленням! Можливо, що я не спромігся перенести в ноти всього, що я почував, але це вже справа фахова, а моя щирість може виправдати мої хиби і я певний, що заговорить до серця кожного, якби ці речі перевести з нот на живі звуки. І чого ми не маємо, властиво, за що ми позбавлені церкви й хорів?! Тут би я заспівав, та й... спокійно умер.”

ПРИКЛАДИ П. МАЦЕНКА

Ч.1. Голос 5 із "Во Чернім морі...", Київ. розспіву.

ни - ні же Хри-ста ро- ди
Із того ж Догмата.
не - по-роч - на - я.

Гол.5 із Обіхода Знам.розспіву.

ни - ні же Хри-ста - ро- ди
з того ж Догмата.
не-по - роч - на - я.

Ч.2. Гол.4, Київ.розспів, - - - - Почаївського Ірмоля.

да свой паки об- но- вит - о - - - браз
з Обіходу Знам.розспіву.
да свої па-ки об- но- вит об- - раз

Ч.3. Київський розспів

преслав-ну бо су - шу за-ча- ті-ю чи - - ста-я
Знам.розспів з Обіходу
преславну бо су - шу за-ча- ті-ю чи- ста-я

Ч.4. Догмат гол.3, Київ.розспів

не ди- вим - - ся
Знам.розспів з Обіходу
не ди-вим - - ся

ч.5. Догмат I гол.київсь.розсп.(Почаївські ірмолої...)

Всемір - ную - сла- вуютчеловікшу - ю

Дог. I гол. Знаменного розспіву

Всемір-ну -ю сла-ву от..... шу - ю

Додача до ч.5. Подобен 4-го гол. знам.розс.

Я - ко доб-ля в му - че - ни - цех -
 Київ.розспів з Обіходу 1772 р.(Москва)

Я - ко доб-ля в му - че - ни - цях.

Ч.6. Догм.5 гол.,Київсь.роз. Київ.розспів,Почаївський Ірмолой.

Во - чер - мнім мо - рі. на землі я ви - ся -

(Попівка гол.8)

З Металлова "Болшой знак розспів"

В чернім мо - рі

Ч.7. Рукоп.Ірмолой ХуIII ст.,зрівняно із співом старовірів.

Христос раждається сла - ві - те, Христос с небесе сря - ци - те.

Київсь.розспів,Почаївський Ірмолой 1775 р.

Христос раждаєт ся сла - вите, Христос - с небе - с сря - ши - те -

Ч.8. Із стихири на Різдво, 2 гол. Всі з Почаївсь.

1 на зе млі і - на зем - лі мир.
(мережа меншя)
3-го гол. 4-го голосу
от Ва-ви - лона. (ца) Пред - те - ча.

Ч. Догматик I гол., Почаєв, Ірмолой.

не - бо, і - храм Бо - же - ства -----

Ч. Рютка. Гол. 6, Поч. Ірм.; рукоп. XVІІІ ст.

кто те - бе не у - бла - жит.

Ч. ІІ. Київ. розспів, Поч. Ірм. 1775 р.

от че - ло - вік про - - - зяб - шу - в.
Знаменний розспів.
от че - ло - вік про - зяб - - шу - - в.

Заввага: чч. 9 і 10 пропущено.

ПРИКЛАДИ О. КОШИЦЯ

Київському Ірмолой 1904р. (М. Антонович)
А - - - - - ш (ух)...
Ро - жо бра - н - ці я вота - ка - ла...
Гол. 3-ІЯ київського розспіву.
Пре - чест - на - - - - я
Каят "Рождівний родився..." (О. Кошиця)
у - бо - го ся на - ро - див... И - ро - да.

Із рукописного збірника Т.М. Пилигурського **Глас 6.**

Кто Те - бе не гла жит Пресвя - та я а ді ва

Із рукописного Київського збірника XVIII ст.

Кто Те - бе не уб ла жит Пресвя та - я ді во

Українська стародавня пісня

Ле - тить гал - ка ой тай ме - тить си -

Глас 8.

Із рукописного збірника

ви ся і сюрко - ло - ві ки

за — — — та нуько над — — во - до - ю.

Че - руж на - ше се - ло та леті - ло по - ме - ло стов - пом дим стов - пом дим

по ти ве

Глас 5.

Із рукописного збірника

Та - мо Мойсей разді м тиль во ди

Меліхворот О. Ковальця

Та - мо Мо и сій разді м тиль во ди.

Із зрозумілого писма

В Та - ган ро - зі в лу - зі, в Та - ган ро - зі там случив - ла - ся бі - да

СТИХИРА НА РІЗДВО ХРИСТОВЕ ПО 50 ПСАЛМІ
 — Голос 2, з Почаївського Грмоля 1775 р.

1. Пауук великий
 Сла - ва

2. Вознос конечный
 во вш - ш - нях Го - ту

3. Мережа меншая
 на зе - ми шир

4. Площадка,
 дуже злішена.

5. Фтита умильна
 початок скорочений
 Ри - фле - ем

1. Пауук
 сі - дя - ца - го

2. Кулизма
 скажезна

3. Пауук
 гнесь А - - н ге - ми

4. Мережа болшая або
 Повертка малая 6 гол.

5. Повертка середняя
 6 голосу
 мша - де - м - ца

6. Повертка малая
 закрытая 2 гол.
 6. гнесь - де - н - на - го

1. Пауук великий
 Сла - ва

2. Вознос конечный
 во вш - ш - нях Го - ту

3. Мережа меншая
 на зе - ми шир

4. Рітка 6 голосу
 во ке - ло - ві - чів -

5. Фтита умильна,
 дуже скорочена.
 бла - го - во - ле - ні - є.

U K R A I N I C A

C A N A D I A N A

V. J. KAYE-KYSILEWSKYJ

THE DESCENDANTS
OF THE BOYARS OF HALYCH
ON THE PRAIRIES OF
THE CANADIAN WEST

I

During the first years of 1890's only a few Ukrainian families arrived for settlement in Canada. An organized emigration started after the return to Europe of Dr. Josef Oleskiw from his three-month visit to Canada during the late summer of 1895. In December of the same year, the M. Kachkovsky Society in Lviv published Dr. Oleskiw's booklet *About Emigration*, in which he described farming possibilities in Canada and concluded that Canada was the most suitable country for settlement for Ukrainian peasant-farmers. A few months later, in the spring of 1896 the movement to Canada started. When the year came to an end, 1,275 Ukrainian immigrants had entered Canada and had settled with only few exceptions, on homesteads in Manitoba, Alberta and Assiniboia-Saskatchewan. During the following year, the number of Ukrainian immigrants quadrupled, reaching 4,999 and rose steadily each subsequent year, reaching a peak in 1913, with 22,413 arrivals.¹ The outbreak of the First World War in 1914 brought the influx to a temporary end.

¹ Statistical Compendium on Ukrainians in Canada 1891-1971. Section A: Ukrainian Immigration to Canada. P. 17 (in Prep. for publication).

The arrival of immigrants differing in customs, speech and appearance, aroused outright hostility among the Anglo-Saxon settlers. They protested against the policy of Sir Wilfrid Laurier and his minister of the interior, Hon. Clifford Sifton, which brought so many 'undesirable foreigners' to the West. The criticism was loudly voiced in the press and even in the House of Commons. The *Dauphin Herald* of December 27, 1900 wrote under the title "Galician Education":

"During the last two or three years, the government has brought into this district, under the immigration policy of Hon. Clifford Sifton, upward of 9,000 Galician immigrants. The people of the district, and of Manitoba as a whole, have complained against this manner of settling the country but all of no avail. The supply has been unceasing despite the most forcible representations against importation. These people have been settled mainly in the Sifton and Ethelbert districts, but large numbers are in the immediate vicinity of Dauphin and Gilbert Plains.

"However distasteful their presence may be to the English settlers, and whether they will prove an advantage or disadvantage to the province or the Dominion is out of the question. They are here, and we cannot get rid of them, and we must therefore make the best of the situation in which we involuntarily found ourselves.

"There are today 27,000 Galicians in Manitoba, 9,000 of whom are in the Dauphin provincial constituency. Of this large number of people who are settled in our midst, it is estimated, and by good authorities, that only two per cent read or write. Two per cent of the settled in the Dauphin district, represents 180, leaving 8,720 people settled in the comparatively small area in which the people have made their home, who can neither read, nor write their name.

"As stated by Mr. Cormie, in last week's issue of the PRESS, this is truly a danger to our government and municipal institutions. With such large number of uneducated and illiterate people holding the balance of power in a constituency is a very alarming state of affairs indeed, and one which should engage the immediate attention of the people of this district. It is notable to us, that though these people have been here, or at least a good many of them have been here for nearly three years, no attempt has been made by the present or the late provincial government to establish schools among them.

This apparent antipathy on the part of the Education Department, towards the people is doubtless due to the fact, that the Dominion Government brought them here against the wishes of either provincial government, or of the people, and there is perhaps a small excuse for their action, but we think that the time has now come, when the present government should put forth some effort to provide for the intellectual wants of the Galicians as a whole."

The editor of the *Dauphin Weekly News* received a reply to these accusations. Immigration Agent Paul Wood, who had close contact with the Galician immigrants from the very day of their arrival and settlement on homesteads in the Dauphin district. His letter was published in the *Dauphin Weekly News* of February 10, 1901:

"GALICIAN EDUCATION—To the Editor of the NEWS.

Sir, - Kindly allow me space to correct a statement published by you in your last issue. So nearly as I can estimate after nearly four years observation, fully 35 per cent of the male adult Galicians can read and write in their own language, and many of these also can read and write Polish. Of the children who were attending school any length at home in the old country before leaving for Canada, nearly all can read and write, Education there is conducted by the state on excellent lines, and attendance is compulsory though often shirked. Naturally, a year or two without schooling throws any child back. Thus barring the children born in Canada, I estimate that fully fifty percent of Galician children can read and write. Regarding the women, I have no dates, I may state that in many instances, I have found Galicians preferring to sign receipts and other documents with a cross mark, who afterwards, I found out, could both read and write.

Yours, etc. (Sgd.) Paul Wood.

Sifton, December 28, 1900.

The editor wrote a mild apology saying, that "we accept his (Paul Wood's) statement of fact, without further comment," but at the same time he added, "Taking it for granted that 35 per cent of the male Galicians are sufficiently well educated to read Galician and Polish, we wish to ask

Mr. Wood, what percentage of the male adults can read or write in the English language? We are Canadians living in Canada and speaking the English language and furthermore, we are strongly in the majority and it is, therefore, of greatest importance that they are made thoroughly acquainted with the language, especially, as it is the current language in Canada."

There were not enough rural schools in the districts where the immigrants settled, as the editor of the *Weekly News* rightly pointed out, but the "illiterate Galicians" did their best to overcome the deficiency by sending their children to school, even if they were miles distant. The children did not disappoint their parents, as Merit Reports, published in the local press confirm. To quote one example:

"SIFTON SCHOOL REPORT - 27 April, 1900.

A general examination held in the above school on Wednesday, 11 April, the following was the order of merit:

Grade III—John Reid.

Grade II—Willie Reid, Wasyl Rouschovi, Feska Ferenc, Michael Potoski, Hiram Reid.

Part II—Stella Ferenc, Metro Braschook, Nicholas Litowitch, Petro Croupa, John Urchinook.

Part I—John Rushovi, Stefan Bernetski, Polina Turchenook, Grace Reid."

John, Willie, Hiram and Grace Reid were the children of Dr. Reid, Medical Doctor of Sifton all others were children of Ukrainian settlers from the Sifton district.

Hostile outbursts against Galicians did not receive general endorsement by the press. There were other opinions as well. The front page of the DAUPHIN PRESS of Friday, November 3, 1899 contained an interesting news item entitled "Loyal Galicians."

"The statement has been frequently made, both on the platform and in the press that the foreign element that was being brought to Canada, would not assimilate with the people or become familiar with the genius of our institutions. That in the case of war the country could not count on their services. But a most effectual answer to the latter statement was made on Monday when L.

Cohen, on behalf of twenty able-bodied Galicians, came to the PRESS office to state that these men were anxious to serve the Queen in the Transvaal war, and were ready for enlistment at any time. It is facts like these that reveal the true character of the foreign settler and the material he is composed of."

Even two years earlier, the *Manitoba Free Press* of August 23, 1898 had published an article written by Dr. Watt, medical officer, who visited Ukrainian settlements to check the state of health of the settlers. He wrote:

. . . "That the Galicians are good workers was proved on every hand. Many of the settlers have neat log houses, plastered inside and out, and containing stoves made of clay, which, from their size and construction, must represent an immense amount of labour. Not only this but almost without exception they show a commendable effort to improve their surroundings and to build houses and stables such as the English settlers have. You could see in many places still standing the different houses in which the men lived. First was, of course, the dugout, built for temporary shelter, then the house half out of the ground and finally one of logs built entirely above ground. These homes of Galicians are with a very few exceptions clean and tidy inside and looked well from the outside. The families have crops ranging from one half to two acres of gardens and some of these gardens were as good as any I ever saw anywhere. The first thing they do after having settled and a house built, is to buy a cow for stock. The amount of work they do, while not very great under ordinary circumstances, is very creditable when you consider the difficulties under which the Galicians have laboured. One man had cut with scythe and carried up on his back from the meadows four wagon loads of hay, while nearly all of them have large stacks of hay got in similar manner. These people have been in the country for little over a year . . ."

Dr. Watt concludes his article saying, "From all that I can see they will make excellent settlers. They work hard and are saving. They understand gardening and the care of cattle, the essentials of success in that country."

What Canadians did not know, was that among the homesteaders Dr. Watt visited there were also families of ancient gentry stock, descendants of old boyar clans whose

traditions went back to the times of the Kingdom of Halych (Galicia - in Latin) of the thirteenth-fourteenth century. When Galicia became an Austrian province in 1772, they were granted privileges of the nobility of the Austro-Hungarian Empire.

II

In the middle of the fourteenth century, soon after the death of the last King of Halych and Volynia, Yurii (George) II, the Kingdom fell a prey to its aggressive neighbours. Volynia was occupied by Prince Lubart Gediminovich of Lithuania and Halych by the Polish King Kasimir the Great.² At this critical time the Kingdom of Halych was practically governed by a strong aristocratic oligarchy. Even King Danylo (1202-1264), in spite of his attempts to establish a strong monarchical rule, had not succeeded in breaking the power of these magnates. The chronicles allege that they killed not only the last King of Halych, Yurii II (1340) but also his two sons, Lev and Andrei.³ But Polish occupations brought about the decline of the powers of this boyar aristocracy.

It was in the course of this struggle that the vast possessions of boyar families were either confiscated or otherwise lost, and new aristocratic families of Polish origin appeared for the first time in the former Kingdom of Halych. An intense campaign of Latinization followed in which those boyars who supported the new rule participated.⁴

In Volynia, occupied by Lithuania, conditions were much more favourable. The Ukrainian element very soon achieved equality of treatment and the Rus' language reached the ducal court and occupied a privileged position.

The process of Polonization of the Ukrainian boyar nobility continued incessantly. A great part of the landed

² Prof. D. Doroshenko, *Narys Istorii Ukrainy*, Pratsi Ukrains'koho Naukovoho Instytutu, Warsaw: 1932. Vol. IX. p. 94.

³ *Ibid.*

⁴ D. S. Mirsky, *Russia: A Social History*, Edited by Prof. C. G. Seligman. London: 1931. p. 65.

aristocracy of Halych who survived the turbulent times, very soon deserted their nationals and went over to the conquerors. Thus they hoped to save at least the remnants of their fortunes and to enjoy the same privileges as the Polish aristocracy. The remainder were not willing to capitulate without a struggle. Records mention hundreds of cases of recalcitrant nobles being severely punished by the confiscation of their land under the convenient pretext of 'nullo iure possessionis.'

Towards the end of the fifteenth century, the Ukrainian nobility were forced to abandon the struggle, and truly princely domains were passed over to newcomers, the Tarnowskis, Buczackis, and others.⁵ Only those boyar families, who were accepted by the kings into the ranks of the Polish nobility (*szlachta*) were fortunate enough to retain their possessions. Those less fortunate sank to the level of menials in the royal castles, retaining nothing but their nobility title.⁶

Most of the descendants of these boyars, even those who were admitted into the ranks of the nobility, but tenaciously held to their nationality and Faith, were doomed to poverty and degradation. Seldom were they appointed officials, therefore, they had no opportunity to improve their financial and social position. They remained in their ancestral settlement, multiplied profusely and became poor. Towards the end of the seventeenth century, apart from their privileged status as members of the nobility acknowledged by the King, most of them differed from the peasants only by virtue of their free status the right to carry a sword and the privilege to be addressed as "Pan" (Sir). Often they lacked even the outward sign of their rank, namely the sword.

During the 18th century the militant and defiant Ukrainian clergy, recruited chiefly from the ranks of this peasant nobility, was numerous and imbued with a strong nationalist feeling. The noble Fedor Szumlans'kyj of the Lviv district, appeared during the inspection of the Nobility

⁵ Mykhailo Hrushevs'ky, *Istoria Ukrainy-Rusy*, Vol. VI. Lviv: 1905.

⁶ Wacław Lipiński (editor), *Z dziejów Ukrainy: Księga pamiątkowa*, Kijów: 1912. p. 6. quoting A. Jabłonowski.

Militia in 1628 armed only with a stick, but his descendant, Josef Szumlans'kyj of Korczak coat-of-arms (on mother's side of Hoszows'kyj, Sas coat-of-arms) became a soldier of repute having the famous King Jan III Sobieski as a friend, became the first Uniate Bishop of Lviv. He died in 1708 and to the last remained a defender of the rights of the nation and his church. During the seventeenth and eighteenth centuries the Szumlans'kyj family supplied no less than five bishops.⁷

The history of the Ukrainian Greek Orthodox Church, which afterwards became the Greek Catholic Church of the Rus' Province (former Kingdom of Halych) is the history of the small Ukrainian nobility which dominated the ranks of the clergy. From the earliest times on record, these ranks were mainly reinforced from the clans of Korczak and Sas (coat-of-arms). In this connection mention need only be made of the bishops of Peremyshl, Athanasius Korczak-Drohojews'kyj, bishop of Peremyshl during 1528-1549, and Jurij Sas-Wynnyc'kyj of Peremyshl at the beginning of the 18th century.

Although degraded and poverty-stricken none could boast of more ancient descent than these descendants of the boyars of Halych. Some of these ancient families retained their original coat-of-arms. "Many of these families undoubtedly belonged to the old Ruthenian families, and adapted their old seals to the already existing Polish coat-of-arms, or simply chose one of their own. In the majority of cases they chose Nieczuja, Sulima, Junosza, Ostoja coat-of-arms."⁸ Dating back to the times of the Kingdom of Halych and undoubtedly of Rus' origin, were the clans of Sas, Korczak and Kierdieja, as both historians, Hrushevs'kyj and Jablonowski agree. The coat-of-arms used in those days were simple signs, such as for instance Three Bars of the Korczak clan. Originally they were seals, each of which was a sign of one particular clan.

Each member of these clans had noble privileges and charters which they guarded carefully. There were only

⁷ Mikołaj Marusiak, *Józef Szumlański pierwszy biskup unicki lwowski, (1667-1708)*, Lwów: 1934. p. 21.

⁸ Lipiński, p. 7.

two ways to gain access into their ranks, first, adoption by one of the clans, and second, ennoblement by the King. In earlier times, during the fourteenth and fifteenth centuries adoption was main means to obtain nobility rank.⁹ Ennoblement by the King was a kind of adoption by the monarch who conferred upon the adopted peers part of his own royal coat-of-arms.

The number of families belonging to particular clans varied considerably. In the seventeenth century, the clan of Sas numbered over fifty families.¹⁰ Some one hundred years later, there were registered in Austrian Nobility Registers no less than 189 families bearing the Sas coat-of-arms.¹¹

Variations in family names of the same clan may have been caused in many ways. As a rule, the coat-of-arms which was the outward sign of the clan remained unchanged. but the name proper, which was derived from the place of possession, changed repeatedly in earlier times, as for instance Ivan of the clan Korczak, the owner of the village Szumlany, was called Szumlans'kyj, but when he changed his possession, he also changed his name, though not the clan.¹² In later centuries this practice gave way to another. The families of the smaller Ukrainian gentry increased to such an extent that several hundred were frequently found living in the ancestral village, therefore they had to find some means to distinguish the different branches of the families. New names were used as additions to the common names, but in the course of time the common names were dropped and the additions remained together with the coat-of-arms to signify the clan to which they belonged. Dmytro Genik-Berezows'kyj became Dmytro Genik, but retained his Sas coat-of-arms and his nobility status.

⁹ Stanisław Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, Vol. I. Korona. Lwów: 1912. p. 77.

¹⁰ Lipiński, p. 6.

¹¹ *Siebmachers grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollstaendig geordneten un reich vermehrter Auflage*. Vol. 4. Abt. XIV. Heft 1-9. Nueremberg: 1893-1905.

¹² Kutrzeba, p. 78.

The nobles carefully guarded their noble privileges and charters. The increase in the numbers of these "nobles" who lived in one village and pursued peasant occupations naturally aroused the acquisitiveness of the neighbouring rich nobility, who were tempted to reduce these peasant nobles to the level of serfs and to confiscate their land holdings. The records of court proceedings of the seventeenth century are full of such cases. That these peasants of noble birth managed to escape destruction was due to their tenacity and clanish feelings as much as to the fact that being conscious of the constant danger to which they were exposed, they jealously guarded their nobility charts, entering them at every possible occasion into the Court Records and presenting them for acknowledgement to every king at his accession. They knew that the loss of these documents would mean the loss of their freedom. It is not surprising, therefore, when Austria took over the Rus' province (Galicia) from Poland in 1772, although poor and often illiterate, these peasant-nobles were unreservedly admitted into "Ritterstand" (Knighthood).¹³ According to the patent of June 13, 1775, Austria recognized the rights of all persons to hold the rank of nobility, provided they could present documentary evidence for their claims.¹⁴

In the course of time, the conception of nobility ceased to be connected with the possession of land and became hereditary to all members of the clan or family. Nevertheless, during Polish times, many restrictions had to be strictly observed if nobility status was to be retained. A nobleman of the fifteenth century in Poland, who took up a vocation which was not regarded as a noble one was liable to lose his rights and consequently sink to the level of the lower class. "If a nobleman only took a yard stick in his hand, or became a merchant, he was liable to lose his nobility status . . ."¹⁵ But the vocation of Divine Service which was open to nobility, far from restricting their rights, conferred upon them many advantages. The small Ukrain-

¹³ See: *Siebmachers* Vol. IV.

¹⁴ *Ibid.* p. 14

¹⁵ B. Mordovtsov, *Politicheskii dvizhenii russkogo naroda: Istoricheskii Monographii*, St. Petersburg: 1871. Vol. II. p. 410.

ian nobility availed themselves fully of this opportunity and hundreds of their names appear on registers of monasteries, of the clergy, and as bishops and metropolitan archbishops. Thus a very convenient and possibly the only outlet was offered for improving their financial and social conditions. Some of the members of these families followed clerical profession for generations, down to more or less recent times. "My grand-father on my mother's side, Rev. Anthony Hlyns'kyj born 1774, was ordained by Bishop Petro Biels'kyj 13 November 1796 and became parish priest of the village Dolhe-Derenivka 19 March 1797, succeeding his father, Anthony Sr. who was parish priest of Dolhe-Derenivka from 1765 to 1795. Rev. Petro Hlyns'kyj, my cousin fourth removed, served the parish until 1945 when the village was occupied by the bolsheviks."¹⁶ The priesthood in the eighteenth century became hereditary, and was recognized as such both by the Church and by the nobility.

The turbulent seventeenth century was one continuous record of the feverish activity of this petty nobility. They took a lively part in every social and national movement which arose, and also in quarrels concerning the ecclesiastical sees of Lviv and Peremyshl, supporting their own candidates against those appointed by the Polish aristocracy. They joined the ranks of the Cossacks when in 1648 Bohdan Khmelnyts'kyj (himself a member of nobility), proclaimed the independent Ukrainian Cossack State. Judging from the fact that the Poles labelled them as 'traitors', the sympathy of the Ukrainian gentry to the Cossack cause must have been very strong. The national feeling even caused many members of the relatively few higher Ukrainian nobility to join the democratic Cossack state. Of these, mention may be made of one, Stanislas Mrozowickyj, a nobleman of Terebovla, educated at the universities of Cracow and Padua in Italy, and a former page of the Royal Court of Warsaw, who ultimately became a general in the Cossack army and Inspector and Comman-

¹⁶ Olena Kysilewska, *Miy rid po storoni mamy*, (Unpublished Memoirs).

der of Cavalry. He was killed during the siege of Zbarazh 28 July, 1647.¹⁷

Toward the end of the seventeenth century a new wave of Polonization swept the country and the last surviving Ukrainian aristocratic families became Polonized. Professor V. B. Antonovych thus characterized this epoch: "The Orthodox nobility had already embraced Catholicism in the first half of the seventeenth century to such an extent that in the second half only a few old aristocratic families still professed the Faith of their ancestors. They formed an insignificant minority in Provincial Diets and in some parts of the country (for instance in Red Rus' and in Podillia) they were almost nonexistent."¹⁸

III

It was the descendants of the impoverished but very active boyar gentry, stubbornly adhering to their ancestral faith and nationality who joined their peasant co-nationals when the flow of emigration to Canada started during the late 1890's after the return of Dr. Josef Oleskiw from his exploratory trip to Canada in October of 1895.

The economic conditions in their native land Galicia and Bukovina were the main stimulants to emigration but the political and social oppression that the Ukrainian population experienced was also a powerful stimulant. The owners of the manors in Eastern Galicia, with few exceptions, were of the Polish nobility, differing in faith and nationality from the Ukrainian village population. The ever-increasing flow of emigration from their villages threatened to deprive the landlords of cheap labour. They therefore, were strongly opposed to emigration and exercised pressure in Vienna to pass laws restricting emigration. The landowning class was also opposed to the education of Ukrainian peasant children in fear that an educated peasantry might be inclined to abandon villages, to form dangerous opposition to existing conditions. The all-

¹⁷ Lipiński, p. 241.

¹⁸ V. B. Antonovych, *Monographii po istorii Zapadnoi i Yugo-Zapadnoi Rossei*, Kiev: 1885. p. 287.

powerful vice-president of the Provincial School Council, Dr. Michał Bobrzynski (in the office 1890-1901, Governor of Galicia 1908-1913) was strongly against the increase of Ukrainian rural elementary schools and Ukrainian Gymnasias in towns.

Finally the political oppression was instrumental in the outbreak of violent protests during the ill-famed "Badeni Elections" of September 1895.¹⁹ This was caused by blatant electoral abuses perpetrated by officials who arrested those peasants who threatened to cast their votes against the official candidates and vote for Ukrainian candidates chosen by the Ukrainian population. During these peasant riots the gendarmes killed ten persons, wounded thirty and arrested approximately 900 peasants.²⁰ The Governor of Galicia, when approached by journalists for an explanation of the events, replied, "The elections in Galicia are conducted in a fully legal manner" (*Wybory w Galicji odbywają się całkiem legalnie*).²¹ The Ukrainian village gentry sided fully with the peasantry, and when economical and political conditions in the province did not seem to improve, they joined the peasants in the emigration movement to Canada.

To Canadian authorities and to native Canadians in general, they were indistinguishable from other Ukrainian agricultural immigrants, although some of them brought with them their nobility papers and their coat-of-arms, such as for instance "Fedor Ritter von Zarembo Sklepowicz" (the title 'Ritter equivalent to English 'Knight' or Sir).²²

A survey of names of the early Ukrainian immigrants confirms that among the thousands of peasant-farmers who came to Canada during the first phase of immigration, there was also a considerable number of families, descendants of the impoverished old boyar gentry whose nobility was confirmed by the Polish Kings when they occupied the

¹⁹ Count Casimir Badeni was Governor of Galicia in 1888-1895.

²⁰ Dr. Ivan Makukh, *Na narodnij sluzhbi*. Detroit, Mich.: 1958. p. 52.

²¹ Makukh, p. 53.

²² Publ. Archives. Photogr. Div. Biogr. of Fedor Sklepovich.

ancient Kingdom of Halych. After the occupation of Galicia by Austria, in 1772, their nobility status had been confirmed.

The majority of these gentry families were bearers of Sas coat-of-arms, a great number of them originated from the three Bereziv villages of the district of Kolomyia, province of Galicia, belonging to the Berezowskyj clan. In the course of time, with the increase of the numbers of members of the Berezowskyj families, to distinguish them a second name was added to the name Berezowskyj, such as Genik-Berezowskyj, Negrych-Berezowskyj, Kuzych--Berezowskyj, etc. As time passed, the second name obtained legality and the name 'Berezowskyj' was dropped, but the nobility status and the Sas coat-of-arms were retained. Among the best known of these Berezowskyj families who emigrated to Canada between 1896 and 1905 are the families of Arsenych, Budurowych, Bodrug, Fych, Genyk, Kuzych, Lazarovich, Malkovich, Percovich, Romanchych, Sklepovich, Slyzuk, Symchych, Hryborchuk, Przygrocki and Urbanovich. The most numerous among them were the Genyk (Genik) and Negrych (Negrich) families. The first four school teachers who came to Canada before 1900 also belonged to the Berezowskyj clan, Cyril (Charles) Genik, Ivan Negrich, Ivan Bodrug and Vasyl Cichocky.²³

There were also other families who were the bearers of the Sas coat-of-arms, not all related to the Berezowskyj clan, such as Bobinskyj, Bachynskyj, Drohomireckyj, Holynskyj, Korchynskyj, Kulchytskyj, Wytwyckyj. Apart from families entitled to bear the Sas coat-of-arms, there were also families bearing the Korczak, Kierdieja, Yas-trubets, Lebid, Yunosha (Junosza) coat-of-arms. Waclaw Lipinski in his study "Z Dziejów Ukrainy" mentions such families as Smerechanskyj, Gregorovich, Ilnyckyj, Jaworskyj, Kobylanskyj, Krynickyj, Luckyj, Fedorovich, Ostapovich, Ochrymovich, and others, all of them found also in Canada.²⁴

²³ Michael H. Marunchak, *The Ukrainian Canadians: A History*, Winnipeg: 1970. p. 115.

²⁴ Lipiński, p. 474.

Some coats-of-arms are shared by Ukrainian as well as by Polish families, for instance the Yunosha (Junosza) coat-of-arms which is shared by the Polish families of Gzowski, Podoski, and the Ukrainian families Bojanowskyj, Komarnickyj, Kysilewskyj.

Cyril (Charles) Genik (of Sas-Berezowskyj clan) was the first representative of the Berezowskyj clan to arrive in Canada and in due time to become their first civil servant of Ukrainian origin and a distinguished leader of the growing Ukrainian community in Canada.

Cyril Genik was born in 1857 in Bereziv Nyzhnyj in the district of Kolomya and the Province of Galicia, the youngest son of Wasyl and Anna Pertsovyeh-Berezowskyj. On completion of public school he attended the teachers' seminary and continued his education at the Academic Gymnasium in Lviv where he became acquainted with such leading Ukrainians, as the well known writer Dr. Ivan Franko and with Dr. Josef Oleskiw. After the return to his native Bereziv, Cyril Genik became the first school teacher in the school which he helped to establish in his native village. Not satisfied with teaching he decided to enter civil service, passed the required examinations and applied for the position of the postmaster in Bereziv. His close connections with the socialist-inclined Dr. Ivan Franko and his associations with the Ukrainian 'radical' party induced Austrian (Polish) authorities to refuse the appointment. To support his family, he opened a grocery store in the neighboring town of Yabloniv and when in the 1890's Dr. Oleskiw was advocating emigration to Canada, Cyril Genik became one of his ardent supporters. In November of 1895, on his return from a visit to Canada, Dr. Oleskiw held a conference at Lviv which was attended by leading representatives of Ukrainian community and Cyril Genik was one of the participants. He was chosen by Dr. Oleskiw to be the leader of one of the groups of emigrants departing for Canada in the spring of 1896, consisting of 68 persons. They arrived in Winnipeg on 25 July, 1896. The Genik family consisted of Cyril Genik, his wife Pauline, daughter

of Rev. Tsurkovskyj, and their children Eugenia 11, Constantine 9, Sophia 6 and Olena 3 years.

Cyril Genik had a good command of the German, Ukrainian and Polish languages as well as a working knowledge of English and was of valuable assistance to the immigration officers, helping to place Ukrainian immigrants on homesteads. The Immigration Officer J. W. Wendlebo reported to the Commissioner of Dominion Lands in Winnipeg, 12 August 1896:

“Mr. Cyril, or Charles Genik, a German speaking Routhainian, has during the trip (location of settlers on homesteads in the Stuartburn, Manitoba, district - VJK) been of great assistance to me as interpreter, without him I would have been unable to communicate with these people.”²⁵

The Genik family settled on homestead in Stuartburn in August, 1896, but in October of the same year they moved to Winnipeg in order to be able to send their children to school. Dr. Oleskiw recommended Cyril Genik to the Minister of the Interior for employment as an immigration officer. In due course he was accepted and remained in the services of the Dominion until his retirement in 1911. He died in Winnipeg on 12 February aged 68.²⁶

A number of Genik families arrived in Canada during the early years of immigration, forming the largest group of Sas-gentry families in Canada. A survey of naturalization records of the years 1900-1917 shows twenty Geniks, most of them heads of families, who were granted naturalization and ownership of their homesteads:

GENIK Cyril naturalized 24 October, 1900, resident in Winnipeg, Man. Civil Servant.

GENIK Dmytro naturalized 13 June, 1901, resident Pleasant Home, Man. Farmer.

GENIK Nykola naturalized 6 June, 1901, resident Drifting River, Man. Farmer.

²⁵ Vladimir J. Kaye, *Early Ukrainian Settlements in Canada, 1895-1900*, University of Toronto Press: 1964. p. 141.

²⁶ *Ibid.* p. 382.

- GENIK John naturalized 25 September, 1902, resident Dauphin, Man. Farmer.
- GENIK Nykola naturalized 25 September, 1902, resident Dauphin, Man. Farmer.
- GENIK Dmytro naturalized 14 December, 1903, resident Venlaw, Man. Farmer.
- GENIK Ilko naturalized 14 December, 1903, resident Venlaw, Man. Farmer.
- GENIK Nykola naturalized 23 January, 1903, resident Pleasant Home, Man. Farmer.
- GENIK George naturalized 5 April, 1905, resident Winnipeg, Man. Labourer.
- GENIK Anton naturalized 2 March, 1905, resident Dauphin, Man. Farmer.
- GENIK Stephen naturalized 8 March, 1905, resident Gilbert Plains, Man. Farmer.
- GENIK Stephen naturalized 15 March, 1906, resident Venlaw, Man. Farmer.
- GENIK John B. naturalized 24 October, 1906, resident Pleasant Home, Man. Farmer.
- GENIK Nykola naturalized 16 October, 1907, resident Pleasant Home, Man. Farmer.
- GENIK Nykola naturalized 10 January, 1907, resident Stuartburn, Man. Farmer.
- GENIK John (Ivan) naturalized 13 July, 1908, resident Winnipeg, Man. Student.
- GENIK Stephen D. naturalized 28 May, 1909, resident Venlaw, Man. Farmer.
- GENIK George naturalized 15 April, 1914, resident Fisher Branch, Man. Farmer.
- GENIK John naturalized 4 March, 1914, resident Dauphin, Man. Farmer.
- GENIK Mike naturalized 12 January, 1917, resident Winnipeg, Man. Labourer.²⁷

Naturalization Records revealed also that most of the Genik applicants signed the documents fully, with their own hand and not with a cross. Some of these signatures

²⁷ Canadian Citizenship Registration Branch. Naturalization.

were caligraphic, suggesting higher education. As time progressed, the descendants of these Ukrainian gentry families entered all walks of Canadian life, as professionals, businessmen, school teachers, agriculturists, members of Legislative Assemblies and the federal House of Commons. The first judge of Ukrainian origin, J. W. Arsenych, K.C. (1882-1953),²⁸ one of the outstanding leaders in life of Ukrainian community in Canada, was one of the early Ukrainian immigrants of Bereziv gentry clan (bearer of Sas coat-of-arms), who came to Canada during the first phase of Ukrainian immigration.²⁹

Ottawa, Ont.

²⁸ *Encyclopedia of Ukraine*, Shevchenko Scientific Society. Paris-New York. 1955. Vol. I. p. 60.

²⁹ Marunchak, p. 709.

MICHAEL EWANCHUK

DEVELOPMENT OF EDUCATION AMONG
THE EARLY UKRAINIAN SETTLERS
IN MANITOBA: 1896—1924

In trying to analyze the development of education among any pioneer group in a new land one must realize from the outset that such a group would experience difficulties. The pioneers who came to Western Canada from the British Isles, Ontario and the Maritimes had difficulties, but they did not encounter language problems and were recognized as citizens. The Ukrainian settlers who came to the new country had to establish themselves as citizens, and learn the language and laws of the new land. Their adjustment was much more difficult and demanding.

In this essay, we wish to analyze the problems the Ukrainian settlers encountered in providing educational facilities for their children, the assistance they received from the various governmental jurisdictions and other agencies, and the difficulties that developed. It is the opinion of the writer that, in the main, the adjustment problems the Ukrainian settlers met in trying to establish a *modus vivendi* with their new neighbors centered around the organization of schools and matters relating to education.

It is important to note that when the Ukrainian settlers came to Manitoba there existed a bitter conflict over education between French and English-speaking sections of the population. Conflicts over educational matters arose due to differences in language, religion and other cultural heritages. Each group considered that the control of the

educational institutions was essential for the preservation of its culture. With the arrival of the Mennonites, Icelanders and finally the Ukrainians, additional languages, religions and cultures were introduced causing concern among the Anglo-Saxon population of being submerged by the sum total of alien cultures if these joined with the French group. It is understandable that the Anglophones feared they would have to face the "Manitoba School Question" issue *de novo*.

By the time the Ukrainians arrived in larger numbers, the Manitoba Public School Act was amended and Manitoba was a bilingual province. The main clause in the amended act was that which permitted "the bilingual system of instruction to be used in schools attended by at least ten pupils of non-English parentage." The French, Icelandic and the Mennonite districts were operating under this clause when the Ukrainians began to establish their communities.

Early Ukrainian Settlers

The great majority of the Ukrainian settlers who arrived in Manitoba during the remaining few years of the nineteenth century were agriculturalists. They came to Canada to settle on land and brought with them grain and vegetable seeds, some agricultural tools and willing hands. The women brought packing cases of embroidered linen and their best clothing. Most families brought a Bible, a prayer book, and a few primers. A few brought Shevchenko's *Kobzar*.

Although many of these settlers had received but little formal education in their native villages, they were heir's to a rich cultural heritage and even those who were unlettered were deeply imbued with traditions and folklore of their people. The majority of the settlers had great respect for education and a desire to give their children a chance to attend school. They wanted their children to learn the English language; but, they also wanted them to preserve their language, adhere to their church, respect their culture and maintain their ethnic identity.

The forerunners of larger groups of Ukrainian settlers who worked among the Mennonites as "contract labourers" were the first to be alarmed about the loss of their language. Their children attended Mennonite schools where the language of instruction was German and the children had no opportunity to become literate in the language of their parents. Consequently, parents of these children who could not write in Ukrainian had difficulty in maintaining contact with their relatives. The knowledge of the Ukrainian language became the *sine qua non* of settlement on the homestead. Loss of language, it was feared, was the loss of children and children to the Ukrainian parents meant security for old age.

Dr. Joseph Oleskow's Immigrants

Ukrainian farmers who learned about Canada from Dr. Oleskow's pamphlets began to leave for Canada in large groups and their travel was supervised by one of the men selected by him. These new Canadians were prepared to suffer the hardships of the pioneers. On coming to Canada they were conducted by colonization agents to their homesteads. Not much more was done for them: no shelter was provided and no food supplies were issued. True, colonization agents visited the settlements to insure that none were in dire circumstances during the first year. No provision, however, was made for the education of the homesteaders' children. This was a serious matter. From the available data in the Public Archives of Canada (PAC) we note that children formed a large percentage of each group that arrived. And one reason for leaving was to provide a better future for the children. We note that early in the spring of 1898 two groups of Ukrainian settlers arrived. In the first group there were 2,366 adults and 2,358 children and in the second group 1,761 adults and 1,817 children. In 1899 the number of children was still high: in one group there were 2,422 adults and 2,175¹ children.

It appears, therefore, that fifty per cent of the new colonists of Ukrainian extraction were children. Most of

¹ Letter sent (LS) (86867 PAC) to Lord Strathcona. Nov. 28, 1899.

the older children who arrived had attended the village school and had a reading knowledge of Ukrainian and Polish languages. Those who reached the grade four level also studied German. They found no difficulty in learning languages and were eager to learn the language of their new country. Anton Kiez, who came to Rossburn, Manitoba with his parents in 1899 provides evidence of this.

When settlers were moved from Shoal Lake to an area northeast of Rossburn, they were accommodated in tents. They had shelter but needed food. In this group was a settler named Wasyl Loshka who had a ten-year-old-girl, Malanka. A Rossburn merchant, called Hamilton, soon arrived. He brought bread, sugar, tea, salt and potatoes for sale. (People bought supplies by pointing to various items). Malanka, however, approached him with paper and pencil in hand and speaking to him first in Ukrainian and then in Polish began to point to various items, but Mr. Hamilton did not understand what she wanted. Finally, he named the various objects and she wrote them down in Ukrainian as he sounded them. She then read the list back to him and he said, "good". The girl was happy that she had learned some English words.²

As the settlers were pre-occupied with the building of their homes the older children helped. The younger children were not able to make meaningful use of their time. They were miles away from schools in Anglo-Saxon districts and there was no provision for education nearer to their homes. The children, consequently, were placed at a serious disadvantage as far as education was concerned.

It is necessary to add that there was a time lag before there was a large number of children of school age in the settlement and before the parents took the necessary action to organize a school. Initially, it appears, that they were under a misconception and expected that the governmental authorities would initiate the action, but that was not the practice in Manitoba as may be seen from a letter of Manitoba's prominent educator, Dr. R. Fletcher.

² Anton Kiez, *Reminiscences* (unpublished), written in Ukrainian. September, 1970.

These people are anxious for these two school districts to be put in operation and seem to think that they have been neglected, not understanding that they themselves must move in the matter. It therefore, behoves us to put the machinery promptly.³

The district was formed a year earlier, but matters remained dormant until the election year.

Organization of School Districts

In order to organize a public school district, the farmers first had to petition the municipal council for its formation. Where there was more than one municipality involved, the process became rather slow. This is evidenced by some of the official reports:

“Three petitions, signed by the ratepayers and sent to the municipal councils, asking for the formation of new school districts, were rejected: Wilawich, St. Theresa and Melnica. Four other petitions for new districts are in the hands of Rossburn council, waiting for the formation, one of them to be a union district.* In other places ratepayers held meetings authorizing the trustees to borrow money to erect schools, and I believe that quite a number of schools will be put up next spring.”⁴

At times petitions were rejected for no good reason and several years elapsed before a school would be built. In the mean time the children remained at home and only profited from the instruction received from their parents. When these children went into the field of work, their lack of the English language was most apparent and the parents were criticised for neglecting the children. And again the situation repeated itself, as the saying goes: “*proprium humani ingenii est odisse quem laeseris.*”⁵

³ LS, A. B. Fallis by Robert Fletchers, re: Wisla School, Feb. 20th, 1907.

* A union district was one that had land in two or more municipalities.

⁴ Department of Education Report 1903, p. 51.

⁵ The quotation is from Tacitus *Agricola*, 42, 4. “It is part of human nature to hate those whom we have injured.”

In some cases the children were able to attend neighboring schools in the Anglo-Saxon settlements. Mr. N. A. Hryhorczuk whose parents settled north of Gilbert Plains walked over five miles to become the first Ukrainian child to attend Drifting River School. He received good treatment from the other children. That was not the case in all school districts.

The new settlers wanted to see their children attend school, and in many areas organized classes in private homes. Mr. N. A. Hryhorczuk relates how a farmer, Mr. Heath, was hired to teach in their district and was paid by the parents as the school organization they formed did not receive any government grants.⁶ What made matters worse was the fact that when spring came Heath returned to the cultivation of his land and the children again remained at home. The parents were not satisfied with the organization of school districts and they also wanted teachers that would understand them and their children, appreciate their needs and interpret their aspiration: They wanted teachers who knew the Ukrainian language.

As the number of settlers increased, there came some young men with gymnasium training and a few who had teacher training in the old country. After receiving preliminary teacher training in Manitoba they assumed charge of classes in rural areas.

Sydor Zelentisky, who in 1898 settled in what was to become the Willow Creek School district, south-west of Gimli, related to the writer in 1935 how the first school was organized in his district.

“First we started to hold classes in a house, Mr. (W.) Cichocky was our teacher . . . We paid him eighteen dollars a month . . . then we built a schoolhouse . . . nobody helped us for we did all the work, except that we borrowed money for the roofing.”⁷

According to M. I. Stechishen, however, some help was given toward the organization of schools by the churches.

⁶ “The Duck Mountain Pioneer”: M. Ewanchuk’s interview with N. A. Hryhorczuk, former M.L.A. for Ethelbert. Published by the Department of Education, 1975.

⁷ M. Ewanchuk, *Ukrainian Voice*, June 26, 1935.

Stechishin who taught briefly in the Willow Creek School writes:

"In Manitoba (1898-1902) there were schools in those days among our people that were assisted by the churches: Some by the Roman Catholics and others by the Presbyterians. The teachers in the Presbyterian church schools, in addition to (Iwan) Danylchuk*, were Iwan Bodrug, Iwan Negrych and maybe someone else.

The Presbyterians paid the teacher twenty-five dollars a month.⁸

Dr. A. J. Hunter also makes reference to the assistance given by his church to the new settlers in organizing the schools:

"In October 1900, Rev. J. A. Cormie . . . was appointed as a sort of Educational Missionary. He built three schools in Ukrainian settlements. The Church and Manse Board gave a grant of \$200.00 for each school and the people made up the balance, cutting logs and hauling the lumber themselves. The Church paid the salaries of the teachers until the Provincial Government took the schools off their hands."⁹

Two of the schools to receive assistance from the Presbyterian Church were Kosiw and Trembowla in the Dauphin area. The third, may have been Willow Creek. The Roman Catholic Church established a school in Sifton and was also associated with the organization of some schools in the Ukrainian settlements in the Rossburn - Oakburn area, notably the school in the vicinity known as Olha where the St. John Cantius Chapel now remains.

Teacher Shortage

With the influx of settlers to the West a serious teacher shortage was created. The available qualified Anglo-Saxon teachers went to schools in hamlets and better established

* Not the poet who was born in Canora, Sask.

⁸ M. I. Stechishin, *Ukrainian Voice Almanac*, 1940, p. 114.

⁹ A. J. Hunter, *A Friendly Adventure*, United Church publication 1929, p. 3.

rural areas. Students and less qualified teachers were given authority to teach in districts settled by the Ukrainian settlers, though a few permits were also issued to Ukrainian teachers who had European qualification. When the teachers arrived among the pioneers, an immediate problem common also in Anglo-Saxon districts arose: lack of suitable boarding places.

The Anglo-Saxon teachers experienced an added difficulty: the inability to communicate with the people and to understand the needs of their pupils.

Secularization of Education

As the West was opened the churches assumed leadership in education and established mission schools. As homesteaders arrived, matters changed:

“This is the background against which educational developments in Manitoba during the latter part of the nineteenth century must be viewed. Ontario-born pioneers, who formed the majority of the English-speaking migrants to the frontier at that period, carried vivid memories of school conflicts with them to the West. They were the people who held extremist attitudes in regard to the public school system of Manitoba and who brought sufficient pressure to bear on the legislature to force the complete secularization of the schools before the turn of the century.”¹⁰

When the Ukrainian settlers arrived the public school system was in existence. The Roman Catholic and the Presbyterian churches, however, offered some assistance, but the new settlers seemed to find the public school system more acceptable. They, however, experienced difficulties later as a consequence of church assistance received.

When R. Fletcher was appointed Chief Clerk of Education by the new Conservative government of R. P. Roblin, education among the Ukrainian settlers received more attention. Dr. Fletcher, as he was better known, grew up

¹⁰ Dawson and Young, *Pioneering in the Prairie Provinces: The Social Side of the Settlement Process*, Toronto: MacMillan, 1940, Volume 8, p. 115.

in Ontario and knew the bilingual system. It proved successful with the German settlers in Ontario.¹¹ He, it seems, was prepared to use the same approach with the Ukrainian settlers. Events proved that his approach was proper and that he was basically successful. If his plan experienced any failure among the Ukrainians, it was due to political interference, church jealousies and, to a certain degree, due to a lack of suitable leadership among the Ukrainians during the early period of settlement.

In order to meet the needs of schools for teachers, the Department of Education was forced to issue special permits to people coming to Manitoba from Ontario. Many of these were people with incomplete high school education. This approach relieved the shortage among the English-speaking settlers, but there were not enough capable people available to fill the schools among the other settlers. Usually the less qualified went into the Ukrainian districts. Therefore, rather than have the children remain at home Dr. Fletcher issued permits to Ukrainian students with gymnasium education. It was not long, however, before he received an objection to one of the early teacher's qualifications to teach. It appears that it came from another such teacher who proved to be inadequate. Dr. R. Fletcher's letter clarifies the problem:

"I am in receipt of your letter of 12th and also in receipt of letters from some ratepayers of Sifton district, and while these all agree that Mr. Zherebko* has not sufficient education in English to handle the school, they are also unanimous in the opinion that the school is not making any (unclear) in your charge. As matters have gone from better to worse for sometime, I have written the secretary that it will be necessary to send a properly qualified teacher to begin work in April.¹²

¹¹ Ibid. p. 163.

* One time editor of the *Ukrainian Voice*, first ukrainian graduate of the University of Manitoba, municipal secretary and M.L.A. in Saskatchewan.

¹² L. S. by R. Fletcher, Chief Clerk, to J. Smithman of Sifton, March 15, 1906.

In all fairness to Mr. R. Fletcher it is necessary to note that he selected capable people as was the case with Orest Zherebko. In some cases, however, when under pressure he may have issued permits to both English-speaking as well as Ukrainian-speaking applicants who were less capable.

Dr. Fletcher, too, inherited two school organizers who gave him considerable difficulty. They were John Baderski and F. S. Shabliewski. These two were actually agents working for the Conservative Party. Both lacked adequate academic qualifications and John Baderski evoked a very strong reaction from the Ukrainian settlers when he, by design or inadvertently, gave some schools Polish names. This led to considerable acrimony.

That politics infiltrated the organization of schools and affected the teacher supply and inter-group relationship. This may be seen from the two letters written by Fletcher. One letter to one H. Graff¹³ of Beausejour pointed out that John Baderski had no business acting "qua" school inspector, and the second letter shows interference from politicians. This second letter was written to W. H. Hastings Esq., Young Men's Conservative Club, City:

"I enclose herewith a letter received from O. Zherebko, Sifton, which may interest you. It may be that you can devise some scheme to offset the influence of the Liberal agents.

Mr. D. D. Perch, formerly teaching in our training school here is now teaching near Sifton, and he may be able to do effective service for the part."¹⁴

Teacher Training

In order to provide trained teachers for the children of new settlers the Manitoba College provided a program for students with gymnasium training who seemed to follow the settlers that came from the Kolomyia area in Western Ukraine. Records show that in 1898 John Bodrug and John Negrych were taking a combined English language and theological course which would prepare them to

¹³ LS Fletcher to Graff Dec., 1906. MA (Manitoba Archives).

¹⁴ LS to Hastings by R. Fletcher, Loc. cit., Dec. 17, 1906.

teach and preach. This program was continued for several years.

As a consequence of the secularization process in education, the Government opened a school on Minto Avenue in Winnipeg. One of the students in this school, F. T. Hawryluk, presently residing in Surrey, B.C. He is the former inspector of schools from Saskatchewan and has provided the writer with much valuable information. In 1908 the Minto Avenue school was moved to Brandon, Manitoba and its program expanded. J. T. Cressey was the principal of the school and the program was carefully supervised.

The students in the Brandon Training school were made up of two groups. In the first group were those who had completed village schools in the old country and those with partial gymnasium and university training. In the second group were students who received most of their education in the rural areas of Manitoba. From the start a decided cleavage developed between the two groups, they even occupied separate dormitories. There was also some sub-grouping within the European sector. All students received instruction in English, the academic subjects they required for their full high school graduation and courses in Ukrainian language, history and music. Lecturers such as T. D. Ferley and later Prof. Peter Karmansky were employed for this program.

If differences among the student-teachers existed at the "Training School," these were abandoned when they began to work in rural areas, and, generally speaking, the degree of co-operation among them was very high. Most of the teachers from the Brandon Training School organized adult education programs, encouraged rural boys and girls to go to high school and provided leadership in improving life in the community. The Canadian writer, M. Marunchak, appraised their efforts by stating that, "they were the interpreters of the desires and aspiration of the community..."¹⁵ To improve their programs these teachers organized themselves into a Ukrainian Teachers' Association.

¹⁵ M. Marunchak. *The Ukrainian Canadians: A History*, p. 119.

New settlers had to adjust to new situations, and to people who were their new neighbors. Adjustment often led to friction. One area where conflict erupted was south of St. Norbert where some of the 1896 colonists of the Oleskow's group were induced to settle on vacant river lots. When a school district was organized, the Ukrainian settlers formed the majority in the district and hired teachers of their own extraction. W. Petryshyn and W. Kudryk, the future editor of the *Ukrainian Voice*, were the first teachers to teach in the newly organized district. The French settlers viewed the new situation as a threat to their control over education and a few who were included in the district reacted very unfavorably to the situation. Only the good offices of Robert Fletcher and men like F. X. St. John were able to work out things and restore harmonious conditions.¹⁶ The second area of conflict developed north of the present Oakburn where the arbitrary actions of John Baderski and the missionary zeal of some of the Roman Catholic clergy introduced considerable dissension in the district. The ratepayers felt that the government in power was responsible and began to support the opposition. This may be seen from the available correspondence:

“While all this is straight school business, there is a special reason for prompt attention, as there is a heavy vote in that locality and it is almost essential to split the vote in order to give Mr. Waddell a chance of election. The “Ukrainian” vote is usually strongly liberal.¹⁷

It appears that many teachers of Ukrainian extraction began to demonstrate considerable resentment and opposition to the political manoeuvres of the agents of political parties in enticing the Ukrainian settlers to vote for their party and then forgetting to carry out the promises made. In the main the Conservative party of the day was very culpable. The teachers and many more progressive farmers found the work of the political agents repugnant. Teachers who were taking training at the Brandon Training school and received a government loan were expected and pres-

¹⁶ LS Fletcher to F. X. St. John 10 Feb., 1908.

¹⁷ LS to Inspector Fallis by R. Fletcher February 20, 1907.

sured to support the party, and those, who did not, feared they would receive poor rating. It appears that in time informers were at work to keep some of those who displayed a degree of individuality in line.

“We have a new man* out around the foreign settlements, (i.e., area north of the present Oakburn) and he has reported to me that the St. John Kant school is being made the centre of influence for the liberal party . . .”¹⁸

Another informer supplied information of similar nature. Mr. R. Fletcher wrote:

“I have learned on reliable authority that Mr. Sezak is working in the interest of the liberal candidate . . .”¹⁹

Although the teachers of Ukrainian extraction appeared to be divided into two political camps, liberal and conservative, there were also some who had radical leaning. One of them was Michael Stechishin - who was influenced by the radical views of this older brother, Myroslav.^{20a} In due time a complaint was made to the Department of Education about Michael Stechishin’s “socialist” connections and the Deputy Minister of Education wrote a letter to the principal, J. T. Cressey:

“I am informed that Stechishin, the chap who was operated on last June, is a pronounced Socialist and that he writes articles for the socialist papers here . . . If he has been doing much of this, we may find it necessary to ask him to settle his account and retire.”²⁰

In 1908 Theodore Stefanyk insisted that the oldest of the three Stechishin brothers have his permit to teach in the Willow Creek school rescinded because he had pro-

* At that time M. Drabiniasty was teaching at St. John Kant (Cantius) and Michael Basarabowicz at the Boleslaw School.

¹⁸ LS to A. B. Fallis by R. Fletcher June 6, 1907.

¹⁹ LS J. T. Cressy, Brandon, Man., by R. Fletcher Oct. 12, 1908.

^{20a} Michael Stechishin informed the writer that Myroslav Stechishin became greatly influenced by Jack London while he was in Oakland — San Francisco area circa 1902.

²⁰ LS J. T. Cressey by R. Fletcher November 24, 1909.

nounced socialist tendencies, and this was carried out. It was regrettable, however, for M. I. Stechishin, at that time, had better knowledge of the English language than the average Ukrainian and could have provided the much needed leadership in communicating with the Anglo-Saxon milieu and interpreting to the community at large the aspiration of the Ukrainian settlers. Michael Stechishin, however, was not asked to leave and completed his course at Brandon. He practised law in Saskatchewan and, later became a judge.

Problems dealing with church matters were also brought to the Department of Education and had to be settled. The Deputy Minister, Robert Fletcher, therefore, was forced to dispatch one of his school inspectors to "look" into the matter. He wrote to Inspector Fallis:

"I am informed that many of the ratepayers in the John Kant district have refused to send their children to the school because the teacher openly denounces the priest.²¹

It appears that the strife which developed between the teachers and the priest did not resolve itself until Archbishop Langevin in his wisdom, recalled the parish priest and his assistant.²² In spite of problems and difficulties that arose, significant educational progress was made under Dr. R. Fletcher's guidance during the first decade of the settlement; and adjustment of the Ukrainian immigrants in the bush country of Manitoba was satisfactory. We may read this from the correspondence of the Deputy Minister of Education:

"Since the present government came into power, we have established sixty-nine schools that are purely "Ukrainian" or practically so.

We have a Ukrainian Training school at Brandon which was opened on January 1st 1908 with a class of forty-three students.²³

²¹ R. F. *Loc. cit.*, p. 373.

²² Edward M. Hubicz, *Polish Churches in Manitoba*, Viritas Foundation Publication Centre. London. 1960. p. 172.

²³ LS by R. Fletcher to Gen Campbell, M.P.P., Gilbert Plains June 5, 1910.

This information was utilized in an attempt to gain support from the Ukrainian electors in the provincial elections. The political parties employed many agents and the party in power utilized the civil service on behalf of the government. The Ukrainian settlers, however, viewed these political machinations with disdain and opposed them openly. In 1910 a settler, Kazimir Medlowsky of Gimli, criticized the school organizer, Paul Gigiejczuk, and those employed him when he wrote:

“. . . that's some kind of a school inspector! If he were an inspector he would go to visit schools and not participate in elections; and in the second place what kind of authorities elect this "romtradraton" a school inspector?"²⁴

In this article not only was the Conservative agent criticised, but so was John Ostrowski who worked for the Liberals.

As new districts were organized there appeared a strong desire on the part of the settlers to give the school districts Ukrainian names. These were names of villages from which they came, Kolomyja (Kolomyia), Stryj (Stryi), and Halicz (Halych); or names of rivers, Zbruch, Prut and Dnister; names historically significant Shevchenko, Chmelnytsky, and Volodymyr, or names bearing philosophical significance and expressing the feeling about the new country — Svoboda, Postup, and Prawda (Liberty, Progress, and Truth). Names like Galicia given by the colonization agent, Philip Harvey, who was of German extraction, was changed to Plum Ridge as the people did not like the general connotation of the term.

However, reaction to these names developed among the Anglo-Saxon people: They did not understand them and did not realize that these names would become part of the Canadian heritage. It is regrettable that many of them which gave the place of origin of the settlers were changed others are being fast forgotten.

²⁴ *Ukrainian Voice*, June 29, 1910.

Theodore Stefanyk

It appears that the giving of Ukrainian names to school districts occurred during the tenure of Theodore Stefanyk as school organizer. He replaced Baderski and Shabliewski whom the pioneer educator, F. T. Hawryluk, labels as "notorious agitators." Although Stefanyk was also engaged as a Conservative party worker, Hawryluk gives him a better rating:

"Stefanyk was a more respectable character . . . and (he) took a real interest in the educational progress of Ukrainians. He played a large part in persuading the government to open a training school for bilingual teachers. During the first (Ukrainian) teachers' convention in July 1907, Stefanyk took an active role in discussions about the need of a Primer for beginners in two languages.²⁵

Mr. Hawryluk also makes mention of the fact that at times individual Anglo-Saxons who strayed among the Ukrainian settlers took advantage of a new community. He mentions a case of an Irishman, Jeffrey Thomas, who had a small store and a saw-mill at Foley, Man., and became secretary-treasurer of the school district. In this capacity he ran the school district and even built the Foley school building.

". . . Thomas himself became secretary-treasurer only because he wanted the contract to build and furnish the school with his own material.

The building was a shabby job, cold and drafty with rough seats and an oil drum heater. Total cost, about \$500.00. It was ready for the spring term and Thomas employed his niece as a temporary school teacher.

When school started, (1901) I was thirteen years old.²⁶

The end of the first decade saw not only unpredictable progress in the organization of educational facilities it also saw some firm opposition coming, among others, from the

²⁵ LS by F. T. Hawryluk, Surrey B.C. to M. Ewanchuk, Winnipeg, October 1975.

²⁶ Ibid.

organization of trustees. They objected to giving the new settlers the right to continue administering their schools. Some of them, it appears, were looking for government jobs. I was only due to the fact that the then Minister of Education, the Hon. Caldwell, who believed in "participatory democracy", that all schools among Ukrainian settlers were not placed in the hands of an official trustee.

The Second Decade: Lack of High Schools

While during the first decade the new settlers experienced difficulties and problems of any new society in the frontier strip, during the second decade of their life in Manitoba they passed through a stage of disappointment and frustration, and this in spite of the almost unprecedented economic and educational progress they had made.

It was the lot of the Ukrainian settlers who came to the West later than the others to settle in areas that were farther removed from the railway lines and the trading centres. Though they formed large communities in the province, they did not form a majority in any sizeable village save Ethelbert. Consequently they were not in a position to organize high schools in their areas. Many children, therefore, were unable to avail themselves of a high school education and went out into the world of work ill-prepared to continue further training, and with an inferior knowledge of the English language. This situation also had an adverse effect on the teaching group: There were no high schools among their people where they would be able to acquire experience as high school teachers, and the Anglo-Saxon, and the French and the Mennonite districts staffed their schools only with teachers of their own "racial" group. The teachers, consequently became discouraged and improved their lot by going into other professions. The more adventurous ones even went to places like the state of Georgia in the southern United States where they could teach at the high school level.

To meet the needs of the farm people for high school education the leaders tried to organize residential institutions, "bursas" where the students could live and attend

public schools. As a consequence the Adam Kotsko and the Bishop Andrew Sheptytsky Institutes were organized, in Winnipeg and St. Boniface. Later many students took their education in the Peter Mohyla Institute in Saskatoon. Credit, however, must be given to Dr. A. J. Hunter who organized a Boys' Home where the students coming from Ukrainian homes in various parts of Manitoba and even Saskatchewan could live in residence and attend high school. This institution supported by the Presbyterian church antedated the "bursas" organized by the people themselves. The Teulon "Boys' Home" gave many country boys an opportunity to become teachers, and, after making a little money, to attend university. Therefore, as they attained higher academic standing, they were able to provide a better teaching program for the children. These teachers, however, were unable to find placement in Anglo-Saxon districts, not one of them was hired to teach in the Teulon school, though many students from the neighboring Pleasant Home area received their high school training there. The graduates praised Dr. Hunter. He must have had a great satisfaction in knowing that at least half a dozen of the young men of Ukrainian extraction coming from the Pleasant Home area and neighboring districts became doctors for the lone medical graduate from the municipality of Rockwood. Yet not one was offered a position in the Teulon school district.

To attend the Teulon high school the students had to live away from home. Many had to travel long distances and could not afford to go home even during the Easter and Christmas breaks. Not all farmers, however, were able to send their children to this school and pay board and room and travelling costs. These children depended on the rural school and then entered the world of work.

Problem of School Attendance

In rural areas where the roads were poor, it was easier for children to reach school during the winter months as sleigh trails through the bush were passable. However, those who lived farther from the school, some

a distance of four miles, had to walk and leave home in the dark. Those who heard the howling of the wolves at night were afraid to walk alone. Added to this situation was the problem that during the winter months teachers were less available. Many were in training at the Normal schools and the universities. In spring the situation usually improved, the teachers were available, but the road situation in the sub-marginal and poorly drained areas was so bad that the children could not attend school for weeks.

School attendance problems also existed in English-speaking areas, and in the three western provinces. In 1911 while school attendance of children 10-14 years of age stood at 83.8 per cent in Ontario and 83.5 in Nova Scotia, in Manitoba it was 76.4; Saskatchewan, 69.2 and 65.6 in Alberta.²⁷ It is understandable that children in rural areas whose attendance was limited by pioneering conditions would show academic deficiency and those coming from homes of new settlers would show weak development in English language skills. It was unfortunate that some governmental officials and, particularly such „researchers” as J. S. Woodsworth and to a lesser degree W. J. Sisler attributed this under attainment to bilingual schools alone.

It is regrettable, also, that many of the people making reports on the educational opportunities in rural areas did not stress the fact that many rural municipalities failed or refused to approve the organization of school districts in the sections populated by the new-comers. It, therefore, fell to the lot of the periodicals published in the Ukrainian language to pick up the cudgel on behalf of the children coming from the Ukrainian homes who were not getting equal opportunities with the other children living in districts that were more favorably located and settled longer. The *Ukrainian Voice* wrote as follows in 1913:

“In rural areas there are about ten thousand children of school age (who came from homes of our settlers) and the number of schools these children could attend does not reach one hundred. Along one short railway line, Teulon-Arborg, there are seven railway stopping

²⁷ Dawson and Young, *Op. cit.*, Table XLVII, p. 329.

points with small hamlets in existence and one of them with hundred children of school age yet not one of these hamlets has a school.²⁸

This situation forced the farmers to organize a separate municipality of Kreuzberg in 1913 and in that same year schools were built in the school districts of Komarno, Malonton, Fraserwood and Meleb.

Inspector Best in his report to the Department of Education stated:

“The Northern part of the division is beset with difficulties . . . On the completion of the new schools at McMillan, Komarno, Kreuzberg, Malonton, and Rembrandt, there will be more than twenty schools in this settlement erected within the last few years, a fact that speaks well for the enterprise and self-sacrificing spirit of the people.²⁹

It is interesting to note that in 1913 while the Ukrainian papers whose editors, O. H. Hykaway, and Wasyl Kudryk both former school teachers who knew rural conditions, decried the lack of schools; the Winnipeg paper, the *Free Press* condemned bilingualism and the *Tribune* deplored the lack of English in “foreign schools as a block to assimilation.” It took years before these papers spoke on behalf of the settlers.

Change of Government

With the defeat of the Roblin Government the bilingual period came to an end. The Ukrainian people in Manitoba expected that their first elected legislator, T. D. Ferley, would be able to help them get a fair deal. However, Mr. Ferley was very much alone as far as the Liberal party was concerned in trying to receive improved conditions for the Ukrainian farmers. In lieu of betterment the Norris government started a crusade against the schools operated by the districts settled mainly by the French or the Mennonite or the Ukrainians.

²⁸ *Ukrainian Voice*, No. 7, February 12, 1913.

²⁹ Department of Education Report for 1912-13, pp. 115-16.

The *Free Press* in its crusade against the bilingual schools did point out that the monies available from the sale of school lands were not used by the Conservative government to augment the regular school grants paid to all schools, but were used in lieu of them and "school grant funds" of the provincial government were "diverted for the government's other needs." This could be termed as the great betrayal of the youth of the immigrants.

Appointment of an Official Trustee

If any problems arose in the Ukrainian districts, the next step taken by the governmental bureaucracy was to place the administration of the school in the hands of an official trustee. One such official trustee was Ira Stratton. Mr. Stratton administered the schools in his charge with the flare of an absolute monarch. Teachers of Ukrainian extraction could not receive employment in his schools. He erected and lavishly furnished teacherages, in some cases converting schoolhouses into teacherages and building new schools, thus creating excessive debenture debts in many school districts. He approached his duties in such an arbitrary manner that he completely disregarded any suggestions of the ratepayers of one school district with respect to the location of the schoolhouse. He selected the building site himself and built a school during the winter months. When spring came the yard was under two feet of water and the children that were able to wade into the classroom were also able, it is claimed, to catch fish in the school yard.

During World War I the school districts that were settled by people of Polish and Ukrainian extraction experienced new difficulties. Those that were administered by official trustees were in some cases staffed by unqualified and untrained farm youngsters, many from the Anglo-Saxon districts of the then Minister of Education, Hon. Dr. Thornton. Though some of these were capable and promising young people, many were found wanting and the children did not receive a fair deal. Consequently, instead of anticipated improvement there appeared a regression.

Contrary to what C. B. Sissons and W. L. Morton have to say in praise of Ira Stratton as an official trustee, he was a failure. His arbitrary dictatorial approach brought unhappiness and discontent to the farmers. His travelling expenses were excessive. It is claimed he charged 27¢ per mile each way to attend a meeting.

In Summary

In 1916 the bilingual system came to an end in Manitoba. It, no doubt, would have succeeded had Dr. R. Fletcher been permitted to pilot the program for another decade, and would have obviated much rancour and bitterness.

The new settlers felt the jingoistic attacks of J. S. Woodsworth and J. T. M. Anderson very keenly. The *Free Press* and the *Tribune* attacked the bilingual system, publishing a series of articles condemning it.

The Ukrainian leaders and clergy were at fault, too, to a degree: They failed to communicate with the English-speaking people: They failed to point out that the Ukrainian settler desired his children to learn the Ukrainian language to be able to appreciate his background and not to replace the English language. The Ukrainian periodicals did not carry informational material in the English language and the English-speaking people could not get acquainted with their objectives. The settlers, on the other hand, did not know what the *Free Press* had to say as they did not read the daily papers—they could not afford them.

After the bilingual system of teaching was discontinued, ratepayers of Ukrainian extraction continued to make representations that the teaching of Ukrainian be permitted on optional basis. They also requested that an official be appointed to the Department of Education who would be able to interpret their aspirations properly: they wanted the appointment of at least one Inspector of Schools

The end of the World War I, however, gave the citizens of Ukrainian extraction considerable cultural stimulation as they saw the emergence of the Ukraine as an independent state. Its subsequent collapse, however, sent many well-trained professionals into exile, with hundreds coming to

Canada. The Ukrainian teachers felt that these exiled academics could provide them with a good opportunity to gain better knowledge of Ukrainian history and literature, and, consequently, in 1924 they organized a summer school at the University of Manitoba. This summer school session seemed to bring to fruition their long cherished hope to have Ukrainian study courses offered by the University of Manitoba. Mr. Peter Humeniuk, secretary of the Ukrainian Teachers' Association, announced the courses and the lecturers: Prof. Ivan Bobersky, geography and history; Prof. Ladislaus Biberovich, Ukrainian language and literature; and Dr. M. Mihaychuk and Michael Kumka as special lecturers. The inception of these pioneering courses was significant in that it provided the initial stimulus towards the endeavours which led ultimately to the present Slavic Studies program, at the University of Manitoba.

Winnipeg, Man.

МИХАЙЛО Г. МАРУНЧАК

ДО ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ПОЧАТКІВ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В КАНАДІ і ЗСА

Доба важких змагань за підметність
цієї Церкви на американському
континенті

Писати про початки історії Української Католицької Церкви в Канаді, а не змалювати історично-соціального тла цієї Церкви в ЗСА, це означало б змайструвати тільки частину образу цього важливого відтинка життя українських піонерів на північно-американському континенті кінця минулого та на початку нашого століття. Ще важче було б зробити аналізу суспільних чинників, які впливали на це життя в Канаді, не вглиблюючись в ті самі і подібні фактори, які домінували та унапрямували розвій цього відтинка в ЗСА. Жодні інші періоди історії Української Католицької Церкви в Канаді і в ЗСА, а властиво в ЗСА і Канаді не пов'язані собою так тісно під оглядом організаційним та церковно-політичним, як це виявилось в перших організаційних початках формування цієї Церкви, яка в тому часі була відомою, як „Руська Греко-Католицька Церква”, як також, в скороченні „Руська Церква”. Що більше був час, що Українська Католицька Церква в ЗСА і Канаді творили організаційну цілість, не зважаючи на те, що українці католики Канади так і ЗСА, завжди змагали вдержувати організаційну єдність з Митрополією цієї Церкви на Рід-

них Землях, конкретніше, з носієм авторитету цієї Церкви в особах тогочасних митрополитів, найперше кардинала Сильвестра Сембратовича а після його смерти в особі Слуги Божого Андрія Шептицького.

Коли говоримо про організаційні початки УКЦеркви на Північно-американському континенті, то маємо на увазі період її ставання, який охоплює час від 1884 р. до 1907 згідно 1913 р. в ЗСА, знова в Канаді від 1897 до 1912. Це час в одній і другій країні, коли організаційна і духова праця почалася з прибуттям перших священників а завершилась в одній і другій країні створенням українських самостійних єпархій. Це найважчий період в історії цієї Церкви. Це боротьба з невіжеством римо-католицької ієрархії в ЗСА і Канаді, з наступом Російської Православної Церкви та місіонерством Протестантської Церкви, згідно Пресвітеріянської Церкви. Крім цих трьох зовнішніх фронтів були ще внутрішні, які мали вже свою специфіку, якщо розглядати організаційне життя цієї Церкви в кожній країні зокрема. Даймо однак найперше слово історичним фактам.

ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕНЦІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ГРОМАДИ В ЗСА І КАНАДІ

Хоча часто говоримо про те, що перші українські поселенці продісталися на північно-американський континент через Аляску та Тихий океан, то однак з повною свідомістю починаємо нашу національно-організаційну історію та історичну тяглість від тих поселенців і тих громад, які дали початок оформлення цього життя в конкретних організаційних формах та дали йому українську печать духа. Це, що хтось, десь, колись, з українського роду був в якійсь пристані, уряді, експедиції, але виступав під чужими прапорами і заступався за ці прапори, для української історії, має маловажне значення. В нашому минулому ми шукаємо за тими, які підняли маніфест свого національного і релігійного життя й на цьому житті віддали свою рідну відпечать, княжою мовою говорячи, прибили щити свої на мурах нової країни. Тільки такі є творцями нашої історії, а без саме таких немає історії.

Масова еміграція українців до ЗСА почалася на добрий десяток років вчасніше чим до Канади. Пенсильванія в ЗСА була тією провінцією-державою, яка масово пригорнула українських поселенців Лемківщини та Закарпаття, у 80-их роках минулого століття, які в тому часі звалися не інакше як русинами Австро-Угорської Монархії. Вони поселились тоді в таких місцевостях, як Шенандоа, Шамокін, Ексцельзюр, Гейзельтон, Плезент Гил, Фріленд, Кінгстон, Олифант, Скрентон, Пітсбург, Гарісбург та інших. Міста Нью Джерзі та Нью Йорк і їхні околиці були теж теренами, які притягали масово українських поселенців до різних варстатів праці. Найбільше однак працювало в початках в пенсильванських копальнях.

Коли в ЗСА перші поселенці концентрувались при копальняній праці та підприємствах, то українські поселенці Канади спрямували свої перші стежки на захід Канади, на канадські прерії, які відкривали їм можливість хліборобського заняття, а то тим більше, що тут можна було набути 160 акровий гомстед тільки за 10 доларів. Масовіший наплив українських поселенців в Канаду почався в другій половині останньої декади минулого століття. Терени провінцій Манітоби, Алберти а згодом Саскачевану були тими, які відкрили свої простори, вільні і дівичі землі „людям в кожухах”, як тут їх в тому часі прозивали канадці, знова в урядових реєстрах їх записували австріяками, „галішенс”, „буковінієнс”, а вже рідше русинами вкінці українцями, але щойно після 1907 р.

Саме в Пенсильванії в ЗСА та Манітобі й Алберті в Канаді треба шукати за початками організаційного життя українських поселенців. Є незаперечною аксіомою, що організаційне життя в обох країнах почалося від організування релігійних громад і то передовсім громад Української Католицької Церкви. З приїздом першого українського священика до ЗСА о. Івана Волянського в 1884 р., це організаційне життя стало прибирати конкретніші форми. Вже в 1886 р. була збудована в місцевості Шенандоа, Пенсильванія, перша церква, українська католицька церква на американському континенті. Після цього побудовано церкви в Кінгстоні, в Гейзельтоні, Олифанті та Джерзі Ситі. Все це під проводом о. І. Во-

лянського. Крім цього постали церкви і громади у Фріленді, Шамокіні, Докпанді, Міннеаполісі, Олд Форджі та інших. Пенсильванське статистичне бюро заподавало в 1890 р., що в самій Пенсильванії було зорганізованих 10 греко-католицьких громад з 7,400 членами а церковні реалізації виносили в тому часі 48,900 долярів.¹ Працю о. Волянського скріпили такі перші священники та інтелігенти в ЗСА, як о. Зиновій Ляхович, який, на жаль, помер того самого року, як тільки прибув до ЗСА (1887), дальше о. Кость Андрухович, і ред. Володимир Сіменович, які прибули в 1887 р., а ще пізніше о. Олександр Дзюбай, перший священник зі Закарпаття (тоді Угорщина), о. Григорій Грушка, Галичина, в 1889 р. В 1890 р. прибув о. Теофан Обушкевич, Лемківщина, як теж почався поважний наплив греко-католицьких священників зі Закарпаття. З кінцем 1891 р. в ЗСА було вже 19 греко-кат. священників, більшість з них була вже з Мукачівської і Пряшівської епархій (16 разом), знова з Галичини було тільки трьох. Стараннями повище названих священників стали найперше творитись асекураційні братства, як Братство св. Миколая в Шенондоа (старше). Братство св. Михаїла в Шенондоа (так зване братство „молодше”). Подібні братства були в Фріленді, Кінгстоні, Олифанті, Шамокіні, Алдені, Джермені, Плимавті. Вже перед 1890 р. була перша спроба оформити ці братства в союз, але цей союз не проіснував довго, бо в 1890 р. він розпався. Церковні громади стали теж перші організувати українські школи в ЗСА. Перша така була зорганізована в 1893 р. в місті Шамокіні. Майже кожна парафія змагала організувати навчання рідної мови серед своїх молодих парафіян. Старанням парафій організувались читальні „Просвіти”, аматорські та хорові гуртки. Взагалі майже все організаційне культурно-освітнє життя в ЗСА, в своїх початках, одержувало перші соки з парафіяльного поля Руської Греко-Католицької Церкви.

Велике організаційне пожвавлення в житті Церкви і Народу внесли члени так званого „Американського Кружка”, які прибули до ЗСА в роках 1895-1898. Були це молоді священники, нежонаті, виховані на ідеях о. Да-

¹ о. К. Андрухович: *З життя Русинів в Америці*, Коломия, 1904, стор. 13.

нила Танячкевича та Івана Франка. Це група теологів Львівської Духовної Семінарії, яка запрягла собі в 1890 р., що вони після висвячення на священників відійдуть на першу працю серед українських поселенців в Північній Америці. З цих ідеалістів додержали слова о. Нестор Дмитрів (прибув до ЗСА 1895), о. Микола Стефанович й о. Іван Ардан (теж 1895 р.), Стефан Макар, Антін Бончевський і Микола Підгорецький (1897 р.), о. Павло Тимкевич (1898). До них прилучився о. Іван Констанкевич, який перебував в ЗСА ще від 1893 р.² Цей гурт ідейних і свідомих національно священників поставив зруб під церковні основи в ЗСА і Канаді, як також широко розбудували організаційні рямці світського життя. Це вони розбудували та поширили працю часопису „Свобода”, яку започаткував о. Григорій Грушка в 1893 р., але який скоро зневірився і перейшов у ворожий табор до цього часопису. Вони ставили дальші тверді основи під „Руський Народний Союз”, сьогодні „Український Народний Союз”. Вони то організували Український іміграційний дім, українське шкільництво, різні просвітні організації, аматорські гуртки, парафіяльні та світські хори, скликали віча в громадських справах, а передусім ставили наголос на побудову запомогових братств серед поселенців, які мали дати забезпечення поселенцям на случай хвороби, каліцтва та смерті. На той час це були основні та життєві справи поселенців. Та ця картина світської дії цих священників — це тільки для кольориту тієї праці, яку вони вложили під церковну організацію в ЗСА а частинно і Канаді.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВНІ ФОРМИ УКЦЕРКВИ В ЇЇ ПОЧАТКОВІЙ СТАДІЇ В ЗСА І КАНАДІ

Українські церковні громади згідно громади Руської Греко-Католицької Церкви в ЗСА і в Канаді реєструвались на підставі обов'язуючих чартерів кожної країни. Вони могли бути записані на єпископську корпорацію, на громаду як таку або на поодиноких церковних тростів.

² Юліян Бачинський: *Українська еміграція*, т. I, Львів, 1914, стор. 292—293.

Залежно від того, як була записана громада, так був трактований і її масток. В 1895 р. була постанова кардинала Сембратовича, проголошена в „Свободі”, що всі мастки церковних громад повинні бути записані на цілість громади, а не тростів. Діцезіяльної корпорації РГКЦеркви не було, бо не було єпископа. Священиків з Галичини висилала Галицька Митрополія, а священиків зі Закарпаття чи Угорської Руси єпископи Мукачева та Пряшева. Цими самими чинниками вони були не тільки номіновані, але також відкликувані. До ЗСА виїжджали священики жонаті і нежонаті. Перший священик в ЗСА о. І. Волянський був жонатий. Подібно було зі священиками зі Закарпаття. Такий стан тривав до 1889 р., коли то деякі римо-католицькі єпископи зложили протест проти побуту в ЗСА о. Івана Волянського, який з уваги на те, що був жонатий, наносив неначе „соблазн” на римо-католицький клер. Під тиском Римської Столиці о. Волянський був відкликаний. Відклик о. Волянського був першим товчком до певного організаційного оформлення Руської Греко-Католицької Церкви в ЗСА. Цьому частинно мав відповісти Перший з’їзд священиків РГКЦеркви, який відбувся в 1890 р. у Вілці Берес, Пенсильванія. В з’їзді взяло участь 8 священиків на всіх 9 в ЗСА. На цьому з’їзді винесено ухвалу відносно потреби „церковно-народної часописи”, організування заломогово-аскураційного товариства а найважливіше, що вже в тому часі видвигнуто потребу домагатися окремого греко-католицького єпископа для РГКЦеркви в ЗСА. Треба мати на увазі, що надслані священики з рідних земель в початках в дечому підлягали римо-католицьким єпископам, зокрема, якщо йдеться про надання їм „факультатес” та дозволу відправляти для греко-католиків в костелах. Згодом однак римо-католицькі єпископи підвищили свої вимоги. Вони стали домагатися записувати церковні мастки на їхні корпорації. Треба признати, що був поголовний опір цим вимогам зі сторони греко-католицьких священиків. Тим часом префект конгрегації „де пропаганда фіде” Сімеоні заострив стосунки греко-католицьких священиків ще й тим, що в 1890 році він видав рішучий наказ висилати до ЗСА жонатих священиків. Така постанова викликала з другої сторони великий протест громад та свяще-

ників, які негайно відбули черговий з'їзд в Гейзелтоні в 1891 р. та вислали делегацію до Вашингтону, щоб у Апостольського делегата зложити не тільки меморандум про працю РГКЦеркви в ЗСА, але теж протест проти розпорядків конгрегації „де пропаганда фіде”. Виглядало, що справи неначе залишилися „статус кво”, але перехід священика Олексія Товта зі Закарпаття до Російської Православної Церкви враз зі своєю парафією в Міннеаполісі відкрив шлях для всяких інтриг, інсинуацій, підозрінь тощо. Пішло з того що найперше порізнилися мукачівські священики з пряхівськими а одні другі зі священиками з Галичини. Все таки всі спільно оснували ще „Соединеніє греко-католицьких руських Братств” в 1892 р., але того рода єдність не довго тривала, бо відчувалася потреба оснувати „Руський Народний Союз”, який вже був твором греко-католицьких священиків з Галичини та галичан. Вже в 1895 році відбуваються два з'їзди греко-католицьких священиків так звані „мукачівці” в Скрентоні а з ними єдиний галичанин о. Теофан Обушкевич, тоді коли у Фріленді з'їхалися галичани враз з пряхівцями. Мукачівці пішли вперед і зорганізували в тому часі „Братство греко-католицьких священиків в Америці” під покровом св. Андрія Первозванного. Щоб довести до порозуміння створені фракції о. Іван Констанкевич, галичанин, зробив спробу скликати всіх до Олифанту в 1896 р. Мукачівці цей з'їзд збойкотували. Однак все таки, коли наступного року „Соединеніє греко-католицьких руських Братств”, в якому вже перед вели мукачівці, відбувало свій з'їзд, вони піднесли вимогу, щоб греко-католики добивалися окремого греко-католицького єпископа для ЗСА. Єдиний вихід вони бачили в рідному єпископові. Дещо іншу думку заступали тоді галичани, які писали в „Свободі”, що „нарід і священики повинні разом і самі собою рядити”. Як одна так і друга фракція рішучо протиставились вимогам римо-католицьких єпископів, щоб греко-католицькі парафії підпорядкувати римо-католицькій юрисдикції. Були ще інші спроби організування одних і других, однак всі вони кінчалися безуспішно, створюючи важкий поділ між одними і другими, ослаблюючи тим самим греко-католицький фронт перед римо-католиками. Були між одними й другими пев-

ні різниці минулого, були теж й окремі політичні впливи, були також несуттєві дрібниці. Серед закарпатців панували мадяронські впливи, проповіді були голошені в мадярській, часами словацькій та церковно-слов'янській мові. Церковні напіві були також дещо відмінними. Ці різниці були витворені століттями національного поділу. Закарпатці дорікали галичанам польонофільством та більшими симпатіями до римо-католиків тощо. Якби воно не було, то все таки варто навести думки очевидця того часу та учасника розходжень між тогочасними греко-католиками. Цитуємо:

„Між Русинами з Галичини і Русинами з Угорщини, — пише о. К. Андрухович, галичанин — міг бути модус вівенді. Треба було лиш трохи застанови і такту в початках організації. Вже який той нарід не є, які там їх священики, то все ж коли б вони були бачили, що їх згори не відсуджується, були б вони інакше поступали, і хто знає, чи там на вільній землі не наступилоби було зближення галичан і угорських Русинів і то, наколиби зближення священиків тяжко поступало, то зближення народу булоби певне”.³

Цитуємо ці думки, бо вони й сьогодні могли би мати певну актуальність до цього так званого „модус вівенді”, тим більше, коли йдеться сьогодні не про групу священиків, але про цілу митрополію зі 198 парафіями та понад 320,000 вірними.

Коли на теренах ЗСА проходила вже дуже завзята боротьба за опанування греко-католицькими парафіями зі сторони римо-католицьких єпископів а треба згадати, що в 1897 р. конгрегація „пропаганда фідє” за підписом нового її префекта тим разом Мечислава Ледуховського зробила дальші кроки в цій справі, і коли то між самими греко-католиками створився внутрішній фронт, тоді в Канаді не було ще ані одного греко-католицького священика. В тому часі щойно, тільки починався масовіший наплив перших українських поселенців до Канади,

³ о. К. Андрухович: *3 життя Русинів в Америці*, стор. 27.

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ СВЯЩЕНИК В КАНАДІ

В квітні 1897 року завітав до українських поселенців Канади перший український священник, о. Нестор Дмитрів, що вже мав за собою два повних роки душпастирської праці в ЗСА. Коли він приїхав 4 квітня до Вінніпегу, тоді саме надійшла йому зі Львова юрисдикція від митрополита Сембратовича.⁴ Маючи юрисдикцію від українського владика та будучи свідком боротьби українських греко-католицьких священників та церковних громад з римо-католицькими владиками-ірландцями за незалежність Греко-Католицької Церкви від римо-католиків у ЗСА та змагання греко-католиків за українського церковного ієрарха в ЗСА, а тимчасом за окрему Українську Греко-католицьку Церкву в З'єдинених Стейтах, о. Нестор Дмитрів мав правні і політичні аргументи ставити незалежницькі основи Української Греко-Католицької Церкви в Канаді.

Працю свою започаткував о. Н. Дмитрів таки у Вінніпегу, де він в іміграційному домі сповідав і причащав людей. Пізніше він виїхав до Теревовлі в Давфинщині, а в тиждень пізніше в Стюартбурн і в обох українських колоніях відправляв богослуження та ніс духову опіку першим піонерам. Подібно малась справа в Една-Стар в Алберті. Після перших відвідин Канади, в квітні та початком травня 1897 р., о. Н. Дмитрів завітав вдруге до Канади в тому самому році з твердою постановою, щоб тут в Канаді організувати Українську Католицьку Церкву. В своїй полеміці з о. П. Філясом, що велася в „Свободі” зі ЗДА та „Руслані” зі Львова, о. Н. Дмитрів так писав про свої організаційні заходи та наміри:

„Другим разом о кілька місяців пізніше я поїхав опять в Канаду і то з тою непохитною думкою, що там остану і буду організувати руську церков. Я осів у Вінніпегу і писав багато листів до церковних властей в Галичині і до приватних людей, щоб вони там зорганізували Місійний фонд або бодай ті гроші ужили на канадійську місію, які посилають рік річно на африканські місії і на другі нам цілком чужі цілі. На ті всі мої пись-

⁴ Гляди: *О. П. Філяс про Русь Канадійську*, „Свобода”, 16 липня, 1903, написав Н. Дмитрів.

ма я дістав від капеляна Демчука коротенький лист, що Ексцеленція (Митрополит Сембратович — М.М.) дуже похваляють мої старання, але помогти ані священниками, ані фондами не можуть. Правда, кардинал Сембратович був тоді вже хворий (помер 4. 8. 1898 — М.М.). Я ще писав і до одного з крилошан, свідомого українця, але відповіді не удостоївся”.⁵

Цим однак о. Н. Дмитрів не зражувався. Скрізь, де він їздив, основував церковні громади. Так було в Стюартбурні, де 1-го серпня 1897 р. оснував першу громаду. В Теревовлі (Веллі Ривер) оснував громаду тиждень пізніше і там в місяць пізніше, бо 12 вересня, він посвятив першу каплицю в Канаді. Оснував він також церковну громаду в Една-Старі і навіть через тиждень працював фізично з другими піонерами та заготовляв спільно матеріял на будову першої церкви. Майже в усіх більших українських оселях, що їх він відвідував, старався о. Н. Дмитрів поставити, на пам'ятку приїзду до Канади „Хрест Свободи”. Такі хрести поставлено в Теревовлі, Едні, Стюартбурні. Коротко кажучи, о. Н. Дмитрів був першим організатором церковного життя в Канаді. Якщо взяти ще до уваги, що він обслуговував як греко-католиків так і православних, то був він першим українським священником, в якому модерний екуменізм визрів на яких 60 років скоріше, як це сталося в церковних кругах заходу, а яке знайшло своє оформлення щойно на Другому Ватиканському Соборі.⁶

В своїй праці в Канаді стрінувся о. Н. Дмитрів віч на віч з французьким рядовим клером та ієрархією, з якими треба було вести розмови та з'ясовувати свою думку відносно канонічно-правного оформлення майбутніх греко-католицьких громад — парафій в Канаді. В цій справі становище о. Н. Дмитрова було ясне і недвозначне. Даймо однак слово о. Дмитрову, який з довшої розмови з єпископом Емілем Легалем опісля опублікував наступний есенс в своїх споминах. Цитуємо:

⁵ Гляди вище цитовану статтю в „Свободі”, ч. 29, 1903.

⁶ Про організаційну працю о. Н. Дмитрова обширніше писано в праці автора *Канадійська Теревовля*, Загальна Вібіотека УКТ, Вінніпег, 1964.

„В дорозі з Келґари до Едмонтону подибали мене монахи французькі, і здається вже все було упряновано згори, вони запровадили мене до французького єпископа в Едмонтоні. В розмові з єпископом я заявив, що стою на становищі руська католицька церков самостійна на голі зі своїм єпископом — залежна впрост від Риму — рівнорядна з церквою римокатолицькою (підкреслення наші). Єпископ з Сент Алберт сказав мені, що се неможливе, бо в Канаді не може бути двох католицьких церков а в провінціях двох католицьких дієцезій”.⁷

З цієї розмови з єпископом Емілем Легалем в Едмонтоні о. Н. Дмитрів зробив практичне заключення і коли приїхав опісля до найбільшої української колонії в Алберті Бівер Лейку, він остеріг парафіян, щоб вони не записували церкви на римо-католицьку дієцезію з автентичним, але характеристичним таким додатком: „бо то смерть для нашої церкви”⁸, розуміється, запис маєтку на римо-католицьку дієцезію. Врешті самі поселенці не були наставлені цього робити. Витичений шлях о. Н. Дмитровим відносно не записування парафій на римо-католицьку корпорацію був прийнятий в праці іншими священиками, які прибули тоді до Канади зі ЗСА. Сюди належали: о. Павло Тимкевич (1898), о. Дамаскин Поливка (1899), перший василіянин в Канаді, о. Іван Заклинський (1900). Всі вони перебували в Канаді коротко, приїжджали до Канади зі ЗСА, організували церковні громади, а коли стрінулися віч на віч з латинськими священиками, які обслуговували українських поселенців, попадали з ними в одвертий конфлікт. Замітимо тут, що тими священиками, які мали доступ до наших поселенців був передусім польський клер, який часто неправдиво інформував латинську ієрархію про стан річей, а звідси зроджувалася неприхильність а то і ворожість до наших священиків зі сторони римо-католицької ієрархії.

Перша екіпа українських місіонерів в Канаді рішучо стояла за незалежністю РГКЦеркви в цій країні. В цьому відношенні новотворені церковні громади в Канаді рішучо їх підтримували. Тим часом ворожнеча між ук-

⁷ „Свобода” ч. 29, 1903.

⁸ Там же.

раїнськими поселенцями та латинським клером поглиблювалась з дня на день. З правила, всі церковні громади відмовляли підпорядкування римо-католицькій ієрархії. Наслідком цього римо-католицькі єпископи забороняли священикам відправляти в новозбудованих церквах богослуження. Священикам, що не повинувались таким розпорядкам, відмовляли юрисдикції. Набільш строгу політику по цій лінії попровадив архієпископ Сент Боніфасу Лянжевен, який відмовляв якубудь духовну допомогу ново-оформленій громаді у Вінніпегу, яка не зареєструвала свої церкви на його корпорацію. Що більше цей владика при помочі місійного фонду збудував напроти цієї першої церкви у Вінніпегу, зараз вона Катедра св. Володимира й Ольги, нову і більш виставну церкву та передав її в користування Отців Василіян, які прибули до Канади на постійно як перша місія до Канади з Матірної церкви в краю в 1902 р. Вправді ця місія була попереджена приїздом до Канади відпоручником митрополита Шептицького, о. Василем Жолдаком, але його побут був візитаційний і тимчасовий. Як відомо, Слуга Божий Андрей робив старання, щоб приїхати в тому часі особисто до Канади а може навіть і до ЗСА, але конгрегація „пропаганда фіде” відмовила дозволу на виїзд. Так було в 1901 та 1902 рр. У висліді цього Митрополит вислав свого відпоручника. Як бачимо греко-католицькі громади стрінулися як в ЗСА так в Канаді з тими самими проблемами, а саме з незрозумінням а то й з цілковитою ворожістю римо-католиків до Руської Греко-Католицької Церкви, яка тоді ставила перші підвалини під своє існування та під сучасні митрополії цієї Церкви в цих країнах. Різниця в цій ворожості в ЗСА і Канаді була ця, що в ЗСА керма Римо-католицької Церкви була в руках ірландців а в Канаді французів. На обох теренах їхня політика була одна і та сама.

Все таки для повної об'єктивности треба замітити теж і наступне. Французька римо-католицька ієрархія мала багато більше такту у відношенні до українців греко-католиків а впарі з тим виявила значно більшу місійну посвяту, як це виявила ірландська римо-католицька ієрархія в ЗСА. В Канаді не було виклинання українських священиків з проповідальниць, як це влаштував архієпис-

коп Петрик Раєн в ЗСА (справа о. Івана Волянського). Не було екскомунікування, як це повівся з о. Іваном Арданом єпископ Гобан в Скрентоні. Тут таки не понижувано українського священника так, як це пережив о. Полянський в Пітсбургу, коли то римо-католицький єпископ відмовився стати в його товаристві до престолу. Правда, римо-католицька ієрархія заходу Канади змагала за підпорядкування греко-католиків своїй юрисдикції, але до цього вона не йшла лобовою атакою на понижування священників, вірних та їхнього обряду, але робила вона це в більшості місійним словом своїх священників, які приймали греко-католицький обряд, вивчали українську мову та йшли в терен з духовою опікою. Тут треба згадати найперше таких місіонерів бельгійських та французьких редемптористів, як о. А. Деляре, Г. Бульс, Н. М. Декамп, К. Тешер, а зі світських о. Адоній Сабурен, Д. Клявелю, О. Ганьйон, А. Жан та інші. Є дані, що архиєпископ Лянжевен підготовляв о. Адонія Сабурена на єпископа — коадютора для русинів греко-католиків. Саме цьому архиєпископові треба завдячувати, що українці греко-католики одержали перший український католицький часопис в Канаді. Він теж своїм коштом побудував першу і єдину українську цілоденну школу у Вінніпегу, яка проіснувала до наших часів. Кажеться, якщоб цей владика заходу Канади був мав в початках кращих дорадників а не польських домініканів, то побудована школа, український католицький часопис були б заіснували на 10 років вчасніше. Все це сталося майже перед приходом українського єпископа до Канади, проти номінації якого згаданий архиєпископ послідовно ставився до самого кінця.

МІСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ — ДРУГИЙ ФРОНТ БОРОТЬБИ

Російська Православна Церква приглядалася цій не рівній боротьбі українців католиків з римо-католицьким клером та ієрархією з неприхованим заінтересуванням. Як відомо, ця церква мала на американському терені вже довгі роки праці. Найперше її праця концентрувалася до-вкола терену Аляски, а коли Аляска в 1867 була прода-

на Росією З'єдиненим Стейтам Америки, то її осідок з Аляски перенісся до Сан-Франціско. В часі, коли розгорнулася боротьба на католицькому відтинкові, єпископ цієї церкви Тихон (1898-1907) переніс в 1905 р. свій осідок з Сан-Франціско до Нью-Йорку. Звичайно, треба було бути ближче терену боротьби. В тому часі ця церква закріпила була свої позиції поза Сан-Франціском та меншими місцевостями на побережжі Тихого океану ще в Міннеаполісі, де, як вже знаємо перейшла була на царо-православ'є (як це наші поселенці часто звали російське православ'є) майже вся греко-католицька парафія під проводом Олексія Товта. Це був важливий здобуток для Російської Православної Церкви з уваги на те, що Міннеаполіс був недалеко теренів Канади з одної сторони, а з другої сторони сам Олексій Товт був здібним організатором і мав впливи серед багатого числа греко-католицьких священників зі Закарпаття в ЗСА, як колишній професор Греко-Католицької Семінарії в Пряшеві. В Міннеаполісі було створене теологічне училище, звідки виходив місійний нарібок передусім до Канади. Працю розведено на всіх відтинках до того ступня, що в 1907 році ця церква тільки в ЗСА начислювала 86 парафій, з того 77 парафій створених з вірних колишніх греко-католиків.⁹ В Канаді були українці православного віровизнання, передусім з Буковини. Звичайно, це вже був претекст для клеру РПЦеркви відвідувати українські колонії в Канаді. На цьому однак праця цієї церкви не закінчилась. Вона пішла наступом на греко-католицькі громади. Труднощі були з римо-католиками, рідних священників було обмаль, деякі колонії не бачили священників довгими роками а спільний обряд одних і других створював легший поміст для переходу. Російські батюшки йшли теж з обіцянками, що власними коштами вони збудують храми божі, як також обіцювали, що поселенці не платитимуть удержування священників, бо їх оплачувала з правила Російська місія, яка одержувала пособія від Російського патріярха в Москві. Щоб легше вкраситися в довіря греко-католиків, вони висилали в терен

⁹ Michael Lacko S. J., professor historicae Christiani Orientales in America. Septentrionali Eastern Christianity in North America, Pontificio Instituto Orientale, Roma 1970.

передусім проповідників українського походження як також скоро опікувалися тими, які з таких чи інших причин мали розходження з національними греко-католиками.

Подібну до місіїної праці, яку провів в ЗСА Олексій Товт, в Канаді довершив Архимандрит Чаговець, в російській мові звав себе Чеховцев, який тут оперував в 1907—1910 рр. Тільки в самій Давфинщині він прихилив до православія сім греко-католицьких громад, ще більше число йому вдалося зорганізувати в Алберті. Статути організованих громад звичайно писалися на українській мові, видавалося для цієї цілі навіть окремих часопис в українсько-російській мові „Нива”, організувалось навіть бурсу для молоді. Все це прикривалось українськими іменами, але коли в значно пізніших роках стала організуватися Українська Греко-Православна Церква, вони були перші, які поборювали цю релігійну течію. Два основні прийоми вони застосовували в своїй праці. Церковна громада мусіла бути записана на корпорацію цієї церкви а в пропагандивній площині вони завжди починали від гасла: „Повертайтеся до прадідної віри”. В проповідях завжди говорилося про російське великодержавство а москвофільська течія, яка царила в тому часі завжди була добрим політичним підґрунтям для релігійної пропаганди та праці. Щоб закінчити цей розділ, згадаємо тільки, що Російська Православна Церква в Канаді одержала свого єпископа на три роки вчасніше, як Руська Греко-Католицька Церква. На цю позицію був висвячений єпископ Олександр Немиловський в 1909 р. Як Російська Православна Церква в Канаді так Російська Православна Церква в ЗСА а тепер Російська Американська Митрополія живуть й досі здобутками, які вони досягнули своїм місіонерством в двох декадах своєї праці, а саме кінця минулого та початку нашого століття. На понад 30 парафій цієї церкви в Канаді понад 20 з них це переважно колишні греко-католики. Знова в ЗСА словацький церковний історик Михайло Лацько оцінює, що Російська Американська Митрополія має в собі ще сьогодні понад 300,000 потомків колишніх греко-католиків. Як бачимо Руська Греко-Католицька Церква понесла на цьому відтинку великі втрати і то тільки наслідком нерозумної по-

літики конгрегації „пропаганда фіде” та вузького мислення місцевого латинського клеру

ТРЕТІЙ ФРОНТ БОРОТЬБИ — ПРЕСВІТЕРІАНСЬКА МІСІЯ ТА ТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ЦЕРКОВ

Протестантизм а радше пресвітеріанізм починав свою працю найперше серед українців греко-католиків в Канаді. В початках вони вели харитативну працю та виховно-шкільну. Приймали також до своїх шкіл здібних учнів, яких підготовляли одночасно на релігійну місію для своєї церкви. Збігом обставин чи наслідком далекоїдучої доцільности пресвітеріяни розпочали свою працю в Манітобі під патронатом російського православного єпископа Серафима (Степана Уствольського), який став організувати „Грецьку Незалежну Церкву” в Канаді. Популярно звали її „Руською Незалежною Церквою”. Ця популярна назва була досить атрактивна для тих, які вже досить мали „римо-католицької опіки” та „опіки „зі сторони „російського православія”. В цю сторону пішли найбільш свідомі національні елементи, які змагали за свою церковну незалежність. На чолі організаційного апарату цієї церкви станув Іван Бодруг, учитель зі Сифтону та Іван Негрич, учитель з Теревовлі, які вже в 1898 році переходили навчання теологічної освіти в пресвітеріанському Манітоба Каледжі у Вінніпегу. Ці два учителі дали висвятитися Серафимові та разом з керівними чинниками Манітоба Каледжу оформили статут „Грецької Незалежної Церкви”. Ця церква з місця заняла вороже становище до „уніятів” та „царославних” і прибрала ореол чемпіона незалежної української церкви і української церковної політики в Канаді. В скорому часі була створена консисторія Незалежної Грецької Церкви (27 липня 1903), вправді вже без Серафима, а в півроку пізніше вже відбувся собор цієї церкви, який популярно звано конвенцією. Грецька Незалежна Церква зростала прямо на очах. В самій тільки Манітобі вона zorganizувала около три десятки громад і стільки саме в Саскачевані та Алберті. Серафим висвячував на священно-служителів свідоміших людей, передусім дяків, які з неофітським запалом переймали провід громад. Крім цього церква ця

стала видавати часопис „Ранок”, який втішався фінансовою допомогою пресвітеріян. Вони також організували бурси та школи. Парадоксом в цій церкві було те, що богослуження відбувались подібно як в греко-католиків а в церквах видніли образи та хоругви. Іншими словами була це цілком непресвітеріянська обстановка. Роблено це зумисне, щоб на тлі традиційної обрядовості можна було легше вести місійне діло. Стан такий протривав до 1907 р., коли то почалася так звана модернізація цієї церкви. Найперше почалося від усунення образів, хоругов а далі відбувалися зміни в самій літургійній та молитовній частині. Ці зміни були зворотною точкою в рості та місійному розвої цієї церкви. Поважна частина вірних опустила ряди цієї церкви. Дальшою історією цієї церкви в Канаді не будемо займатися, тільки скажемо, що статистика з 1961 року виказала в рядах Пресвітеріянської Церкви (тепер Юнайтед Чирч) 59 тисяч вірних українського походження а в рядах Англіканської Церкви 19,000. Все це в більшості нащадки перехідців греко-католицьких в протестантський табір.

Пресвітеріанізм не втішався такими успіхами в ЗСА, як в Канаді. На цьому терені цю працю започаткував Осип Косовий при допомозі тижневика „Американський Голос” (кінець 1907 і початок 1908), якого появилася тільки 18 чисел. Ця праця зрушила терен, бо вже тоді частина греко-католиків Нью-Йорку перейшла на пресвітеріанство. Ця громада започаткувала так звану „Незалежну Церкву” а пресвітеріяни поспішили з дальшими фондами на видавання нового органу для цієї цілі, яким став тижневик „Союз”. „Союз” своєю войовничістю не дорівнював „Канадійському Ранкові” тоді, коли його редагував Осип Косовий, як теж тоді, коли після нього перебрав Василь Кузів. Інакше справа малася тоді, коли редагування перейшло на Зигмунта Бичинського в Пітсбургу. Все таки цей церковний рух в добі нашого заінтересування zorganizував в ЗСА понад кільканадцять громад серед греко-католиків. Не всі вони довго проіснували. Найбільшим осередком був Нью-Арк, з місійною школою в Блумфілді.

ТОВАРИСТВО РУСЬКИХ ЦЕРКОВНИХ ГРОМАД В СПОЛУЧЕНИХ СТЕЙТАХ І КАНАДІ

В змалюванні фронтів боротьби Руської Греко-Католицької Церкви в ЗСА і Канаді ми дещо відійшли від її організаційної схеми та неначе притемнили керму її змагань. Пригадаймо собі, що рік 1897 був роком великої дисорганізації греко-католиків в ЗСА. В тому році саме конгрегація „де пропаганда фіде” позбавила формально Крайову ієрархію Української Католицької Церкви якої-будь юрисдикції над греко-католицькими священиками в ЗСА і Канаді, а знова й одночасно повністю підчинила їх під латинських єпископів ординаріїв. Вправді, декрет конгрегації не проходив так легко в життя, але тиск Римокатолицької Церкви посилювався з року на рік.

Щоб стати знову одним фронтом, священики скликають в 1899 р. з'їзд священиків всіх фракцій до Філядельфії і там оснують Товариство греко-католицьких священиків ім. Св. Кирила і Методія під головуванням о. Теофана Обушкевича. Товариство це мало стати керівною силою греко-католицьких священиків та таких же громад. Москвофільські позиції голови товариства мабуть заважили на тому, що це товариство не сповнило своїх завдань і тим самим довго не проіснувало. Тим часом священики „Американського Кружка” рішилися піти на ширшу організаційну форму. В Канаді вже було згуртовано який десяток парафій, які уважали себе католиками, але незалежними від римо-католицької ієрархії. Їх також треба було включити в організовану форму. Щоб обхопити всіх організаційними рявцями, основується в 1901 році в Шамокіні Товариство Руських Церковних Громад в Сполучених Штатах Америки і в Канаді. Товариством управляла Головна Рада, яка складалася з трьох священиків і трьох світських. На чолі цієї ради станув о. Іван Констанкевич. Вже на початку головній Раді підпорядковалося 10 священиків та 15 громад. В короткому часі це число подвоїлося. Першими громадами з Канади, які зголосили своє членство були Сифтон, Фишинг Ривер, Етелберт, Теробовля (Веллі Ривер) та Вінніпег. В маніфесті цього американсько-канадського товариства читаємо, що його завданням було:

„Злучити церковні громади в одне товариство, так в Сполучених Державах, як в Канаді, спроваджувати священиків для тих громад, котрі їх потребують, закладати руські школи, читальні, хори, братства тверезости, церковні і світські товариства, спілки всякого рода, помагати бідним церквам морально і матеріально, провадити місії церковні, устроювати віча, залагоджувати всякі непорозуміння і спори, громадам, котрі ще не в силі втримати священиків сталих, посилати від часу до часу місіонерів, щоб заспокоювати їх потреби релігійні і народні, словом хоронити наш нарід в СД і Канаді перед винародовленням. Канадійська Русь лежить нам дуже на серці”.¹⁰

Як бачимо, новозасноване товариство мало широкі пляни праці на полі церковному та світському, як в Канаді, так в ЗСА. На жаль, мало воно організаційні недовстачі в тому, що його не підтримували мукачівці та частина прятівців. Та мимо цього товариство розвинуло широку організаційну працю серед своїх вірних. Сила його була в тому, що сюди тяготіли однородні національні елементи, тим самим праця не зазнавала струсів й так ведено працю до самого приїзду першого українського владики до Америки. До великих подій в житті цього товариства був з'їзд в Гарисбургу, який дав витічні в церковній і національній праці в обох країнах, ЗСА і Канаді. На з'їзді піднесено своєрідний акт оскарження римо-католицькій ієрархії в ЗСА за зневаги вчинені Руській Греко-Католицькій Церкві. Заговорено про права і привілеї цієї Церкви, які були гарантовані Берестейською Унією. Висунено також вимогу, щоб конгрегація „де пропаганда фіде” відкликала всі свої постанови, які ішли в розріз з історичними правами і привілеями цієї церкви. Передискутовано основно питання „з Римом, чи без Риму”. Притокою до цієї дискусії була стаття о. Івана Ардана, який кинув клич в часописі „Свобода” „Проч з Римом”. Настрої з'їзду були дуже напняті, але проти Римської Столиці як такої вирішень не було, за те з'їзд домагався цілком вилучити Руську Греко-Католицьку Церкву з-під юрисдикції конгрегації „де пропаганда фіде”, і негайно оснувати греко-католицьке єпископство в Америці. Клер

¹⁰ „Свобода”, ч. 26, 27 червня 1901.

і вірні мали вибрати єпископа. Його залежність мала бути впрост від папи. Вершком цих постанов була одногласна постанова в справі оснування греко-католицького патріархату, якому підлягали би всі греко-католицькі єпископи „в старому і новому краю”.¹¹ Це вперше рішучо заговорено на Північно-Американському континенті про потребу створення „Греко-Католицького Патріархату”.

Постанови Гарісбурського з'їзду були дискутовані на парохіяльних нарадах в ЗСА і Канаді і скрізь знаходили повне схвалення. Що більше про них заговорила старокрайова преса а священики в Галичині на своїх соборчиках давали піддержку цим проблемам ось якими поставами. Цитуємо:

„Священики Теревельського деканату (в Галичині) зібрані на соборчику дня 2 с.м. (травня — м.м.) в Золотниках ухвалили, що домагаються вилучення справ обряду з під „пропаганда фідє”, утворення русько-католицького патріархату і встановлення русько-католицьких єпископів в Америці . . .¹²

Цим і подібним постановам прислуховувалися чинники в Римі. В 1901 році вони висилають в терен двох „апостольських візитаторів РГКЦеркви. До ЗСА виїжджає о. Андрій Годобай, крилошанин Пряшівської єпархії, до Канади, згадуваний вже секретар Митрополита Андрея зо Львова о. В. Жолдак. Йому також надано згодом функцію візитатора.

З уваги на те, що оба відпоручники підлягали в своїй праці римо-католицьким владикам, їхня місія скоро закінчилася нічим, а в греко-католицьких громадах дальше кипіло з постійними вимогами свого власного єпископа. Чітку позицію в цій справі заняв також Слуга Божий Андрей, який до з'їзду в Гарісбургу поставився з деякими критичними заввагами а то докорами (див. Послання з 20 серпня 1902), але він постійно настоював над створенням єпископства Руської Церкви в ЗСА і Канаді. По довгих боях прийшла частинна перемога. В місяці червні 1907 р. появилася папська булла „EA SEMPER”, якою проти волі римо-католицьких єпископів в ЗСА номінова-

¹¹ Юліян Бачинський, стор. 302 і 303.

¹² „Свобода”, ч. 21, 22 травня 1902.

но греко-католицького єпископа тільки для ЗСА. Канада залишилася відокремлена. Єпископом номіновано о. Сотера Ортинського, василіянина з Галичини. Однак права номінованого владики були дуже обмежені. Греко-католицької дієцезії не створено а новоіменований єпископ був нічим іншим як суфраганом всіх римо-католицьких владик. Був він, як це говорено тільки „ритуальним єпископом”.

Таке половинчате поладнання справи Римською столицею викликало нову бурю негодувань та протестів. Майже всі священники ЗСА вирішили вислати до Риму протест. Такий протест був одобрений єпископом Сотером і під ним було положено 73 підписи. Хоча декількох мукачівців не підписали цього протесту, то однак був він що до чисельности священників та їх соборницької постави найбільш серйозним документом часів спільних акцій закарпатців та галичан. Владика Сотер вніс від себе до Риму окреме меморандум.

Принципова постава Владика Сотера Ортинського прихилила йому початкові симпатії більшости греко-католицьких громад, серед яких найприхильніше ставилися до нього священники Галичини, а найбільш очікуючо і ворожо священники мукачівської єпархії, які постійно домагалися свого закарпатського владики. Ця акція була інспірована єпископом Юліяном Фірцаком, відомим мадяроном з Мукачева та самим мадярським урядом в Будапешті. Розуміється, що крім інспірації були в ужитті матеріальні засоби. Коли мукачівці вели вперту шептану пропаганду проти єпископа Сотера, то відкриту боротьбу проти нього повело „Соєдиненіє” та його орган Руський — Американський Вісник. Мимо цього поділу та підривної роботи зі сторони мукачівців Владика Сотер Ортинський таки добився повної юрисдикції над усіма греко-католицькими вірними. Сталося це щойно в травні 1913 р. Це однак не перешкодило мукачівцям добиватися єпископа зі Закарпаття, якого одержали в 1924 р. в особі єпископа Василя Такача.

КАНАДА В ДАЛЬШОМУ ЗМАГАННІ ЗА СВОГО ЄПИСКОПА

а) Місія о. Миколи Струтинського зі ЗСА

Єпископ Сотер Ортинський не обмежував своїх заінтересувань тільки до греко-католиків в ЗСА. Хоча, як знаємо, мав великі труднощі в оформленні своєї єпархії, то однак він не полишив з поля зору потреби українських церковних громад в Канаді. Вправді він не мав жодного правного відношення до цих громад, бо його обкросна єпископська юрисдикція прикріплена була до терену ЗСА, але його релігійна та національна совість не дозволяла йому залишити в забутті ті громади в Канаді, які з такими ж самими громадами в ЗСА в спільному Товаристві Руських Церковних Громад в Сполучених Державах і Канаді добивалися спільно своєї церковної незалежності.

Щоб дати поміч канадійським церковним громадам, за відомом єпископа Сотера виїжджає до Канади о. Микола Струтинський, який загостив сюди вже в серпні (29) 1907 р. У Вінніпегу розгорнув він з місця організаційну працю. Найперше кладе він тверді основи під парафію св. Володимира й Ольги, далі допомагає в оформленні нових статутів Канадійського Руського Народного Союзу, відбуває низку поїздок до фермерських громад Манітоби, Саскачевану, розробляє пляни виїзду до Алберти, пише статті і заклики до преси, в яких наголошує і тут цитуємо про „розширення влади церковної теперішнього американського греко-католицького єпископа на Канаду”¹³. Під таким кутом проходить вся його церковна та організаційна праця.

„Щоби дістати священників канадійські грекокатолики мусять подбати, писав він, щоб належати до свого єпископа... Тяжку борбу звели „стейти”, продовжав він, заки вони добилися свого права. Нам легша задача, бо в наших заходах нам певно pomoже наш американський єпископ”...¹⁴

¹³ „Канадійський Фармер”, ч. 37, 1907.

¹⁴ „Канадійський Фармер”, ч. 38, 1907.

Появилися були теж заклики поодиноких громад, щоб всі разом вели акцію про потребу „розширення юрисдикції єпископа Сотера Ортинського”. В пресі була теж подана адреса владики, на яку заінтересовані мали звертатись. Вона звучала: „Райт Рев. С. С. Ортинський, Бокс 543, Савд Торк, Пенс.” Як треба було сподіватися, проти цієї досить відкритої та голосної акції піднесли голос протесту канадські римо-католицькі владики. У висліді цього о. М. Струтинського відкликано, а в пресі появилась досить вимовна нотатка, в якій було сказано, що о. Струтинський „відїхав з тої причини, що французький єпископ відмовив йому юрисдикції”¹⁵

б) Рух за „Незалежну Церкву” в Канаді та праця Комітету для оборони нашого народу і нашої Греко-католицької Церкви в Америці.

Після виїзду о. М. Струтинського з Канади настрої серед українців католиків в Канаді можна було б схарактеризувати дуже загально так: Витворилося дві течії, з одної сторони профранцузько-василіянська, а з другої народницько-незалежницька. Першу підтримували також місіонери чину Отців Редемптористів, які рекрутувалися переважно з бельгійців. Української вітки цього чину в Канаді ще не було. Народницько-незалежницька течія була зосереджена довкола парафії св. Володимира й Ольги у Вінніпегу. На чолі „народницько-незалежницької” течії були парохі цієї церкви, найперше о. Олександр Гумецький, якого піддержували о. Тома Василевич, який обслуговував оселі довколо Вінніпегу та о. Іван Крохмальний, який працював в Давфинщині. Цьому рухові сприяв також о. Іван Заклинський, який був в постійних розїздках по цілій Канаді. Декому з цієї чвірки закидували москвофільство, як також те, що дехто з них приїхав до Канади без дозволу своєї ієрархії. Атмосфера цілком прочистилася тоді, коли парохію св. Володимира обняв о. Еміліян Красіцький, який виявився безсумнівним патріотом і католиком. Він з розмахом розвів акцію за унезалеження Руської Греко-католицької Церкви в Ка-

¹⁵ „Канадійський Фармер”, ч. 43, 1907.

наді. За його почином в цілій Канаді стали підписувати петицію до Митрополита Шептицького, щоб він як „Верховний начальник Руської Греко-Католицької Церкви” завітав до Канади та „став в обороні обряду, повіреного йому руським народом”¹⁶. Акцію цю започатковано в 1909 р. й вона мала підготовити ґрунт приїзду Митрополита Андрея до Канади в зв’язку зі запланованим Євхаристійним Конгресом, який відбувся в Монреалі в 1910 р. Петицію підписало понад 15 тисяч вірних. Зміст цієї петиції багатомовний та видержаний в тоні незалежництва Української Церкви та її традиційних прав та привілеїв забезпечених унією з Римською Столицею. В цій справі стали відбуватися масові віча й в одному з таких віч тільки в самому Вінніпегу, як подавала тоді англо-мовна преса, взяло участь понад три тисячі народу. Відбувався своєрідний масовий плебісцит, в якому участвовали також ті парохіяни, які належали до громад, яких священники визнали юрисдикцію римо-католицьких єпископів.

В часі, коли незалежницька церковна температура підносилась, в ЗСА організується в половині 1909 р. Комітет для оборони нашого народу і нашої греко-католицької церкви в Америці. „Головою комітету станув Йосиф Кульчицький. Членами цього комітету були: Михайло Бабій, Дмитро Капітула, Кость Кирчів, Михайло Бєла, Василь Гришко, Онуфрій Боднарчук, Іван Борошович та Олекса Шаршань. Шість членів цього комітету були членами керівних органів Українського Народного Союзу в ЗСА, а Дмитро Капітула був навіть його предсідником. Знова „покровителем та почесним членом УНС” був тоді ніхто інший як Їх Преосвященство Стефан Сотер Оргинський. З першим липня 1909 появилася відозва цього комітету в „Свободі”, а згодом в „К.Ф.”, в якій заговорено про положення РГКЦеркви в ЗСА і Канаді. Між іншим з цієї відозви довідуємось, що Владика Сотер вибирався до Канади на відвідини вірних, але французькі єпископи з Канади поробили всі старання в Римі та опрацювали папського делегата в Канаді, щоб такі відвідини не від-

¹⁶ Михайло Марунчак: *Змагання за незалежність Української Церкви в Канаді*: Роля Катедр св. Володимира й Ольги у Вінніпегу, 1966—1967, стор. 84.

булись. Відозва кінчалася наступним закликком: Цитуємо:

„Кличте віча по цілій Канаді, обговорюйте широко і точно цілу справу, збирайте підписи всіх а всіх Русинів в Канаді і виберіть відповідну депутацію, вистосуйте відповідне письмо і най депутація іде до Делегата (в Оттаві — М.Г.М.), котрому передасть цілу справу і зажадає цілком рішучо руського єпископа для Канади і руських священників... Ми руський нарід, обряда грецько-католицького, мусимо мати свою руську церков, своїх рідних руських священників і свого рідного руського єпископа”.¹⁷

Виступ „Комітету для оборони нашого народа і нашої руської церкви в Америці” поставив на ноги всі сили, що діяли проти унезалежнення РГКЦеркви в Канаді. Посипалися зажалення до папського легата в Оттаві, звичайно не на комітет, до якого легат не міг мати найменшого відношення чи впливу, але на єпископа Ортинського, як сподіваного протектора Комітету та цілої праці, яку цей комітет провадив. В пресі появились оскарження на адресу українського єпископа в Америці, що втручається в церковні справи Канади, що бунтує українців Канади проти римо-католицької ієрархії тощо. Не треба було довго ждати, щоб комітет заняв становище до тих всіх справ а зокрема взяв свого владику в оборону.

Цитати, які ми наводили і які моглиби ще навести вимовно говорять за тим, що акція в Канаді за незалежною Руською Церквою тамже та акція американського комітету в обороні цієї ж церкви мала тісні пов'язання зі ЗСА, зокрема в 1909 році.

Того рода виступи в Канаді і ЗСА не могли не мати впливу на широко-думаючих римо-католиків. Склалось так, що католики цілої Канади готувалися в 1909 р. до відбуття Першого Канадійського Собору. Апостольський делегат в Канаді Д. Сбаретті забажав, щоб на соборі було порушене питання українців католиків в Канаді. Щоб бути поінформованим про цілість справ, він звернувся до о. А. Деляре, настоятеля вітки україномовних редемптористів, щоб цей підготував меморандум про українську

¹⁷ „Свобода”, 1 липня, ч. 25, 1909.

церкву в Канаді. В дні 13 вересня документ п.н. „Меморіал у справі українців північно-західньої Канади був готовий та відісланий делегатові. Меморандум був дуже обширний та написаний в дусі річевих рекомендацій відносно потреби українських священників, української католицької преси, українського шкільництва, а понад усе про потребу створити в Канаді греко-католицьку провінцію. Треба згадати, що цей меморандум підписали ще тоді Отці Василіяни, а від світського священства о. А. Сабурен. Це був перший офіційний документ в справі українського єпископа в Канаді, підписаний офіційними колишніми римо-католицькими священниками, а які працювали серед українських вірних як їхні духовні пастирі і врешті зорієнтувалися в потребах цієї церкви самі і наочно.

Впарі з повищим документом приходиться також згадати ще інше письмо, яке було зготоване в цій справі від імені редемптористського ідеаліста о. Г. П. Бульса. Цей духовник підготував меморандум до голови Товариства поширення Католицької Церкви в Канаді о. д-ра Бурке з проханням, щоб цей представив учасникам собору релігійну ситуацію серед українців та переконав членів Товариства про потребу українського єпископа в Канаді. „Католік Реджістер” опублікував цього листа саме перед собором. Цей ревний душпастир, між іншим, писав так:

„Українці вичікують єпископа, за нього моляться по церквах і своїх домах, і зовсім природно, коли ми за-примітили цей рух, ми його підтримали. Можемо сказати, що найбільш пекуча справа і найпотрібніша річ для українських священників — це український єпископ. Ті, що не розуміють українців, не будуть розуміти теж того положення... Ще раз повторюю, писав о. Бульс, коли бажаємо повернути до церкви тих, що відпали і спасти тих, що ще не відступили, то мусить бути український єпископ”.

З приватних листів та офіційних комунікатів можна довідатися, що бажання українців в справі незалежнення української церкви знаходили врешті добрий ґрунт серед латинських єпископів. Про це виразно писав і сам архи-

єпископ А. Лянжевен в своєму „Пастирському листі до клеру”. На підставі цього можна робити заключення, що на Першому Канадійському Соборі серед владик і клеру були проломані перші леди в справі оформлення Української Греко-Католицької Церкви в Канаді, як окремої церковної одиниці. Так почала легалізуватися думка про незалежність цієї церкви також в керівних колах, які надавали тон релігійному житті в Канаді.

Саме на цю ситуацію в 1910 р. прибув до Канади Слуга Божий Митрополит Андрей, щоб участувати в Євхаристійному Конгресі в Монтреалі. Євхаристійний конгрес був добрим помостом до цього, щоб з Монтреалу вирушити на захід Канади та відвідати своїх вірних, які довгими роками засипували його благальними письмами та меморандумами в справі рідних священиків та рідного єпископа. Як нам уже відомо, його старання виїхати сюди вже тому десять років, не увінчалися успіхом. Не тільки українці, але і канадці взагалі привітали Митрополита з великими почестями а його авторитетність тільки піднесла авреол Рідної Церкви на вищий рівень. Його заключними словами з численними делегаціями від громад були такі вказівки та запевнення:

„Напади відбивайте, держіться бодро, очікуйте свого єпископа, якого Вам напевно вистараюся і пришлю”.¹⁸

Хоча Митрополит Андрей в часі своєї поїздки в Канаді від океану до океану мав нагоду переговорювати справи української церкви в Канаді з державними чинниками та римо-католицькими владиками, він уважав за доцільне, коли вернувся додів, написати ще цим владикам окреме меморандум, яке звучало “. . . Address on the Ruthenian Question to Their Lordships The Archbishops and Bishops of Canada”.

Це меморандум з датою 18 березня 1911 р. появилось в двох мовах, в англійській та французькій. Важливіші підзаголовки цього обширного меморандуму як „Бажання українського народу”, „Необхідність католицького авторитету серед українців”, „Необхідність керівного осередку” вказують, що цей Архипастир глибоко збагнув

¹⁸ „Канадійський Фармер”, ч. 40, 1910.

проблему та з'ясував її основно римо-католицькій ієрархії. Митрополит Андрей свої міркування підтвердив ще статистичними цифрами про запис церков та громад в Канаді. Він був такий: Тільки одна греко-католицька церква була записана на латинську єпископську корпорацію, 10 церков на Василянський Чин, 10 як греко-католицькі парафії, а 72 не оформили жодного запису, бо очікували свого єпископа. Це була дуже вимовна і переконлива статистика для кожного. Перед силою аргументів та мовою цифер уступив навіть архієпископ Сент Боніфасу А. Лянжевен. Окремим листом в цій справі цей римо-католицький авторитет в Канаді повідомив Апостольського Делегата в Римі про свою згоду на оформлення незалежного єпископства УКЦеркви. Тим самим впала остання фортеця опору. Останні кроки Митрополита Андрея були ще в Римі перед Конгрегацією де пропаганда фіде. Висліди були успішні, бо в 1912 р. Римська Столиця оформила окрему провінцію для греко-католиків в Канаді, а в парі з тим номінувала першого українського єпископа на Канаду. Цю гідність обняв префект духовної семінарії у Львові Никита Будка, зараз Ісповідник віри, який в дні 6 грудня 1912 р. прибув до Канади та обняв керму над всіми церковними громадами. Тим самим був закінчений перший розділ історії цієї церкви, який був добою вирішних змагань за підметність цієї церкви. В цьому змагу вона заплатила великі жертви. Мимо цього вона вийшла побідною. Не було б цього змагу, можливо не було б сьогодні і нас, як українсько-канадської чи українсько-американської спільноти, бо все було би розсіпане в безіменних суспільних та релігійних творивах цих країн, іншими словами сталося б те саме, що з тими, які відійшли і сьогодні є тільки єдиним статистичним числом серед римо-католиків, протестантів, пресвітеріян, цареславних та інших. Це твердження сміємо ставити ще й тому, що ми є свідками затяжного дальшого змагу української діаспори за своє національне та релігійне обличчя. В цьому змагу ми бачимо наглядно, як національне „я” доповняє релігійне і навідворот. Тому хай буде нам вільно закінчити цю розвідку цитатою з меморандуму до Слуги Божого Андрея парохіян церкви св. Володимира й Оль-

ги з Вінніпегу, в якому було в основному з'ясовано так:
Цитуємо:

„Свідком історія, що життя церковне і життя народне злялося у нас так, що успішний розвій одного і другого віддільно від себе подумати не дасться”.

В цій же свідомості проходив змаг за незалежність Руської Греко-Католицької Церкви, а сьогодні Української Католицької Церкви в ЗСА і Канаді. Тоді за незалежні єпископства Руської Греко-Католицької Церкви в ЗСА і Канаді, а сьогодні вже за Патріархат Української Католицької Церкви в світі.

Вінніпег

J. E. REA

WELCOME TO WESTERN CANADA:
ETHNIC MINORITIES AND
PRAIRIE REGIONALISM

“Canadian cultures and regions” is not a topic for everyone; only the more foolhardy would try and meet that one head-on. I have never been very sure what Canadian culture is — it often depends on where I am and what the weather is like. Quebec during Carnival is not at all like a hot, dry spell in the Palliser Triangle. Nor is regionalism a concept with which I am at ease. It appeals to the social scientist in me, but repels, somewhat, the humanist. Having recognized the problems involved, I will now, like most academics, blunder ahead anyway.

What I would like to do in this brief essay is to attempt to share with you one historian’s view of prairie society and how it got that way. I must initially, however, try to do something about definitions. The term culture is used in the broadest sense—a complex of values and attitudes held by an identifiable group of people toward external ideas and events. Regionalism is more difficult to pin down since it has been put to a variety of uses by people in several disciplines; from geographers and their work in adaptive strategies to literary scholars who often consider regionalism to be a state of mind. It is subject to physiographic, climatic or economic interpretation.

For my purposes, I tend to conceive of regionalism as a process, an analysis of social maturation from the perspective of the present, and therefore always *ex post facto*. Let me give you an example. I teach an undergraduate course in Western Canadian history. I usually begin the

year by posing a general problem to the class. The Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism, in its peripatetic mission, was startled at the vehemence expressed by the ethnic minority groups in Edmonton and Winnipeg, in particular, against any special consideration that might be given to French-Canadians. Why? To answer this question about the present posture of prairie groups, of course, demands an exploration of the cultural development of the prairies; the process, in other words, through which prairie society evolved.

I intend to leave aside any detailed reference to the economic basis of what is called western alienation. It is an important, but relatively well known phenomenon which began very early. Confederation, it has thus been argued in the west, was simply a vehicle of Ontario imperialism. George Brown's Toronto Globe gave us all the evidence we needed to feel put upon.

"If Canada acquires (the prairie West) it will rise in a few years from a position of a small and weak province to be the greatest colony any country has ever possessed, able to take its place among the empires of the earth. The wealth of four hundred square miles of territory will flow through our waters and be gathered by our merchants, manufacturers, and agriculturalists. Our sons will occupy the chief places in this vast territory. We will form its institutions, supply its rules, teach its schools, fill its stores, run its mills, and navigate its streams. . . . It is an empire we have in view and its whole export and import trade will be concentrated in the hands of Canadian merchants and manufacturers if we strike for it now."

The traditional sense of economic exploitation has persisted and the prairies have always considered the price of membership in Confederation to be unduly high. The resentment increases when it appears that national policy confers special privileges on certain other regions or cultural groups. Thus, while regionalism might readily be expressed as economic, geographic or environmental determinism, I will try merely to describe prairie regionalism as a social process.

You are probably familiar with that often-quoted question of Sir William Butler in *The Great Lone Land*,

"The (Prairie) has its poles of opinion; there are those who paint it a paradise, and those who picture it a hell. It is unfit for habitation, it is to be the gardenspot of America—it is too cold, it is too dry, it is too beautiful; and in reality, what is it?" I will add to the confusion by starting from the premise that prairie society was moulded by an over-reaction to an apprehended threat which was provoked by a sense of cultural insecurity. I have attempted elsewhere to lay a theoretical basis for this argument.

Briefly, it is drawn from a thesis put forward by Louis Hartz in his book, *The Founding of New Societies*, in which he suggests that a new society is formed by a substantial number of people who leave an established, mature society. Hartz has referred to this experience as fragmentation. The fragment breaks off and becomes master of a new geographic region at a precise point in time, not merely chronologically, but at a definite stage in the ideological development of the parent society. The fragment shared its social maturation up to the moment of departure. But after the fragment has departed it is no longer exposed to the continuing evolution of the parent group. Removed to a new region, the value system or culture is fixed, as it was at the point of fragmentation. Since the new society is no longer subject to the challenges and constraints still present in the old, the ideology it brought with it became a common assumption or a universal. Once established in its new area, this transplanted ideology becomes a new point of departure, capable of inspiring new concepts and/or creating a distinctive regionalism. Because of the physical removal, therefore, the fragment escaped its past in the sense that the new freedom which it now possesses prompts an interior development from a fixed ideological position. The fact of escape necessitates a different future from that of the older society. This is, perhaps, an overly-complex way of describing what W. L. Morton many years ago called simply the fact of "latent (Prairie) nationalism."

Before leaving Louis Hartz, however, it should be pointed out that he set a test for examining the integrity and security of the new society. This was its capacity to

receive and absorb immigrants. To do so successfully would indicate the cultural maturity of the new society.

There are some considerable and obvious difficulties in applying this model to the Canadian prairies, but it does permit some useful insights into the present mood of the prairie west. For convenience, its social development can be divided, like Gaul, into three parts: from the beginning of white settlement until the Riel business and entry into Confederation; from the early 1870's until about 1920; and from then until the present. During the first phase, in and around the Red River Valley, there developed a reasonably harmonious society of French and English, white and mixed blood, Protestant and Catholic. It may, indeed, have been the only successful bicultural society we have had in Canada. This period concluded when Canada acquired Rupert's Land after Louis Riel led his insurgency. Manitoba and the North West were thus born into Canada in protest. The interesting and little-remembered feature of this event was that Riel's provisional government had the support, albeit with varying degrees of enthusiasm, of all but a small minority of the community. Thus the initial relationship of the prairies to Canada was imposed from outside, although Riel's resistance denied the complete colonial dominance that Ottawa would have much preferred.

For the next twenty years the farmers and townsmen and land speculators of Ontario responded, in thousands, to George Brown's summons to establish dominion over the hinterland. And, more importantly for our purposes, they brought with them all the cultural hang-ups of Protestant, Grit Ontario of the 1870's and 1880's. This included, of course, the marked antipathy toward French Canadians which was prevalent in Ontario at the time. The careful balance of English and French, Protestant and Catholic which characterized the political and social institutions of the west was permanently upset. The old parish system, the offsetting constituencies, the official use of two languages and finally the dual school system were all swept away as the new majority moved to establish its dominance in the region. In Hartzian terms, the fragment ethic was being steadily articulated.

By the mid-1890's, then, the Ontario migrants had become the most powerful group in the West. Their attitudes and assumptions became the accepted social and cultural norms from which prairie society would develop. The Métis had withdrawn to the banks of the Saskatchewan for their last gaudy but pathetic protest of 1885 after which they subsided into an ignored and aggrieved sub-culture. The French Canadians were a declining and impotent minority. There was little hope that their numbers would be augmented by migration from Québec. There would be no welcome for them in the West.

The school settlement of 1897, the mis-named Laurier-Greenway Compromise, illustrates clearly the dominant position of the English Protestants. When the old dual school system was ended the Protestant section evolved quickly into the new Public School System and the Catholic schools lost their public support. The old school system, marked by a religious distinction, was replaced by a system of public schools, non-denominational, but designed to ensure the linguistic supremacy of the fragment majority group.

Since, however, the Laurier Government in Ottawa and the Greenway Government in Winnipeg were both Liberal, there was some political face-saving to be accomplished. Clause 258 of the Public School Act of 1897 in Manitoba provided that instruction in the public schools would be conducted in English, or in French or any other language and English, upon the bilingual principle. This permitted Laurier to assure Québec that he had protected the rights of French-Canadians and Greenway could stoutly maintain that the French had not been singled out for any special privilege. Since the only people in the Prairie West were the English and the rapidly decreasing French-Canadian minority, it seemed to the fragment majority that little was being conceded. There was, therefore, a delicious irony in what was to ensue shortly thereafter.

Before continuing, however, it seems important to me to point out that the design of the new majority for the future of the prairie west was not ignoble. They saw it as the last and the best frontier of British values and British

institutions. Since they were dominant and unrestrained in the region, they were free to mould its development. Yet, their exercise in self-definition demanded conformity to their norms. It should also be noted that in that age of frenzied imperialism at the turn of the century, there was a widely held conviction of the racial superiority of the Anglo-Saxon people. Thus, the stage was set for the Hartzian test of the integrity of the prairie fragment.

During the late eighteen nineties, massive infusions of gold into the world economy prompted a revival of international trade and made available a large pool of investment capital at low interest rates. This was coincident with one of the greatest population movements in the history of the world. Millions of people poured out of Europe to the white settlement areas of the globe, Australasia, South Africa, the United States, South America and Canada. It seemed that the destiny of Western Canada was to be fulfilled as hundreds of thousands of immigrants poured through the Winnipeg railway stations. But this destiny had always been defined in terms of making the prairies the glorious conclusion of the British colonization experience. Most of the immigrants who came were from the traditional sources of the British Isles and the United States. But several hundred thousand were from Southern and Eastern Europe, the exotic "men in sheepskin coats."

To return to our model briefly, the fragment had to be protected. The Hungarians, Jews, Poles, Ukrainians and all the others were perceived as a threat to the cultural integrity of the fragment. But since the fragment majority had established its control over the region only recently it over-reacted to this presumed threat. The newcomer *must* be made to accept and respect the norms and values of the majority group. Their insecurity, in other words, meant that immigrants would be subjected to the inherent indignity of forced assimilation. As the major social and economic institutions persistently extolled the virtues of the fragment ethic, the natural craving of the immigrants for acceptance would thus lead to their sustaining rather than challenging these norms. To cast the problem in its popular form, the host society was determined to preserve its social

institutions and so the immigrants had to be Canadianized. While Canadianization was held out by the majority group as an ideal, to the immigrants it was a process, the object of which was cultural emasculation.

The creation of the ideal, however, was in the hands of the majority. Their definition of 'Canadian' reflected the prejudices, dreams and aspirations they had brought from Ontario. Western Canadianism, the regional ethic, newly established and vigorously defended, meant as well an implicit rejection of French Canada.

The major cultural conflict in the prairies in the early twentieth century was between the materialist and individualist ethic which derived from Ontario Protestantism and the communal tradition of the ethnic minority groups. The process of acculturation demanded the destruction of the social cohesion of these groups both in terms of their customs and generationally. The newspapers of the day, for example, would carry regular descriptions of weddings at the Methodist and other Protestant churches, genteel, somewhat austere, certainly temperate. This was the exemplar of how such a celebration should be conducted. By contrast, a Ukrainian wedding, that joyous expression of an intense sense of community, was roundly condemned as a debased orgy. In this way, the stereotype was built up, especially of the Slavic immigrants, as beer-swilling, garlic-eating, uproarious rough-necks prone to fighting and other anti-social activities.

The pressure to conform also created intense pressures within immigrant families between parents and children. Indeed, the mature generation was often dismissed as unredeemable and assimilationist attention devoted to the children. This theme was elaborated well by the Rev. Mr. Brown, the Presbyterian minister who was the hero of Ralph Connor's widely-read novel *The Foreigner*. Mr. Brown explained "my main line is the kiddies, make them good Christians and good Canadians which is the same thing." So the early reaction to the immigrants made it clear that the two major characteristics of the fragment majority's self-definition of Western Canadianism were that it was English and Protestant. The important social and political

institutions of the West were to inculcate and drive home the majority's objective.

The most obvious institution, because so much was expected of it, was the public school. From the majority's point of view the public school was the great democratic achievement, melding a society of tolerant, sensitive equality. From another perspective, however, the public school was a pernicious vehicle of cultural destruction designed to serve the purposes of those who control it. Until very recently, this has meant that Departments of Education, Teachers' Societies, Associations of School Trustees and School Boards have been dominated by representatives of the majority. Their shared social objective for the school system, at least in the early decades of this century, was to produce good citizens, which, of course, they defined. An examination of educational materials used between 1910 and 1930 reveals three dominant themes, British imperialist sentiment, competitive individualism and materialism. The emphasis would shift, at times, as it did during World War One, but all three persisted for many years in the public schools.

There was an initial problem in Manitoba hampering the effectiveness of the programme. You will recall the face-saving clause 258 of the School Act of 1897, which would permit bilingual teaching in the schools. There had been no expectation of the cultural shock the new immigrants would pose when the clause was accepted. The ethnic minorities saw in the provision for bilingualism a chance to pass on their cultural traditions to their children by teaching in their native language. Soon there were schools employing Polish, Ukrainian, German, as well as French as teaching languages. There was even a Ruthenian Normal School in Brandon. One of the major social objectives of the Public School System was thus being frustrated. Pressure began to mount for the abolition of clause 258.

In theoretical terms, the more numerous the ethnic minorities became, the more insecure the majority grew, and so also their determination to protect their institutions. Unilingual education, which inherently narrows cultural range, was extolled as the patriotic expression of the grand

evolution of British society in the Canadian West. The attack was led by men like John W. Dafoe of the *Manitoba Free Press*, Ralph Connor, the novelist, and J. S. Woodsworth, the future socialist leader, all of whom agreed on the desirability of Canadianization, as it was called. Thus, when WW 1 began in 1914, war time hysteria provided the final impetus. The most prominent minority languages, German, Ukrainian and Polish, all were associated with the enemy, Germany and the ramshackle Austro-Hungarian Empire. Abolition of clause 258 could be justified as a compelling duty.

Compulsory, unilingual education became a leading feature of the so-called Reform programme which brought the Norris Liberals into office in 1915. The following year, in a burst of patriotic oratory; the school system was reformed. I do not mean to suggest that the reform zeal in the West had no merit; only that there was a darker side to it. Manitoba, to give an illustration, is justly proud of the fact it was the first province to introduce female suffrage in 1916. Yet one of the most frequently heard arguments in favour of extending the franchise to women was that "my wife is more qualified to vote than some ignorant Galician." The prohibition movement, as well, reflected the cultural views of the majority group; the continental European attitude toward alcohol was decried by the prohibitionists; and ladies of the Women's Christian Temperance Union saw a corrupt link between foreigners, politicians and liquor dealers leagued together to prevent the establishment of God's Dominion in Western Canada.

The other most influential social institutions on the Canadian prairies were the Protestant churches. They saw the influx of the continental Europeans as a challenge both to English and Protestant hegemony in the West. This was particularly true in their attitude toward the Slavs who were usually Orthodox, or Eastern Rite Catholic in religion, which seemed to mean that they were little removed from paganism. The Protestant churches responded variously, but usually in one of two general ways;— a programme of direct proselytization or one more concerned with acculturation.

The Presbyterians, for example, seemed to feel that Canadianization required conversion and went to great lengths to spread their message. They even set up a separate Ukrainian Presbyterian church and published, intermittently, a Ukrainian language church newspaper called *Ranok*. The experiment lasted only ten years before conceding failure. This was the most overt, illustration of the proselytizing approach. The Methodists, and to a much lesser extent, the Church of England, put their energies into a social service approach. The Methodists, led by J. S. Woodsworth, had considerable success with their All Peoples Missions in urban immigrant communities. Whatever the approach, however, most of the Protestant churches assumed the necessity of Protestant dominance for a secure future for the West. One could extend this analysis to include social organizations as varied as the YMCA movement, Frontier College and the Orange Lodge. The result is the same, only the degree of intensity varies. The fragment ethic must be sustained. The most successful institution, relatively, in their own terms, has been the United Church. It has attracted many from the ethnic minority groups. With its lack of emphasis on doctrine and its image of middle-class respectability, it has appeared to provide a means of entry into the majority society.

The period of the first World War and immediately after marked the high point of the majority's over-reaction to the cultural challenge. The foreigners were even more suspect because they were also considered enemy aliens and subject to many indignities and attacks, including physical. It is interesting to compare the 1911 and 1921 census statistics. Many of the thousands of Germans who lived on the Prairies in 1911 seemed to have magically vanished by 1921, while at the same time there was a remarkable increase in the number of Dutch! The distracted conditions of wartime provided the occasion for not only ethnic hostility, but economic and political discrimination as well. The Rural Municipality of North Cypress complained that enemy aliens (i.e. Polish and Ukrainian) farm laborers were asking three dollars a day in wages. The farmers felt

that if they wouldn't work for less they should all be interned.

The Federal Conservatives also exploited the opportunity. The immigrants had usually supported the federal Liberals. So the Tories, in the War Time Elections Act of 1917, disfranchised anyone who had not been nationalized in 1902. Since the continental Europeans only began arriving in 1898 and the nationalization period was three years at that time, the purpose was obvious. It was also respectable and proper then to make unkind reflections on the treasonable actions of the French Canadians in opposing conscription. The outbreak of labour difficulties after the war especially, in Winnipeg and Southern Alberta, was blamed on Bolsheviks and foreign agitators. The sum of all this, of course, was that the only legitimate standard of conduct was English and Protestant and acceptance could only come for the immigrants if they were prepared to divest themselves of their cultural heritage and adopt majority norms.

The 1920's were a period of cultural consolidation on the prairies. The immigrants had learned the lessons of the preceding twenty years and were accommodating themselves to the expectations of the majority. If they didn't there were ways of encouraging them, like the Ku Klux Klan which flourished openly in Saskatchewan and operated through the Orange Lodges in rural Manitoba. A smug, pervasive nativism seemed to dominate the decade. But the depression of the 1930's made clear that little integration had taken place. Individual dignity and cultural integrity seemed of minor importance as people scrambled to keep alive. Most people on the prairies suffered through the thirties, but the ethnic minority groups had additional difficulties. They were usually the first to be fired or laid off. It must have given them a peculiar view of Canadian society when they realized they would have to change their names to get even the most menial jobs.

Ironically, it was another war which put an end to the miseries of the depression. This time there were no ethnic limits to the insatiable demand for manpower. Many of

the ethnic minorities acquired economic security for the first time. They had no intention of losing it.

I suppose, by this time, I have said enough to give you an idea of my conclusion. The fragment ethic defended itself successfully. The public school system, especially, fulfilled its mission well. The minority groups were processed until they no longer presented a cultural threat to the dominant value system. Indeed, they have become its staunch supporters.

So the members of the B. & B. Commission should not have been surprised at their reception. Their problem, in this regionalized country of ours, was their lack of understanding of Prairie development. The prairie region has always paid an economic price for its membership in Canada. The ethnic minorities have shared this burden and carried another one. The price of their place in Prairie society was cultural emasculation. They resent a national policy which appears to make special concessions to the French-Canadians.

And this, of course, is the final irony. It is the Western minority groups who are most actively preaching and supporting the idea of a cultural mosaic. If they see French-Canadian survival as the result of special privilege, to which they are opposed, what hope is there for a mosaic. This contradictory position may appear confusing to those unfamiliar with prairie development but it is entirely consistent within the regional context of the prairies. The dominant ethic of the Canadian West proceeded from the cultural assumptions of the Ontario pioneers of the 1870's and 1880's. It was they who erected and controlled the important social institutions, who defined the ideal western Canadian and exacted conformity to that ideal from the ethnic minorities in return for entry into the economic, political and, to a lesser degree, the social life of the prairie region.

University of Manitoba

PAUL M. MIGUS

UKRAINIAN NATIONALISM AND THE STUDENT MOVEMENT IN CANADA

The struggle of Ukrainians in Canada to retain a distinctive cultural identity was extremely evident in the activities of the Ukrainian Canadian students. Unlike the Ukrainian communist or monarchist organizations which attempted to rally the masses around their banners, the Ukrainian student movement was, during the 1920's, still in its infancy stages of development. There were a few Ukrainian student clubs across Canada, but their focuses were predominantly introverted towards the local community. During the relative prosperity of the post war period more youth were able to enter the student ranks. As the number of student clubs grew the students began to look for avenues of co-operation and expression. With the expansion came also conflict as diverging viewpoints refused to be reconciled.

In Winnipeg, after the First World War, there were two student clubs. There was a Ukrainian Catholic one at the Metropolitan Sheptycky Bursa at St. Boniface, and an interdenominational one called the Ukrainian Students' Club of Winnipeg (Ukrains'kyi Students'kyi Kruzhok—USK). The latter had been associated with the short lived Adam Kotsko Bursa. The two clubs, unlike the two churches, had fine relations between each other; the Catholic students club had even elected two representatives to deal specifically with the cooperation between the two clubs.¹

¹ *Kanadiiskyi Ukrainets*, December 17, 1924.

The Winnipeg USK had many students attending the University of Manitoba and was a very active club. This group was also sufficiently motivated by the problems facing Ukrainian students abroad that in 1921 a financial campaign was undertaken to assist Ukrainian students in Europe.²

Winnipeg USK held their meetings at the Sts. Volodymyr and Olha School. This fact brought about intense criticism from the membership of the Ukrainian National Home in that city. They demanded that the students establish a program of activities at their premises.³ It should be noted that the leadership of the Ukrainian National Home, which had accepted interdenominational education prior to the establishment of the Ukrainian Orthodox Church of Canada in 1918, began to emphasize more and more the importance of the Orthodox religion. So much so that when the Winnipeg USK refused to change its character, the Ukrainian National Home established its own student club in 1924. There were 34 members; of these 19 attended high school, 2 were in technical schools, and 1 was in graduate school.⁴ They planned their activities so as to develop their knowledge about the Ukrainian language, history and culture. They held debates and public readings about affairs in Ukraine. Their orchestra learned to play a variety of Ukrainian songs and dances, and their drama groups and drama workshops expanded this important aspect of Ukrainian entertainment and propaganda.

Three years later, the Ukrainian Orthodox community was able to establish another Bursa in Winnipeg which was a branch of the Peter Mohyla Ukrainian Institute. In 1927 another students' club in Winnipeg came into existence at the bursa known as the Prometheus Students'

² M. H. Marunchak, *The Ukrainian Canadians: A History* (Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1970), p. 426.

³ *Kanadiïskyyi Ukrainets*, February 6, 1924.

⁴ S. Kowbel & D. Doroshenko, *Propamiatna Knyha Ukrainskoho Narodnoho Domu v Winnipegu* [Memorial Book of the Ukrainian National Home in Winnipeg] (Winnipeg: Ukrainian National Home, 1949), p. 210.

⁵ *Ukrainskyi Holos*, June 5, 1929.

Club.⁵ With a membership of 35 students and under the guidance of Wasyl Swystun, the club rapidly developed into a leading force in student life in Manitoba.

In Saskatchewan at Yorkton, the Ukrainian Orthodox students established in the 1924-1925 school year a students' club to compete with the Ukrainian Catholic students' club at the St. Joseph's College. The president of the Orthodox students' club, Peter Kondra, reported in 1928 that "the first duty of our students (70 strong) is to learn the history of Ukraine, the language and the literature".⁶ A program of Ukrainian studies led by Myroslav Stechishin was conducted weekly for self-education. Every Sunday a lecture was held on Ukrainian history and creative writing. In addition to the lectures and the courses, the club held regular meetings. Perhaps one of the most interesting aspects of the course program was the continuous comparative approach employed by the teachers. The Ukrainian grammar would be compared with that of the Latin, English and French; the history of Ukraine with major events occurring around the world. The education or training process was not restricted to the narrow goals of indoctrination, but rather was used to foster an appreciation of the Ukrainian culture in a global perspective.

The Ivan Mazepa Students' Club of Dauphin, Manitoba, required a reorganization in the school year 1928-1929. It had been ejected from the Catholic hall because its membership provisions allowed any Ukrainian regardless of religious conviction to join.⁷ Only twelve of the original members remained with the club. They set themselves the task of preparing the community for the building of a Ukrainian National Home. Soon after the opening they established a drama group which presented the play "Black Sea Sojourn" (Chornomorskyi Pobut). By the end of the school year their membership had grown to forty and they were publishing a weekly newsletter entitled "Studentske Zhyttia" (Student Life). The club did not limit its activities to its own community but staged concerts

⁶ *Ibid.*, December 11, 1929.

⁷ *Ibid.*, July 31, 1929.

and public speeches in surrounding towns and rural areas in which Ukrainians predominated.

The "Moloda Ukraina" (Young Ukraine) Students' Club in Rosthern, Saskatchewan was initiated by a teacher, Miss L. Navalkovsky, in the fall of 1928. The club held a Mothers' Day Concert and an "Evening of Humour", the proceeds from which were sent to assist Ukrainian invalids in the old country.⁸ As there was no Ukrainian building in this area the student program was limited to the small scale of endeavours which could be realized in their private homes or in the open air. The students' club was a prime force in pressuring the community-at-large into the purchase of a Ukrainian National Home (Narodnyi Dim).

In the fall of 1929 a number of students from Saskatoon arrived in Regina to take the teacher training courses. They decided to form a students' club in that city and were granted facilities at the Ukrainian National Home. They held their first meeting on September 15, 1929, and elected M. F. Kushnir to the presidency. Twenty-three students took the oath of the *Kamieniari* (Stone Cutters) to hammer away at the stone of darkness" and created the *Kamieniari* Students' Club of Regina. This was not the first students' club in Regina. The year before there was a students' club named *Zoria* (Star) but it had become defunct. The *Kamieniari* students held meetings every second Sunday afternoon and held discussions on such topics as "Resolved, that the Ukrainian emigrés can do more for Ukraine than can Ukrainians in the old country".⁹

Other student clubs emerged prior to 1930, and these included associations in the Saskatchewan centres of Ukrainian population in Sheho and Mikado near Yorkton. In Alberta a students' club was formed in Vegreville in October 1930 by an initiatory committee of four. Within a month the club had enrolled over 40 students and had adopted the constitution of the Central Council of Stu-

⁸ *Ibid.*, March 5, 1930.

⁹ *Ibid.*, December 25, 1929.

dents' Clubs.¹⁰ At Smokey Lake a club was formed on November 10, 1930, having a membership of 37 in its first year.¹¹ And at Edmonton, the Markian Shashkevych Students' Union was organized in 1929 at the Ukrainian National Home and was active until the second world war.¹²

CENTRAL COUNCIL OF UKRAINIAN STUDENT CLUBS

The Kameniari Students' Club of Saskatoon took progressive steps in increasing and strengthening its contacts with students outside the Institute. Kameniari expanded its membership base to allow Ukrainian students outside of the city of Saskatoon to become members of their club. They encouraged these students to form subsidiary clubs wherever sufficient membership warranted their creation. It was Kameniari students M. Stechishin and Ivan Harysmyuk who instituted the students' club in Yorkton in 1924. Kameniari students also were able to purchase their first mimeograph machine which facilitated mass communications through the printing of newsletters and their distribution to a wider student audience. Even the journal *Kameniari* began to utilize the reproduction facilities and was widely distributed twice a year.

The first step towards inter-club co-ordination was made on January 31, 1925 when the student executive of Kameniari decided to challenge the Adam Kotsko Student Association in Edmonton and the Ukrainian Students' Club of Winnipeg to a public debating contest. On January 22, 1926, the first debate between representatives of the Kameniari Club and the Winnipeg USK was held in Winnipeg. The topic for the debate was "Resolved, that Canada's economic growth rate would increase if Canada opened her door to international products".

¹⁰ *Ibid.*, March 18, 1931.

¹¹ *Ibid.*, December 17, 1930.

¹² M. Chomiak (ed.) *Propamiatna Knyha: Ukrainskyi Narodnyi Dim, 1906-1965* [Memorial Book: Ukrainian National Home] (Edmonton: Ukrayynski Katolytskyi Soiuz, 1965), p. 193.

Public debates between the students of Kamenari and the Adam Kotsko Students' Association became significant events as they brought the students closer in spirit and thought. A partial list of topics discussed between the two clubs prior to 1928 indicated the interests of the students:

"The Life and Work of Adam Kotsko", "Students and Student Organizations in Ukraine", "Gonta and Zalizniak as Ukrainian Heroes", "Hryhorii Skovoroda (Ukrainian Philosopher)", "General Symon Petliura", "National Culture", "Sovereign Rule in Ukraine", "Resolved, that Yaroslav the Wise achieved more for the good of Ukraine than did Volodymyr the Great" and "Resolved that Russia had committed more destruction in Ukraine than had Poland".¹³

At the eleventh National Convention held in Saskatoon December 28-30, 1927. representatives from six student clubs discussed the possible formation of a student federation.¹⁴ Representatives from Kamenari (Saskatoon), Prometheus (Winnipeg), A. Kotsko (Edmonton), Kamenari (Canora, Sask.), Kamenari (Moose Jaw) and the Ukrainian Students Club of Yorkton resolved that there was a need for close co-ordination of the student clubs and established a federation entitled Central Council of Ukrainian Student Clubs (Tsentralia Ukrainskykh Studentskykh Kruzhkiv—CUSK).¹⁵ The new student body applied for membership and was accepted within the newly established Ukrainian Self-Reliance League (Soyuz Ukrainskykh Samostiynkiv—SUS).¹⁶

¹³ *Iuvileina Knyha Imeny Mykhaila Hrushevskoho v Edmontoni* [Silver Jubilee Book of M. Hrushevsky Institute in Edmonton] (Winnipeg: Hrushevsky Institute, 1943), p. 33.

¹⁴ J. W. Stechishin, *Iuvileina Knyha Ukrainskoho Institutu Imeny P. Mohyly v Saskatuni, 1916-1941* [Jubilee Book of the P. Mohyla Institute in Saskatoon] (Winnipeg: Ukrainian Publishing Company of Canada, 1945), Although still called National Conventions patterned after the first one to be called in 1916, the Conventions gradually took on a more pro-Orthodox character after the establishment of the Ukrainian Greek Orthodox Church in 1918.

¹⁵ *Ibid.*, p. 402.

¹⁶ SUS will be discussed in more detail below.

The new executive of the student federation was composed of the presidents of the six student clubs. Their responsibility was to select from among themselves a president, who together with his club's local secretary would be responsible for the basic administrative functions of the new federation. The first President elected was Michael Ziubrack of the Saskatoon Kamenari. With that club's secretary, Honore Ewach, he commenced: to publish a joint journal entitled *Kamenari*, to arrange for representatives of the various clubs to travel to neighbouring clubs with public speeches, to establish other student clubs, to contact others not yet in the new federation, and in general to create a more tightly knit federation.¹⁷

The students' club Kamenari soon realized that with the double burden of presidential offices they could not expect their president to effectively co-ordinate and direct the activities of both the club and the federation. The club decided to allow Ziubrack to continue the expansion of the federation and elected Orest Bendas to the position of the CUSK's secretary; another president (W. Chepilia) and secretary (M. Magus) were elected to handle local administration.

The aim of CUSK was to create ties between ideologically nationalist-oriented Ukrainian youth of Canada, to create the awareness among the youth of the problems of Ukrainianism in Canada and in Ukraine, and to provide direction and leadership to the various clubs and individual Ukrainians. CUSK understood that the path leading to the realization of its aims branched out in three directions. The first was the promotion of harmonious interchange of ideas between the students during general club meetings, during interprovincial debates and other inter-club activities. The second entailed student involvement in the areas of community awareness and self-education under the auspices of CUSK. The third was via the publicity campaign which was to propagandize the achievements of the students, their aims and viewpoints.

¹⁷ Stechishin, *Mohyla Institute*, p. 403

The first aim was realized through the promotion of student public speeches, discussions and debates which occurred at the local level in the club meeting. CUSK attempted to assist the program by sending out guidelines for subjects which could be discussed and which were of organizational and national-cultural interest. In order to facilitate an interchange of ideas and to ideologically influence and bring together the youth, the executive of CUSK sponsored a series of debates between the various clubs. During the year 1929 four such debates were sponsored by CUSK: between the Kamenari Club of Saskatoon and the Prometheus Club of Winnipeg; between the Prometheus Club and the A. Kotsko Club of Edmonton; between the club at Sheho, Saskatchewan and the one at Yorkton; and between the ones at Canora and Kamsack, both in eastern Saskatchewan near Yorkton.¹⁸

In the area of community leadership and self-education the clubs established programs which were available for public consumption. These included public debates on Ukrainian national issues, public speeches, drama performances and choral and orchestral presentations. CUSK also co-ordinated the public speaking contest at the 13th National Convention at Saskatoon. The topics selected indicate not only the ideological leaning of the convention but also the student awareness of and support for the nationalist movement. Miss Halia Kostyniuk of the Prometheus Club spoke about "The Value of the National Culture"; Joseph Melnyk of the A. Kotsko Students' Association of Edmonton discussed the theme "When Ukraine Will Become Independent"; and Yurko Kindrachuk of the Saskatoon Kamenari Club spoke about "Our Nation".¹⁹

To publicize its progress and views CUSK began to supply material for a "Students' Section" in the newspaper *Ukrainskyi Holos* in 1929. Through this medium the labours of the student clubs became more fruitful as they received their due recognition within the Ukrainian community. The reporting of the student activities gave greater impetus

¹⁸ *Ukrainskyi Holos*, February 26, 1930.

¹⁹ *Ibid.*

to continue and increase the student movement. The "student column" also resulted in contacts with the student clubs in the eastern cities of Toronto and Montreal.

CUSK even established contacts with those student groups which had no affiliation with the institutes. The Ukrainian students at the bursas had the opportunity to fulfill their "national" education outside of their regular school hours, but those students who lived in the city with their parents and did not need to stay at the bursas could not receive all the benefits of student organizational life. Many of these students grouped together and formed their own associations and held their meetings and events at already established Ukrainian community centres in their respective cities. CUSK contacted them and assisted them in developing their programs of activity.

The student journal *Kameniari* (Stone Cutters) had proposed some guidelines for the student movement which continued to blossom as increasing numbers of Ukrainian youth had the opportunity of educational advancement. The journal wrote:

"Students have always stood at and should stand at the forefront in directing new and healthy changes for mankind. Such movement and such strength of leadership in the life of the Ukrainian people should be provided by the students."

The first objective that the students must establish is that as Ukrainians we no longer accept the role of the oppressed in Ukrainian affairs, but from now on assume the role of the aggressor. The suffering of the Ukrainian people in the past was necessary in order to awaken in us the desire for a better life, and now we need fighters. Before us lies the struggle on two fronts: to root out of our customs and traditions all that serves to maintain us as subservient slaves to our habits, and to teach ourselves and all the future generations of Ukrainian youth to believe only in their own actual strength.²⁰

As the above passage indicated, the student movement was in the process of turning a new leaf. It was to become

²⁰ *Kameniari* [The Stone Cutters], Saskatoon, 1929.

more reliant upon itself, more vocal in Ukrainian affairs and much more aggressive than it had been in the past.

At the Kameniari club (Saskatoon) in the school year of 1924-1925 the student club became very interested in the existence of the Central Ukrainian Students' Union (Tsentralia Soyuzu Ukrayinskoho Studentstva — CESUS). CESUS had been founded in Prague, Czechoslovakia in 1922 and had been in that same year accepted into the Confederation Internationale des Etudiants. The union represented students and their interests before the international student conferences. The union also co-ordinated the activities of the various Ukrainian student associations throughout the world.

Having established a close contact with CESUS, the Canadian club resolved on November 6, 1924 to become a member. When it was accepted by the international body on May 5, 1925, the Kameniari club became the first Ukrainian students' club in Canada to affiliate with this overseas central.²¹ The two unions CESUS and CUSK continued the communication and co-operation on an international level commenced by the Kameniari club.

STUDENT ISSUES

The goal stressed among the students in the student clubs was the attainment of professional status—lawyer, doctor, teacher, priest—so that his young breed of professionals could provide necessary services for the Ukrainian people. These professionals, it was hoped, would take an active role in the politics and leadership of the Ukrainian community. While it was expected that the older generation—the acknowledged and accomplished professionals—would take a major role in Ukrainian politics, the students were encouraged to become politically oriented and involved.²²

Much was occurring in Ukraine which was brought to the students' attention. In the late 1920's and early 1930's

²¹ *Stechishin, Mohyla Institute*, p. 400.

²² *Ukrainskyi Holos*, April 8, 1931.

the Bolshevik regime began another attack on Ukrainian intellectuals, professionals and students in an attempt to eradicate Ukrainians from Ukraine. At the same time as Russia began its campaign against Ukraine, Poland commenced a "pacification policy" against the Ukrainian population within its borders.²³

The student population in Canada was outraged and declared that "the time had come that we ourselves take the matter in hand because no one will do it for us, if we ourselves do not stand arm in arm and do not give the enemy a chance to breathe".²⁴

Letters were sent to the Canadian government and the League of Nations. CUSK was among the signatories of a memorandum entitled "Protest against the Red Terror in Ukraine", which described the purge of Ukrainian professors, writers, students, as well as workers and peasants. The call was raised for mass protests in all areas where Ukrainians lived and by all Ukrainian organizations: "We cannot remain silent while hell is being created there by the Bolsheviks".²⁵ Numerous demonstrations followed.

The Ukrainian war veteran General Vladimir Sikevych travelled across Canada contacting various organizations and the student clubs. In Winnipeg January 30, 1932, he addressed the Prometheus Club about "The Life of Ukrainians Abroad and in Ukraine". He stated that, as students, they should remember that their ancestral roots were in Ukraine:

"Every student should know his history and be proud of it, and should be an aiding arm in the fight for freedom. First of all we must get together, and this can be accomplished quicker if we understand the call 'Svij do Svoho'. Students should respect their kinsmen, so that when Ukrainians do become educators or professionals, students should pay them their due respect."²⁶

²³ The "pacification policy" refers to the systematic and violent oppression and suppression of Ukrainian identity in 1930.

²⁴ *Ukrainskyi Holos*, June 12, 1929.

²⁵ *Ibid.*, Issue 6, 1930, p. 5.

²⁶ *Ukrainskyi Holos*, April 6, 1932. A direct translation of Svij do Svoho means "Each to His Own" but a literal translation and in this context renders "Ukrainians for Ukrainians" a more meaningful idiom.

Students were troubled at that time with experiences of a more personal nature. Economic collapse in 1929 followed by the Great Depression had brought a renewal of discrimination which many Ukrainians had experienced prior to and during the First World War. This renewed discrimination came precisely at the time when many had been in Canada long enough to have heightened expectations of material and social successes. The maturing of this second generation, who were even more sensitive than their parents to economic insecurity and discrimination, magnified the feelings of discontent. The English Canadians, unable to understand Ukrainian nationalism and afraid of what they could not comprehend, continued to aggravate the second generation by constantly referring to them as "foreigners", "bohunks", etc.

As a defence mechanism, many Ukrainians would admit only to being "Canadian"; such an attitude proved unacceptable to both parties. Michael Swynarchuk of the Canora Students' Club noted that "Ukrainian students that call themselves 'Canadian' have been unable to gain acceptance either by the foreign society, or by their Ukrainian society".²⁷

At the 13th National Convention held in Saskatoon between December 31, 1929, and January 2, 1930, the President of CUSK raised the whole issue of national orientation among many of the students who did not belong to the Institutes or the student clubs. During his address he noted:

"Our school youth is more important than anything else to us because the future of our Ukrainian people is dependent on the way that they are raised and educated . . . Over thirty students graduate annually from the Institutes. However, a greater proportion of Ukrainian students finish their studies without ever belonging to the Institutes or to the Ukrainian Student Clubs. Only the blind, or those who turn their eyes the other way, cannot see the tremendous difference in national orientation and effort between the two types of students."²⁸

²⁷ *Ibid.*, May 29, 1929.

²⁸ N. Kohushka, *Iuvileina Knyzhka Soiuzu Ukrainskoi Molodi Kanady* [Jubilee Book of the Canadian Ukrainian Youth Association] (Winnipeg: SUMK, 1956), p. 37.

ALPHA-OMEGA STUDENTS' SOCIETY

Even though CUSK had well over four hundred members, many Ukrainian students were attempting to pass as "Canadians", albeit unsuccessfully, because they had not had the opportunity of association with Ukrainian ideals. An effort was made to bridge this gap by developing a student society which would be acceptable to the English Canadian Society and which could attract those Ukrainian students who remained on the periphery of national consciousness.

Discussions between Juilian W. Stechishin, William Yarmey and Orest Bendas terminated with the agreement that such an experiment would be attempted at the University of Saskatchewan. The new student society would endeavour to transcend the religious and political dissensions faced by the older generation. At a pre-organization meeting held in 1929, Yarmey was delegated to approach leading students from the Catholic groups to engage their support. This mission proved successful. He then requested an interview with Dr. Ling, then Dean of Arts and Science, to discuss the granting of permission to form a Ukrainian Students' Society on the university campus. The interview ended in failure when Dean Ling definitely opposed the formation of a separate Ukrainian Society on campus, fearing possible nationalistic tendencies.²⁹ Yarmey again petitioned the Dean indicating that the purpose of the society was to enable students of Ukrainian descent to enter into a closer bond with the rest of the university. He again was confronted with refusal. A small group of students then decided to approach Professor George Simpson, Head of the Department of History, who was interested in Ukrainian problems and the current affairs in Ukraine. Professor Simpson encouraged the students to continue with their plans and urged them to contact the Dean once again. Yarmey made a third attempt which now met with success, undoubtedly the result of the good efforts of Professor Simpson.

²⁹ Mrs. M. Stechishin, "How Alpha-Omega Came About in Saskatchewan" in *Opinion*, Winnipeg: Vol. IV, no. 3, April 1948, p. 11.

In November 1930 an organizational meeting with twenty-five students participating witnessed the election of a slate of officers headed by John Hnatyshyn. A special committee of five was also chosen to draft a constitution, select a suitable name for the society, plan its objectives and activities, and decide which language was to be employed at the meeting.³⁰

The committee held its first meeting at the home of J. W. Stechishin. Numerous names for the club were suggested. In view of Dean Ling's opposition at the first two interviews and also due to the then generally prevailing fear of Ukrainian nationalism among English Canadians, it was decided to discard any Ukrainian name. Since many fraternities and sororities had Greek names, Stechishin proposed the use of a Greek name which might cover many objectives and a wide field of activities. Rev. Vasyl Kudryk, an Orthodox priest, who was present at the meeting, was asked if he knew a Greek name to suit the purpose and responded that the name Alpha-Omega had no limitation.³¹ The name and a constitution were accepted. The main objectives of the society became: the self-advancement and education in Ukrainian history, literature, culture and traditions through lectures and discussions; the familiarization of the non-Ukrainian public with Ukrainian culture and Ukrainian affairs; and the preparation of works on Ukrainian topics for publication.³² During the first year two public lectures were sponsored—one by Professor Simpson about "The Present Situation in Eastern Galicia" and the other by J. W. Stechishin on "The Past and Present Situation of the Ukrainians in Europe". The Society also gave rise to an association with similar objectives at the University of Manitoba campus

³⁰ The committee was composed of S. Mamchur, W. Chepil, W. Yarmey, O. Bendas, and Mrs. J. W. Stechishin.

³¹ *Ukrainskyi Holos*, January 28, 1931. "Alpha-Omega" means from A to Z or from beginning to end.

³² Mrs. M. Stechishin, "Alpha-Omega", p. 13. The society became defunct circa 1938 and was revived in 1941.

several years later known as the "Prometheus" Students Society.³³

DEPARTMENT OF EXTENSION SERVICES

The depression which crippled numerous Canadian institutions had a direct impact on Ukrainian student life. Severe financial limitations restricted many students from returning to the Ukrainian Institutes (bursas) during the depression years. As the depression became more severe the student population at the Institutes proportionately declined. Nevertheless, many students continued to receive an education outside of the Institute system. Wishing to maintain their influence among the student population, the Institutes embarked on another experiment.

At the 14th National Convention in 1930 at Edmonton, Julian Stechishin spoke on the topic of "Supervision of Students Beyond the Institutes".³⁴ He noted that the Institutes must maintain some degree of contact with those students who were not within the walls of the Institutes in order to develop Ukrainianism in the student lifestyles. He proposed that the Institute go one step beyond the excellent job already accomplished by the CUSK. Although CUSK was capable of maintaining contact and co-ordinating the activities of many of the student clubs, the actual organization of new clubs and subsequent program development was beyond their administrative capabilities. Stechishin suggested that the Institutes take the initiative by appointing an official organizer for those students not affiliated with the Institutes. That organizer would travel across the prairie provinces and contact all Ukrainian students without regard to their religious outlooks, organize them into clubs which in turn would recruit individuals from the community to teach Ukrainian courses. The organizer would also be responsible for preparing at least one concert or public gathering from which funds could be collected to maintain his travels and the program.

³³ B. J. Lesack, "Alpha-Omega in Manitoba" in *Opinion*, Winnipeg: Vol. 4, no. 4, July 1948, p. 3.

³⁴ Stechishin, *Mohyla Institute*, p. 242.

Although the program was not implemented, it was not forgotten. Michael Stechishin of Yorkton again raised the subject of departmental extension services at the following convention in Saskatoon on December 27-29, 1931. He noted that the educational system in the prairie provinces had developed to such a degree that students were no longer forced to travel to cities in which the Institutes were located such as Winnipeg, Edmonton or Saskatoon to go to school. "Public schools and high schools built all over the prairies now force Mohammed (Institute) to go to the mountain (students)", he quipped.³⁵ Whereas the Institute had at that time only a few dozen Ukrainian students, there were hundreds of unorganized students throughout the country. Stechishin concluded that undue concern over the physical maintenance of the Institutes had robbed hundreds of Ukrainian students of the opportunity to appreciate the Ukrainian language, to experience the beauty and the depth of the literature and to become proud of their ancestry. In short, they were becoming assimilated and would not be able to bring pride to or serve the Ukrainian people.

At a meeting of the Directors of the P. Mohyla Institute on February 4, 1932, a constitution and a plan of action was agreed upon and on February 11, 1932, Orest Bendas was appointed to head the department. Bendas had arrived from Bukovina as a student and had stayed at the Institute from 1927. He had taken an active interest in student affairs and had been a prime force in assisting Kamenari to establish contact with CESUS. He was also the secretary of CUSK.

From February to the end of the school year Bendas visited the major centres of the Ukrainian communities and managed to organize over ten student clubs with a combined membership of over 300 students. So successful was the experiment that a great number of Ukrainian courses were established and the funds from the concerts managed to cover the cost of the entire program that year. New clubs were organized at Roblin and Brandon in Manitoba. In Saskatchewan, the Markian Shashkevych Students'

³⁵ *Ibid.*, p. 214.

Society in Krydor, a students' club at Hafford and another one in Saskatoon entitled Ivan Mazepa Students' Club were formed. Contacts were also established with student groups in Eastern Canada. The Ivan Kotliarewsky Students Society of Montreal responded to the program as also did clubs in Toronto and Kingston.

In the city of Toronto there existed two Ukrainian student clubs. Students who went to university organized a club to which only male university students could belong. High school students organized a club in which only female high school students were eligible for membership. The girls club had over 20 members. The other Ukrainian students in the city did not belong to any clubs and as of 1932 no attempt had been made to create a federation which would include all students. Plans were being prepared, however, to create such a federation which would involve the female university students, male high school students, nurses and even alumni.³⁶

There were five Universities in Ontario at which Ukrainian students were in attendance. Despite the fact that Ukrainian student clubs existed in both Ontario and Quebec they were not able, by 1932, to establish a common ground for co-operation. The Ukrainian Students' Club at Queen's University in Kingston wished to establish contacts with the other clubs in Eastern Canada and wrote an article to that effect in the "Students' Column" of *Ukrainskyi Holos* in February, 1933. They hoped to establish the first step in co-ordination by sending representatives to the Toronto students club to hold a competitive debate. They also planned to send a representative to give a public lecture to the Ukrainian students of Montreal. It was hoped that Toronto and Montreal would also exchange representatives. The final stage would have been direct contacts with the students from western Canada.

Internal dissention within the Board of Directors of the Institute resulted in Bendas' leaving the Department in August and being replaced by Ivan Danylchuk, a poet. The Directors also resolved that Danylchuk should continue

³⁶ *Ukrainskyi Holos*, April 20, 1932.

the organizational work primarily via correspondence. Ivan Danylchuk wrote to all the clubs and offered an organizational program which could be implemented in every month of the year. For example, in the month of December the students were to:

- 1) familiarize themselves with the history of Ukraine from the period of rule of Prince Oleh to the second attack by the Tatars; 2) read a book, options were given; 3) Memorize Shevchenko's poem Taras' Night; 4) send in an article to the Department for possible publication in the newspaper; 5) produce or assist in the production of a public program; 6) hold a debate from themes which were specified; 7) send a representative to the convention; 8) send in material for the journal "Kameniar"; 9) send summaries of their activities to other clubs; 10) discuss the reports they received at their meetings.³⁷

Unfortunately, with this approach the direct contact with the students which was so essential for this student project was lost, as was also much of the enthusiasm. Danylchuk soon focused his attention on the growing youth movement Canadian Ukrainian Youth Association (Soiuz Ukrainskoi Molodi Kanady—SUMK). Many of the functions of the student clubs were taken over by the newly created youth organization and the majority of students became members of SUMK. Before long the programs of the student clubs had become part and parcel of SUMK, so that by 1934 the Department of Extension Services remained only a paper organization and a year later but a memory.

UKRAINIAN STUDENTS' NATIONAL ASSOCIATION

The first voice raised for forming a Ukrainian nationalist student movement in Canada came from Mykhalo Ukrayinets, a student in Edmonton. Attending a concert sponsored by the Ukrainian National Federation (Ukrainske Natsionalne Obiednannia—UNO) branch in Edmonton early in 1933, Ukrayinets was inspired by the prologue by a young Canadian born girl, M. Holowach, about the current events occurring in Ukraine and about the struggles of the students there for freedom. The young speaker had urged

³⁷ *Ibid.*, December 14, 1932.

the Canadian students to assist their brothers in Ukraine in order that "the liaison of Canadian students with Ukrainian students would be another brick in the building of our nation".³⁸ Ukrayinets stated, "As I walked home and pondered planning an organization of Ukrainian students in Canada, only one option stood out—to form a students group affiliated with UNO to co-operate with the students in Ukraine".³⁹ He then published the article "A Call to Students" in which he outlined his motivation, the plan to form a nationalist student organization and called upon other students to do the same.

The initial meeting of the Ukrainian Students' Group in Edmonton was held September 22, 1933. The chairman of the meeting was Emelia Andrusiw and the secretary Mykhaylo Ukrayinets. Anthony Hlynka addressed the group about the need for a Ukrainian Students National Association (Ukrainska Studentska Natsionalistychna Orhanizatsiia—USNO) in Canada. He pointed out the deficiencies in the past and present student groups in Canada:

"The present student groups do not have even the smallest ties with the old country. They are doing an excellent job but it is limited to Canada. Our responsibility is to expand this work because students represent a stratum of people who will later assume the leadership of the state. We would be doing great work if we could establish greater liaison with the old country. The present student groups were and are passive and not aggressive."⁴⁰

Discussing the objectives of the newly formed association, the students resolved that there was no conflict between being good citizens of Canada while at the same time assisting morally and financially the Ukrainian nationalist revolutionary movement. They agreed to attempt the centralization of all Ukrainian student clubs in Canada and to become affiliated with the Central Executive of the

³⁸ *Novyi Shliakh*, [New Pathway], Saskatoon (later moved to Winnipeg), March 7, 1933.

³⁹ *Ibid.* The Ukrainian National Federation will be discussed below in this chapter.

⁴⁰ *Novyi Shliakh*, October 10, 1933.

Ukrainian Students' Union (CESUS) located in Prague, Czechoslovakia.

Throughout the first year of its existence the club analyzed and publicized the student involvement in the revolutionary movement. M. Ukrayinets led a discussion on "The Ukrainian Students on Ukrainian Soil and their Role in the Freedom Movement"; Emelia Andrusiw spoke on the theme of "The Work of Ukrainian Students in Canada and Ukraine"; and a club debate dealt with the topic "Resolved, that Ukrainian Students under enemy occupation carry out more intensive national work than do students in Canada, taking into account the immediate circumstances".⁴¹ One major point was stressed during every discussion:

"Even though the nationalist movement is illegal in both Polish and Russian occupied Ukraine, the student underground is making great advances for the cause; why then cannot Ukrainian Canadian students, who are free, help their prothers at least to the degree that they can?"⁴²

On January 3, 1934, two young students, Paul Yuzyk and Walter Davidiuk, teachers from Hafford attending summer school at the University of Saskatchewan, called a meeting of those students in Saskatoon who adhered to nationalist principles to form a Ukrainian Student Organization. An organization that was to "take its place in the forefront of active Ukrainian nationalism and strive to fulfill, to its capabilities, its duty to the cause of freedom for the Ukrainian nation-state".⁴³ The meeting established the second branch of USNO and the *Novyi Shliakh* newspaper claimed that this new organization signified the dawning of Ukrainian nationalism in Canada.

From the time of the establishment of the UNO branch in Regina, the students of that city had planned to establish an USNO "so that our student youth could organize and work for Ukrainian nationalism and for the cause of freedom from oppression for our nation".⁴⁴ The realization

⁴¹ *Ibid.*, February 16, 1934.

⁴² *Ibid.*, February 27, 1934.

⁴³ *Ibid.*, January 9, 1934.

⁴⁴ *Ibid.*, February 27, 1934.

of this idea resulted from the initiatives of Michel S. Pukesh who called a meeting of Regina's Ukrainian students on February 11, 1934. Thirty-five students attended and decided to form the USNO association in that city. The students adopted the slogans which were very popular in the nationalist movement in Ukraine "The Nation Above All Else" and "Our Strength Is In Ourselves".

On July 26-28, 1934, the Ukrainian National Federation held its first National Convention at Saskatoon. Ten Ukrainian students arrived to take part in the sessions and to represent the five branches of USNO. Miss Emelia Andrusiw and Anthony H. Hlynka arrived from Edmonton, Alberta; Paul Yuzyk and Walter Davidiuk were representing Hafford, Saskatchewan; Miss A. Pukesh and M. S. Pukesh represented USNO in Regina; Rudolph Lozynsky, Miss Stephania Romanow and Proctor Sawchuk represented the Saskatoon USNO and John Kishynsky arrived from Toronto. The students held their own conference at which they discussed the formation of a co-ordinating structure for their newly established organization. Establishing a four-member Central Executive, they elected P. Yuzyk as President, P. Sawchuk as Vice-President, R. Lozynsky as Secretary, and Miss S. Romaniw as Treasurer.⁴⁵ To avoid unnecessary confrontation with those sectors of Canadian society which openly berated and discriminated against the Ukrainians and feared and detested Ukrainian nationalism the students resolved that the translation of the name of USNO—Ukrayinska Nationalistychna Orhanyzatsia to the English language would be "Ukrainian Students' National Association" rather than using the direct translation which would have been Ukrainian Students' Nationalist Organization.

The students presented their elected slate and resolutions to the general session of the UNO Convention at which P. Sawchuk delivered a speech about the role and activities of USNO. The Convention in turn "ratified that the student-nationalists, members of UNO, form a student

⁴⁵ *Ibid.*, September 4, 1934.

organization under the name USNO which would establish ties with CESUS".⁴⁶

The concept of the independence of USNO from UNO came under conflicting views from members of both organizations. The students wished to maintain completely independent status with shared communication lines with UNO; UNO on the other hand saw the student organization as a subsidiary of its organizational hierarchial structure and refused to let them separate. The convention appointed P. Sawchuk to act as liaison between the student organization and the Dominion Executive of UNO.

The new President of USNO, P. Yuzyk, delivered an address to the 2nd Provincial Conference of UNO in Saskatchewan on February 22, 1935, on the theme of "The Role of Youth in the Life of a Nation". Touching on the time-worn problem of the differences and difficulties between the generations, Yuzyk stressed the importance of examining and utilizing the new ideas being introduced by the younger generation. He went on to deplore the religious and political feuds which the young people abhorred and condemned:

"Canadian Ukrainian youth also desires to assist the building of a Ukrainian State and it was for that reason that they created the youth organization, Ukrainian National Youth Federation (Molodi Ukrayinski Nationalisty —MUN). We wish to attract and draw in that youth which does not yet understand their responsibility, and even those who do not admit who they are because the old party feuds repulsed them and made them ashamed to be known as Ukrainians. We want to eradicate the feeling of inferiority and to replace it with the grand ideal of national freedom, to develop in them undaunted characters, to teach them to place the interests of the Ukrainian nation above their own personal ones, and to count on their own resources because only they will be ready to be of service to the Old Country as well as to our new native land Canada."⁴⁷

For a short period, the new association expanded. By November 1934 an USNO branch had been formed at Moose

⁴⁶ *Ibid.*, August 28, 1934.

⁴⁷ *Ibid.*, April 2, 1935.

Jaw,⁴⁸ and in June 1935 branches were organized at Oshawa and Toronto.⁴⁹ Progress was short-lived. The organization suffered from the same barrage of slander as did UNO. The priesthood—both Catholic and Orthodox—condemned the movement as being anti-religious, noting that the nation could not be placed “above all”; God was supreme. The TURF Dim (Communists) continued to maintain that all was well and good on Soviet Ukrainian soil and that the Bolshevik movement would continue to expand and would soon be supreme in Canada also. Finally, an audience whose support the nationalists would have liked to enlist in the public campaign for Ukraine’s freedom—English Canada—shunned away from thoughts of revolution.

By the third convention of USNO, held on July 7, 1936, in Saskatoon, the nationalist student movement had suffered a slump. The branches were unable to maintain a high level of activity. The movement had not expanded as had been foreseen; those students who were in USNO were taking part in the activities of the growing youth movement, MUN, and in the activities of UNO. The delegates resolved to attempt to re-activate the organization by establishing Ukrainian courses, creating a directory of Ukrainian high school and university students in Canada, and developing a publicity program about affairs in Ukraine for the English Canadian audience. In the election Kornylo Magera assumed the presidency and P. Yuzyk became the administrative secretary.

Their plans for a viable student association did not materialize; the student leaders were drawn deeper into the development of the Ukrainian National Youth Federation. By 1937 P. Yuzyk issued what can be considered the final statement in the history of the Ukrainian Students’ National Association: “USNO should be renewed and it is hoped that Ambrose Holowach the liaison student for CESUS will rise to the challenge”.⁵⁰

⁴⁸ *Ibid.*, November 6, 1934.

⁴⁹ *Ibid.*, July 9, 1935.

⁵⁰ *Ibid.*, March 23, 1937.

The history of the Ukrainian student movement in Canada during the 1920's and 1930's indicated an increased organizational sophistication than exhibited in the earlier years of the movement. Student organizers had gone outside of the bounds of their bursas or institutes and had made inroads into rural areas by providing a broader network of communication and programmes. A greater sense of identity and commonality of purpose was brought about with the formation of a centralized student's union.

The Ukrainian student movement also increased its visibility and recognition by gaining access to the Canadian university campuses during this time period. Ukrainian issues which previously had a more restricted audience now gained some prominence amongst not only other student groups on campus but also among the educators. The experiences of Alpha-Omega gave rise to numerous other Ukrainian clubs being formed on campuses across Canada in later years.

The various student groups in Canada had a significant input in the formation of various Ukrainian youth organizations, especially the larger ones—SUMK and MUN. This input primarily in the form of leadership helped expand the horizons of numerous young Ukrainian Canadians who were not able, due to a variety of circumstances, to attend the higher institutions of learning.

The student clubs played a major role in forming and developing a harmonious student community intent upon self-education in the areas of Ukrainian language, history, and cultural traditions. They were a force in the farming communities, as well as among the Ukrainian urban populations, as they represented a stepping-stone for numerous students in entering the professions and raising their socio-economic status in Canada. More important was their ability to train students for future leadership roles both in the Ukrainian Canadian community and in the society-at-large. Finally, they gave the students the opportunity to understand and discuss the complexities of the politics which were taking place in Ukraine and to develop their national consciousness.

Ottawa, Ont.

OLEH W. GERUS

ETHNIC POLITICS IN CANADA: THE FORMATION OF THE UKRAINIAN CANADIAN COMMITTEE

In the relatively short history of Ukrainians in Canada, the formation of the Ukrainian Canadian Committee in 1940, as the official spokesman of the Ukrainian community, it seems, looms as the most significant event. The Committee, which came into being some fifty years after the beginning of Ukrainian mass immigration to Canada, transformed the fractionalized nationality into a cohesive ethnic community, thereby helping to preserve the Ukrainian national identity in its new homeland.

The Ukrainian community in Canada in the period 1918-1939 was in a state of constant flux. Although numerically comparatively small (less than 3 percent of the population), it nonetheless produced probably the most dynamic organizational life of any ethnic group, outside of the "founding" French and British nations.¹ This life was characterized by rapid growth and the transformation of organizational structures from regional to several Canada-wide associations. However, the very growth was punctuated by intense rivalry and factionalism, both religious and political. Despite the fact that the bulk of the inter-war population was already Canadian-born, the continuing immigration from Western Ukraine helped to retain strong

¹ Ukrainian population steadily increased from 5,682 in 1901 to 305,929 in 1941, becoming the largest Slavic and the fourth largest ethnic minority (after the Germans) in Canada. In the last census (1971), it was 580,000, which still constituted only 2.7% of the total. *Statistics Canada*.

ties with the old homeland. This fact was translated into the community life of Canada, where Ukrainian, rather than Canadian political problems, particularly the Ukrainian struggle for independence, captivated the attention of Ukrainians and generated hotly contested disagreements.

The Ukrainian community itself was divided along religious and political lines. Religiously, the Greek Catholic and Orthodox Churches held the allegiance of approximately two-thirds of the people, while the rest had embraced a variety of forms of Protestantism. The Protestants had a greater propensity towards assimilation and quickly lost contact with Ukrainian political and cultural life. Politically, the major line demarcation ran between communists and their fellow-travelers on the one hand, and the feuding anti-communists—democrats, socialists, nationalists and monarchists—on the other.

The intensity of passion was initially more bitter in the religious field than in the political. The reason for this lay in the nature of the Ukrainian Greek Orthodox Church itself. Unlike most Ukrainian institutions, it was not transplanted from Ukraine, but was born in Canada in most unusual and controversial circumstances in 1918.² That year a segment of Galician intelligentsia of radical-populist leanings, mainly teachers and journalists who were associated with the Peter Mohyla Institute in Saskatoon and the Winnipeg weekly, the *Ukrainian Voice* (Ukrain-s'kyi Holos), found itself in conflict with the leadership of the Ukrainian Catholic Church. The dispute revolved around the questions of Church property, administration, the use of the Slavonic language in Church services, and the role of the Church itself in Ukrainian life. The confrontation between the Catholic Church and the Catholic laity led to the inevitable split and the formation by that laity of an independent Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada. Consequently, the Catholics, quite naturally,

² O. Trosky, *The Ukrainian Greek Orthodox Church in Canada*, Winnipeg, 1968;

P. Yuzyk, *Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada, 1913-1951*, Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Minnesota, 1958.

viewed the Orthodox as uncanonical renegades, while the Orthodox, who now presumptuously equated Ukrainian nationality with Orthodoxy, accused the Catholics of perpetuating the "national treason" of their ancestors who had united with Rome in the 16th century. The gulf between the two Churches and religious politics made the task of Ukrainian unity in Canada most difficult.

At the organizational level, the following groups polarized the divided community: the Ukrainian Self-Reliance League of Canada, the Brotherhood of Ukrainian Catholics, the Ukrainian National Federation, the United Hetman Organization, the League of Ukrainian Organizations and the Ukrainian Labour-Farmer Temple Association. The first non-communist dominion-wide Ukrainian organization was the Ukrainian Self-Reliance League (U.S.R.L.). It was an umbrella organization encompassing men's, women's, and youth's associations, as well as the Ukrainian community centres (National Homes). Its ideology, as expressed by the *Ukrainian Voice*, stressed a form of Ukrainian Canadian nationalism, emphasizing self-reliance, that is, strong opposition to any formal ties with non-Canadian organizations.³ While it advocated aid to Ukrainian compatriots in their struggle for freedom and independence, it did so only from within the framework of Canadian citizenship. The U.S.R.L. became intimately identified with the Orthodox Church. However, whether the U.S.R.L. became a secular arm of the Church, or the Church a religious arm of the U.S.R.L., remains a moot point.

In 1932, the Brotherhood of Ukrainian Catholics (B.U.C.) was formed, essentially as a reaction to the successes of the U.S.R.L. in undermining the influence of the Catholic Church in Western Canada. The ideology of the B.U.C. has been simply this: "Catholic religion, Ukrainian culture, Canadian citizenship". Numerically, it has been the largest single Ukrainian body in Canada, but its activism and impact on Ukrainian life in general have been rather low-keyed.

³ W. Burianyk, *S.U.S. — Its Meaning and Significance*. Toronto: U.S.R.L., 1967.

The Ukrainian National Federation (U.N.F.), also formed in 1932, was a militant nationalistic body. It was created by the political emigrés, many of them veterans of the Ukrainian liberation wars, who had arrived in Canada in the 1920's, and became ideologically linked with the dynamic Western Ukrainian-based Organization of Ukrainian Nationalists. The latter was dedicated to the liberation and unification of Ukraine at all costs. As its Canadian offshoot, the U.N.F. condemned the religious and political strife in Canada and through its organ, the *New Pathway* (Novyi Shliakh), declared its mission to be the consolidation of the entire Ukrainian Canadian community under its wing. The U.S.R.L. reacted critically to the U.N.F. ambitions and a polemical war erupted. The hostilities between the two organizations assumed personal under-currents as well, and bitter personality clashes frequently were masked by ideological pretences.⁴

The United Hetman Organization represented a rather unusual conservative monarchist element which had supported the short-lived regime of Hetman Pavlo Skoropadsky in Ukraine in 1918. These immigrants originally organized neo-military clubs called Sich, which in 1934 united to form a dominion-wide organization. The movement remained a minority curiosity, as republicanism was by far the most popular political doctrine with the Ukrainians, but its strong devotion to monarchism, both British and Ukrainian, was applauded by the Anglo-Saxons. Its official organ, the *Ukrainian Toiler* (Ukrains'kyi Robitnyk), was published in Toronto.

⁴ The most bitter personality conflict involved W. Swystun, a gifted but egotistical community organizer who could not abstain from seeking power, and M. Stechishin, the volatile editor of the *Ukrainian Voice*. Swystun, who helped to create the Ukrainian Orthodox Church in Canada and the U.S.R.L., found cause to turn against both the Church and the U.S.R.L., and in the process precipitated a bitter court battle. To add insult to injury, Swystun, the former president of the U.S.R.L., joined the rival U.N.F. in 1938 as its vice-president. After World War II, driven by misguided patriotism, he gravitated towards communism, becoming the head of the Society for Cultural Relations with Ukraine. Stechishin used the *Ukr. Voice* for personal and ideological vendetta against Swystun.

The League of Ukrainian Organizations (U.L.O.) was a loose socialist federation with a highly pretentious name, which was eventually changed to the Ukrainian Labour Organization (U.L.O.). As a splinter group from the Communist Party, it assumed the posture of militant anti-Stalinism. This miniscule body constituted the only exclusively urban organization.

Finally, there was the Ukrainian Labour and Farmer's Temple Association (U.L.F.T.A.). It had been formed in 1918 and consisted of Communists and misguided Ukrainian patriots. Aligned with the Labour-Progressive (Communists) Party, it was the only Ukrainian organization to emphasize socio-economic problems in addition to cultural work and, consequently, won considerable sympathy during the depression of the 1930's. The U.L.F.T.A. offered a clear, albeit a minority, counter-point for Ukrainian organizational life in Canada.

The formation of the Ukrainian Canadian Committee in 1940 has the appearance of being a drastic and sudden shift in Ukrainian organizational attitudes. In reality, however, it was in many respects a repetition of an earlier Ukrainian behaviour of drawing together temporarily in order to meet specific short-term objectives of that community. What distinguishes the Ukrainian Canadian Committee was its evolution into a permanent body.

The history of collective action has been associated almost exclusively with the city of Winnipeg, the centre of Ukrainian life in Canada. The process began in 1912, when a committee to aid Ukrainian schools in Galicia had come into being. In 1916, the Ukrainian Central Committee was formed by teachers in Manitoba in defence of school bilingualism in that province. In 1917, in response to the re-establishment of Ukrainian statehood, the Ukrainian Citizenship Committee (also known as the Ukrainian Canadian Citizenship League) was formed with Canada-wide branches, with the purpose of aiding the Ukrainian struggle. In 1919, the Ukrainian Red Cross Society of Canada began its work in close collaboration with the Ukrainian Canadian Citizenship League. Although the Ukrainian National Republic eventually collapsed, the collective work of the short-

lived committees intensified Ukrainian national consciousness in Canada, and helped to raise the hitherto mysterious Ukrainian question on the international arena.

While the 1920's were devoid of Ukrainian co-operative achievements, the 1930's again gave cause for Ukrainian *ad hoc* collective action. The year 1938 was perhaps the turning point on the rough road towards consolidation. Two events occurred in Eastern Europe which deeply and passionately involved the Ukrainian Canadian community. In September, 1938, the Polish government launched a major, almost medieval, anti-Orthodox campaign in the Ukrainian-populated region of Kholm. This move was accompanied by the wholesale destruction of Orthodox churches. In a rare and brief moment of unity, Ukrainians in Canada, both Orthodox and Catholic, reacted with several mass demonstrations and protests. Even a short-lived Ukrainian Central Council of Canada emerged in Winnipeg to co-ordinate further actions.

The Polish affair was followed immediately by the Czechoslovakian crisis. Since 1918, approximately half a million Ukrainians had lived in Czechoslovakia in the region known as Carpatho-Ruthenia or Carpathian Ukraine. The pressure of Nazi Germany on Czechoslovakia to cede the German-populated Sudetenland resulted in the partition and re-organization of that country. The Ukrainians profitted by the Czech misfortune by winning brief independence for Carpatho-Ukraine. Threatened by Hungarian invasion, the Ukrainian government appealed for aid to Ukrainians in diaspora. In Canada, the response was most favourable, particularly from the Ukrainian National Federation. Mass rallies and relief funds were launched by individual organizations. The absence of a central co-ordinating body, however, led to chaos and the misappropriation of funds. The Carpathian episode clearly illustrated the impossibility of collective action in the absence of a central co-ordinating body. Public pressure on the organizations and their leaders demanded the cessation of internal hostilities, particularly in view of the war clouds over Europe. There was a strong belief in many sections of the Ukrainian community that the im-

pending war would resolve the Ukrainian dilemma in Europe and, consequently, there was an urgent need to develop a consensus on what position the Ukrainians in Canada should take in such a conflict. The Carpatho-Ukrainian issue thus set into motion the sequence of complex events which led to the formation of the Ukrainian Canadian Committee.

As a result of public pressure, informal discussions began in Winnipeg between the B.U.C., the U.S.R.L., and the U.H.O. representatives in September, 1938.⁵ The pivotal role in initiating the talks and in the eventual formation of the Ukrainian Canadian Committee was played by Father Wasyl Kushnir, the Chancellor of the Ukrainian Catholic Church, who possessed that rare capacity among the Ukrainians, the subtle art of compromise. In his pursuit of national unity, he was prepared to reconcile political, religious, and personal antagonisms, frequently to the chagrin of the doctrinaire elements of the B.U.C. itself. The participants agreed on the need for a central body to co-ordinate aid for Carpatho-Ukraine, but the U.S.R.L. representatives were emphatic in their rejection of participation by the U.N.F., whom the *Ukrainian Voice* deemed to be both alien and embarrassing to Canada.⁶

Kushnir was entrusted with the preparation of a suitable draft constitution for the envisaged body. In order to accelerate the acceptance of his draft, Kushnir leaked the news to the press, but the U.S.R.L., ever so suspicious of Kushnir's sympathy toward the U.N.F., scuttled the discussions. Political and religious polemics again filled the pages of the *New Pathway* (U.N.F.) and the *Ukrainian Voice* (U.S.R.L.).

The suspension of those discussions gave the U.N.F. an opportunity to initiate its own efforts towards the formation of a central agency. Professor T. Pavlychenko,

⁵ Interview with Monsignor W. Kushnir. Those attending were: W. Kushnir, Dr. T. Datskiv (U.H.O.), editor of the *Canadian Farmer* and the "big three" of the U.S.R.L., Y. D. Arsenych, a lawyer, T. Ferley, a former Manitoba M.L.A., and Myroslav Stechishin, editor of the *Ukrainian Voice*.

⁶ *Ukrains'kyi Holos (Ukrainian Voice)*, February 7, 1940.

an ecologist from the University of Saskatchewan, approached all Ukrainian organizations to issue a joint declaration on behalf of Carpatho-Ukraine. By the end of December, 1938, Pavlychenko succeeded in forming an *ad hoc* group in Saskatoon, called the Representative Committee of Ukrainian Canadians. It included representatives of the U.N.F., and B.U.C., and, surprisingly, the local branch of the U.S.R.L. The *Ukrainian Voice* pointedly ignored the existence of the Saskatoon group. The inconsistency between the U.S.R.L.'s participation in Saskatoon and the *Ukrainian Voice*, indicated a degree of confusion in that organization, and some discontent with its leadership.

In September, 1939, World War II began, and shortly thereafter, new overtures of unity were mounted, with the U.N.F. and the U.S.R.L., the two major protagonists, desirous of a central body, but each on its own terms. When Kushnir's revived efforts to bring about a U.S.R.L. - U.N.F. reconciliation failed,⁷ the Saskatoon based U.N.F. - B.U.C. coalition, the Representative Committee of Ukrainian Canadians, was officially transformed into a national co-ordinating body on February 3, 1940.⁸

The primary purpose of the Representative Committee was to demonstrate Ukrainian patriotism by aiding in Canada's war effort against Nazi Germany and by promoting the issue of Ukrainian liberation in Europe. In order to add greater credibility to the new Committee, a special honorary council composed of prominent Canadians with pro-Ukrainian sympathies was created. Professor Watson Kirkconnell, a renowned linguist from McMaster University, and Professor George Simpson, an historian from the University of Saskatchewan, were the most notable of these Ukrainian sympathizers.⁹ These two

⁷ *Nowyi Shliakh*(*New Pathway*), December 28, 1939.

⁸ Ukrainian Cultural and Educational Centre, The U.N.F. Archive.

⁹ The reasons behind Simpson's and Kirkconnell's involvement with the Ukrainian community have never been examined. Simpson had personal Ukrainian friends in Saskatoon, especially among the U.S.R.L., who treated him with high respect, in which he delighted. As an historian he became interested in Ukrainian problems and eventually fancied himself as an expert, although

eventually exercised strong and decisive influence over the process of Ukrainian consolidation.

The announcement of the creation of the R.C.U.C. produced a mixed reaction among the Ukrainians. The members and sympathizers of the Ukrainian National Federation and the Brotherhood of Ukrainian Catholics rejoiced with public rallies and the formation of local branches. The strong display of loyalty and patriotism on the part of the R.C.U.C. won it the support of the English press.¹⁰ The U.S.R.L., as expected, denounced the R.C.U.C. through the *Ukrainian Voice* and initiated talks with the United Hetman Organization and the League of Ukrainian Organizations, a little-known and tiny group of former communists who were distrusted by the U.N.F., to establish a separate committee under its own auspices. To the new overtures from the R.C.U.C. to join, the U.S.R.L. reiterated its uncompromising position on the U.N.F. participation, and the ugly name-calling between the proponents of Ukrainian unity continued. Nonetheless, the apparent public acceptance of the R.C.U.C. caused serious concern for the U.S.R.L. and led to informal talks with its critics in March, 1940. A polemical cease-fire between the *New Pathway* and the *Ukrainian Voice* was agreed upon to cool the atmosphere. However, the uncompromising attitude of Myroslav Stechishin in the *Ukrainian Voice* destroyed whatever chances existed for a common national body. The passions of a protracted conflict with the U.N.F. in general, and with Wasyl Swystun—who had broken with the U.S.R.L. and joined the U.N.F.—in particular, were still too strong to bring about a meaningful reconciliation.

On May 9, 1940, in the Ukrainian National Home in Winnipeg, the U.S.R.L., with the co-operation of its small partners, the U.H.O. and the L.U.O., formed a counter-committee called the Ukrainian Central Committee of Canada.¹¹ No provisions were made for the B.U.C. or the U.N.F.

his scholarship on the subject was rather tendentious. Kirkconnel, it seems, set himself the task of promoting a creation of uniquely Canadian identity based on the finest aspects of ethnic cultures whose literary masterpieces he translated into English. Ideologically a right-wing conservative, he favoured the U.N.F.

¹⁰ *Winnipeg Tribune*, December 5, 1940.

¹¹ *Ukrainian Voice*, May 15, 1940.

representatives on the executive. The versatile Professor Simpson was made an advisor. The U.C.C.C.'s goals were much like those of the Representative Committee. But unlike the Representative Committee, the new Central Committee did not venture to form locals; it merely continued a nearly slanderous newspaper campaign against the R.C.U.C., which it labelled as a "Kushnir-Swystunian" committee.

The intransigence of the U.S.R.L. inadvertently enhanced the prestige of the R.C.U.C. and caused dissatisfaction within the membership of the U.S.R.L. itself. The moderate and responsible voices in the Ukrainian community were now decrying the feud between the two bodies and urged unity. Organizational unity did come about in the fall of 1940. But the initiative for this consolidation had to come from outside the Ukrainian community. The Federal Government assumed the role of arbitrator to reconcile the rival Committees. The Department of National War Services, whose minister was J. T. Thorson, the M. P. for Selkirk and well acquainted with the Ukrainian situation, saw the lack of unity among Ukrainians, who constituted the largest Slavic group in Canada, as inimical to the war effort, especially in view of the fact that Canada's armed forces were initially based on volunteers rather than conscripts.¹² The intervention of Ottawa was a critical catalyst which accelerated the tortuous, but nonetheless, inevitable process of Ukrainian organizational consolidation.

It is also quite likely that the R.C.U.C., which still strove for collective unity, had some influence on the decision of the Department of National War Services to interfere directly into Ukrainian affairs. The Department was in the process of creating a special advisory group on "Canadian Co-operation and Canadian Citizenship" and,

¹² Department of National War Services, R. G. 44, vol. 35. Committee on Co-operation in Canadian Citizenship, *Public Archives of Canada*, (P.A.C.).

consequently, employed the services of a number of ethnic experts, including Professors Simpson and Kirkconnell, Dr. Vladimir Kaye, a Ukrainian official of the Citizenship Branch with U.N.F. connections, and a British East-European specialist, Tracy Philipps, who had a Ukrainian wife. The expressed aim of this group was the promotion of national solidarity, particularly among the non-Anglo-Saxon elements. Through direct contacts with organizational leaders and with the ethnic press, the Department of National War Services undertook to generate Canadian patriotism among the East-Central Europeans, many of whom were employed in the war industry.

Simpson and Kirkconnell arranged a conference in Winnipeg for November 6-7, 1940. Ukrainian leaders apparently did not wish to displease the Government or to have their loyalty challenged, as had been the case during World War I, and they agreed to a meeting. It was a conference of the two committees rather than of the five separate component organizations.¹³ Considering the hostility between the two groups, the very meeting itself was a major breakthrough.

While everyone present concurred on the need for unity, disagreements revolved around the structure of the proposed body and the specific functions of the five organizations in it. The deadlock concerning the division of offices was resolved by the arbitration of Philipps and Simpson. Their decision favoured the U.S.R.L. at the expense of the U.N.F. and this in some ways remained the sore spot with the latter. The presidency went to the B.U.C. (Kushnir), the first vice-presidency with the functions of chairman of the executive went to the U.S.R.L. (Rev. S. Sawchuk), the second vice-presidency with the functions of co-ordination went to the U.N.F. (Swystun), the post of secretary-general went to the U.S.R.L. (Arsenych), the position of treasurer to the U.H.O. (Datskiv), and the post

¹³ Protokoly ekzekutyvy ta skladovykh orhanizatsii K.U.K. (Minutes of the executive and member organizations of the U.C.C.), November 6-7, 1940, *Ukrainian Canadian Committee Archives*.

of financial secretary to the L.U.O. (Chwaliboga). Thus on the evening of November 7, 1940, the long anticipated united representative body called the Ukrainian Canadian Committee was finally born, with the Department of National War Services acting as midwife.

The structure of the U.C.C. was designed to meet the exigencies of the war. There were no provisions for converting it into a permanent representative and co-ordinating institution. That development came about as the natural result of the evolution of the Ukrainian community in Canada. In the initial stages, the U.C.C. consisted of a fifteen-member executive divided into a Presidium of six and an Executive Council of nine permanent and co-opted members. In addition, the U.C.C. included the Co-ordinating Commission, chaired by Swystun; the Advisory Council, consisting of organizational members and co-opted distinguished individuals; and the Honourary Council, composed of invited non-Ukrainians. Kirkconnell and Simpson were naturally included in that Council. Ultimately, the constitutional rearrangements aimed at providing a degree of balance. In reality, however, the U.S.R.L., by virtue of its more dynamic and capable representatives, quickly asserted itself over the U.C.C. and remained the most influential factor in the Committee, particularly on its commitment to Canadianism, until the 1960's. Kushnir's own role became that of the symbol of unity rather than of actual leader, particularly with the later creation of the office of Executive Director.¹⁴

Public reaction to the formation of the U.C.C. was general and positive. Both the *Ukrainian Voice* and the *New Pathway* hailed Ukrainian unity and even saw themselves as being instrumental in bringing it about. The English language press, particularly the *Winnipeg Free*

¹⁴ With the appointment of Volodymyr Kochan as Executive Director in 1948, the U.C.C. established a permanent headquarters with a competent full-time staff, something that no other ethnic group, except the Jewish, has in Canada. This fact has facilitated the ease and frequency of communication between the U.C.C. central and its component organizations and branches as well as with the various levels of the Canadian government.

Press and the *Regina Leader-Post*, equally praised the new-found unity and expected definite Ukrainian participation in the war effort.¹⁵ Although initially, unity was more apparent than real, the creation of the U.C.C. did terminate the newspaper polemics and presented an opportunity for the leadership of the Ukrainian organizations to channel their energies toward a common goal—the winning of the war and the preservation and development of Ukrainian identity in Canada.

The history of the Ukrainian Canadian Committee has been vividly chronicled by the regular national congresses to which the Committee has been constitutionally responsible since 1943. Despite certain shortcomings and its share of failures, the record of the U.C.C. as a co-ordinating and directing organ of Ukrainians in Canada has been rather impressive. The dynamic Ukrainian response to the war effort,¹⁶ the resolution of the tragic issue of displaced persons in post-war Germany,¹⁷ the effective consolidation of new and quarrelsome emigré groupings in Canada, and even the recent redefinition of Canada as a multicultural society testify to the effectiveness and, indeed, the necessity of the U.C.C. to the ethno-cultural welfare of the Ukrainian community. Thus it is not an exaggeration to suggest that the creation of the U.C.C. as the authoritative spokesman of Ukrainian Canadians was critical to the preservation of the Ukrainian fact in Canada. It helped to bring about the transformation of Ukrainian life from an immigrant and emigré variety,

¹⁵ *Free Press*, November 19, 1940. *Leader Post*, November 12, 1940: Ottawa, however, underestimated the viability of the U.C.C., if the letter of Philipps is indicative of the mood of the Citizenship Committee. Writing to his superior, Justice T. C. Davis (February 5, 1941), he noted, "Three months have now elapsed since the (almost surgical) intervention by which they were got together. But no one has been giving them the nursing and attention which they need if they are to survive and function firmly. I am afraid that they will be wrecked if we show them no sign of satisfaction or guidance." P.A.C., *op. cit.*

¹⁶ W. Kirkconnell, *Our Ukrainian Loyalists*, p. 27.

¹⁷ W. Swystun. *Ukraina i skytal'tsi*. p. 27;
A. Hlynka, "The Problem of Ukrainian Displaced Persons", *New Pathway*, January 12, and 16, 1946.

embroiled in self-destructive factionalism and most likely destined for isolation and assimilation, into the best organized and socio-politically integrated Ukrainian community in diaspora. In Canada, the recognized Ukrainian influence in all spheres of the country's life has become totally out of proportion to the insignificant size of the Ukrainian population itself.

University of Manitoba

IVAN J. TESLA

THE UKRAINIAN CANADIAN IN 1971

This paper concerns the present demographic and cultural status of Ukrainians in Canada, based on official statistical data. It consists of two parts - a short text, illustrated by maps and diagrams, and statistical material, in a great majority transformed into percentage and presented here in tables. The tables contain data on immigration, number and geographical distribution, sex and age, marital status, language, religion, education and occupation of Ukrainians, compared with the totals for Canada and selected ethnic groups.

1. *Multicultural and multilingual composition of the Canadian population.*

(Table 1)

The Canadian population consists of over forty various ethnic groups which differ from one another by their cultural background, language, religion, race and attitude, composing the known "Canadian mosaic". The table 1 presents numerical and percentual characteristics of twenty ethnic groups. Except for native Indians and Eskimo, they are immigrants or decendants of immigrants from Europe with a small admixture of people of Asiatic and African origin. Two most numerous ethnic groups, British and French, are recognized as "founding nations" and English and French are official languages. Other ethnic groups have legally insured freedom to retain and develop their cultural heritage.

Ukrainians rank the fifth among most numerous ethnic groups, after British, French, German and Italian. They are generally recognized as an important factor in the development of the Canadian West. Due to their keen interest in the national life and steep progress in formal education they have caught up with, and in some fields surpassed the Canadian average.

2. *Immigration.*

(Table 2, Fig. 1)

The first documented arrival of a Ukrainian immigrant in Canada took place in 1891. That year is recognized as the beginning of Ukrainian immigration to Canada. It can be divided into three phases separated by the years of two wars and differing from one another by the number, social composition and attitude of immigrants.

The first immigration, prior to the First World War, was the most numerous, bringing to this country over 140 thousand Ukrainian rural farm people with a negligible admixture of craftsmen. A great majority of them came in whole families intending to settle permanently on virgin lands of the Canadian Prairies.

The second immigration, of the interwar period, brought to Canada over 68 thousand Ukrainians of a mixed social composition. Besides rural farm population it included a significant number of town people, war veterans, craftsmen and intellectuals who settled in urban centres throughout Canada.

The third immigration, after the Second World War, consisted of about 38 thousand Ukrainians of various social strata, a great majority whom emigrated from Western Europe on the status of "Displaced Persons". Unlike the previous immigrants who came from western provinces of Ukraine, the third immigration was composed of representatives of all Ukrainian lands. They settled predominantly in urban centres of Ontario and other provinces.

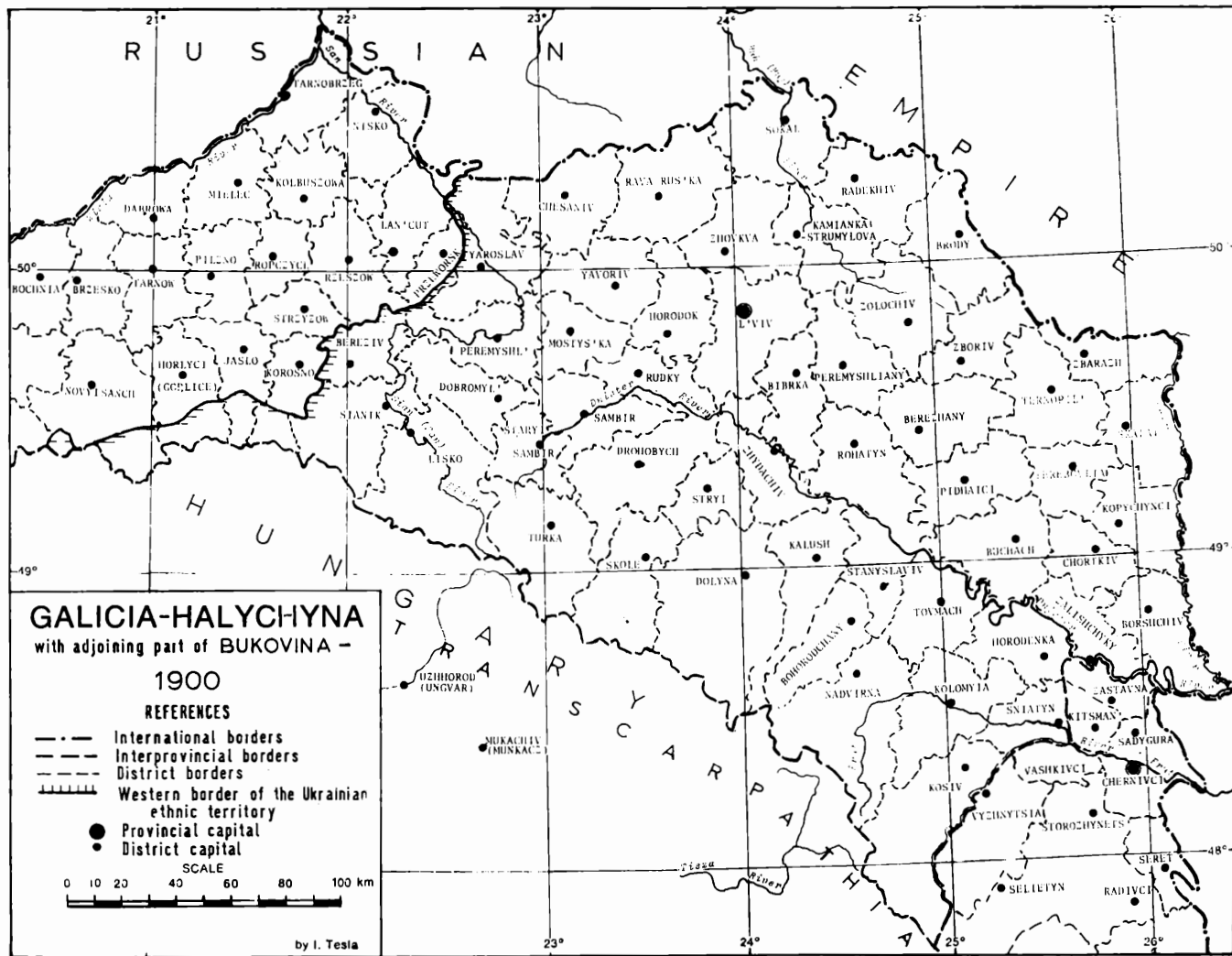

Fig. 2. Galicia and Bukovina, the major sources of Ukrainian settlers to Canada.

3. The number.

(Table 3, Fig. 2)

The numerical increase of Ukrainians in Canada, based on official data of decennial censuses, is shown in the table 3 and on the graph (Fig. 2). Due to incorrect methods of classification by ethnic origin many thousands of Ukrainians were included each time to various non-Ukrainian ethnic groups particularly Austrian, Hungarian, Russian, Polish, Czechoslovak and Roumanian.

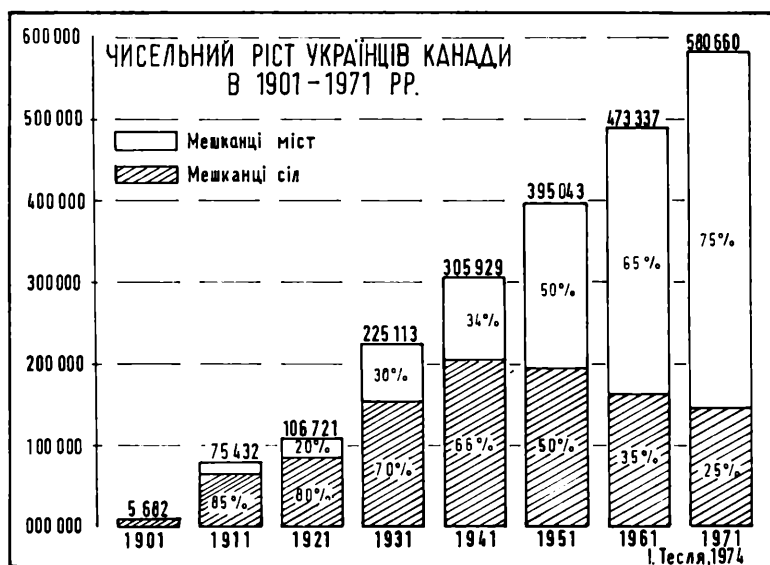

Fig. 2. Numerical increase of Ukrainian population in Canada, based on Census data 1901 to 1971.

Methods of ethnic classification improved considerably in the 1971 Census, mainly due to applications of linguistic criterion. The definition of ethnic origin, used in the 1971 census, reads: "To what ethnic or cultural group did you or your ancestor (on male side) belong on coming to this continent?" If applicable, the language spoken at the time by the person or by his or her paternal ancestor was used as a guide in determining the person's ethnic group.

An attempt has been made in this research to correct census data on Ukrainians on the base of annual reports of immigration authorities, vital statistics, birthplace and mother tongue. Corrected data are shown in the Table 3 as "minimal estimate".

4. *Geographical distribution.*

(Tables 4 and 5, Fig. 3, 4, 5, 6 and 7)

Ukrainian immigrants prior to the First World War settled mainly so called "frontier zone of settlement" of the Prairie Provinces. This zone remains until the present day the backbone of the Ukrainian rural settlement. Stretching from southeastern Manitoba to Peace River area in Alberta it intensified in years, as it is shown on maps for 1911 and 1951

In 1951 Ukrainian settlements spread west and east from the Prairies, which still showed their highest concentration.

The map on Fig. 5, shows distribution of Ukrainian settlements in the Prairie Provinces in more detail. There is shown on it the northern boundary of rural settlement. To the north of it stretches the Canadian Shield with stony unfertile soils and severe climate, unfavourable for agricultural activities. A vast area in the south of Saskatchewan and Alberta remains unused for agriculture because of its dry climate.

The map on Fig. 6, shows percentual distribution of Ukrainians in the Prairie Provinces in 1971, based on the totals for individual census divisions.

The distribution of Ukrainian population of Canada in 1971 is presented on the map, Fig. 7. Ukrainians spread over the whole country, including Yukon, Northwest Territories and Maritime Provinces. The backbone of Ukrainian settlements remained unchanged since 1911.

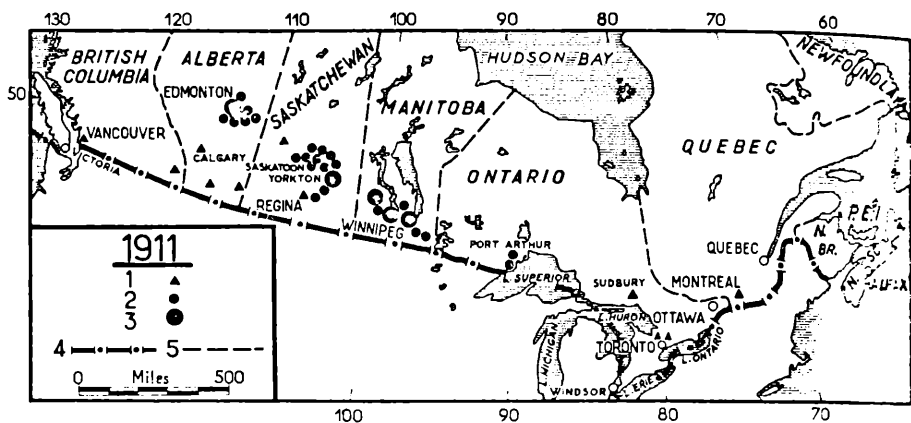

Fig. 3. Distribution of Ukrainians in Canada in 1911. 1 to 3—numbers of Ukrainians: 1—500; 2—1,000; 3—10,000. 4—international boundary. 5—interprovincial boundaries.

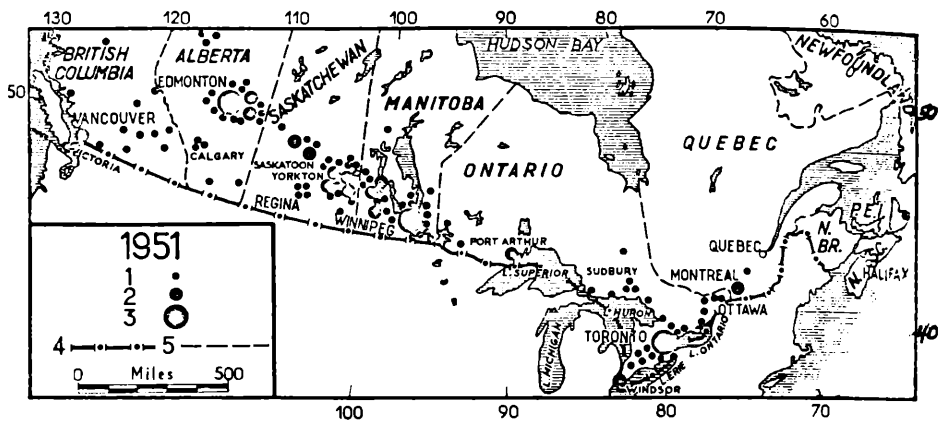
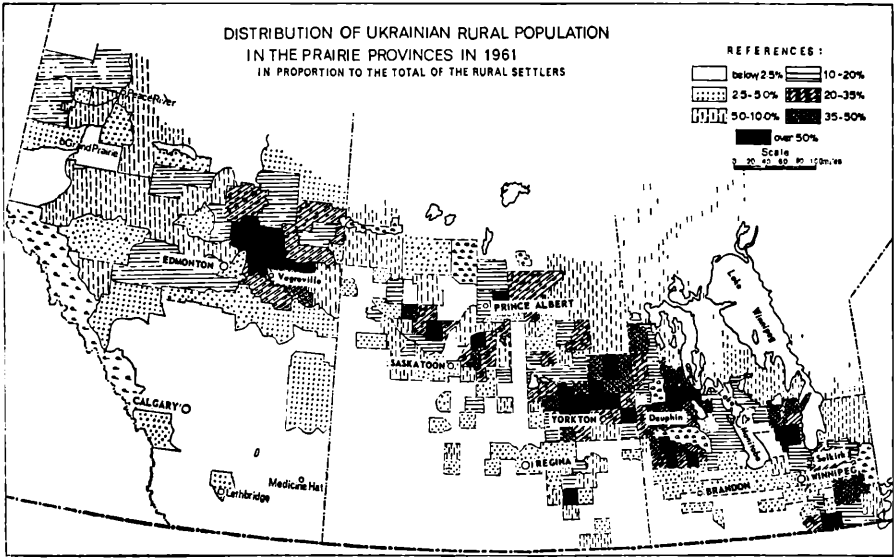

Fig. 4. Distribution of Ukrainians in Canada in 1951. 1 to 3—numbers of Ukrainians: 1—1,000; 2—10,000; 3—50,000. 4—international boundary. 5—interprovincial boundaries.

Українське сільське населення Степових провінцій у відсотках до всієї людськості

Fig. 5. Distribution of Ukrainians in the Prairie Provinces, 1961.

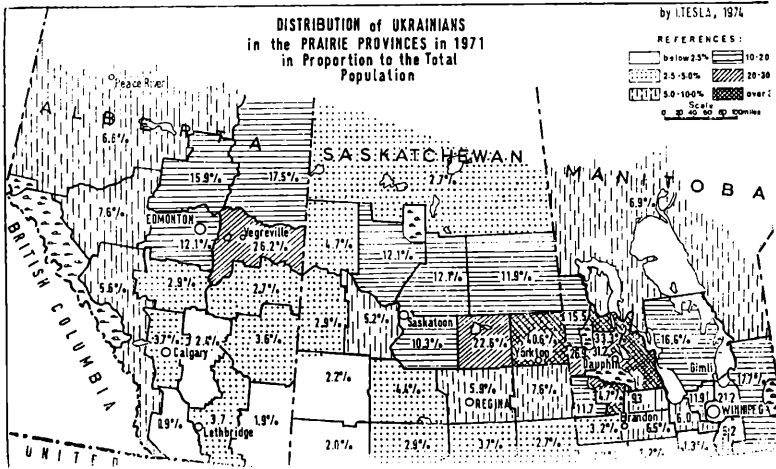

Fig. 6. Distribution of Ukrainians in the Prairie Provinces. Percentage based on the total population of 1971.

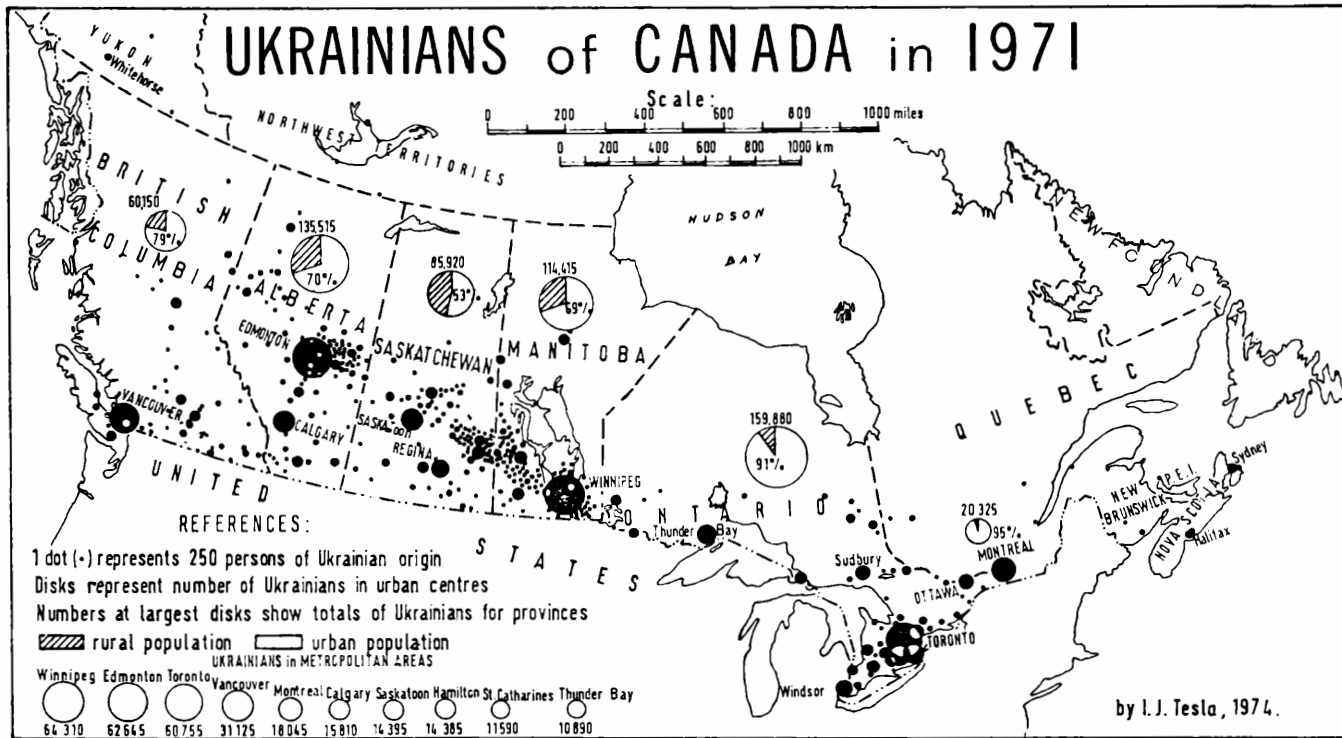

Fig. 7. Geographical distribution of Ukrainians in Canada in 1971. The number of Ukrainians larger centres of their concentration is presented by disks. The Ukrainian population of individual provinces is presented by disks, their shadowed sectors show percentage of rural population.

5. *Ukrainian urban and rural population.*

(Tables 6, 7 and 8; fig. 2 and 7)

Until 1941, inclusive, Ukrainians in Canada were predominantly rural. Due to radical changes in national economy, particularly mechanization of agriculture and industrial development, more and more Ukrainians migrated from rural farm areas to industrial centres augmenting the percentage of urban settlers. In 1951, the Ukrainian population was almost evenly divided between urban and rural. In 1971, it was already 75% urban and 25% rural. This tendency continues. However, the percentage of Ukrainian urban population was and remains lower than the Canadian average, as it is shown by data in the table 6, (p. 487).

The urban-rural status of Ukrainians varies from one province to another. Since the very beginning of Ukrainian immigration, the proportion of Ukrainian urban settlers was higher in Ontario, Quebec and Maritime Provinces. The changes took place in the Prairies, proceeding more rapidly in Alberta and lagging in Saskatchewan (comp. Table 7, p. 488).

The table contains data on Ukrainians in selected 22 urban centres in comparison against their total population, for 1961 and 1971.

6. *Birthplace.*

(Table 9)

In the first decades of settlement the majority of Ukrainians consisted of immigrants from Ukraine. In 1931, Canadian-born Ukrainians surpassed the number of immi-

grants. Since that year the proportion of Canadian born increases, achieving 82% in 1971. Due to discontinued immigration from Ukraine this proportion will approach to 100%.

7. *Sex and age.*

(Table 10 and 11)

A large percentage of Ukrainian male immigrants at the close of the first immigration period, as also in the interwar period, created a disproportion between males and females. Data in the table 10 shows the largest disproportion in earlier years, particularly among the older age groups.

Table 11 presents data on Ukrainian population in 1931 to 1971, both sexes, male and female, classified by 4 age groups. A rough comparison of data shows a continuous decrease in percentage of the age group under 15 years and an increase in the age groups 45-64 and 65 years and over. It may indicate the decrease in birth rate and improving life longevity.

12. *Marital status.*

(Table 12)

Table 12 contains data on marital status of Ukrainians. The married group remains the largest throughout the years. The groups "single" and "widowed and divorced" are increasing with years.

C u l t u r a l c h a r a c t e r i s t i c s

13. *Mother tongue.*

(Tables 13, 14, 15, 16, 17 and 18;

Fig. 8, 9, 10 and 11)

In the 1971 census, "mother tongue" is defined as the language a person first learned in childhood and still understands.

In the first decades of settlement almost all Ukrainians were Ukrainian speaking. The rural settlement in blocks helped them to retain their Ukrainian mother tongue throughout generations. Even in the case they reported other than Ukrainian origin they had to report Ukrainian mother tongue as they did not know any other. However, migration to urban centres and the life in a non-Ukrainian cultural environment, the English school, and intermarriage caused them to assimilate linguistically with the dominant ethnic group, which as the rule, was English. The graphs, fig. 8 and 9 show the linguistic assimilating process from 1931 to 1971, as well as Ukrainian mother tongue in individual provinces, 1971.

The assimilating linguistical process progresses steeply since 1940's, coinciding with migration of Ukrainian rural settlers to urban centres.

Ukrainian mother tongue is dominant in Manitoba and Saskatchewan, but decreased in percentage in other pro-

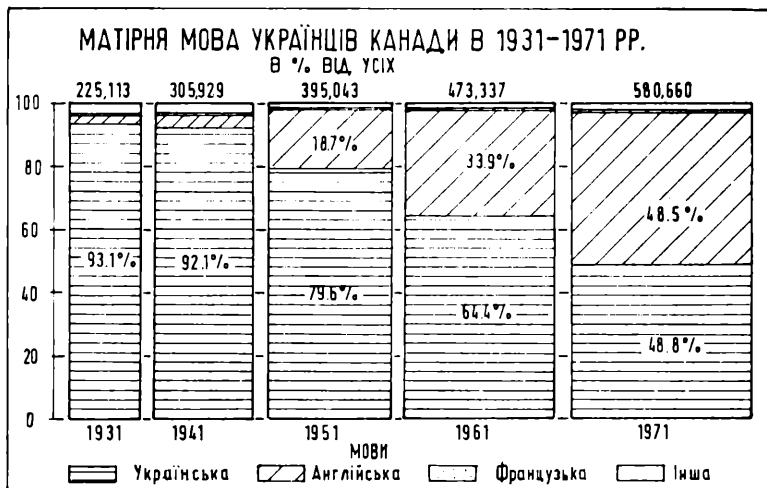

Fig. 8. Mother tongue of Ukrainians in Canada in 1931 to 1971. Areas of rectangles are proportional to the number of Ukrainians, percentage indicate mother tongue.

vinces, particularly in the Maritimes and British Columbia. A high percentage of Ukrainian mother tongue in Quebec is the result of the last immigration as also of a weak assimilation to the French environment.

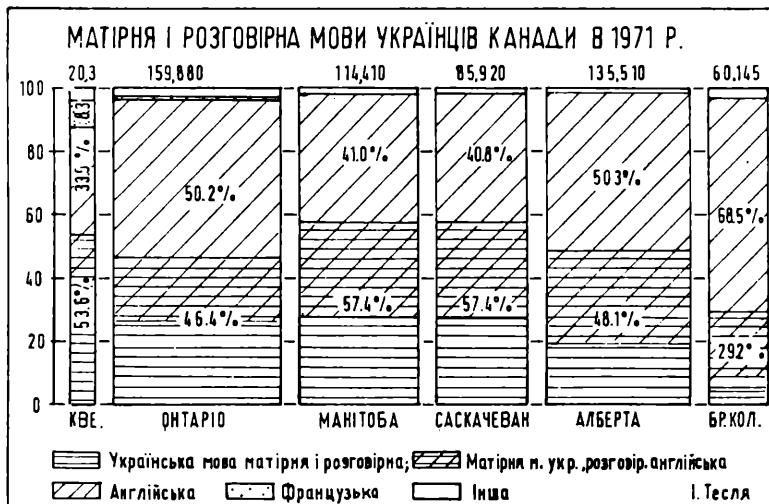

Fig. 9. Ukrainian mother tongue and language most often spoken at home of Ukrainians in 1971, by provinces.

The linguistical assimilation process affects particularly younger age groups, school population and urban people. It lags with respect to rural farm people.

The graphs on Fig. 10 and 11 show Ukrainian mother tongue by age groups, for 1961 and 1971. On the graph for 1961, there is data for the people who reported Ukrainian mother tongue but a different ethnic origin. Data on classification of Ukrainians reporting Ukrainian mother tongue is not available. In preparing the graphs Fig. 10 and 11, we have used data on Ukrainians classified by sex and age groups and the available data of classification of all the persons reporting Ukrainian mother tongue by age groups. Although the two sets of data are

not strictly comparable with one another, they contain valuable information on changes occurring in various age groups.

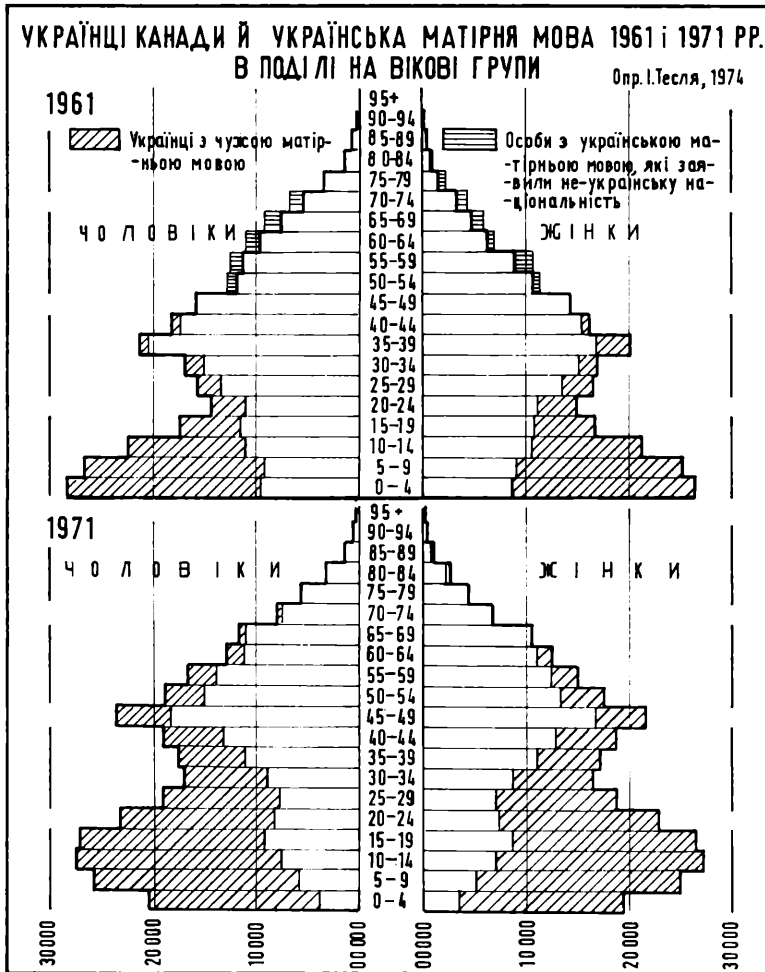

Fig. 10 and 11. Ukrainian mother tongue by age groups, 1961 and 1971. Shaded areas show the mother tongue of Ukrainians different than Ukrainian. Horizontally marked areas for 1961 show data on persons who reported Ukrainian mother tongue, but a non-Ukrainian origin.

Ukrainian mother tongue is peculiar mainly to older age groups, 45 years of age and over, and 70 years and over in 1971. In those age groups the number of persons with Ukrainian mother tongue surpasses number of persons who reported Ukrainian ethnic origin. In 1971 there were over 26,000 such persons. Almost 15,000 of them reported Polish origin, 4,000 British, probably Ukrainian females married to British, one thousand Russian, one thousand German, one thousand Austrian and the remainder various other ethnic groups.

Table 13 contains data on mother tongue of 11 more numerous ethnic groups in decreasing order of retention their national mother tongue. Ukrainians rank sixth after British, French, Italian, Native Indian and Asian, and ahead of Polish, German, Netherlands, Scandinavian and Jewish.

14. *Language most often spoken at home.*

(Tables 19, 20 and 22; Fig. 9 and 12)

“Language most often spoken at home” refers to the language used most frequently by the person in his or her home. Of the entire Ukrainian population of 580,660, 132,535 persons or 22.8% use Ukrainian most frequently in their homes, 441,935 use English, 2,705 French, 1,020 German, 1,175 Polish, and 1,344 persons use various other languages, such as Russian, Serbian, Czech, Slovak, Magyar, Finnish, Greek, etc.

The percentage of Ukrainians using Ukrainian as language most spoken at home varies by provinces. It is the highest in Quebec, the lowest in Yukon and Northwest Territories (3.6%), Maritime Provinces (5.3%) and British Columbia (7.2%). (Compare table 19 and Fig. 9).

There is a big difference in the use of Ukrainian language most frequently at home between urban (21.0%), rural non-farm (24.1%) and rural farm (32.2%) population. (Compare table 20).

Fig 12 presents classification of Ukrainian language most frequently used at home by age groups. This use is very small for the ages under 45 years.

At their arrival in Canada about 85% of Ukrainian immigrants adhered to the Ukrainian Greek Catholic and 15% to the Greek Orthodox denomination. Other believers were few, if any. Because of the absence of a sufficient number of Ukrainian clergy and, consequently lack of adequate spiritual service in their own religion, they yielded more and more to influence of alien missionaries. The life in a strange cultural and religious environment and intermarriage with persons of alien religion contributed to defection from Ukrainian traditional religious denominations.

The changes in religious denominations of Ukrainians in 1931 to 1971, are presented by data of the table 22 and by the diagrams, Fig. 13 and 14.

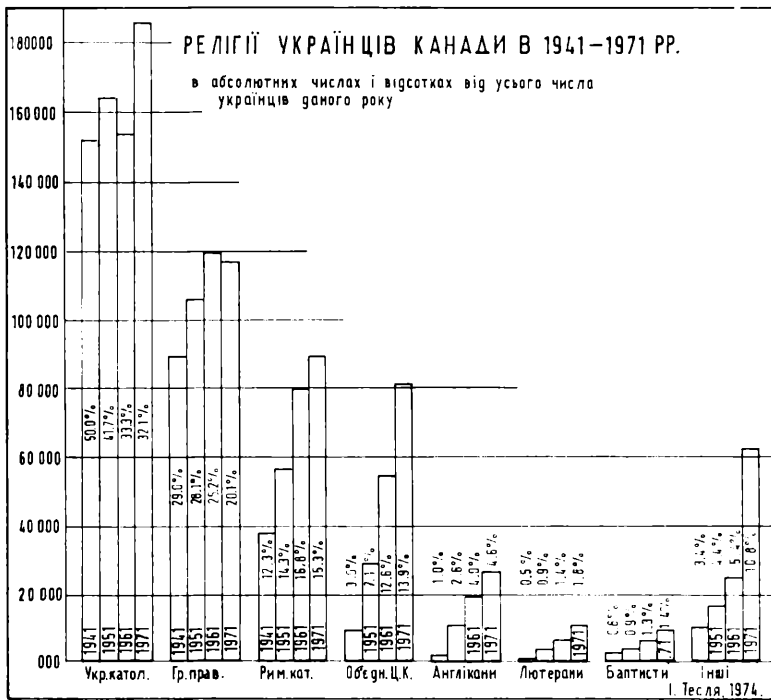

Fig. 13. Religious denominations of Ukrainians in 1941 to 1971. Columns show numerical increase of various religions and their percentage based on totals for Ukrainians.

Because of various unfavourable factors in a new and, for the most part, unfriendly environment, Ukrainian Greek Catholic religion suffered heavy losses. The heaviest of them occurred in 1918 when a large part of its believers split off to create the Ukrainian /Autocephalous/ Greek Orthodox Church, which became the second largest religious denomination of Canadian Ukrainians. Both denominations, Ukrainian Catholics and Greek Orthodox, use the same Ukrainian-Byzantine rite, the same old-Slavonic and Ukrainian language in their divine services, and continue the Ukrainian church tradition. All the other religions were alien to Ukrainians at home. Two of them, Roman Catholic and United Church gained large numbers of Ukrainian adherents and are now the third and fourth in importance. The Anglican religion is the fifth, followed by the Lutheran, Baptist, Presbyterian, Pentecostal, Jehovah's Witnesses and other less important religions and sects.

The changes in religious denominations of Ukrainians in the 1931 to 1971 years are illustrated by percentual data in table 22 and by a diagram in Fig. 14 below.

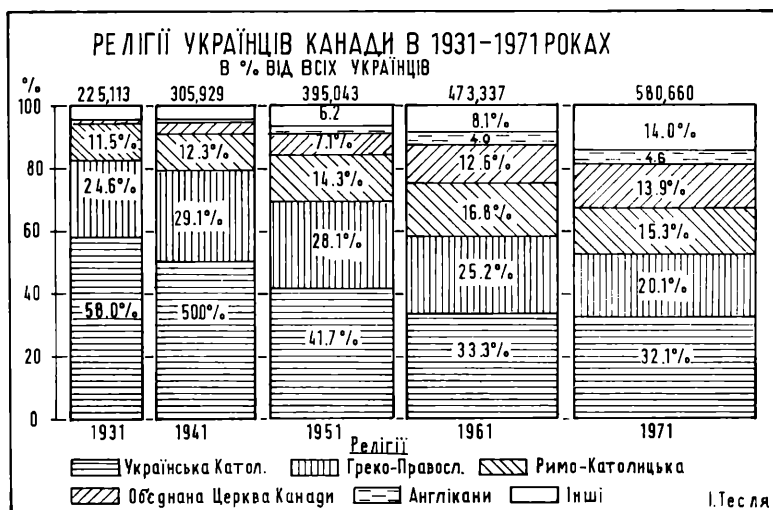

Fig. 14. Religions of Ukrainians in Canada in 1931 to 1971. Areas of rectangles are proportional to the number of Ukrainians in a given year.

Table 23 contains data on classification of the Ukrainian population of individual provinces by religious denominations for 1971, in thousands; the same data are presented in percentages based on totals in table 24. The main concentration of adherents to the Ukrainian Catholic religion appears to be in Manitoba, the province of earliest Ukrainian settlement and earliest organization of the Ukrainian Catholic church in Canada. Manitoba is followed by Ontario, Alberta and Saskatchewan. The Ukrainian Greek Orthodox church has the largest number of its believers in Alberta, followed by Ontario, Saskatchewan and Manitoba. Ukrainian Roman Catholics are concentrated mainly in Ontario, followed by Alberta, Manitoba and Saskatchewan, the United Church adherents are in Alberta, their largest number, followed by Ontario. Anglicans are mainly in Ontario. In Maritime provinces, Yukon and British Columbia, religious differentiation of Ukrainians created a real mosaic. Ukrainian traditional Ukrainian Catholic and Greek Orthodox religions were surpassed by Roman Catholic and United Church.

Religious classification of Ukrainians in 1971 by provinces is presented graphically on fig. 15.

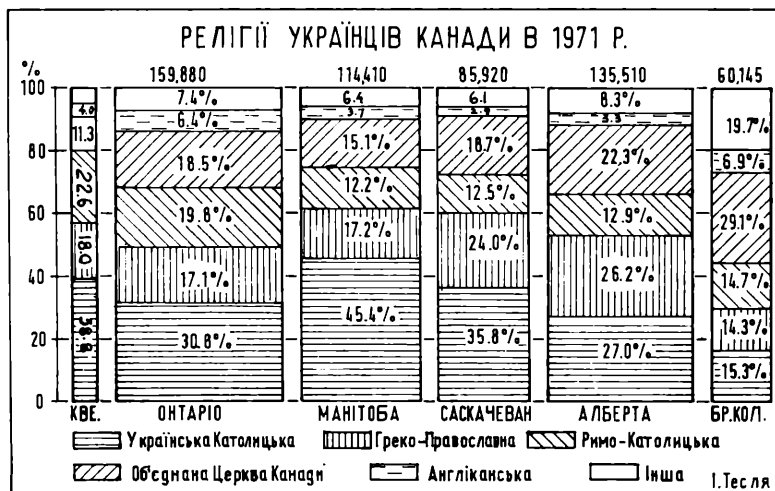

Fig. 15. Religions of Ukrainians of Canada in 1971, by provinces. Areas of rectangles are proportional to the number of Ukrainians.

The graph shows a relatively large percentage of "others". They include 30,000 persons who reported "No religion". The largest number of them are in British Columbia, next to it in Ontario, Alberta and Manitoba.

The religious differentiation has an increasing tendency.

16. *Education.*

(Tables 25, 26 and 27).

Due to various factors, particularly absence of school facilities in the pioneering period, life on farms in far distance from urban centres, inadequate material means to support education of their children in secondary schools and universities etc., did not permit Ukrainians to catch up with the educational level of others, mostly urban people, and kept them for decades behind the average educational level of Canada.

Migration to urban centres in the last three decades improved the educational level of Ukrainians considerably. The greatest effort in the education field Ukrainians made in the decade, 1961-1971. Data in table 25 shows a tremendous progress of Ukrainians at the university level of education, which doubled in the last decade. The greatest progress can be seen in the age groups 20-24 and 25-29 years. However, there is still a great percentage of illiterate persons, particularly among population 55 years of age and over, residual of the pioneering period.

The table 26 shows the highest educational level of Ukrainians in 1961 and 1971 in individual provinces.

Table 27 contains data on population, 5 years and over, attending school full time. Ukrainians are compared here with the total population of Canada and selected larger ethnic groups. Comparison of data shows that Ukrainians not only caught up, but even surpassed the Canadian average and in many instances rank second to the Jewish people.

17. *Occupation.*

(Table 28)

Data on occupation in 1971 Census are not yet fully available in published form. However, the published part shows a considerable improvement of Ukrainians in each field of occupation. They approach the Canadian average, although lag in such occupations as management and administration, teaching professions, medicine and health services, sales occupations. The proportion of Ukrainians in farming is twice as great as the Canadian average. Other occupations compare favourably with the Canadian average.

T A B L E S

TABLE 1.

Population of Canada, specified by ethnic origins, 1971.

Rank	Ethnic group	Number	%
1.	British Isles (1)	9,624,120	44.6
2.	French	6,180,120	28.7
3.	German	1,317,195	6.1
4.	Italian	730,820	3.4
5.	U k r a i n i a n	580,660	2.7
6.	Netherlands	425,945	2.0
7.	Scandinavian (2)	384,790	1.8
8.	Polish	316,430	1.5
9.	Jewish	296,945	1.4
10.	Native Indian and Eskimo	295,215	1.4
11.	Hungarian	131,890	0.6
12.	Chinese	118,820	0.5
13.	Russian	64,475	0.3
14.	Finnish	59,215	0.3
15.	Czech	57,840	0.3
16.	Austrian	42,120	0.2
17.	Japanese	37,260	0.2
18..	Negro	34,445	0.1
19.	West Indian	28,025	0.1
20.	Slovak	24,030	0.1
21.	Other and unknown	817,955	3.7
C a n a d a		21,568,315	100.0

SOURCE: Census of Canada, 1971. Catalogue No. 92-774.

(1) NOTE: "British Isles" includes English, Irish, Scottish and Welsh.

(2) "Scandinavian" includes Danish, Icelandic, Norwegian and Swedish.

DEFINITION: In the Census, a person's ethnic group is traced through the father. In 1971, respondents were asked the question: "To what ethnic or cultural group did you or your ancestor (on the male side) belong on coming to this continent; "If applicable, the language spoken at that time by the person or by the paternal ancestor was used as a guide in determining the person's ethnic group.

The information in this respect was collected on a 33 $\frac{1}{3}$ % sample basis.

The particular technique used is known as "random rounding". Under this method, all last or "unit" digits in a table (including all totals) are randomly rounded to "0" or 5.

TABLE 2.

Ukrainian immigration to Canada from overseas and the United States. Calendar years 1891 to September 1967.

Ukrainian immigration from				Ukrainian immigration from			
Year	Overseas	U.S.A.	Total	Year	Overseas	U.S.A.	Total
1891	6	—	6	1931	503	38	541
1892	52	—	52	1932	438	44	482
1893	44	—	44	1933	378	12	390
1894	452	—	452	1934	563	15	578
1895	342	—	342	1935	476	7	483
1896	616	—	616	1936	801	14	815
1897	3,966	—	3,966	1937	1,206	9	1,215
1898	4,728	—	4,728	1938	1,880	25	1,905
1899	6,806	—	6,806	1939	1,753	13	1,766
1900	6,734	—	6,734	1940	3	20	23
1901	4,014	—	4,014	1941	—	18	18
1902	8,377	—	8,377	1942	—	15	15
1903	10,446	5	10,451	1943	—	29	29
1904	7,978	736	8,714	1944	8	18	26
1905	8,084	19	8,103	1945	12	21	33
1906	7,696	21	7,717	1946	114	57	171
1907	17,611	135	17,746	1947	2,044	37	2,081
1908	8,727	160	8,887	1948	10,011	30	10,041
1909	4,018	54	4,072	1949	6,570	32	6,602
1910	6,714	94	6,808	1950	3,769	46	3,815
1911	13,398	48	13,446	1951	6,894	55	6,949
1912	20,281	11	20,292	1952	2,821	38	2,859
1913	22,363	50	22,413	1953	908	49	957
1914	6,661	71	6,732	1954	692	32	724
1915	—	3	3	1955	516	44	560
1916	1	—	1	1956	540	38	578
1917	—	—	—	1957	494	36	530
1918	2	—	2	1958	351	54	405
1919	—	4	4	1959	295	51	346
1920	478	11	489	1960	298	51	349

1921	93	4	97	1961	128	37	165
1922	37	3	41	1962	122	48	170
1923	816	—	816	1963	164	51	215
1924	49	11	60	1964	154	48	202
1925	2,196	49	2,245	1965	230	53	283
1926	9,468	66	9,534	1966	226	62	288
1927	10,836	63	10,899	1967 (1)	212	67	279
1928	16,039	41	16,080				
1929	10,973	36	11,009				
1930	8,045	88	8,133				

(¹) NOTE: Classification of immigrants by ethnic groups discontinued with the 30th of September 1967.

SOURCES: Public Archives. R. G. 26. *Monthly Immigration Records*, Vol. 2 to 26.

Department of Agriculture (Immigration). *Annual Report of the Minister*, 1891 and 1892.

Department of the Interior. Immigration. *Annual Report of the Minister*, 1893 to March 31, 1917.

Department of Immigration and Colonization. Immigration. *Annual Report of the Minister*. April 1st 1917 to March 31, 1936.

Department of Mines and Resources. Immigration. *Annual Report of the Minister*. April 1, 1936 to March 31, 1949.

Department of Citizenship and Immigration. Immigration. *Annual Report of the Minister*. April 1, 1949 to December 31, 1965.

Department of Manpower and Immigration. Immigration. *Immigration Statistics*. January 1, 1966 to September 30, 1967.

TABLE 3.

Ukrainian and total population of Canada, 1901 to 1971, and a minimal estimate for Ukrainians, adjusted on the base of annual reports on immigration and vital statistics.

Year	Ukrainians			Total Minimal estimate
	Total	Census data	%	
1901	5,371,315	5,682	0.11	32,600
1911	7,206,643	75,432	1.05	140,200
1921	8,787,949	106,721	1.21	225,600
1931	10,376,786	225,113	2.17	325,000
1941	11,506,655	305,929	2.66	365,000
1951	14,009,429	395,043	2.82	447,000
1961	18,238,247	473,337	2.60	518,000
1971	21,568,310	580,660	2.69	580,660

TABLE 4.

Distribution of Ukrainian and total population of Canada by provinces, 1941 to 1971, and percentage of Ukrainians.

Province	1941	1951	1961	1971
Maritime Provinces				
Total population	1,130,410	1,618,126	1,897,425	2,057,145
Ukrainians	735	1,431	2,349	3,215
%	0.1	0.1	0.1	0.2
Quebec				
Total population	3,331,882	4,055,681	5,259,211	6,027,765
Ukrainians	8,006	12,921	16,588	20,325
%	0.2	0.3	.03	0.3
Ontario				
Total population	3,787,655	4,597,542	6,236,092	7,703,105
Ukrainians	48,158	93,595	127,911	159,880
%	1.3	2.0	2.1	2.1
Manitoba				
Total population	729,744	776,541	921,686	988,250
Ukrainians	89,762	98,753	105,372	114,410
%	12.3	12.7	11.4	11.6
Saskatchewan				
Total population	895,992	831,728	925,181	926,245
Ukrainians	79,777	78,399	78,851	85,920
%	8.9	9.4	8.5	9.3
Alberta				
Total population	796,169	939,501	1,331,944	1,627,875
Ukrainians	71,868	86,957	105,923	135,510
%	9.0	9.3	8.0	8.3
British Columbia				
Total population	817,861	1,165,210	1,629,082	2,184,620
Ukrainians	7,563	22,613	35,640	60,145
%	0.9	1.9	2.2	2.8
Territories				
Total population	16,942	25,100	37,626	53,290
Ukrainians	60	374	703	1,245
%	0.3	1.5	1.9	2.3
C a n a d a				
Total population	11,506,655	14,009,428	18,238,247	21,568,310
Ukrainians	305,929	395,043	473,337	580,660
%	2.7	2.8	2.6	2.7

SOURCES: Dominion Bureau of Statistics. *Census of Canada, Population. Catalogue 92-723.*

TABLE 5.

Distribution of Ukrainian population by provinces in percentage from the total of Ukrainians, 1931 to 1971.

Province	1931	1941	1951	1961	1971
Maritime provinces	0.4	0.3	0.3	0.4	0.4
Quebec	1.9	2.5	3.3	3.5	3.5
Ontario	10.0	15.7	23.8	27.0	27.5
Manitoba	32.7	29.3	25.0	22.3	19.7
Saskatchewan	28.2	26.1	19.8	16.6	14.8
Alberta	24.8	23.5	22.0	22.4	23.3
British Columbia	1.1	2.6	5.7	7.5	10.4
Yukon & N. W. Territ.	0.0	0.0	0.1	0.3	0.4
C a n a d a	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

TABLE 6.

Rural and urban, Ukrainian and total population of Canada, 1931 to 1971. In % from totals.

Year	U k r a i n i a n s			T o t a l		
	Number	% Urban	% Rural	Number	% Urban	% Rural
1931	225,113	29.5	70.5	10,376,786	53.7	39.3
1941	305,929	33.9	66.1	11,506,655	54.3	45.7
1951	395,043	50.3	49.7	14,009,429	61.6	38.4
1961	473,337	65.2	34.8	18,238,247	69.6	30.4
1971	580,660	75.0	25.0	21,568,310	76.2	23.8

TABLE 7.

Ukrainian Urban and rural population, by provinces, 1931 to 1971.

Province	1931	1941	1951	1961	1971
Maritime Provinces					
Total	883	735	1,431	2,349	3,215
% Urban	91.6	76.2	80.1	74.8	80.0
% Rural	8.4	23.8	19.9	25.2	20.0
Quebec					
Total	4,340	8,006	12,921	16,588	20,325
% Urban	93.1	93.4	95.7	95.3	95.8
% Rural	6.9	6.6	4.3	4.7	4.2
Ontario					
Total	24,426	48,158	93,595	127,911	159,880
% Urban	74.3	69.8	81.3	88.2	91.1
% Rural	25.7	30.2	18.7	11.8	8.9
Manitoba					
Total	73,606	89,762	98,753	105,372	114,410
% Urban	31.2	34.5	50.0	61.0	68.8
% Rural	68.8	65.5	50.0	39.0	31.2
Saskatchewan					
Total	63,400	79,777	78,399	78,851	85,920
% Urban	16.4	18.5	20.5	38.2	53.1
% Rural	83.6	81.5	79.5	61.8	46.9
Alberta					
Total	55,872	71,868	86,957	105,923	135,510
% Urban	16.6	18.6	32.3	53.7	70.2
% Rural	83.4	81.4	67.7	46.3	29.8
British Columbia					
Total	2,583	7,563	22,613	35,640	60,145
% Urban	34.5	42.0	67.5	74.3	78.4
% Rural	65.5	58.0	32.5	25.7	21.6
Yukon & N. W. Territ.					
Total	3	60	374	703	1,245
% Urban	—	—	42.2	53.9	74.2
% Rural	100.0	100.0	57.8	46.1	25.8

SOURCE: *Census of Canada, 1931 to 1971. Population.*

TABLE 8.

Ukrainians in selected cities of Canada, 1961 and 1971, in numbers and percentage from the total population.

Urban Centre	1961			1971		
	Total	Ukrainians No.	%	Total	Ukrainians No.	%
Winnipeg, Man.						
City	265,429	35,975	13.6	246,270	33,195	13.5
Metropolitan	475,989	53,918	11.3	540,260	64,305	11.9
Edmonton, Alta.						
City	281,027	32,526	13.3	438,425	58,475	13.3
Metropolitan	337,568	38,164	12.6	495,915	62,650	12.6
Toronto, Ont.						
City	672,407	26,097	3.9	713,130	22,620	3.2
Metropolitan	1,824,481	46,650	2.6	2,628,130	60,755	2.3
Vancouver, B. C.						
City	384,522	9,247	2.4	426,265	12,105	2.8
Metropolitan	790,165	18,712	2.3	1,082,350	21,125	2.9
Montreal, Que.						
City	1,191,062	9,199	0.8	1,214,375	8,620	0.7
Metropolitan	2,743,235	18,045	0.7	2,743,235	18,045	0.7
Calgary, Alta.						
City	249,641	7,075	2.8	403,330	15,850	3.9
Saskatoon, Sask.						
City	95,526	9,072	9.5	126,560	14,395	11.4
Thunder Bay, Ont.						
City	90,490	9,336	10.3	108,445	10,530	9.7
Metropolitan	93,251	9,609	10.3	112,145	10,885	9.7
Regina, Sask.						
City	112,141	5,741	5.1	139,435	8,720	6.3
St. Catherines, Ont.						
City	95,577	4,742	5.0	109,780	5,170	4.7
St. Catherines — Niagara, Ont.						
	—	—	—	303,440	11,580	3.8
Windsor, Ont.						
City	114,367	3,437	3.0	203,370	6,145	3.0
Metropolitan	193,365	5,508	2.9	258,655	6,970	2.7

Sudbury, Ont.						
City	80,120	3,881	4.8	90,515	3,860	4.3
Metropolitan	110,694	4,942	4.5	155,460	5,625	3.6
Ottawa, Ont.						
City	268,206	2,359	0.9	302,435	3,355	1.1
Metropolitan	429,750	2,985	0.7	602,555	5,395	0.9
Oshawa, Ont.						
City	80,918	3,982	4.9	91,590	4,250	4.6
London, Ont.						
City	169,569	1,749	1.0	223,270	2,940	1.3
Metropolitan	181,283	1,834	1.0	286,270	3,360	1.2
Kitchener, Ont.						
City	74,485	1,225	1.6	111,810	1,860	1.7
Metropolitan	154,864	2,163	1.4	226,800	3,215	1.9
Brandon, Man.						
City	28,166	2,119	7.5	31,270	2,750	8.7
Victoria, B. C.						
City	154,152	1,509	1.0	195,850	2,610	1.3
Sault Ste. Marie, Ont.						
City	58,460	1,661	2.8	80,545	2,745	3.4
Lethbridge, Alta.						
City	35,454	1,358	3.8	41,200	2,015	4.8
Hamilton, Ont.						
City	273,991	8,539	3.1	425,710	12,585	3.0
Metropolitan	395,189	10,931	2.3	498,505	14,385	2.9

Source: Dominion Bureau of Statistic. *Census of Canada. Population.* Catalogue 92-534. Statistic Canada. 1971 *Census of Canada.* Catalogue 92-708 and 92-709.

TABLE 9.

Birthplace of Ukrainians in Canada, 1931 to 1971. In percentage from the total.

Year	B i r t h p l a c e				Total
	All Ukrainians	Canada	Europe	U.S.A. & Other	
1931	225,113	57.0	42.7	0.3	100.0
1941	305,929	65.2	34.5	0.3	100.0
1951	395,043	69.6	30.1	0.3	100.0
1961	473,337	76.7	23.0	0.3	100.0
1971	580,660	81.7	17.7	0.6	100.0

TABLE 10.

Ukrainian population of Canada, by sex and age, 1931 to 1971.

Percentage.		Age groups				
Year	Sex	All	Under 15	15-44	45-64	65 years and over
1931	male	54.5	50.0	58.1	63.3	58.2
	female	45.5	50.0	43.9	36.7	41.8
1941	male	53.1	50.4	51.5	63.3	57.3
	female	46.9	49.6	48.5	36.7	42.7
1951	male	52.7	50.9	50.4	59.5	61.8
	female	47.3	49.1	49.6	40.5	38.2
1961	male	52.1	51.2	50.6	54.5	60.0
	female	47.9	48.8	49.4	45.5	40.0
1971	male	50.9	50.6	50.2	51.4	53.9
	female	49.1	49.4	49.8	48.6	46.1

TABLE 11.

Ukrainian population of Canada, total, male and female, by age groups, 1931 to 1971. In percentage from All.

Year	All	Age groups				Total
		Under 15	15-44	45-64	65 and over	
Both Sexes						
1931	225,113	38.7	48.5	10.3	2.5	100.0
1941	305,929	30.6	51.0	15.1	3.3	100.0
1951	395,043	27.9	49.6	17.8	4.8	100.0
1961	473,337	31.7	43.3	18.9	6.1	100.0
1971	580,660	25.1	41.6	23.8	9.5	100.0
Male						
1931	122,772	35.4	49.9	11.9	2.8	100.0
1941	162,600	29.0	49.5	18.0	3.5	100.0
1951	208,294	26.9	47.4	20.1	5.6	100.0
1961	246,550	31.1	42.0	19.8	7.1	100.0
1971	295,725	24.9	41.0	24.1	10.0	100.0
Female						
1931	102,341	42.5	46.8	8.3	2.4	100.0
1941	143,329	32.4	52.8	11.9	2.9	100.0
1951	186,749	28.9	52.0	15.2	3.9	100.0
1961	226,817	32.3	44.6	17.9	5.2	100.0
1971	284,935	25.2	42.2	23.6	9.0	100.0

TABLE 12.

Marital status, Ukrainian population 15 years of age and over, both sexes, male and female, 1931 to 1971. In percentage from total.

Year	Total	Single	Married	Divorced Widowed and
B o t h S e x e s				
1931	138,056	50,292	83,070	4,665
1941	212,460	76,984	124,547	10,929
1951	284,985	82,363	189,372	13,250
1961	323,260	77,916	227,019	18,325
1971	435,100	108,935	278,115	48,050
M a l e				
1931	79,254	32,977	44,371	1,880
1941	115,520	49,016	61,828	4,676
1951	152,227	53,862	93,717	4,648
1961	169,750	50,710	113,453	5,587
1971	222,045	65,790	140,210	16,045
F e m a l e				
1931	58,802	17,315	38,699	2,785
1941	96,940	27,968	62,719	6,253
1951	132,758	28,501	95,655	8,602
1961	153,510	27,206	113,566	12,738
1971	213,055	43,150	137,905	32,005

SOURCE: *Census of Canada, 1931, Vol. III.*

 " " " 1941, Vol. III.

 " " " 1951, Vol. II.

 " " " 1961, Catalogues 92-542 and 92-544.

1971 *Census of Canada, Catalogues 92-715, 92-723 and add. data.*

TABLE 13.

Ukrainian and selected ethnic groups of Canada, 1971, classified by mother tongue and language most often spoken at home. Percentages based on ethnic totals.

Ethnic origin	M o t h e r t o n g u e				L a n g u a g e m o s t o f t e n s p o k e n a t h o m e			
	1	2	3	4	1	2	3	4
English	—	97.7	1.5	0.8	—	98.4	1.4	0.2
French	—	10.4	89.3	0.3	—	14.5	85.4	0.1
Italian	70.4	25.1	3.8	0.7	57.2	37.2	5.3	0.4
Native Indian	53.9	40.5	4.3	1.3	42.0	53.3	4.0	0.7
Asian	53.3	32.6	2.4	11.7	39.4	48.8	3.0	8.8
U k r a i n i a n	48.9	48.5	0.6	2.1	22.8	76.1	0.5	0.6
Polish	38.4	52.0	1.4	8.3	19.9	75.3	1.4	3.5
German	35.9	61.7	1.5	0.9	13.9	84.3	1.4	0.4
Netherlands	32.4	61.7	0.7	5.3	7.7	89.7	0.6	2.0
Scandinavian	20.0	77.8	0.6	1.6	2.1	96.7	0.6	0.6
Jewish	16.6	69.7	3.8	10.0	8.5	83.9	3.4	4.3
Other	—	44.0	3.2	52.9	—	63.3	3.2	33.5
All ethnic groups	9.2	60.1	26.9	3.9	5.1	67.0	25.7	2.2

1. Language corresponding to ethnic group.

2. English, 3. French, 4. Other language.

DEFINITIONS: "Mother tongue" refers to the language a person first learned in childhood and still understands,

"Language most often spoken at home" refers to the language used most frequently by the person in his or her home.

SOURCE: 1971 Census of Canada. Population. Catalogue 92-725 and 92-726.

TABLE 14.

Mother tongue of Ukrainian population of Canada, 1931 to 1971, in percentage based on the total numbers for both sexes, male and female.

Year	Total No.	M o t h e r T o n g u e				Total %
		Ukrainian	English	French	Other	
B o t h S e x e s						
1931	225,113	93.1	2.4	0.1	4.4	100.0
1941	305,929	92.1	5.3	0.1	2.6	100.0
1951	395,043	79.6	18.7	0.2	1.5	100.0
1961	473,337	64.4	33.9	0.3	1.4	100.0
1971	580,660	48.8	48.5	0.6	2.1	100.0
M a l e						
1931	122,772	93.2	2.2	0.1	4.5	100.0
1941	162,600	92.4	4.8	0.1	2.7	100.0
1951	208,294	80.8	17.5	0.2	1.5	100.0
1961	246,550	65.2	33.2	0.3	1.3	100.0
1971	295,725	49.5	47.8	0.6	2.1	100.0
F e m a l e						
1931	102,341	93.1	2.7	0.1	4.1	100.0
1941	143,329	91.8	5.6	0.1	2.5	100.0
1951	186,749	78.4	19.9	0.2	1.5	100.0
1961	226,817	63.5	34.7	0.4	1.4	100.0
1971	284,935	48.1	49.2	0.6	2.1	100.0

TABLE 15.

Mother tongue of Ukrainians, 1931 to 1971, by provinces. In percentage based on totals for Ukrainians.

Year	Total Mother tongue Ukrainians				Total Mother tongue Ukrainians			
	Ukr.	Eng.	Other		Ukr.	Eng.	Other	
Atlantic Provinces				Q u e b e c				
1931	883	92.9	9.2	7.9	4,340	82.3	2.1	15.6
1941	735	65.6	27.9	6.5	8,006	88.0	4.9	7.1
1951	1,431	50.9	47.5	1.6	12,921	80.0	13.9	6.1
1961	2,349	37.6	60.8	1.6	16,588	70.3	21.3	8.4
1971	3,215	16.5	80.0	3.5	20,325	53.6	33.9	12.5
O n t a r i o				M a n i t o b a				
1931	24,426	87.8	3.9	8.3	73,696	93.9	2.0	4.1
1941	48,158	85.3	10.2	4.5	89,762	94.9	3.5	1.6
1951	93,595	69.4	28.2	2.4	98,753	84.6	14.2	1.2
1961	127,911	57.9	39.5	2.6	105,372	69.6	29.3	1.1
1971	159,880	46.4	50.2	3.4	114,410	57.4	41.0	1.6
S a s k a t c h e w a n				A l b e r t a				
1931	63,400	93.7	2.4	3.9	55,872	95.8	1.9	2.3
1941	79,777	94.1	3.4	2.5	71,868	93.9	3.9	2.2
1951	78,399	87.0	11.9	1.1	86,957	84.6	14.3	1.1
1961	78,851	72.4	26.8	1.8	105,923	67.8	31.3	0.9
1971	85,920	57.4	40.8	1.8	135,510	48.1	50.3	1.6
B r i t i s h C o l u m b i a				Y u k o n a n d N o r t h w e s t T e r r i t.				
1931	2,583	77.7	11.0	1.3	3	93.2	2.4	4.4
1941	7,563	71.4	21.1	7.5	60	92.2	5.1	2.7
1951	22,613	57.5	40.0	2.5	374	73.5	18.7	7.7
1961	35,640	43.8	54.2	2.0	703	64.4	33.9	1.4
1971	60,145	29.2	68.1	2.7	1,245	48.9	48.5	2.0

TABLE 16.

Mother tongue of Ukrainian urban and rural population of Canada, 1971. Percentage based on totals.

Urban-rural status	Total	Mother tongue in %				All
		Ukrain.	English	French	Other	
Urban	435,325	45.9	51.3	0.6	2.2	100.0
Rural non-Farm	69,490	49.8	47.6	0.5	2.1	100.0
Rural Farm	75,835	65.2	33.2	0.1	1.5	100.0

TABLE 17.

Ukrainian ethnic origin and Ukrainian mother tongue, 1971 and 1951, by age groups.

Age group	1 9 7 1			1 9 5 1		
	Ukrainian mother tongue Total	No.	%	Ukrainian mother tongue Total	No.	%
0- 9	90,860	18,850	20.7	78,350	47,663	60.8
10-19	107,965	32,225	29.8	64,488	54,675	84.8
20-29	83,570	31,165	37.3	73,245	66,699	91.1
30-39	67,190	38,950	58.0	65,451	61,901	94.6
40-49	83,200	60,535	72.8	48,166	50,527	104.9
50-59	68,040	54,205	79.7	34,064	36,882	108.3
60-69	47,105	43,115	91.5	21,930	23,796	108.5
70 and over	32,725	30,845	94.3	9,349	10,180	108.9
All ages	580,660	309,890	53.4	395,043	352,323	89.2

NOTE: Ukrainian mother tongue covers a number of persons who were classified as of non-Ukrainian origin. In 1971, there were 26,230 such persons (309,890—283,660); in 1951, 37,688 persons with Ukrainian mother tongue and a non-Ukrainian origin (352,323—314,635). Due to unavailability of data on classification of Ukrainian origin with Ukrainian mother tongue by age groups, there has been compared totals for Ukrainian origin with totals for Ukrainian mother tongue. In older age groups, in the 1951 and earlier censuses, numbers of people of Ukrainian mother tongue exceed those of Ukrainian ethnic origin.

TABLE 18.

Ukrainian mother tongue by ethnic origin, 1971 and 1941.

Ethnic origin	1 9 7 1		1 9 4 1	
	No.	%	No.	%
Ukrainian	283,660	91.5	281,801	90.0
Polish	14,690	4.7	17,657	5.6
British Isles	4,085	1.4	532	0.2
Russian	1,230	0.4	2,800	0.9
German	1,030	0.3	408	0.1
Austrian	915	0.3	6,504	2.1
Hungarian	585	0.2	220	0.1
French	490	0.2	144	—
Other	3,205	1.0	3,207	1.0
All origins	309,890	100.0	313,273	100.0

TABLE 19.

Most often spoken language of Ukrainians in Canada, 1971, by provinces, in percentages based on totals.

Province	Total Ukrainians	Language most often spoken				Total
		Ukrainian	English	French	Other	
Maritime Provinces	3,215	5.3	93.9	0.2	0.6	100.0
Quebec	20,325	37.5	50.6	10.2	1.7	100.0
Ontario	159,880	26.2	72.5	0.2	1.1	100.0
Manitoba	114,410	27.2	72.4	—	0.4	100.0
Saskatchewan	85,920	26.5	73.2	—	0.3	100.0
Alberta	135,510	18.2	81.4	—	0.4	100.0
Brit. Columbia	60,145	7.2	92.2	0.1	0.5	100.0
Yukon & N.W.T.	1,245	3.6	95.2	0.6	0.6	100.0
C a n a d a	580,660	22.8	76.1	0.5	0.6	100.0

TABLE 20.

Ukrainian urban and rural population of Canada, 1971, by language most often spoken at home.

Urban-rural status	Total	Language most often spoken, in percentage				Total
		Ukrainian	English	French	Other	
Urban	435,325	21.0	77.8	0.5	0.7	100.0
Rural non-Farm	69,490	24.1	75.1	0.3	0.5	100.0
Rural Farm	75,835	32.2	67.5	—	0.3	100.0

TABLE 21.

Canadian-born and immigrant Ukrainian population in Canada, 1971, by language most often spoken at home, Canada and provinces. Percentage based on totals.

Province	Total	Canadian-born				Born outside Canada			
		Language most oft. spoken				Language most oft. spoken			
		Ukr.	Eng.	Fr.	Other	Total	Ukr.	Eng.	Fr.
Maritime Provinces	2,845	1.2	98.1	0.5	0.2	375	33.8	66.2	—
Quebec	12,890	18.6	67.3	14.1	—	7,440	70.3	21.6	4.6
Ontario	115,165	10.9	88.5	0.3	0.3	44,710	65.7	31.2	0.1
Manitoba	97,305	19.2	80.5	0.2	0.1	17,105	72.4	26.1	0.1
Saskatchewan	74,795	19.5	80.3	—	0.2	11,130	73.7	25.2	—
Alberta	117,230	10.9	88.9	—	0.2	18,280	65.0	33.5	—
Brit. Columbia	52,835	2.8	97.0	—	0.2	7,310	38.9	58.3	0.1
Yukon & N.W.T.	1,185	2.9	95.8	0.1	0.2	60	18.2	81.8	—
C a n a d a	474,250	13.2	86.1	0.5	0.2	106,410	65.8	31.5	0.4

TABLE 22.

Religious denominations of the Ukrainian population in Canada, 1931 to 1971. In percentage based on totals.

Religious denomination	1931	1941	1951	1961	1971
Ukrainian Catholic	58.0	50.0	41.7	33.3	32.1
Greek Orthodox	24.6	29.1	28.1	25.2	20.1
Roman Catholic	11.5	12.3	14.3	16.8	15.3
United Church	1.6	3.0	7.1	12.6	13.9
Anglican	0.3	1.0	2.6	4.0	4.6
Presbyterian	0.8	1.0	1.2	1.2	1.3
Lutheran	0.5	0.6	0.9	1.4	1.8
Baptist	0.6	0.8	0.9	1.3	1.4
Other	2.1	2.2	3.2	4.2	1.4
All denominations:					
Number	225,113	305,929	395,043	473,337	580,660
Percentage	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

SOURCE: *Census of Canada, 1931 to 1951. Population.*

1961 *Census of Canada. Population. Catalogue 92-546 and 92-559. Religions.*

1971 *Census of Canada. Population. Catalogue 92-724. Religious Denominations.*

TABLE 23.

Religious denominations of Ukrainian population in Canada, 1971, by provinces, in 1,000-s.

	Canada	1	2	3	4	5	6	7	8
Ukrainian									
Catholic	186.5	0.7	7.9	49.2	52.0	30.8	36.6	9.2	0.2
Greek Orthodox	116.7	0.1	3.7	27.4	19.7	20.6	36.4	8.6	0.2
Roman Catholic	88.8	1.2	4.6	31.6	14.0	10.8	17.5	8.8	0.3
United Church	80.8	0.5	1.7	19.5	12.2	12.0	22.6	12.1	0.2
Anglican	26.9	0.3	0.8	10.3	4.3	2.5	4.5	4.2	0.1
Lutheran	10.2	—	0.1	2.0	2.3	1.8	2.4	1.5	—
Baptist	8.2	0.1	0.2	3.0	0.9	1.0	1.9	1.3	—
Presbyterian	7.7	0.1	0.2	4.0	0.9	0.5	1.2	1.1	—
Pentecostal	5.6	—	0.2	1.2	0.6	0.6	1.7	1.3	—
Other	19.5	0.1	0.4	4.2	3.1	3.3	4.1	4.2	0.1
No religion	29.8	0.1	0.7	7.8	4.4	2.2	6.6	7.9	0.1

All

denominations 580.7 3.2 20.3 159.9 114.4 85.9 135.5 60.2 1.2

1. Maritime Provinces

5. Saskatchewan

2. Quebec

6. Alberta

3. Ontario

7. British Columbia

4. Manitoba

8. Yukon and Northwest Territories

TABLE 24.

Religious denominations of Ukrainians in Canada, 1971, by provinces, in percentages based on totals.

	Canada	1	2	3	4	5	6	7	8
Ukrainian									
Catholic	32.1	21.6	38.8	30.8	45.4	35.8	27.0	15.3	12.5
Greek									
Orthodox	20.1	4.2	18.0	17.1	17.2	24.0	26.9	14.3	12.4
Roman									
Catholic	15.3	36.4	22.6	18.8	12.2	12.5	12.9	14.7	28.1
United									
Church	13.9	14.0	8.2	12.2	10.7	14.0	16.7	20.2	17.8
Anglican	4.6	9.9	4.0	6.4	3.8	2.9	3.3	6.9	11.6
Lutheran	1.8	0.6	0.7	1.2	2.0	2.1	1.8	2.5	1.6
Baptist	1.4	2.0	0.8	1.9	0.8	1.1	1.4	2.1	1.6
Presbyterian	1.3	2.0	0.9	2.4	0.8	0.5	0.8	1.8	1.2
Pentecostal	1.0	1.1	0.7	1.9	0.6	0.7	1.3	2.1	2.0
Other	3.4	4.0	1.9	2.6	2.7	3.9	3.0	7.0	4.4
No religion	5.1	4.2	3.4	3.8	4.9	2.5	4.9	13.1	6.8
All denomina- tions	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

TABLE 25.

Ukrainian population of Canada, 10 years of age and over, by highest level of education and by age groups, 1961 and 1971.

Age group	Year	Total	Level of education in %					University	
			No school	1-4	5-8	9-13	Some	Degree	
10-14	1961	43,284	0.3	15.5	74.2	10.0	—	—	
	1971	54,700	—	1.0	78.4	10.6	—	—	
15-19	1961	33,830	0.4	0.6	14.5	81.6	2.9	—	
	1971	53,260	0.6	0.7	5.7	86.4	6.6	—	
20-24	1961	29,300	0.4	0.6	15.2	71.9	9.5	2.4	
	1971	46,760	0.4	0.4	5.2	68.7	17.3	8.0	
25-29	1961	32,021	0.3	0.8	24.5	66.2	4.7	3.5	
	1971	37,825	0.5	0.6	8.3	70.0	10.0	10.4	
30-34	1961	33,879	0.3	2.3	35.1	58.5	3.9	2.9	
	1971	32,650	0.5	0.7	13.9	70.1	6.8	8.0	
35-44	1961	75,691	0.5	6.1	47.9	40.6	2.8	2.1	
	1971	72,145	0.5	1.9	28.8	59.5	4.6	4.7	
45-54	1961	53,202	3.6	19.8	49.4	23.2	1.9	1.7	
	1971	82,155	1.2	6.0	45.5	41.6	3.2	2.5	
55-64	1961	36,101	13.6	40.0	35.6	8.3	1.0	1.1	
	1971	56,320	8.9	19.3	47.4	22.6	2.1	1.7	
65 +	1961	29,236	33.1	33.9	26.3	5.4	0.6	0.7	
	1971	54,990	27.1	31.4	30.4	9.7	0.8	0.7	
All groups	1961	366,544	4.8	13.0	39.4	38.4	2.8	1.6	
	1971	489,800	4.3	8.4	32.2	46.5	5.1	3.5	

TABLE 26.

Ukrainian population of Canada, 10 years of age and over, by highest level of education, by provinces, 1961 and 1971. Percentage based on totals.

Province	Year	Total	No school	Years of schooling			University	
				1-4	5-8	9-13	Some	Degree
Maritime Provinces	1961	1,740	2.4	13.3	27.8	50.0	4.0	2.5
	1971	2,585	—	5.0	24.6	56.3	7.5	6.6
Quebec	1961	13,303	2.9	15.6	37.1	36.6	4.1	3.7
	1971	18,020	2.9	10.8	33.4	38.1	8.0	6.8
Ontario	1961	98,119	2.7	11.1	42.6	38.6	2.7	2.3
	1971	138,650	3.5	8.0	30.9	48.0	5.4	4.2
Manitoba	1961	84,053	6.6	15.9	36.6	37.5	2.4	1.0
	1971	97,170	5.1	10.4	33.5	44.2	4.2	2.6
Saskatchewan	1961	61,287	7.0	14.0	42.5	32.8	2.7	1.0
	1971	70,975	6.2	9.5	37.8	39.2	5.0	2.3
Alberta	1961	80,766	4.8	12.4	38.2	39.9	3.1	1.6
	1971	110,990	4.4	7.4	30.0	49.5	5.0	3.7
British Columbia	1961	26,772	2.9	6.5	34.0	52.2	3.0	1.4
	1971	50,450	2.8	6.4	29.9	53.0	5.3	2.6

SOURCE: 1961 Census of Canada. Population. Catalogue 92-550 School attendance and schooling. Ottawa, 1963.
1971 Census of Canada. Population. Catalogue 92-

TABLE 27.

Ukrainian and selected ethnic groups, 5 years of age and over, 1971, attending school full time, by level of schooling.

School level	Canada	Ukrainian	British	French	German	Italian	Jew
Total	5,938,315	143,335	2,663,360	1,763,935	344,120	187,305	77,305
Elementary school							
No other training							
No.	3,875,235	87,045	1,715,135	1,166,915	228,540	133,860	36,875
%	65.3	60.6	64.4	66.1	66.4	71.5	47.7
Vocational							
No.	11,300	120	2,650	6,195	470	430	36
%	0.2	0.1	0.1	0.4	0.1	0.2	0.1
Secondary							
No other training							
No.	1,503,450	40,815	697,425	440,340	85,560	39,845	21,059
%	25.3	28.5	26.2	25.0	24.9	21.3	27.3
Vocation							
No.	23,130	460	7,985	10,360	1,000	515	135
%	0.4	0.3	0.3	0.6	0.3	0.3	0.2
Postsecondary							
No.	128,905	2,445	46,135	57,420	5,890	3,205	1,415
%	2.2	1.7	1.7	3.2	1.7	1.7	1.8
Postsec. vocation							
No.	43,905	1,235	18,645	14,645	2,635	715	365
%	0.7	0.9	0.7	0.8	0.9	0.4	0.5
University							
Without degree							
No.	213,820	7,440	113,615	34,340	12,490	5,730	9,590
%	3.6	5.2	4.3	1.9	3.6	3.1	12.4
With degree							
No.	92,655	2,680	43,105	18,525	4,865	2,130	6,750
%	1.6	1.9	1.6	1.1	1.4	1.1	8.7
University and other training without degree							
No.	32,500	815	13,820	10,305	1,910	615	630
%	0.5	0.6	0.5	0.6	0.6	0.3	0.8
University degree and training							
%	0.2	0.2	0.2	0.3	0.2	0.1	0.5
No.	13,420	280	4,850	4,895	765	260	415

TABLE 28.

Ukrainian and total population, 15 years and over, by occupation, 1961 and 1971, percentages based on totals.

Occupation	1 9 6 1		1 9 7 1	
	Ukrainians	All origins	Ukrainians	All origins
All occupations	191,680	6,471,850	265,720	8,626,925
Managerial, administrative and rel.	5.84	8.33	2.73	3.49
Professional and technical	6.56	9.72	11.06	13.58
Clerical	11.07	12.89	13.67	14.76
Sales	4.67	6.35	8.36	9.46
Service and Recreation	12.61	12.30	12.45	11.13
Transportation and Communication	4.98	6.07	4.95	5.19
Farmers	21.10	10.03	11.65	5.94
Loggers and relat.	0.47	1.22	0.43	0.78
Fishers and Trappers	0.07	0.56	0.05	0.32
Miners	1.25	1.01	0.76	0.57
Craftsmen	24.04	24.10	21.73	22.04
Labourers	5.30	4.87	3.04	3.29
Not classified and Not stated	2.05	2.57	9.11	9.46

SOURCE: *Census of Canada. Labour force. Catalogue Nos. 94-509, 94-515, 94-527.*

1971 Census of Canada. Labour force. Catalogue 94-717.

University of Ottawa

MANOLY R. LUPUL

The Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta

A. Introduction

Early in January 1974, with a combination of community effort and some financial assistance from the Government of Alberta, five Ukrainian kindergartens enrolling nearly one hundred children opened in Edmonton's public and separate schools. In September of the same year approximately 125 children entered the first English-Ukrainian bilingual Grade I classes in the same school systems. Now (June 1976) there are 154 pupils in kindergarten and 218 in Grades I and II. The only program of its kind in North America, its extension beyond Grade III is practically assured. The program's success, coupled with the fact that Ukrainian is being taught as a language of study in the school systems of four Canadian provinces, raised the entire question of the future of Ukrainian studies at all levels (the colleges and universities included) and how universities, and especially the University of Alberta in whose environs the above bilingual program has been developed, might best help to improve the conditions under which all Ukrainian studies are being conducted in Canada.

The concern is not a new one nor has it been confined to Alberta. But in recent years it is in the latter province that the most concerted drive has been made to establish an institution to coordinate Ukrainian studies there and elsewhere in Canada. In April 1971, for example, a request for a "Ukrainian Studies Centre at the University of

Alberta" was submitted to the government of Premier Strom in a brief by Edmonton's Ukrainian Professional and Businessmen's Club, in keeping with the recommendation in Book IV of the Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism, *The Cultural Contribution of the Other Ethnic Groups*, that "Canadian universities expand their studies in the field of the humanities and the social sciences relating to particular areas other than those related to the English and French languages" (p. 229).

Such programmes [the Commission explained] are complex and costly; they should probably be concentrated in relatively few universities, where high standards could be achieved with the resources available. There are many factors to be considered in determining which university should institute a particular programme. One important factor might well be a concentration of people, in the region where the university is located, whose ethnic origin corresponds to the area of study (p. 167).

With the demographic base existent (in 1971 the Ukrainians in Alberta and Edmonton were 8.32 and 13.34 per cent of the population respectively), early in March 1974 the national executive of the Ukrainian Canadian Professional and Business Federation, then in Edmonton, recognized the demonstrated community need and, anticipating the future, adopted as its main project the establishment of a Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta—one which would also meet the needs of Ukrainian studies in Canada as a whole. A meeting with the Cabinet committee on education of the Government of Alberta was held and it was agreed that if the academics in Ukrainian studies in Canada saw merit in the idea and were willing to cooperate to make the Institute a success, the Hon. James Foster, Minister of Advanced Education, would entertain a general proposal from the Federation.

A two-day "National Conference on Ukrainian Academic Studies" was organized by the national Ukrainian Canadian Committee on 6-7 April 1974 in Winnipeg, attended by approximately fifty academics engaged in Ukrainian-Canadian and Ukrainian studies in Canada. The state of

both areas was examined and future directions in education, language, literature, history, the social sciences, and the fine arts were canvassed. The Conference, the first of its kind, welcomed the opportunity to coordinate plans and activities in order to achieve the most effective use of all available resources among the various programs of Ukrainian studies in Canada. To this end, it endorsed unanimously the Federation's initiative to create an Institute which would coordinate and support such studies with public funds and also provide a focus for private donations through a foundation.

On 11 April 1974 the Federation submitted a proposal to Mr. Foster and on 4 November 1975 the Hon. Albert E. Holhol, the new Minister of Advanced Education, informed Mr. Peter Savaryn, Q.C., member of the University of Alberta's Board of Governors and Senate and former member of the Federation's executive (in May 1975 the latter was transferred to Winnipeg for a two-year term), that the Government of Alberta had approved the establishment of the Institute and invited representatives of the Federation (the latter's standing committee on education, based in Edmonton) to work with President Gunning to prepare a detailed proposal for consideration by government. With the University aware of the government's approval of financial support in principle, Dr. Myer Horowitz, Vice-President (Academic) appointed an *ad hoc* committee consisting of Drs. Evans, Gulutsan, Monod, and Priestly and chaired by the writer of this paper to prepare a detailed proposal for consideration by appropriate University bodies. General Faculties Council approved the proposal on 31 May and the Institute will be operational by 1 July 1976.

B. Nature of the Institute

The nature of the Institute can best be understood under the following headings: (1) purposes or objectives, (2) program development, (3) research and publications, (4) other activities, (5) financial support, (6) structure, and (7) relationship to the Division of East European and Soviet Studies.

1. *Purposes and objectives*

The Institute will have the following purposes and objectives:

- a) to encourage program development in Ukrainian-Canadian and Ukrainian studies at the undergraduate and graduate levels;
- b) to serve as a resource centre for English-Ukrainian bilingual education, improving existing programs (including the preparation of teachers) and encouraging their development elsewhere;
- c) to encourage research on Ukrainian-Canadian and Ukrainian subjects by graduate students, university academic staff, other scholars with a respectable record of publications, and research assistants on contract to the Institute;
- d) to encourage publication of (1) research on Ukrainian-Canadian and Ukrainian subjects, (2) paperback reprints of out-of-print and other books, and (3) notable master's and doctoral theses in paperback, particularly on Ukrainian Canadians, for use specifically as educational textbooks;
- e) to serve as a national, inter-university clearing house for Ukrainian studies in Canada to facilitate coordination in program development (especially at the graduate level) and to avoid duplication in research and publications;
- f) to assist in the establishment of creative contacts among professors, scholars, writers, scientists, and librarians by promoting and organizing meetings, seminars, lectures, conferences, and tours.

2. *Program Development*

Ukrainian studies are presently housed mainly in departments of Slavic languages and literatures. Very few universities offer courses in Ukrainian history, sovietology (post-revolutionary political and ideological developments in Ukraine), the historical development and present situation of Ukrainians in Canada, and the teaching of Ukrainian as a second language at the elementary and secondary school levels. The Institute will endeavor to increase enrolments in existing Ukrainian courses in Slavic departments, especially at the senior undergraduate and graduate

levels. It will also encourage the development of undergraduate courses in faculties of arts in Ukrainian language, literature, history, sovietology, the history of Ukrainians in Canada, and of Ukrainian curriculum and instruction (methods) courses in faculties of education, wherever the demographic base and local interest and initiative warrants it.

At the University of Alberta, the undergraduate and graduate course offerings in the Department of Slavic Languages are extensive and the Institute's primary concern will be to increase enrolments. The Department of History offers four half-courses in Ukrainian history and one half-course on "The History of Ethnic Settlement in Canada," which, given sufficient enrolment, may be taught as the history of Ukrainians in Canada. During the winter semester (1976), the writer offered it as such to fifteen students, including two auditors. As the Institute attracts graduate students to the various departments, a graduate course in both areas may need to be introduced by the Department of History.

The most pressing needs at the moment in Ukrainian studies at the University of Alberta are in the Faculty of Education and the Department of Political Science. In the former, it is urgent that a specialist who knows Ukrainian well be appointed to help prepare future teachers of Ukrainian if the English-Ukrainian bilingual program currently being developed in Edmonton is not to suffer from a lack of qualified teachers. Teaching materials too are badly needed and the appointee will work closely with the Ukrainian curricular assistant in Alberta's Department of Education and with specialists in other provinces to ensure that the materials produced incorporate the most recent principles, findings, and techniques of second-language learning. The appointee will teach two full curriculum and instruction courses (one for secondary, the other for elementary school teachers), supervise student teachers, hold in-service sessions, help prepare teaching materials, and generally provide the necessary leadership for English-Ukrainian bilingual education in and outside Alberta. The Institute will meet one-third of the appointee's salary. The

Institute director's special assistant, based in the Department of Slavic Languages, will assist the Faculty of Education appointee as required.

In political science, the appointment of a specialist on Soviet Ukraine is also urgent to complement the offerings in the Department of History. In 1976-77, the Institute may have to meet the need through a visiting professorship, covering two-thirds of the visitor's salary. The goal for 1977-78 is a permanent appointment on terms satisfactory to the Department of Political Science and the Institute. A full-fledged Institute will also need access to personnel knowledgeable in the changing social pattern among Ukrainians in Canada (Department of Sociology); Ukrainian church history, rite, and traditions (Department of Religious Studies); Ukrainian ethnography, arts, and customs (Departments of Anthropology, Music, Art, Drama); and economics of Soviet Ukraine (Department of Economics). The Institute, at least initially, will aid departments to meet such needs through visiting professorships. Staff members with joint appointments will be evaluated according to existing University procedures.

The Institute's own particular specialization at the University of Alberta will be the study of Ukrainian Canadians, with particular emphasis on the preparation of personnel knowledgeable in Ukrainian studies complemented by East European, Soviet and/or Canadian studies, and capable of meeting the growing needs of school systems, supplementary schools, faculties of education, university departments, departments of education, other government departments (e.g., culture, secretary of state), and the Ukrainian-Canadian community as a whole.

As already noted, the needs at the kindergarten and elementary school levels are particularly pressing. To this end, a major function of the Institute will be to coordinate efforts to prepare and publish suitable teaching materials for all grades, with special attention initially to the pre-school and elementary levels. The Institute itself, however, will only rarely underwrite the total costs of publishing teaching materials specifically for school use, though many of its publications will undoubtedly be useful acquisitions

for school libraries, particularly for students in the senior grades.

The Institute will offer no courses or degree programs, apart from a non-credit interdisciplinary seminar in Ukrainian studies — eight to twelve sessions per year by invited (and local) specialists for interested staff and students. Otherwise, the main concern of the Institute in program development will be to strengthen and expand department-based programs at the University of Alberta and, where the demographic base is sufficient, to encourage department-based Ukrainian studies at other universities — and to coordinate them so as to avoid unnecessary duplication especially at the graduate level and where research and publications are concerned. The Institute will thus have a major inter-university function at the graduate level, as well as a specific undergraduate and graduate orientation of its own, namely, the study of Ukrainians in their Canadian context. As part of its program-development function, the Institute will provide annually ten undergraduate scholarships worth \$1,500 each for an eight-month period of study at any Canadian university to deserving (i.e., able) students interested in an undergraduate degree with concentration in Ukrainian studies (at least five full courses in Ukrainian language and literature, eastern European, Soviet, and/or Canadian studies in a three-year program and eight in a four-year Arts or Education program). The amount will cover tuition fees and subsidize the cost of room and board beginning in the first year where financial aid at present is minimal or non-existent. Scholarships of \$500 to students residing at home will increase the number available.

3. *Research and Publications*

The Institute will encourage research by providing research fellowship for master's students (M.A. and M.Ed.) and dissertation fellowships for doctoral students (Ph.D.). A student in any Canadian university may apply for either fellowship subject to four conditions:

- a) that the applicant has been accepted into a graduate program;

- b) that the thesis is on a Ukrainian-Canadian or Ukrainian topic;
- c) that the topic is manageable and does not duplicate one already investigated;
- d) that the student has a competent supervisor who indicates in writing a willingness to supervise the study.

The Institute will offer, on a competitive basis, research grants to academics and other qualified scholars in all fields of Ukrainian-Canadian and Ukrainian studies. Procedures established by the Canada Council will be followed, and applicants will be encouraged to obtain a portion of their funding from the same Council or their respective institutions. While the Institute will not assume responsibility for the publication of resulting manuscripts, it will retain the option to do so. The quality of submissions will be of greatest importance, and at least two to three years may be needed to evaluate the results of the research and publications program.

In addition to projects originating externally, the Institute will initiate research and publications in three particular priority areas:

- a) An "Alberta Library in Ukrainian-Canadian Studies," a series of paperback works (monographs, theses, collections of documents, and memoirs) dealing with all aspects of Ukrainian life in Canada, past and present. High on the list of possible publications are W. Chumer's *Spomyny* (Memoirs) (1942), Senator Paul Yuzyk's theses on the Ukrainian Catholic (1948) and Orthodox (1958) churches, C. H. Young, *The Ukrainian Canadians* (1931), Vera Lysenko's novel, *Yellow Boots* (1954), and Frances Swyripa's master's thesis, "Ukrainian Canadian Historiography in the English Language: A Survey" (University of Alberta, 1976).

On still another level, is the "Statistical Compendium on the Ukrainians in Canada, 1891-1971," edited by Dr. William Darcovich of Ottawa, with data on every aspect of Ukrainian life in Canada.

The most important long-range priority will be the first comprehensive and analytical history of the Ukrainians in Canada (perhaps in several volumes) based on numerous monographs utilizing

hitherto largely untapped sources, many (such as the newspapers) in the Ukrainian language.

- b) University-level textbooks and anthologies generally, especially important as the Canada Council is unable to fund the preparation and publication of such teaching materials.
- c) Research in Ukrainian intellectual history with special reference to the evolution of modern Ukrainian social thought. This will entail the translation and editing of representative nineteenth and twentieth century Ukrainian philosophers, social and literary critics and publicists, and the preparation of analytical studies. At present, the achievements of Ukrainian social thinkers are unknown to Western students while in the Soviet Union the subject is also neglected outside the framework of Marxist-Leninist ideology. The first two works in this series — tentatively entitled the "Alberta Library of Ukrainian Studies" — will be a collection of interpretative essays on crucial problems in Ukrainian history and a general anthology of modern Ukrainian social and political thought.

The Institute's competitive research grants will be available only to citizens or landed immigrants in Canada. For its own research projects, the Institute will draw on all available talent, Canadian and non-Canadian.

To help meet the above priorities, it is conceivable that within a year of opening, the Institute may enter into contracts with two or more full-time research assistants, with no administrative responsibilities. The latter would be individuals with at least a master's degree and a demonstrated capacity for research.

In its first year, the Institute will undertake a detailed survey of the instructors, students, and non-academics in Ukrainian studies, including the research underway, the research which has been completed (both published and unpublished), and the special interests and competencies of interested scholars in Canada. In this way, the major gaps and needs will be identified and more confident future directions established. The comprehensive survey will be catalogued and updated annually. It will constitute an integral part of the Institute's inter-university, clearing

house function to prevent duplication and encourage research and publication in a systematic and disciplined manner so as to meet the most pressing needs.

To the same end, early in 1977 the Institute will hold an inter-university workshop specifically to assess the study of Ukrainians in Canada in terms of what has been done, what still needs to be done, and what should be the future priorities in research and publication. Unlike the topical conference on the same subject (to be discussed later), the focal point will be a critical analysis of the state of Ukrainian-Canadian studies by academics in various disciplines. Highly specialized, the workshop, unlike the conference, will have little general interest and will not be open to the public. Substantial financial support under the federal government's multicultural program could be expected for the workshop and conference. A comparable workshop on Ukrainian studies *per se* will follow in 1977-78.

In the first year, the funds at the Institute's disposal for research and publications will be less than usual because of the need to support the well-developed research and publication project headed by Professor George Luckyj of the Department of Slavic Languages and Literatures at the University of Toronto. The project includes two paperback volumes (700 pp. and 228 pp.) and a four-volume paperback series (former hard-cover publications now out-of-print, 500 pp.), and an "Anthology of Ukrainian Dissent" (500 pp.), edited by Professor Bohdan Bociurkiw of Carleton University. As many volumes will be published as the annual subsidy furnished by the Institute for printing, publicity, storage, distribution, and administration will permit. Agreements with publishers (including university presses) will be negotiated on a competitive basis to ensure that the Institute's "Publications Fund" will receive a portion of the net proceeds from sales.

A significant aspect of Professor Luckyj's publication plans is the "Symposium," a semi-annual journal of Ukrainian graduate studies, the first issue to appear in the fall of 1976. Between 80-100 pages in length, it will contain notable seminar papers and correspondence, dissertation

abstracts, and parts of theses in English, Ukrainian, or French.

A major research and publication project, long-range in nature, which the Institute will help to subsidize, is already underway at Sarcelles (near Paris), France, directed jointly by Professor Volodymyr Kubijovyc, editor-in-chief, and Professor Luckyj, his Canadian associate responsible for the English translation. The goal is to publish the alphabetical encyclopedia on Ukraine, of which seven volumes have already appeared in Ukrainian and two more are on the drawing board, in a four-volume English version, each volume approximately 800 pages in length. In view of Professor Kubijovyc's age (he is already seventy-five), it is important to free him from the onerous task of fundraising through an annual subsidy so that he might devote his entire time and energies to have the first English volume published by 1980 or sooner and subsequent volumes annually thereafter.

The actual funding of the publication of the four-volume work will be by the Canadian Institute of Ukrainian Studies Foundation, incorporated by the Ukrainian Canadian Professional and Business Federation in May 1975 to aid the Institute. The Foundation has a four-man executive based in Toronto (Mr. Stanley W. Frolick, Q.C., is president) and a Board of Directors with regional, academic, and Federation representation. The four-volume alphabetical English encyclopedia would be a valuable updated supplement to the topical, two-volume *Ukraine: A Concise Encyclopedia*, published by the University of Toronto Press for the Ukrainian National Association in the United States in 1963 and 1971, with Professor Kubijovyc as editor-in-chief. The funds allocated for the Toronto and Sarcelles projects are for 1976-77 only, and may be decreased or increased in subsequent years.

At the University of Ottawa a modest fund exists to pursue a distinctive program of Ukrainian studies growing out of its strategic location in the nation's capital with its Parliamentary Library, National Museum of Man, and the Ethnic Archives currently being developed by the National Library. The Institute will assist Ottawa's' research and

publication efforts out of its own research and publication funds.

4. *Other Activities*

Among the Institute's other activities will be the following:

- a) A newsletter containing information about the Institute's main activities, major events in the development of Ukrainian studies in Canada with special emphasis on university programs available, and the most recent publications and research underway in Canada (and in the United States by Canadians on Ukrainian topics or by Canadians and Americans on Ukrainian-Canadian subjects), including theses and dissertations.
- b) Either a Ukrainian Studies Summer School course organized by the University of Alberta's Special Sessions or periodic in-service sessions organized by the Institute, both primarily for teachers of Ukrainian. Those who attend special sessions for credit towards a degree do not have the same problem of incentive as do degreed teachers invited to attend refresher courses or in-service classes. The latter will require per diems, which the Institute will furnish. Whenever possible, the Institute will endeavor to organize special sessions in other provinces and provide realistic financial incentives to maximize attendance.
- c) A conference in March 1977 on Canadian Ukrainians using the topical approach with papers in politics, economics, education, history, sociology, etc. The conference will be open to the public and the Institute will publish the proceedings. As noted earlier, substantial financial support for such a conference could be expected from the federal government's multicultural program.

Subsequent conferences (one every three years perhaps) will be held intermittently with an annual distinguished visiting speakers' program (at least two per year, perhaps in November and March) on current or historical topics. The March speaker could double as the annual Shevchenko lecturer. As each would speak from a prepared text, each year's series will be published as the Institute's

'Occasional Papers.' The series, like the seminar, would acquaint specialists in Ukrainian studies with the work of the Institute. It would differ from the seminar in that it would be open to the public.

- d) Library acquisitions through special purchases in the original or on microfilm of the most essential books, periodicals, newspapers, and outstanding collections. One of the most imperative, immediate needs is to make Ukrainian-Canadian newspapers like the *Canadian Farmer*, *Ranok*, *Ukrainian Voice*, *Ukrainian News*, *New Pathway* and their annual almanacs available on microfilm. The Institute will raise the matter with the Canadian Library Association and provide a subsidy for microfilming, if necessary. The long-range intention would be to develop a library at the University of Alberta containing the most valuable materials published about Ukrainians in Canada and Ukraine. The Institute will also aim to develop a modest reading reference or resource room (which could double as a seminar room) to house the main periodicals and basic reference works.
- e) Student travel bursaries for four to six weeks of graduate study in Ukraine or for research in such centres related to Ukrainian-Canadian or Ukrainian life as Vienna, Istanbul, Munich, Paris, Brussels, and Rome. With the recent Canada-USSR treaty, scientific and scholarly contacts come under the umbrella of the Canadian government and the Institute will explore the benefits to be derived for academic staff and students under the agreement. Although access to documents in the Communist bloc may be difficult, the Institute will endeavor to establish the status of primary source materials bearing on Ukrainians in the pre-revolutionary period, especially in the matter of emigration to Canada.

5. *Financial Support*

To ensure that the Institute has a permanent support base within the University of Alberta budget, the Government of Alberta has accepted the responsibility of committing annually to the Institute that percentage which the Institute's budget for the academic year 1976-77 will bear

to the total University operating grant for the academic year 1976-77. Moreover, to ensure continuity the grant to the Institute will be without term and deposited in a separate trust account administered through the University comptroller's office. Monies unspent in any academic year will remain in the Institute's account. The Institute will not be penalized for good management either through its refusal to support mediocre projects or by keeping a careful eye on costs. But as funds cannot accumulate indefinitely, there will be a thorough review of the financial situation after three full years of operation. The latter would be in addition to the usual review of the director's tenure, according to the University's normal review procedures.

6. *Structure*

As an academic institution, the Institute will be an integral part of the University. Although it itself will offer no courses for credit, members of its staff will teach in University departments. Moreover, the Institute will provide expertise in the preparation of materials for use in university, college, and public school teaching. While it is true that its inter-departmental and inter-university functions do not fit easily into the University of Alberta's existing structure, it is also true that if they did, there would be no need for an Institute.

The Institute will be in charge of a director appointed by the Board of Governors, on the recommendation of the vice-president (academic) after consultation with the Institute's Advisory Council. The director will be responsible to the president through the associate vice-president (academic) and hold a one-third teaching appointment in a University department. Should a dean of interdisciplinary studies be appointed, the Institute would come under the latter's supervision.

The director will have a special assistant, also with a one-third teaching appointment in a department. The assistant will carry out administrative and individual research and publication responsibilities and, as indicated, assist the Faculty of Education appointee as required.

There will be two non-salaried associate directors, one at the University of Alberta specifically responsible for research and the other at the University of Toronto specifically responsible for publications. The term of the associate directors will be determined by the director in consultation with the Advisory Council, with the vice-president (academic) kept duly informed. Each associate director will have a full-time assistant with an M.A. or Ph.D. degree but no academic rank. The term of the director will be reviewable and renewable after five years; that of the associate directors (also reviewable and renewable) will terminate with the director's term. The director's review will follow normal University review procedures; that of the associate directors will be by the director and the Institute's Advisory Council. The relationship between the director and associate director in Edmonton will be such that one of the two will always be specifically responsible for research *and* publication in Ukrainian-Canadian studies.

The Advisory Council of the Institute will consist of the director, the two associate directors, a library specialist in Slavic Studies, and representatives (one each) for renewable terms of three years' duration from the Division of East European and Soviet Studies, the Department of Slavic Languages, the Department of Elementary (or Secondary) Education, the Department of History, the Department of Political Sciences, and such other departments as may offer courses in Ukrainian studies. The director's special assistant will function as the Council's secretary with the right to participate in deliberations but not to vote. While the associate director in Toronto will not be expected to attend all Council meetings, he will be kept fully informed through the minutes and by the director as necessary. Ex-officio members of Council will be the president of the Conference on Ukrainian Studies of the Canadian Association of Slavists and the president of the Canadian Institute of Ukrainian Studies Foundation.

In view of the Institute's inter-university function, the Advisory Council will establish a national body, known as Associates of the Institute, who will consist of all full pro-

fessors or the most senior personnel engaged in Ukrainian studies at a particular university. The Associates will meet annually at the Learned Societies in conjunction with the Conference on Ukrainian Studies of the Canadian Association of Slavists, or more frequently at the discretion of the director.

7. *Relationship of the Institute to the Division of East European and Soviet Studies (University of Alberta)*

The Institute and the Division will complement each other. Although it will be the main function of the Institute to encourage and develop Ukrainian-Canadian and Ukrainian studies, it should be obvious that occupationally it would not be wise to encourage most to become Ukrainian specialists *per se* without supporting courses dealing with eastern Europe, the Soviet Union, and/or Canada, depending on the nature of the thesis interest. Where a notation of specialization in East European and Soviet Studies is desired, consultation with the Division of East European and Soviet Studies will be required. When in the students' best interests, the Institute will direct them to seek the notation.

C. Some Policy Considerations

Finally, to dispel any illusions that everyone at the University of Alberta welcomed the Institute, it might be well to quote the section in the detailed proposal on policy considerations:

The proposed Canadian Institute of Ukrainian Studies, being unique in several respects, poses several policy considerations which need to be examined. The first is whether an institution which has not only an interdisciplinary component, but inter-faculty and inter-university dimensions should be established at the University of Alberta. In attempting to answer this question it is well to recognize that human activities — or at least most of the most worthwhile ones — do not fall neatly into little compartments but cross disciplines as easily as they do provincial boundaries. It is therefore no easier to confine Ukrainian studies to one or two disciplines than it is to confine French,

British, or Native studies; nor is it wise to isolate them from comparable developments elsewhere.

Moreover, in their practical form as applied scholarship oriented towards the Ukrainian-Canadian community, Ukrainian studies at the University of Alberta would have to carry the added inter-faculty burden of subsidizing the publication of suitable texts for university use and strengthening not only the as yet tender elementary English-Ukrainian bilingual program in Edmonton's schools but the teaching of Ukrainian as a second language in the junior and senior high schools. Leadership in such matters as the methods and techniques of instruction, the preparation of suitable teaching materials, and information about the cultural context of both is clearly needed and the Institute would help to furnish it. With government funds for the establishment of the Institute available in principle, and with both a community need and a need for research, knowledge, and publications clearly demonstrated, there is every reason why the University of Alberta should welcome the proposed Institute.

But should Ukrainian studies really be encouraged to the extent envisaged? For a culturally pluralistic society in a multicultural era the answer would appear to be self-evident. Ukrainian studies have been promoted by a significant portion of the community in Alberta and elsewhere for decades. Canadian Ukrainians, who are without meaningful contacts with Ukraine and whose predicament as a minority facing the twin perils of Russification abroad and Anglo-Americanization at home is well known, should hardly be expected to settle for slogans and clichés on the crucial question of survival as an ethnocultural group. Moreover, the encouragement of Ukrainian studies through the Institute might well be multiculturalism's severest test, for if the survival-conscious Ukrainian Canadians fail to exploit well the numerous opportunities offered by the Institute, then multiculturalism might indeed be confined to the quaint and frequently exotic folkloric dimension — the so-called 'ethnic thing.' On the other hand, should the response be sufficiently enthusiastic to encourage even other ethnocultural groups to seek similar institutes, then Canada's identity could certainly change considerably. We could find ourselves in the midst of a cultural and linguistic renaissance — and why should anyone oppose that?

The concern expressed at times that the establishment of an institution like the Canadian Institute of Ukrainian Studies might set an undesirable precedent for other ethnocultural groups is, then, not justified. If other peoples have a comparable demonstrated community need; if they have as deep an interest in learning about their cultural heritage; and if they have a comparable nucleus of capable staff within Canadian universities, then there would appear to be no good reason to discourage the establishment of comparable institutions at the University of Alberta. To fear a splintering effect or fragmentation is to forget that forced unity or a unity achieved by ignoring or suppressing the legitimate academic and cultural aspirations of Canada's minorities is hardly a unity of which any university can be proud. The unity which already exists can only be enhanced and strengthened by receiving such aspirations favorably; witness the benefits which have flowed from the establishment of Collège Universitaire St.-Jean and the more recent "Morning-star" project in the Faculty of Education for the education of teachers of Native peoples.

Nor is an institution such as the Ethnic Studies Centre at the University of Calgary an appropriate substitute for the Institute being proposed. To insist that it is to misconstrue the proper purpose of Calgary's Centre, which is to study the phenomenon of ethnicity in general: How, for example, is ethnicity affected by nativism, education, urbanization, generation conflict, intermarriage, etc.? What historically has been Canada's response to ethnicity, including the changing theories of Canadianization and the specific contents of Canadianism? What have been the politics of nation-building and of languages and cultures in conflict in Canada, and the equally difficult philosophic issue of how can majority rule be reconciled with the cultural rights and privileges of minorities? Lacking, moreover, adequate personnel to do a systematic study of any one group, all that might legitimately be expected of Calgary's Centre are scattered and isolated, periodic studies of a particular group, which is a far cry from what the proposed Institute intends to do.

Finally, while it is important that there be at least one university in the Western world which focuses on post-1914 developments in Soviet Ukraine (an area in which resources are presently dispersed and unco-

ordinated), the principal aim of the Institute will be the study of the Ukrainian people in Canada. As one of the earliest and largest groups to settle western Canada, the history of the Ukrainian people is a significant part at least of the history of western Canada, their fortunes are to some extent a commentary on 'the great Canadian dream,' and their future survival a partial reflection on multiculturalism as an adequate description of what the Canadian experience may become.

University of Alberta

URBAN HIERARCHY

An Iterative Analysis and Practical Implications

1. *Concept of Urban Hierarchy*

In surveying the locational patterns of urban centres one cannot deny the existence of hierarchy which is exemplified in the differentiation of the strength applicable to these centers coupled with the upward and downward links of dependence and dominance. This relationship applies to various sizes of communities and it is characterized by the following common elements:

- (a) a core building, *dominant center* which acts as the focal point of the system. It is the strongest and most developed center in comparison with neighbouring centers.
- (b) a *tributary area* surrounding the core center which represents its exclusive domain of influence. It comprises the rural resident population and the urban population of smaller centers.
- (c) satellite or *dominated centers* which are subordinated in some respects to the core center, and which normally will be found on the outskirts of the tributary area. This locational requirement is dictated by the desire to avoid competition from the dominant center, at least for the provision of lower ranking services.

- (d) a functional tie-up between the centers, specifically the *functional dependence* of the dominated centers for the services provided by the core center. This can be stronger or weaker, according to the ranks of the systems and the individual characteristics of center locations. Such a tie-up, however, is an indispensable part of the hierarchical structure, and its presence must be evidenced if one intends to make an evaluation of the locational components fully meaningful.

The hierarchical structures of the above kind are far from being static. They evolve historically altering their shapes and intensities of dependence. In analyzing the local conditions, one is capable at most to intercept their transitional features at the given time. One should never regard these as permanent. To make the study worthwhile in practical terms one has to supplement the hierarchical analysis by referring to the apparent shifts in urban ranks and functional tie-ups.

The hierarchical changes occur during the periods of urban growth which is characterized by the polarization of urban strength and the overall decline in rural population. As a rule the large centers grow faster than the small centers which have a tendency to stagnate. This process which is generally valid can be particularly observed on the Prairies. It contributed not only to the spectacular growth of the principal urban centers but also to the disappearance of the small communities.

The causative factor of the above changes is the progressive mechanization of farm work which in turn requires large scale economics of operation and forces the excess farm population to move into urban occupations. Thus in Saskatchewan, which in 1931 and 1971 had almost the same total population (922,000 vs 926,000) the farm population declined from 564,000 to 233,000 while the urban population rose from 358,000 to 693,000. This shift was accompanied by an approximate threefold increase in population of two largest urban centers, Regina and Saskatoon, followed by the similar rate of growth in small cities such

as Yorkton, Swift Current and North Battleford. Moderate increases were also recorded by many towns and villages while the majority of small rural centers followed the pattern of absolute decline. The rural depopulation undercut the economic basis of their existence, which is evidenced by the closing of commercial enterprises and private and public services. The development of a suitable road network and the use of the car as a universal vehicle of transportation enhanced the trend of urban differentiation and consolidation.

The above processes are associated with economic strains and losses. Decline of small centers resulted in the abandonment of the available infrastructures which is exemplified by the numerous vacant private and public buildings; it also added to the cost of service provision in the large urban centers. These developments were usually amplified by the lack of the coherent locational policies on the side of the government and other public and private agencies. There are numerous examples of excessive consolidation of provided services and their mislocations.

Since one can hardly revert the described trends one must then concentrate on the problem of orderly development, minimize the present and future losses and assist the people in adjusting to the new conditions. This can be done through the well thought measures of locational policy based on the contemporary locational findings and incorporating the effects of recent demographic and economic trends. Hence the importance of urban studies, which should use the most progressive methods of analysis and provide the practical results free of value judgement. Although based on the past records of development, such studies should also anticipate the future effects of such proposals as railway abandonment, construction of grain terminals, industrialization, etc.

The purpose of this article is to acquaint the reader with a certain type of urban analysis which I have developed in my research work and which I have named the *iterative method* due to the repetitive steps in searching for the solution. This approach which is described in details

in sections 3 - 6, is preceded by the section 2, which outlines the general framework of locational theory and describes the other contemporary techniques of analysis. The methodological discussion ends with the evaluation of the results (section 7) which in turn leads to practical aspects of policy implications (section 8). The discussions preceding and following up the methodological part serve as a useful setting for its proper understanding and evaluation. They are by far not complete. Also excluded from the discussion is the assessment of the future economic development which was not reflected yet in the past historical records.

2. *Treatment in Past Studies*

(a) *Central Place Theory of Christaller*

The subject of urban hierarchy has been brilliantly handled by the German economist and geographer, W. Christaller, in his monumental work "Central Places in South Germany", published exactly forty years ago. The first part of this study represents a theoretical contribution, while the second attempts to rationally verify deduced findings in practical surroundings. Contrary to the opinion of some individuals who consider Christaller's empirical analysis as the stronghold of his work, I wish to take another position. I have only words of praise for his theoretical concept and the rationale of his deductive methodology.

Starting with the homogenous economic and geographic conditions of an agricultural area, Christaller developed an optimal system of urban structure, characterized by the hexagonal shape of the tributary areas and an equidistant location of the subordinated centers, in the corners of the hexagon (see Fig. 1). He then modified this pattern upon considering the requirements of transportation, by moving the dominated centers into a linear alignment between the neighboring dominant centers (see Fig. 2).

Christaller was fully aware that the derived models represented only *theoretical yardsticks* for assessing the actual conditions. He was the first to point out various locational distortions, which could be induced by differences in the economic, geographic and political-administrative

features of the individual areas (see Fig. 3). In addition, he meticulously handled the subject of static and dynamic effects. This treatment is equally valid for the analysis of single economic factors and for the evaluation of complete hierarchical systems. It is necessary to stress these points, since they have been misunderstood by many contemporary analysts.

A partial reason for these misinterpretations must be attributed to the non-accessibility of the Anglo-Saxon scholars to Christaller's work, which required an unprecedented thirty-three years before a suitable translation was made. In the meantime, Christaller's ideas were accepted in the form of second hand explanations of a few persons who had read the original text, but had added their own points of view.

Another reason for the delay in translation was the relatively early acquaintance with A. Loesch's work, "The Economics of Location", published in 1944 in German and in 1952 in English. Loesch, an outstanding scholar in his own standing with wider locational interests than Christaller's, referred to the urban hierarchy of the latter and, as a matter of fact, attempted to supplement it. While supplying a more rigorous proof, he did not reveal the depth and scope of Christaller's original contribution. He reproduced the theory of central places in simplified terms, and it was this version which was often referred to and accepted as the Christaller-Loesch concept.

One shortcoming, however, that can be attributed to Christaller is the confinement of his theoretical findings to the *agricultural base* of the geographical landscape. Central services that are provided to the farm population, local inhabitants and the populations of subordinated communities are very diversified in nature (commercial, political, cultural, and religious establishments), but do not include all urban activities. For example, Christaller regarded *manufacturing* as central only to the extent that it was based on the processing of agricultural resources. This is obviously not a very satisfactory solution. While certain industries may have a footloose character and their market areas do not always coincide with the general tributary areas of their

centers, they indirectly add to population agglomeration and the overall strength of the centers. Statistical evidence has also proven that certain types of industries show a definite hierarchical pattern; they can come into being only when certain requirements for population agglomeration in the center and the tributary area have been satisfied.

Another function that has been excluded by Christaller is *mining*. While this activity is point bound and does take place outside the limits of urban settlement, it nevertheless adds to the population growth of the neighbouring center and to its prosperity. The effects of potash mining in Saskatchewan show that this can lead to the development of a new hierarchical structure, wherein a formerly equal-ranked community may superimpose itself as a dominant center on others. (e.g. Esterhazy).

It can also be shown that a hierarchical structure of urban centers exists in Northern Saskatchewan, which lacks an agricultural base and where the existing communities have developed from historical trading posts or the contemporary exploration of resources. The incidental population agglomeration at various points and of differing magnitude has automatically led to the dominant and dominated relationships among them.¹

Summer resorts, originally excluded by Christaller, were later accounted for in his theory of periphery. They represent the centrifugal forces, a substitute of central services provided for the combined urban and rural population within a separate hierarchical framework.

All these aspects are important enough to be investigated by empirical and theoretical methods. Their detailed analysis should lead to one general theory of urban hierarchy. Some attempts along this line have been made in the past, others may be forthcoming. This study will deal empirically with this subject, while discussing the methodology of analysis.

¹ J. W. Atcheson, *Community Centered Regions in Northern Saskatchewan*, M.A. Thesis, University of Saskatchewan, Regina, 1972.

(b) *Post-Christaller Developments*

Successive urban research can be grouped into two categories. The first type of studies have concentrated on the previously mentioned aspects of the *general theory*, attempting to widen its scope and to better substantiate the findings. Having acquired more advanced methods of research and technological assistance, numerous authors have tackled this problem by means of econometric models, linear programming, factor analysis, input-output analysis and simulation techniques. Although advances have been made, they are far from being spectacular. At most, they are fragmentary and the universal urban theory still awaits its realization. In my opinion, Christaller's one man contribution significantly overshadows all these individual and collective works.

The second type of research comprises monographic studies concentrating primarily on the *methodology of analysis*. Often charged with the task of recognizing the hierarchical structure in specific areas for practical purposes of community planning and development, these studies have attempted to improve the methodological tools to the extent that they are feasible and possible. The limitations that they have encountered, have been due to prevailing theoretical concepts, the imagination of the analysts, and the availability of data. Although there is a significant proliferation of this type of research, it should not be relegated to a class of inferior standing. Overcoming the previously mentioned drawbacks, the monographic works may have a beneficiary effect on theoretical research, by supplying the latter with new clues and concepts.

It is obvious from the previous statements that this paper deals with the problems of "applied" urban research. In pursuing this goal, very definite objectives will be set, and are described in the next section. In a certain sense, they are the response to the "negative" features of presently used techniques, which can be summarized as follows:

Most of the past research has been concerned only with *central places* and *central services*, and the urban communities which have not met these requirements have been ex-

cluded from the analytical scope. Practically, this has been achieved by a skillful delineation of the region, leaving the agglomeration centers outside the analyzed areas.

The selected regions have been *homogenous* to a great extent, characterized by the similarity of agricultural activity, income levels and population density. The choice of such conditions has been motivated by the desire to meet the theoretical requirements of Christaller's model to as great a degree as possible.

Some of the studies are characterized by a naive expectation of finding the idealistic pattern of *hexagonal tributary areas* and the 1 : 2 distribution of various center ranks. They have not taken into consideration the distorting effects of practical life, which have been amply demonstrated and proven by Christaller. In other studies, the mapping of the tributary areas has been entirely neglected. It has been substituted by the hierarchical classification of the centers, identified for this purpose with various symbolic designations and leaving the necessary verification of the spatial dominance to the reader.

The criteria used for measuring the *centrality of the urban centers* differ significantly in scope and quality. Starting with a crude, unsophisticated measure of resident population, they incorporate the relationship between the more elaborate data of central functions and central establishments² and end with an overall index of weighted functions³. Although the latter approach appears to be the most satisfactory, it is not without faults. The author erroneously converts the frequency distribution of services in a region into reciprocal weights, forgetting that some such occurrences have nothing to do with the rank of the community. Very often, the rare functions do not measure the high level of central activity, but represent "foot loose" locations of low ranking services. They can also be the

² B. J. L. Berry, *Geography of Market Centers and Retail Distribution*, Prentice-Hall, 1967.

³ T. H. Marschall, *The Location of Service Towns*, University of Toronto Press, 1969.

remnants of establishments which have been represented significantly in the past, but are now dying out.⁴

The above step of analysis is required for the *classification of the centres* which, as a rule, always precedes the hierarchical and spatial evaluation. Surprisingly, a great majority of studies have undertaken this task in a very arbitrary manner. This statement is true even when disregarding the refined efforts which may be used in collecting and processing the required data. It is obvious that the number of established classes and the delineation between them must have a bearing effect on the acceptance or rejection of the locational hypotheses. Value judgements have been used for determining the various center ranks and defining their functional profile, producing contradictory results for the same areas. From the introductory remarks in this paper pertaining to the characteristics of urban hierarchy, one can assume that the functional classification of centers must be more than one dimensional. It ought to combine size, distance and incremental functions to be fully meaningful.

In the theoretical field of analysis, the monographic-methodological studies have yielded only very meagre results. They have coined the *concept of a threshold* for individual central services, which in spite of its importance has been poorly defined and measured. It refers to the "minimum population required in a central place to support the performance of a particular function",⁵ while neglecting the effects of a varying population in the tributary areas. Computationally, this is also far from being accurate. "A threshold is only regarded as meaningful if at least half the centers above the threshold value possess the function in question".⁶ We should recognize the fact that the various incremental services in the higher ranking center will have various thresholds. However, superimposed on each other,

⁴ A more realistic method of weighing the central services can be derived from the median value of occurrence for each service, the latter being measured by the average strength of the corresponding community.

⁵ T. H. Marschall, *op. cit.*, page 158.

⁶ *Ibid.*, page 159.

they will produce the average reach of the tributary area, which can be deduced from the location of the satellite centers.

It is interesting to note that no penetrating attempt has been made to evaluate the urban hierarchy historically. The closest resemblance to *dynamic analysis* can be found in a study by G. Hodge, who in applying the method of factor analysis has tested the viability of urban centers over a time span of 20 years.⁷ The study is far from being perfect. It has the common faults of arbitrary center classification and evaluation. Nobody, to my knowledge, has tried to evaluate historical changes for entire hierarchical systems, pointing out shifts, and the strengthening, weakening or disappearance of individual locational components.

3. *General Framework of the Iterative Analysis*

The task of this paper is to supply a new method which, in one single sweep, would wipe out almost all the formerly discussed shortcomings. These postulates, with the exception of one or two points, will be verified by referring to a concrete analysis of Southwestern Saskatchewan. The suitability of an iterative method for the evaluation of nonhomogenous regions and historical comparisons will be discussed in the concluding part of this paper. Although without the necessary illustrations, these two aspects fit into the scope of our methodological considerations.

Thus, it is hoped that the analyzed *communities will be ranked* on a scale which is superior to the presently used indices. This statement is particularly valid when considering the time and cost of procuring the required data. The described analysis will exclusively utilize secondary sources of information.

It will group the urban centers by using *two dimensional criteria of classification*: the relative size and the

⁷ G. Hodge, "The Prediction of Trade Center Viability in the Great Plains", *Geographical Approaches to Canadian Problems*, Prentice-Hall, 1971, pp. 176-196.

locational distance of the individual community. This will be done without gaining advanced insight into the functional ties between centers. This factor, which is an important ingredient of the urban hierarchy, will be measured indirectly by the spread in the strength of the neighbouring settlements. Later on, it will be accounted for in the general profile of services provided by various center ranks.

The evaluation of communities into dominant and subordinated categories at various functional levels and the designation of their tributary areas will be undertaken with minimum value judgement or no such judgement at all. The developed method, as the name implies, is *iterative-mechanistic* in nature. It is easy to understand, foolproof in application, and very revealing in the final findings.

Unlike the presently used practice of identifying the hierarchical structure from the main urban center and proceeding towards the lower ranking systems, this methodology reverses the direction of search. It starts from the *lowest ranking centers* and works itself up by successive stages of elimination towards the main urban network. However, this technique of analysis does not contradict the final evaluation of the results, which normally should be undertaken along the line of downward dominance.

In the applied work of determining successive urban systems and their tributary areas, use will be made of both the actual *locational distances* and the theoretical derivatives of Christaller's model. The latter qualifications, which distinguish between the patterns of accommodation and transportation, are solidly embedded in the statistical results and applicable to all existing centers. In pursuing this concept, one should not expect uniform hexagonal areas nor a proportionate distribution of various center ranks.

The mapping of the urban hierarchy for successive systems provides us with clearly defined tributary areas which, in turn, can be used for manifold purposes of *statistical-graphical presentation*. The dominated territories can be utilized as a spatial framework for the evaluation of various socio-economic characteristics of the individual centers.

Finally, one cannot discuss the methodology of analysis and the significance of the results without stressing the practical aspect of *policy implications* for the government and private sectors. They seem to be particularly timely today when the Prairie Provinces, especially Saskatchewan, are experiencing a continuing decline of farm and rural population.

4. *Ranking of Communities*

One of the important prerequisites of the iterative method is a successive ranking of the analyzed communities; I do emphasize this to be the ranking and not the classification. The strength of individual centers should be measured with a very fine yardstick of appraisal, producing an almost continuous scale of differences. This statement does not preclude the possibility of some centers having the same rank, which is the coincidental exception rather than the general rule. There are many approaches to this problem, some less perfect than others, which ultimately depend on the availability of the required information and the technical skill of its integration.

One of the best indicators of urban strength can be found in the *net value added* of services which are domiciled in a given community. This includes not only the contribution of central services, but also those of manufacturing, transportation and even mining. In the latter case, one should distinguish between the employment within and outside an urban center, possibly excluding the latter from the scope of consideration. The reason for this is the double counting of the central effects that have already been reflected under other services, as a result of population agglomeration. It is difficult however, to adopt the concept of net value added for community ranking, because of the complete lack of necessary data.

Another near perfect measure of assessment can be obtained through a careful *enumeration of urban services*. In adopting this method, one should be very careful to follow the concept of traditional labour division effects, and avoid an artificial splitting of offered services (e.g. subdivide

the general store which is the least developed economic entity into various merchandise departments). One should also refer to the number of establishments rather than the functions, since the former provides a wider scale of service differentiation. As a final step, it is necessary to derive weights for individual categories and integrate them into one single measure of community strength.⁸ Unfortunately this method, although very useful, requires information which is not readily available and the gathering of which is time consuming and costly.

The next best approach to the ranking of centers can be achieved through the *integration of fractional data* which represent various phases of urban activity. Very often, they will overlap in scope and thus contain a certain degree of duplication. However, this is not a very serious matter, provided the chosen indicators accurately reflect the urban strength of the analyzed communities. The slight error attributed to this characteristic is more than counter-balanced by the ready availability of the required records. They supply the statistical information which has been originally obtained for other specific purposes.. The most important sources in this category are business listings in the Dun and Bradstreet Directory, the number of commercial (non-residential) electric meters, the values of business (non-residential) tax assessments, postal revenues, and urban employment which can be derived from Rural Post Office Householder Directories.

The *Dun and Bradstreet Directory* includes commercial enterprises which require physical space, such as stores and manufacturing establishments; but leaves out the remainder of commercial services and the whole sector of public and cultural activities. In the field of finance, it confines its listing to the number of bank branches. In spite of this shortcoming (too narrow a scope of urban activity) the provided information is very useful and quite reliable. When supplemented by the number of grain elevators, which are so important on the Prairies, this source is capable of defining the minimal scope of the "urban" com-

⁸ See footnote 4.

munity which can alternately be accepted as a single grain terminal point or a single country store.

The *electrical non-residential meters* are bound to reproduce the same premises which are accounted for in Dun and Bradstreet; and also, add new ones, since they will include non-commercial services such as schools, hospitals, offices, and churches. In a strict sense, by using this type of data, one may ignore the information of Dun and Bradstreet entirely. The only justification for a combined appraisal might be due to occasional omissions in the directory listings or some errors in reporting the electric connections. The latter statistic may include an infrequent duplication of commercial meters for lighting and power service.

Moving to the *assessed values of businesses*, one gains an additional quantitative dimension, namely that of the size of the enterprise. Provided that the assessments which are artificially derived values are fully comparable, this is a very useful measure of urban activity. The difficulties arise only from the tax exempted premises, which belong to the provincial government and charitable institutions. However, this not a serious drawback. Separate records are kept for these places, which need only to be added to the overall figure of the taxable business assessment.

Postal revenue, which results from the sale of postage and the rentals of post office boxes, appears to be an excellent yardstick of urban appraisal. It not only reflects the general population agglomeration of the center which indirectly measures the community size, but also accounts for the level of business activity in the community. One should be aware of the fact that it is the latter sector of the population which makes intensive use of postal facilities. In addition, the local post office caters to the needs of the people in the immediate tributary area of the center. Therefore postal revenue closely matches the center strength and its outside dominance. The only shortcoming of this information can be attributed to the recent effects of post office rationalization. Many rural outlets have been deprived of this facility and made dependent upon services

in larger centers. Therefore, one has lost an important measure of central activity for the low ranking centers. Distortions will also have been brought into the historical comparisons of center ranks.

A final measure of community importance can be found in the number of persons employed in "central" or *urban occupations*. They can be derived from Rural Post Office Householder Directories, which have advantages and limitations similar to those of the post office revenues. Ideally, the total urban employment is bound to widen or narrow the scale of the formerly discussed figures of urban establishments. However, to achieve this objective, one has to plunge through the historical and auxiliary records and subtract from the community totals the number of persons employed in smaller centers which have lost their post office, but still remain active as minimal urban centers. The second weakness concerns the category of labourers, which is not precisely defined as to whether they are employed in the community or on the farm. Both obstacles can be overcome with extra added efforts.

One should emphasize the fact that the employment information is required particularly in the final stage of data evaluation, disregarding the fact whether one uses it for ranking purposes or not. To prove the hierarchical tie-up, one has to refer to the typical profiles of community services in various categories, which would then reveal the functional links between the dominant and dominated centers.

Ideally, one should integrate the first four factors: modified Dun and Bradstreet data, commercial electric meters, values of commercial assessments and postal revenues. All this information is more or less readily available and does not present problems in handling it. In this study, the purpose of which was to illustrate the methodological concept, only three of the factors have been used - commercial electric meters, postal revenues and adjusted urban employment. Since the latter two categories were not applicable to the smallest centers, reference has also been made to the number of residential dwellings as a fourth

qualifying factor. It is possible that this solution will not yield as fine a grouping as one might normally expect.

Technically, the procedure has been as follows. All fractional indicators were first separately ranked by applying the same yardstick of critical appraisal. Specifically, this was done by calculating the range between the upper and lower quartile values and estimating the percent increment associated with each individual locational unit. In the case of commercial electric meters, the corresponding result was 4.7%. This means that all communities falling within this class interval were given the same numerical rank. One could have applied this procedure all the way down from the largest to the smallest community. However, it was preferred to change it over into an arithmetic scale of classification below the median value, which was the percent derivation of this central measure. In this way, the number of possible groupings for the small urban centers was reduced. This approach was uniformly applied to all the analyzed factors.

In the second round of analysis, the established ranks of communities were averaged and not more than two factors were taken at a time. Having obtained the results which often had fractional numerical values, they were then adjusted to their full ranks. This was carried out for the purpose of compatibility with the remaining series, e.g. when adding the original ranks of the third factor or combining the results with similarly adjusted (averaged) ranks of the third and fourth factor. Consequently, the final results of the integration had to again be converted into fully rounded numerical ranks.

In following this procedure, the evaluation of some communities with the same relative standings could not be avoided, this being quite realistic when confronted with actual life. In such cases, two communities with a similar rank would not occupy the next numerical position, but rather the second following; three alike centers, in turn, would each receive ranks three steps lower etc.

5. *Statistical Estimate of the Minimal Locational Distance*

The next important methodological step was to determine the minimal distance between equal rank centers, from which one could derive similar distances for the higher urban ranks.

As a first step in the analysis, it was intended to find the *median distance between centers of the lowest category*, which is identical to the radius of dominance by the next ranking centers. For this purpose, the communities were arranged in descending order of their ratings. A set of rings were then drawn around each center on the map, differentiated by distance. To simplify the procedure, some appropriate intervals were adopted, they being 5.0 miles, 7.5 and 10.0 miles. When the small urban centers were found within the first ring, they were identified by certain colors and joined to the dominant center, which was in turn properly identified. This was repeated for each distance interval, observing the rule that two neighbouring centers which were dominant (possessing its own satellite) belonged to a higher ranking category and were not included in the evaluation. However, the dominated centers already identified in the lower range of distance, were capable of defining the other dominant centers if they were connected to them in a longer range distance. At the same time the dominance of the already dominated centers has been disregarded; their satellites were simply counted as equal in status. What was actually attempted was to split the 101 centers into two hierarchical categories by using the shortest locational distance to the neighbouring small center. It was immaterial as to how great the spread in strength was between the dominant and dominated center. When remembering that the distance between equal rank centers corresponds to the radius of the dominating center, it becomes clear that even if this spread was negligible it would not contradict the intended findings.

The outcome of the research appears in the following tabulation of relationships:

Table 1: Minimal Location Distance of Dominated Centers

(Distance (Miles))	Number of Centers
Under 5.0	13
5.1 — 7.5	26
7.6 — 10.00	7
10.1 and Over	2
	—
Total	48

One can easily see the median value of distance is 6.1 miles.

Having established the above figure as an important bench mark in the analysis, we can now derive the theoretical distances for higher urban ranks. Thus by applying the rule of accommodation locations (1.73 ratio of the basic distance), the successive ranks should be 10.6 miles apart. The only doubts one might have are to what extent this principle is actually valid and not superceded by the transportation principle, which would require twice the derived basic distance, namely 12.3 miles. The answer to this question lies in the empirical search of locational distances for the remaining 53 dominant centers. As a result of procedures similar to those previously described, 28 dependent centers were identified within this group with a mean distance of 10.0 miles. Relating this to the previous result of 6.1 miles yielded a rate of 1.63 which is no doubt closer to 1.73 than 2. In other words, it proves that the basic distance of 6.1 miles is the derivative of the accommodation principle and not the transportation principle.

The next step in the reasoning was to determine the *minimum radius of dominance* for each successive rank, which could automatically be regarded as a maximum spread between the centers of the preceding ranks. Since we are dealing with frequency distributions which might and actually do overlap, one should use the interpolated distances from the identified median values. In this specific case, it is 7.8 miles — the geometric average of the empirical 6.1 miles and 10.0 miles. Having determined this base which

applies to the two lowest categories of communities identified as S (siding) and H (hamlet) centers, it easily becomes possible to extrapolate the applicable distances to successive hierarchical ranks - named as V (village, T (town), C (equivalent to a small city), R (regional city) and P (provincial city) centers. By accepting the theoretical model of location based on the *principle of accommodation*, these minimum-maximum distances are simply the result of successive multiplications by 1.732 is $\sqrt{3}$

Table II: Locational Distances of Various Rank Centers (Miles) :

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Functional Rank of the Center	Minimum Accommodation	Distances Transportation	Maximum Distance	Average Distance
S	4.5	3.9	7.8	5.9
H	7.8	6.8	13.6	10.3
V	13.6	11.8	23.5	17.9
T	23.5	20.4	40.7	30.9
C	40.7	35.3	70.5	53.6
R	70.5	61.1	122.1	92.8
P	122.1	105.8	211.5	160.7

The accommodation results are recorded in columns (2), (4), and (5), each of them referring to the various size dimensions. Obviously, the most important for analytical purposes is the formerly mentioned minimal distance between equal rank centers. This requirement has been further modified, by adding the minimal distance of location according to the *principle of transportation* (column 3). One can easily deduce it as half the distance of the spread between the next ranking centers. This is caused by the shift from the equidistant placement of the center into a linear alignment. It can also be seen from the table that the transportation effects are the subvariant of the principle of accommodation, which determines the major framework of the analytical model. On the other hand, since the hexagonal pattern has been derived from the minimal distances,

it must indirectly reflect the overall results of transportation (the oval shape of the tributary areas). Therefore, one may see that ample care has been taken to fit the model assumptions into the actual conditions as realistically as it was possible. To avoid confusion in labelling the minimal distances as purely transportation and accommodation phenomena or linear and non linear alignments, they will simply be referred to in the successive discussion as shorter and longer distances of location for the same rank centers.

6. *Search for Dominant and Dominated Centers in Various Ranks*

Having established criteria of locational distance for various hierarchical levels, one may now verify the actual conditions and find out, to what extent, they match the accepted premises. This procedure can best be illustrated by referring to the classification of H and S centers, which should be the initial step of such an analysis before proceeding to the higher ranking systems.

Technically, we start our differentiation of the centers by drawing 6.8 mile rings around each location, following a downward scale of strength. While doing this, we identify the communities which are found within the already demarcated orbits. They represent the settlements that are lower in rank than the neighbouring center from which they are less than 6.8 miles away. The results yield 37 such communities out of a total of 101. At this time, we might form the hypothesis that these centers are the lowest in strength in the entire region. Obviously, this is an ideal structure, worthwhile investigating, and can be tested through a *balanced matrix of strength and distance*, characterized by the same numerical ratios of centers.

A reference to Table IIIA reveals that our assumptions are valid to a great extent. They apply to 52 out of 64 large centers and 25 out of 37 small centers. The remaining 24 centers, divided equally into each crossover category, represent exceptions to the hypothesis. The centers in the NE corner of the matrix, are relatively strong despite their close proximity to each other. Such occurrences may have

TABLE III: Classification of H and S Centers

A. Shorter Distance of Location

Distance between Centers

6.8 miles and over	Under 6.8 miles	Both Distances
<u>Large Communities:</u>		
<u>Ranking:</u>		
1	19 + 53 = 72	
2	24 + 54 = 78	
3	38 + 55 = 93	
4	41 + 56 = 97	
5	45 + 57 = 102	
.	48 + 58 = 106	
.	49 + 59 = 108	
.	54 + 60 = 114	
61	56 + 61 = 117	
63	59 + 63 = 122	
63	59 + 63 = 122	
64 + 52 = 116	60 + 64 = 124	
Number of Centers: 52	12	64
<u>Small Communities:</u>		
<u>Ranking:</u>		
66 + 54 = 120	71 + 77 = 148	
66 + 54 = 120	75	
68 + 56 = 124	77	
68 + 56 = 124	77	
69 + 57 = 126	78	
71 + 58 = 129	79	
72 + 59 = 131	81	
73 + 60 = 133	.	
75 + 61 = 136	.	
80 + 62 = 142	.	
94 + 63 = 157	.	
99 + 64 = 163	101	
Number of Centers: 12	25	37
<u>All Communities:</u>		
Number of Centers: 64	37	101

NOTE: The 71 boxed-in communities are the provisional H centers and the 30 communities outside are the definite S centers.

been caused by the effects of transportation (pick-up of additional business from the transit of goods and people) or a superior endowment of natural resources. In contrast, the SW corner contains centers which have ample space in their surroundings; but, for one reason or another, (poor soil conditions and low population density in the tributary areas) they have not developed their potential strength.

The question that now arises is what to do with this type of *overlapping classifications*. Should they be added to one or the other of the two pure groups, or should they be split between them? The latter solution appears to be the most attractive. In pursuing this aspect, one should refer to some logical criteria which would justify and define such a delineation.

In splitting the *oversize centers* in the NE column, one should make use of the characteristics which applied to the weakest dominant center. This the community marked with an overall strength of 64. At the same time, it is ranked as the very last of 52 centers in the NW entry. When totalling these figures, one reaches an aggregate numerical value of 116, which should be used as a benchmark for the evaluation of large and closely located centers. Since the latter communities are characterized by shorter distances than those in the NW listings, they receive successive ranks starting with 53 (which is the follow up number of the weakest dominant center) and ending with 64 (which is the total number of large centers). Totalling the original ratings of strength and the successive value designations, we obtain results which should then be compared with the adopted yardstick of evaluation. In other words, one should accept the top eight communities as H centers (aggregate value lower than 116) and transfer the bottom four centers into the S category.

The border case is the ninth center which has a combined rank of 117, exceeding the applicable standard by only one point. It is advisable to add it to the first eight centers for the following reasons: a) In the combined numerical rating, it is closer to the preceding center than to the successive center. b) Local inspection reveals that

it possesses its own satellite S center. c) It belongs in the range of applicable evaluation when the latter is lowered from the weakest H center to the class interval that delineates the NW and SW categories. In this case, the corresponding interpolated value would be 118 instead of the originally suggested 116.

Following the splitting of large and narrowly spaced communities, one should undertake a similar operation for the *small and widely located centers*. A final criterion for this appraisal should be the combined ranking of the original and matrix strength applicable to the first center in the SE corner. Since this community is inferior to the large (52 + 12) and widely spaced (52 + 12) centers, it is given a successive grade of 77 (the cumulative number of centers in each of the remaining three tabulations, 52 + 12 + 12, plus one unit counted towards its own representation). Upon adding it to the original strength, which is 71, a value of 148 is obtained. By applying this standard to the centers in the SW classification, one can move the top ten centers into the H category and transfer the bottom two centers to the S category.

The outcome of this first iteration is the splitting of 101 centers into two groups of 71 and 30 centers. The final label of S should be used for only the latter group, which is listed outside the boxed-in area. As for the remaining centers, they may provisionally be called H centers, but their final identification will not be complete until one goes through the second stage of iteration. This calls for a *repeat application* of the described procedures by using a 7.8 mile radius of dominance, which would measure the locational effects of a longer distance between centers. Before following this step, one can discard the last 21 centers; they fall below the strength of the weakest dominant center which is labelled with a rank of 80 (see dotted line in the table). On the other hand, one should include in the iterative process all the other dominated centers, since they may have a dominating effect on some weak centers which are listed on the opposite side of the table.

The second iterative search produces 13 centers, located less than 7.8 miles from the neighbouring dominant center

TABLE III: Classification of H and S Centers

B. Longer Distance Location

Distance between Centers

7.8 miles and over	Under 7.8 miles	Both Distances
<u>Large Communities:</u>		
<u>Ranking:</u>		
1	11 + 53 = 64	
2	32 + 54 = 86	
3	33 + 55 = 88	
.	42 + 56 = 98	
.	51 + 57 = 108	
56	55 + 58 = 113	
57		
61 + 52 = 113		
Number of Centers: 52	6	58
<u>Small Communities:</u>		
<u>Ranking:</u>		
64 + 53 = 117	63 + 66 = 129	
66 + 54 = 120	63 + 66 = 129	
68 + 55 = 123	66	
71 + 56 = 127	68	
72 + 57 = 129	69	
80 + 58 = 138	73	
	75	
Number of Centers: 6	7	13
<u>All Communities:</u>		
Number of Centers: 58	13	71

NOTE: The 63 boxed-in communities are the dominant H centers, and the 8 communities outside this delineation together with the 30 formerly excluded centers are the dominated S centers.

(See Table IIIB). This figure includes none of the communities which were previously found to be within 6.8 miles. The dominant in this group have been transferred to the left side of a new table, and the dominated, which were used only in an auxiliary way, have simply been excluded from further analysis. By applying the same technique of evaluation, we find the final number of H centers to be 63. This total consists of 52 centers in the NW column (the identical numerical representation in both iterations is coincidental), 6 in the NE and 5 in the SW areas. It is interesting to note that the last centers on the right side of the tabulation have almost the same strength in both iterations (56 versus 55), while the bottom strength of the smallest widely spaced community has been raised from 80 to 72.

From this stage of the analysis, one proceeds with the search for V centers which involves two distance criteria - one of 11.8 miles and the other 13.6 miles. In the first round of the iteration, which involves 72 centers, one ends up with 35 provisional V centers; and, in the second phase, based on 47 centers, the final result is 33 V centers. This procedure, extended to the higher urban hierarchies, yields the following: 13 T centers, derived from minimum locational distances of 20.4 and 23.5 miles; and four C centers, derived from 35.3 and 40.7 miles. Beyond this, there remains the sole dominance of one R center, Swift Current, which borders on the West with the system of Medicine Hat (common satellite C centers: Leader and Maple Creek) and Moose Jaw on the East (dividing point C center, Gravelbourg, which is outside the border of the designated analytical area).

All the above iterations, with the exception of the first two, have not been illustrated in this paper. Classification of the individual centers can be recognized in the appended maps. The first four are general schematic presentations, which characterize each hierarchical system and bear no community identifications. The information, however, can be found on the reproduced copy of a detailed survey map.

7. *Evaluation of Results*

The best method of presenting analytical findings in visual form is through an appropriate use of *mapping procedures*. The dominant centers should be properly identified together with the outlines of their tributary areas and the location of the satellite centers. To avoid difficulties of interpretation, individual graphical schemes should not comprise more than one system at a time. It is also advisable to start with the highest ranking system, and then proceed downward towards the lower ranks. This is suggested only as a technical point for better comprehension of the global results. This aspect is not at odds with the concept of the iterative method of analysis, which unfolds the hierarchical structure from the opposite direction.

The tributary areas can alternately be circumscribed with the average or maximum reach of dominance. The appended maps make use of the latter, since it allows one to absorb more of the remote areas and better highlights the contrasts between the accommodation and transportation principle of center distribution (circular versus oval shaped areas). On the other hand, some of the dominated centers find themselves too deeply within the designated orbits of influence, and not in the customary border locations.

Observing the results of Fig. 7 (H system), it is interesting to note how certain branches of railways and highway influence the activity of the corresponding centers. They range from crowding, which is exemplified in the close proximity of the centers and the elongated spheres of their influence, to the almost perfectly spaced and balanced systems. The latter pattern is particularly evident on the Swift Current - Maple Creek line. However, these results are drastically reversed when one moves up to the higher ranking classifications. (See Fig. 6). Thus, the above mentioned interconnection assumes more of the transportation characteristics, while the other areas show a gradual predominance of the accommodation principle. Generally, the latter becomes very strongly pronounced for the higher ranking T and C systems.

The dominant centers for various hierarchical levels can be subdivided into specific *categories of strength* which are denoted as very weak, weak, strong and very strong. This grouping can be derived from the original rankings and the numerical frequency distribution of a given functional class. For example, there are 63 H centers which also include higher ranking V, T and C centers. By subtracting the latter groups from the above total, one obtains 30 incremental H centers. If there were a full compliance between the functional rank and community strength, none of them should have a ranking lower than 63. Reference to a previously reported table, IIIB, reveals that there are five localities which fall below this level. Therefore, it is appropriate to designate them as very weak, since their strength overlaps with that of the S category. Next, one should concentrate on the remaining 25 centers in the brackets of strength from 34 to 63. By excluding the five counterbalancing strong S centers in this group, the remaining 25 centers can be divided into an upper and lower assortment and identified as strong and weak H centers. It is obvious then, that the first 33 centers automatically become very strong, since they predominantly comprise the higher ranking V, T and C centers.

Such a procedure of classification has been applied to all the other hierarchical systems, as indicated on the accompanying maps. An exception to the above is the treatment of S centers. Since they do not form a system (have no satellites) it has not been necessary to circumscribe their tributary areas, although technically it would be quite possible and even plausible. In this case, one would gain spatial dimensions on the map for the appropriate identification of the various categories of strength. However, among this latter differentiation one would miss one label, namely that of the very weak centers.

All the hierarchical systems supply a wealth of information regarding the *locational characteristics* of subordinated centers. One can observe and classify, if he so desires, the various patterns of center distribution. There are linear and non-linear alignments, widely and narrowly

dispersed systems, connected and isolated centers, etc. It is of particular interest to note that besides the classical model of the interconnection of two or three higher ranking centers, (K3 model), one can also find the presence of the K7 model (two neighbouring centers belonging to two different neighbouring hierarchies). Christaller has identified the latter prototype as the result of political administrative area division, an exaggerated interpretation when applied to Saskatchewan, a province that has never led in this field. It appears that the presence of such locations must have different roots, probably in the stage-like colonization of the province and the time effects of railway construction.

The analyzed region also supplies ample evidence for patterns of center agglomeration. Specifically, there are two: Leader-Prelate-Sceptre in the NW and Herbert-Morse in NE. By examining secondary and contemporary data, one cannot find a reason for this existence, which could be due, for example, to ethnic, cultural and even religious influences. Here is the definite shortcoming of the hierarchical analysis. It is capable of differentiating these centers, but not explaining the causative phenomena. They are probably non-economic, since no significant variation in the utilization of resources applies to specific areas. The proper answer to this problem, which is also evident in other regions of the province can be supplied only through monographic historic studies.

The tributary areas of individual centers at various hierarchical levels can also be effectively used for mapping *additional information* pertaining to these centers. There is a magnitude of relevant data in this field which one may choose, according to his judgment or practical purpose. One can plot, into individual slots, the location and size of hospitals and schools, the legal incorporation status of individual communities, their short and long run rates of growth, the ratios of vacant houses, average assessed value per dwelling, etc. In doing so, one would have to choose suitable grouping brackets for each analyzed factor, which, in turn, could vary in dimension by the hierarchical level of

the analyzed centers. For example, one may establish four levels of growth for H centers, which may be considerably lower than similar classifications for V centers. The latter may again if justified, be different from the growth rates of T centers. In pursuing this aspect, one could and should consolidate individual groups into successive classes, wherein the strong growth of H centers may be identical with the weak growth of V centers, etc.

Many additional urban features can be presented in the form of suitable *statistical tables* which are not reproduced in this paper. The most important ones will be the summary effects for each hierarchical rank, although the characteristics of the individual center may equally be required for practical considerations of regional development. The previously discussed items that have been suggested for graphical illustration, can also be shown statistically.

The *numerical distribution* of centers in various hierarchical ranks deserves special attention. Results of this study have revealed 1 : 4 : 13 : 33 : 63 : 101 cumulative centers, which is equivalent to a 1, 3, 9, 20, 30 and 38 incremental distribution. A general perusal shows an approximate 1 : 3 global ratio for the first four ranks (R, C, T and V centers); but a much weaker, namely a 1 : 2 ratio between V and H centers and a 1 : 1½ ratio between H and S centers. In other words, there is a disproportionate lack of communities in the two lowest categories that can easily be observed on the map (large areas undersupplied). The chief reason for this is the strong effect of transportation on center locations. Linearly aligned within a narrow radius of the tributary areas, these centers usually have no more than the two neighbouring centers. In the presence of an interconnected system, this simply means an equal split between the dominant and dominated category (cumulative 1 : 2 ratio). In addition, some of the smallest centers have already disappeared, and this can be confirmed through an historical analysis.

Suitable tables can be designed to show additional features of urban strength in various hierarchical cate-

gories. For example, one may refer to the corresponding median and quartile values of the population, assessed taxable value, number of dwellings, elevator capacity and other urban indicators. However, the most important in this field appears to be the *profile of services* offered by the various community ranks. Their careful analysis and enumeration is bound to disclose the functional ties which bind the subordinate centers to the core center.

This information can be derived from the previously discussed Rural Householder Post Office Directory as a summary tabulation for all analyzed or representatively selected centers. It can also be supplemented by the collection of additional data pertaining to various quantitative and qualitative amenities of urban life that have been omitted in these records (clubs, organizations, recreational activities etc.). This paper deliberately abstains from illustrating the point in question, because of the magnitude of the required listings.⁹ However it strongly emphasizes the importance of such analytical findings.

8. *Policy Implications*

There are many practical applications of the described results for the purposes of economic-political assessment and development. Although one runs the risk of being somewhat repetitious in bringing them forward, there are certain contemporary issues which are new and very urgent in regard to the needs of the Prairie Provinces and Saskatchewan.

Significant benefit can be derived from the analysis of urban hierarchy of adopting the concept of economic tributary areas for the delineation of *political administrative area divisions*. Although these two requirements are not automatically identical, they can easily be reconciled in the same spatial framework. The administrative political apportionment of Saskatchewan is characterized by a multitude of various units (some 300 rural municipalities, 65

⁹ Regarding the methodology and findings, see author's study *Service Centers* which was published in 1957 as Report No. 12 of the Royal Commission on Agriculture and Rural Life.

greater school units, 135 hospital districts) which can easily be consolidated within common boundaries. While the feasibility for such a division should be done outside the scope of urban analysis through an administrative cost requirements study, its results can be matched with a certain hierarchical structure of urban centers. For example, it appears that the T system, which could yield some 80 centers in the province, might be accepted as the most suitable basis for such a division. In addition, administrative services, which require a wider scope of area utilization (this applies mostly to the various governmental departments), can be incorporated into a second tier of the properly selected regions. Centered around trading areas of R centers, one can easily determine 7 - 9 rural and two major urban spheres. The analyzed area of Swift Current, within the delineated boundaries which can possibly be extended north beyond the South Saskatchewan River, supplies a suitable example of such a political administrative structure.

Another practical improvement can be achieved in the *political administrative status of the communities* themselves. The present legal classification has many inherent weaknesses: a) It is exclusively based on population data (a minimum requirement of 100 persons for a village, 500 for a town and 5000 for a city) which is not always the best indicator of urban strength. b) If the population increases, it is still optional to observe the above standards, but at the same time no provision for a change in standing is made if the population declines. c) The designated legal ranges, particularly those of towns, are too wide. Compared with the hierarchical results of the urban analysis, they comprise two functional categories (T and C centers.) The latter group of centers is a very strong and viable component of the Saskatchewan economy. As a result of these shortcomings, one finds such anomalies as towns approaching 5000 population and other short of 200 persons, while villages may oscillate between 30 and 600 persons.

A suitable solution to this problem appears to be a new legal reclassification of the centers. Under this scheme, the

small communities could be incorporated into rural administrative areas with which they have much in common. They would aid them in widening the fiscal basis for the provision of required services. On the other hand, the greater towns should be separated from the small towns by being designated as small cities; or, alternatively, the latter ones could be brought down to village status. In all these specified cases, one should directly or indirectly refer to the hierarchical ranks that they occupy at present. Provision should also be made for future changes of community expansion or contraction. More diversified criteria than population should be used for the purpose of incorporation. Useful indicators for administrative purposes appear to be taxable assessed value, number of service establishments (commercial electric meters), number of residential dwellings, etc. The upgrading of community status should be undertaken, when, say, two out of three administrative minima requirements have been met with a sufficient trend of permanency, e.g. exceeding them by 10%. Similar qualifications should apply to the downward adjustments of legal ranks.

There are, two additional urban findings which can be effectively used in practical considerations. Both of them closely relate to the incremental services by hierarchical ranks and concern two important activities, namely: a) the design and classification of a transportation network and b) community development and planning.

In expanding the *transportation facilities* which today primarily comprise the highway and road system, one can employ the hierarchy of urban centers as a base for determining the individual interconnections. It is obvious that one should maintain satisfactory links between dominant and dominated centers, which, in turn, can be qualitatively upgraded as one moves up the ladder or urban dependence. This is in conformity with the expected density of traffic flows at various functional levels. In evaluating the practical needs for such a differentiated network, one relies less and less on the mechanistic measurements of traffic flows (although they can be continuously used) and refers to the

incremental services in the core center as the binding force of the system.

In addition to the hierarchical ties in transportation, one would also have to sustain the communication lines between equal rank centers, the quality of which will depend on the size and the diversity of services offered by the two neighbouring communities. It will also be affected by the pattern of their locations with respect to the major transportation routes. Thus, even small centers may significantly gain from transit occurrence if they happen to be favourably situated in this regard.

In developing the required transportation network and applying differentiated standards of its quality, one should be aware of their potential effects on the functioning of the involved communities. Extreme zeal in this field, such as blacktopping access to the main highways for very small centers, may be more detrimental than beneficial to their existence. Instead of adding to the business and bringing the people into the settlement, it may produce the adverse effects of a population decrease.

Incremental services in higher ranking centers can also supply an effective framework for *community planning and development*. Since they represent a generally valid relationship in the region, they can be used as a suitable benchmark of evaluation for the individual centers. This appears to be of particular importance for core centers which are relatively weak. In comparing the actual profile of services in a given community with the expected standard, one can easily identify the missing components which have a good chance of survival, when added to the other functional activities. Obviously, this appraisal requires a careful examination of the economic conditions in the tributary area, including the scope of services provided by the dominated centers which might be unduly strong. Once the need for action and its success becomes apparent, then it can be undertaken by the private or public sector depending on the nature of the required service.

Some of the above goals can be achieved through the consolidation of administrative services which was discussed

previously. However, the benefits which would accrue to centers chosen as new political cores also represent the losses to the communities from which these services have been taken away. In other words, it is a delicate problem of balancing the gains versus the losses with an ultimate objective of optimizing such a transfer. In pursuing this aspect, one should avoid abrupt surgical operations, and rather follow a pattern of flexible adjustments. A classical example in this field is the policy of the Government of Saskatchewan regarding the consolidation of rural hospital services.

It has been found that the optimal health care facilities for rural people can be provided in physical units comprising between 60 and 80 bed capacity. This makes many of the 10, 15 and 20 bed hospitals, which have supplied an adequate service for many years in the past, highly obsolete. However, instead of closing them down entirely, a new scheme has been developed which allows them to gradually be converted into lower ranking service units, such as rehabilitation and maternity wards or geriatric and community centers. Through such a policy, one should be able to meet the public's general expectations for high standards of health care, while at the same time preserve a minimal scope of activity for the adversely affected communities.

A similar scale of differentiated services can be used in the field of education. The physical plants and facilities of learning can easily be divided into various hierarchical categories. Thus, one may find it advisable to distinguish between the primary school, the partial high school, the complete high school, the vocational high school, the technical institute, the community college and the university. Even within the latter category, one may refer to the less central faculty of arts and science and the more important school of medicine or law, because of the diminished size of enrollment and frequency of occurrence. Similarly, undergraduate teaching should have a lower rank than the graduate programme. It appears that there should be no serious problem of fitting these service categories into various hierarchical ranks of communities.

One central issue presently facing the Province of Saskatchewan is the decline of small urban centers accompanied by a multitude of abandoned business and residential premises. The government is determined to develop some feasible plan of remedial action, which would raise the standard of living in rural areas and would allow the rehabilitation of the apparently lost resources. The major share of their attention appears to be preoccupied with formulating an active policy of housing improvement and reclamation. Laudatory in itself, this is nevertheless a very complex task. One should be very careful in choosing the minimal urban rank as a final target of such reconstruction. This means that the people in the communities below this category should be encouraged and assisted to move into the neighbouring larger centers. Spread over a period of a few years, such a program might yield very fruitful results. Very useful in this regard would be the policy of designating certain urban centers as growing poles, which would have a self regulatory appeal to the people in the surrounding areas. For example, the farmers who are anxious to establish urban residence would then choose an appropriate location without fear of losing their investment.

In general, an active policy of urban development is a very delicate and sometimes controversial question. One cannot help to witness the painful effects on small urban centers of rural depopulation, improved roads and expectations of a higher standard of service. Obviously, this is a trend which cannot be reserved. The public and private sectors have no choice in arresting such a development. What they can do, however, is alleviate the social pains accompanying this process and minimize the economic losses by a method of rational adjustment.

9. *Conclusion*

This paper started with a criticism of the presently used approaches to the problem of urban hierarchy (Section 2), and set up certain goals which were supposed to be achieved through the application of the iterative analysis (Section 3). It is worthwhile now to look back, summarize

the essential features of the new method, and see to what extent these promises have been fulfilled.

A distinct characteristic of the iterative technique is the delineation of the *hierarchical structure* opposite to the presently prevailing practices. Instead of starting with the identification of the core center and working down to the lower ranks, one begins with an analysis of all available centers which comprise the smallest localities, and moves up the hierarchical ladder. This does not, however, prevent one from presenting final results in the traditional pattern of a descending order of urban ranks. (See: Appendix).

The *classification of communities* is two dimensional, simultaneously incorporating the factors of size and locational distance. The latter has been carefully tested in regard to the actual occurrence which, in turn, has been merged with the model requirements of rational distribution. One cannot label these procedures with the mark of "arbitrary" that, to a great extent, applies to the present studies.

The iterative technique reduces the *use of value judgment* to a bare minimum. The only references to it have been made in marginal cases, such as splitting the size-distance overlapping categories. However, even these requirements have been amply qualified by supporting criteria, thus virtually eliminating the possibility of misinterpretation.

The *functional ties* between various community ranks have not been overlooked in the process of hierarchical classifications. They have indirectly been accounted for under an elaborate method of community ranking. Although not differentiated individually, they have been reflected in global indices of urban strength. An emphatic suggestion and recommendation has been made to present them in detail under the profile of incremental services in the final stage of analysis.

The *ranking of individual communities* is based on fractional statistical data, supplied by various secondary sources. Although this is not an essential part of the iterative analysis, one would have preferred to work with more elaborate information, it nevertheless shows the versatility

and adaptability of the new method. An important prerequisite of the described technique is a fine scale of such ranking, producing, if possible, a continuum of measurements.

On the critical side of the ledger, one may argue that the integration of ranks is not sophisticated enough and can be improved. Personally, I have tried some other approaches, but have found the one described in this paper as the most rewarding and practical, from the point of view of computational and analytical results.

One may also challenge the construction of the balanced matrices of communities in regard to the size and distance characteristics, which have been used for each iterative stage of the hierarchical analysis. In answering this criticism, I would mention that such a tabulation has attempted to equate the varying conditions in the region, specifically referring to the polarized effects of community strengths and distances. In addition, one should not forget that a balanced matrix of this kind was just the starting point of evaluation, and the final classification of these centers did not necessarily produce identical results.

Two aspects of the iterative technique, previously stressed, have not been sufficiently verified in the empirical part of the study. They concern historical comparisons of urban hierarchy and the handling of economically heterogeneous regions. Both these points can easily be incorporated into the analytical scope of the discussed method.

The *historical changes* of urban systems can properly be appraised when comparing the hierarchical structures of two different time periods, say 1971 vs. 1961 or 1951. Their reliability should be particularly enhanced when community ranking is based on the same comparable sources of information. By identifying the various hierarchical categories, the tributary areas of the individual centers, and their relative strength, one is able to observe the various shifts and changes which have occurred in a specific period. They include the functional weakening or strengthening of community activities, often terminating in an upgrading or downgrading of their ranks. The latter should be specifically

valid for the small centers; some of them may register a complete disappearance.¹⁰ Such an evaluation appears to be more superior to the mapping of the past rates of growth applicable to the individual centers.

The ranking of communities described in this paper has not taken into account the effects of varying *economic conditions* in their tributary areas. Thus, two centers might have ended up in the same category of strength, while showing significant differences in the neighbouring density of population. It is obvious that their apparently equal ranks were not identical, and that the center characterized by poorer economic surroundings had a relatively greater significance than the center situated in a more favourable location.

A differentiation of the above kind can easily be undertaken through a two-tier ranking of the communities. In addition to the overall evaluation as described in this paper, one would have to undertake the same for smaller geographic areas. The purpose of the latter approach should be to obtain the density of the dominated population in the area of the individual center, which can then be compared and properly evaluated with similar characteristics derived from a regional assessment. The relationship between the local and global density of a given center could be effectively used for the upgrading or downgrading of its rank. On the other hand, one should mention that this differentiation of strength, while useful for certain purposes (it would have reduced the number of overlapping size and distance categories), does not make one-tier evaluation entirely obsolete. For certain practical purposes of administration, one may emphasize the actual strength of the center rather than its relative importance.

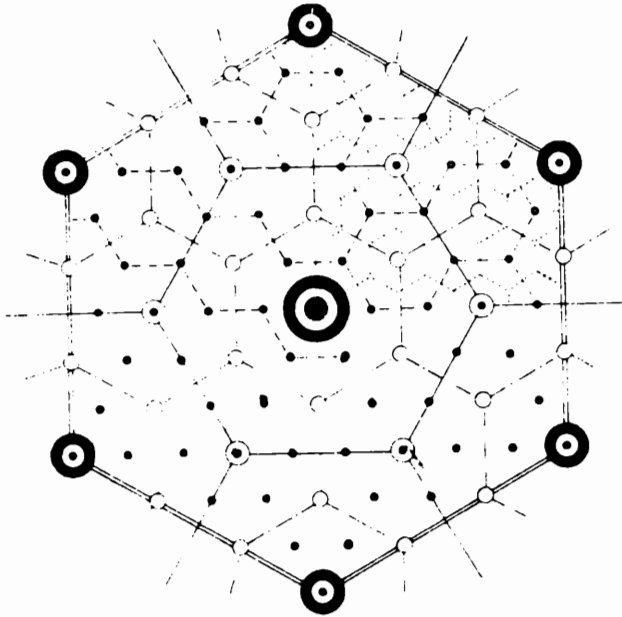
The last point to be mentioned, which requires further investigation, as that of *center agglomeration* or split functions. The appended maps illustrate two such cases (Herbert-Morse and Leader-Prelate-Sceptre). While these interconnections disappear at the higher functional levels,

¹⁰ An historical analysis of urban hierarchy has been effectively undertaken as a class project and is the subject of another study.

they still render some supporting role to the main center because of their proximity. The specific question concerns the technique of integrating the strength of two neighbouring communities into a common rank which, due to the spatial aspects of location, should never reach the combined total. Closely related to this is the problem of designating the hierarchical limit for a subordinated center. It may not be necessary to carry a given center through successive ranks until its complete disappearance. Depending on the original strength and distance of this center from the larger core center, it may be advisable to combine their ranks at an earlier stage of analysis.

It is hoped that this summary review of the iterative analysis and the reference to its variants and potential improvements has served its purpose.

Fig. 1 ACCOMODATION SYSTEM OF URBAN LOCATIONS

CENTER RANKS

AREA BOUNDARIES

C - center

== C - area

GT - "

— GT - "

T - "

- - - - T - "

V - "

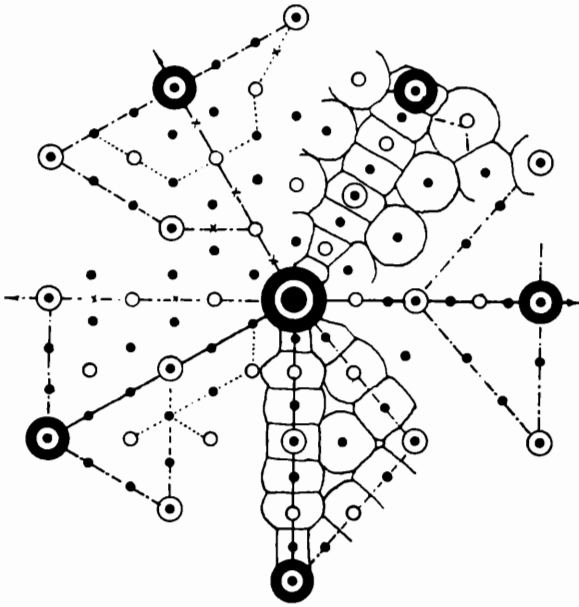
- - - - - V - "

H - "

H - "

Fig. 2 TRANSPORTATION SYSTEM OF URBAN LOCATIONS

CENTER RANKS

COMMUNICATION LINES

C - center

GT - "

T - "

V - "

H - "

Railway Stations

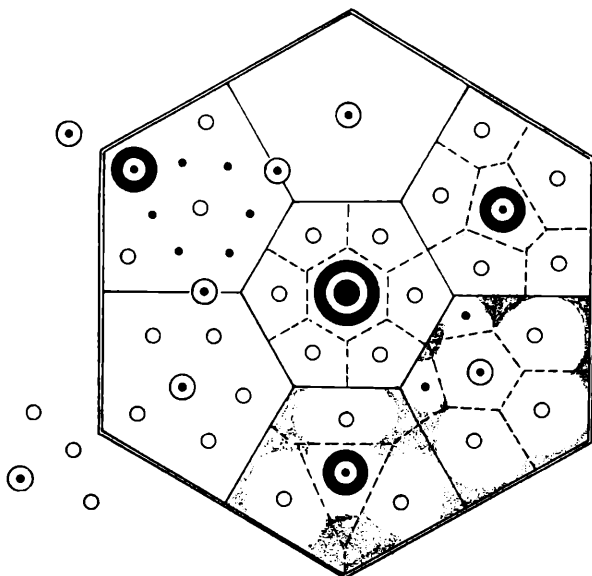
Main Transportation Lines

Tributary Transp. Lines

Local Transportation Lines

Fig. 3 DISTORTED PATTERN OF URBAN LOCATIONS

CENTER RANKS

 C - center

 GT - "

 T - "

 V - "

 H - "

AREA BOUNDARIES

 Boundary C - center

 Boundary GT - "

 Boundary V' - "

 Isolated Areas

FIGURE 4 : C SYSTEM

(A) MAXIMUM RADIUS : 41.9 MILES

(B) NUMBER OF CENTRES :
● DOMINANT - 4
○ DOMINATED - 9

(C) STRENGTHS :
[Dense stippling] VERY STRONG
[Medium stippling] STRONG
[Sparse stippling] WEAK
[White] VERY WEAK

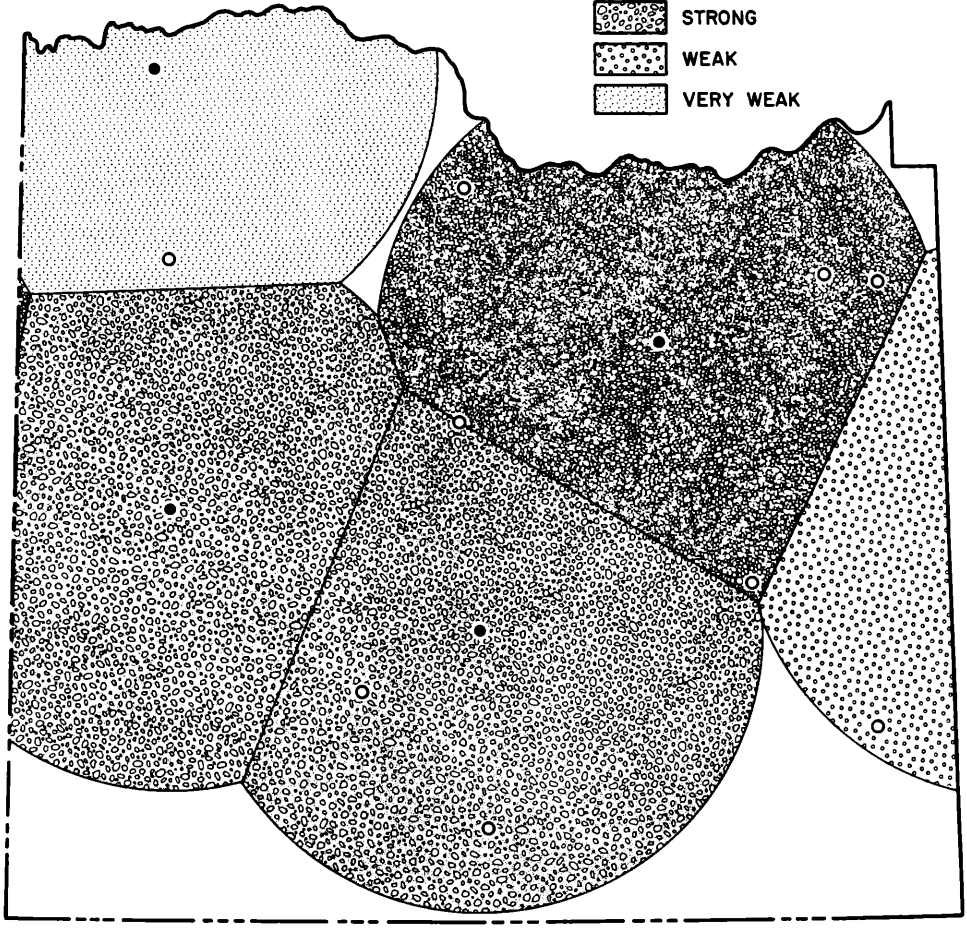

FIGURE 5 : T SYSTEM

(A) MAXIMUM RADIUS : 24.2 MILES

(B) NUMBER OF CENTRES :

● DOMINANT - 13

○ DOMINATED - 20

(C) STRENGTHS :

 VERY STRONG

 STRONG

 WEAK

 VERY WEAK

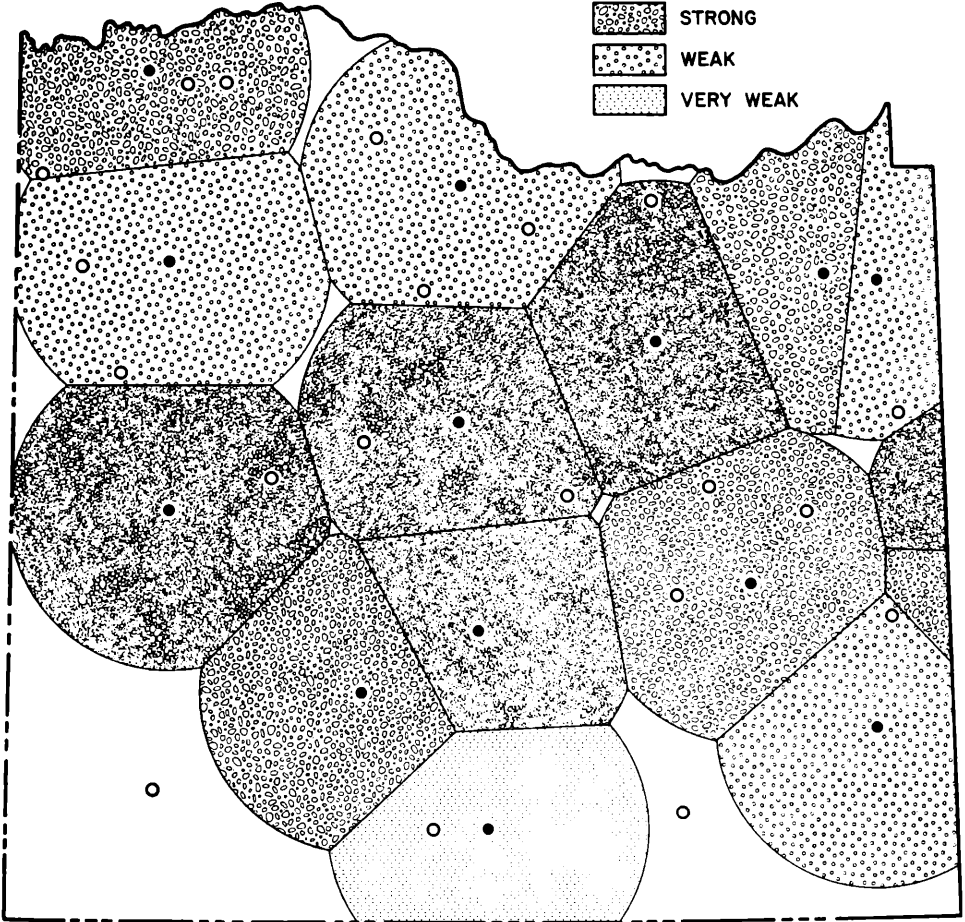

FIGURE 6 : V SYSTEM

(A) MAXIMUM RADIUS : 14.0 MILES

(B) NUMBER OF CENTRES :

● DOMINANT - 33

○ DOMINATED - 30

(C) STRENGTHS :

■ VERY STRONG

▒ STRONG

░ WEAK

□ VERY WEAK

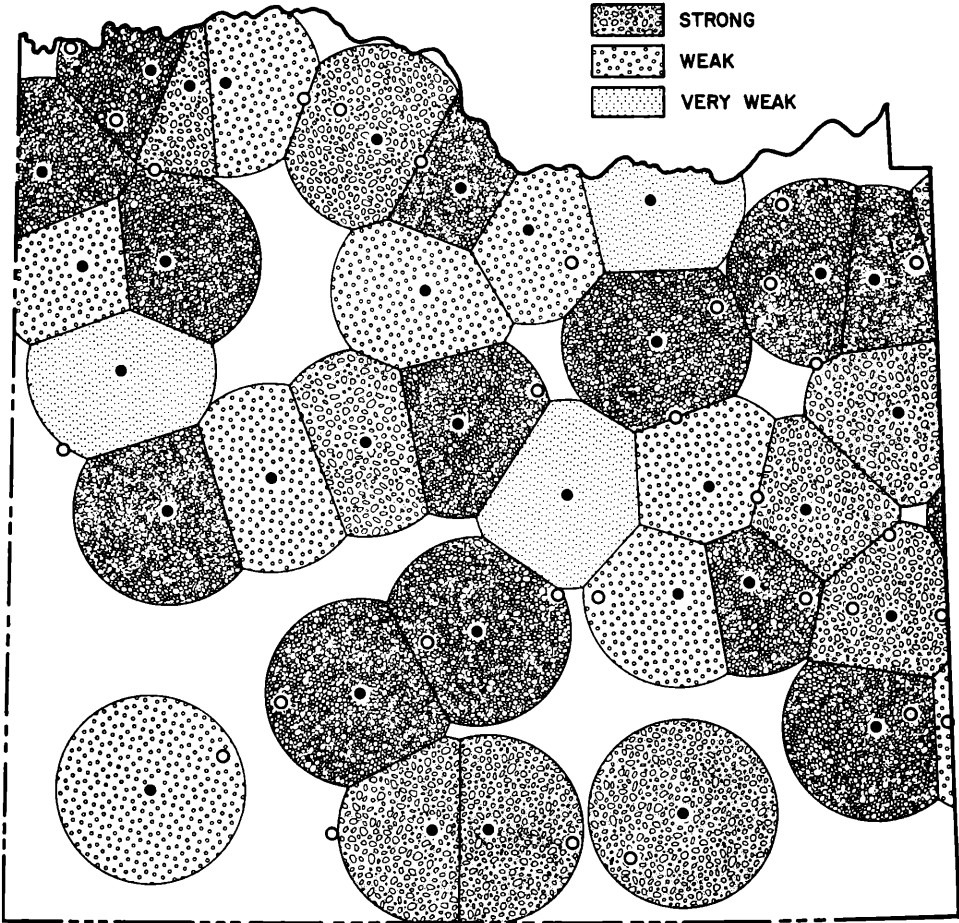

FIGURE 7 : H SYSTEM

(A) MAXIMUM RADIUS : 8.1 MILES

(B) NUMBER OF CENTRES :

● DOMINANT - 63

○ DOMINATED - 38

(C) STRENGTHS :

	VERY STRONG
	STRONG
	WEAK
	VERY WEAK

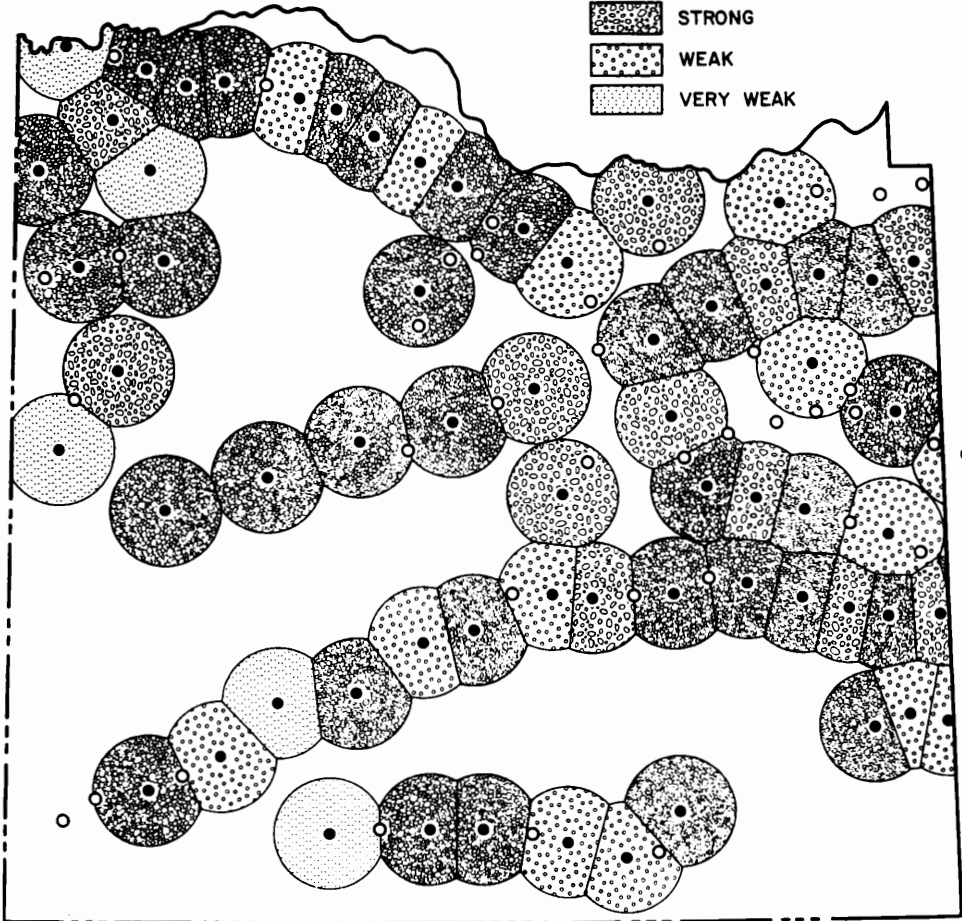
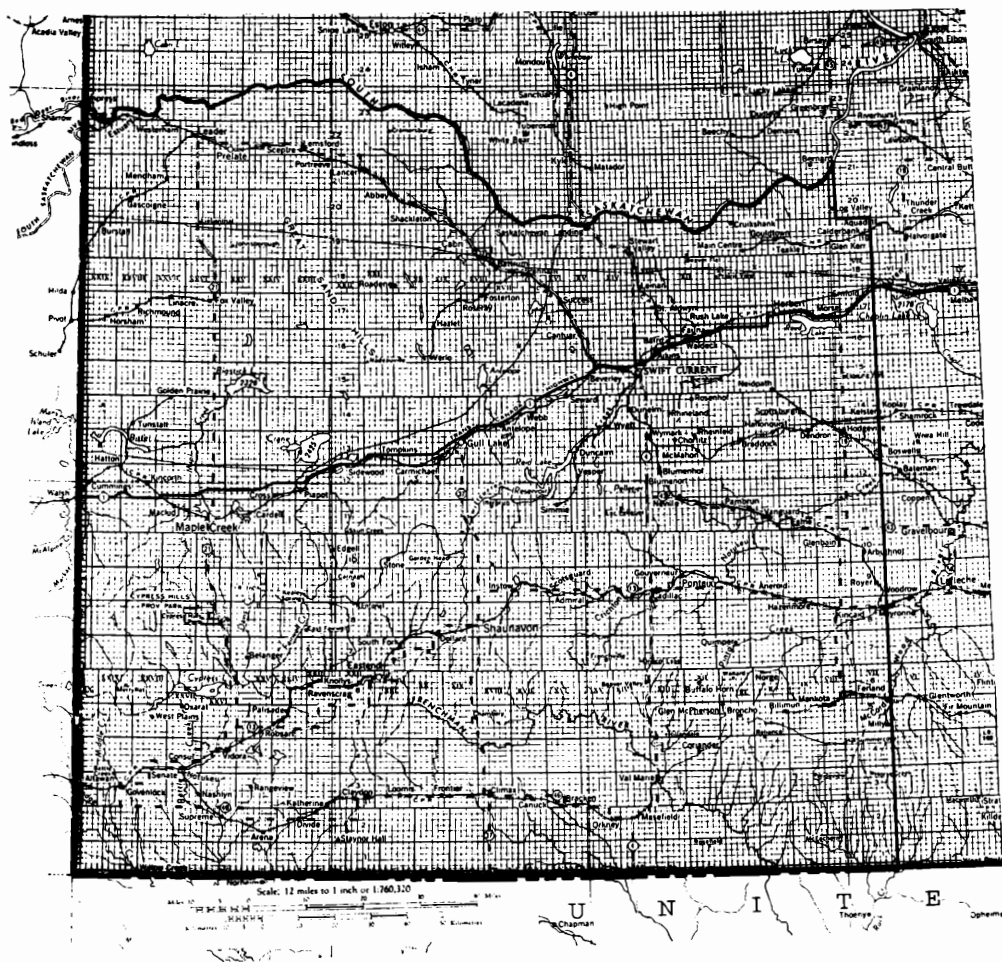

FIGURE 8 : REFERENCE MAP

University of Regina

CYRILLICA CANADIANA:
CYRILLIC MANUSCRIPTS
IN CANADA

The present work aims to draw the attention of scholars and specialists interested in the field of Slavic studies to the hitherto unresearched Canadian resources of Cyrillic manuscripts.¹

Collections of Slavic manuscripts have always been — and still are — extremely scattered, with the bulk of these collections being in the USSR. Some, however, found their

¹ Realization of the project was made possible through the financial and moral support of Canada Council.

During the last decades there have appeared several accounts and very brief general descriptions of some private or institutional Slavic collections. The more important of these are (chronologically):

M. Bodnarchuk, "Ukrainian Library at the University of Manitoba", *Canadian Farmer* (Winnipeg, 1954, #34).

J. B. Rudnyckyj, *Ukrainian Libraries in Canada* (Winnipeg: UVAN, 1954).

F. Onufrijchuk, *Metropolitan Ilarion's Library* (Winnipeg, 1963).

S. Hordynskyj, "About a Museum and Library in Winnipeg", *Svoboda*, Jersey City, 1967).

A. Gregorovich, "Canadian Library Resources for Slavic Studies", *Slavs in Canada* (Ottawa: Inter-University Committee on Canadian Slavs, 1968), pp. 191-203.

I. Gerus-Tarnawecy, "The Library of the Basilian Fathers' Monastery in Mundare", *Northern Lights* (Edmonton: Slavuta Publ., 1968).

"Surveying Old Ukrainian Treasures in Canada", *Zhinochyj svit* (Winnipeg, 1970, v. 21, #3) pp. 14-15.

J. S. Muchin, *Slavic Collection of the University of Manitoba Libraries* (Winnipeg: The University of Manitoba Libraries and UVAN, 1970). A Guide.

way into other European countries as well as into North America. The overall scarcity of Cyrillic manuscripts has enhanced their value and importance for historical, philological, literary, and paleographical research. War has always been the principal enemy of culture, and Eastern Europe has been a major battlefield since the Middle Ages. Such destructive events as the Tartar invasion and occupation in the thirteenth century, the religious wars, the dramatic burning of Moscow in 1812 which ruined the famous Musin-Pushkin library and caused other losses, and the upheavals of more recent times, contributed to the tragic destruction of cultural treasures, especially manuscripts.

The purpose of this investigation is to provide a survey of as yet unused Canadian located source material. However, it is not merely to compile a catalogue of ancient Slavica resting on the shelves of university libraries, but also to examine and record Canadian Cyrillica and early printed Slavica belonging to other institutions, such as churches or Slavic cultural organizations, and especially private collections. The investigation, then, endeavours to describe and evaluate the findings by presenting data derived from the study.

Several trips were made throughout Canada and nearly all the important book collections and a number of secondary ones were examined personally. In all, seventy-nine libraries were visited: two national (The National Library in Ottawa, and La Bibliothèque Nationale du Québec, in Montreal), seventeen university and college libraries, fifteen public libraries, twenty-six libraries belonging to other institutions, and twenty-one private collections. A total of fifty-two manuscripts and seventy early printed Slavic books were found. Moreover, many bibliographical rarities were also located (e.g., some unpublished poems and short stories in the handwriting of such prominent Ukrainian authors as I. Franko, Lepkyj, Makovey, etc.).

Cyrillic manuscripts were found in the following Canadian book collections:

- 1) Metropolitan Ilarion Ohijenko's Library and Archives, St. Andrew's College, Winnipeg, Manitoba.

- 2) Olexander Kolessa's Archives, Library of G. Gerych, Ottawa, Ontario.
- 3) Basilian Fathers' Museum and Library, Mundare, Alberta.
- 4) Basilian Fathers' Collection, Grimsby, Ontario.
- 5) Rare Books and Special Collections Library, University of Toronto, Toronto, Ontario.
- 6) Rare Books and Special Collections Library, University of Manitoba, Winnipeg, Manitoba.
- 7) Ukrainian Cultural and Educational Centre, Winnipeg, Manitoba.
- 8) J. W. Stechishin Collection, Saskatoon, Saskatchewan.
- 9) Murry Memorial Library, University of Saskatchewan, Saskatoon, Saskatchewan.
- 10) Ukrainian Catholic Museum, Saskatoon, Saskatchewan.
- 11) Collection of Panteleimon, Archbishop of the Russo-Greek Orthodox Church, Edmonton, Alberta.

Most of the truly valuable material was found in private rather than public collections, of which the most important are: The Collection of the Metropolitan Ilarion Ohijenko in Winnipeg, Archives of Professor O. Kolessa in the Library of G. Gerych in Ottawa, and the Basilian Fathers' Museum and Library in Mundare.

Chronologically, the manuscripts range from the twelfth century to the nineteenth. The oldest is a parchment fragment of *The Acts of the Apostles*, the so-called *Apostol of Khrystynopol*. The most recent is the *Pouchenije o Obriadakh* from 1861. The largest part of the manuscripts belongs to the eighteenth century.

The material under consideration is both religious and secular in nature, but that of a religious character predominates. The subject matter is classified as follows:

1) *Church Service books and biblical books:*

Trebnik (Euchologion), *Evangelije Aprakos* (Lektionary of Sundays and holidays). *Uchitelnoje Evangelije* (Instructional Gospel), *Psaltyr* (Psalter), *Chasoslov* (Horologion), *Triod' postnaja* (Fasting Trodion), *Trod' tsvetnaja* (Pen-

tecostarion or Flowery Triodion), *Menaia*, *Typikon*, *Irmoloi* (Heirmologion), *Octoechos*, *Stricherarion*, *Akathisty* (Hymns of praise to the Saints), *Sluzhebnik* (Liturgiarion), *Molytvennyk* (Prayer Book), *Biblija*, *Tetraevangelion* (The Four Gospels), *Apostol* (The Acts of the Apostles).

2) *Other books:*

Lives of the Saints, collections of religious songs, collections of secular songs, religious philosophy, didactic literature, *pomianyky* (registers of deceased), parochial records, church brotherhood constitutions, church calendars, dictionaries (encyclopedic and onomastic).

The findings display the following general characteristics:

- (a) they represent Eastern Slavic tradition;
- (b) they are mainly of a religious character;
- (c) they testify to the strong tradition of copying in the eighteenth century.

A cursory examination discloses that these items present authentic and unique Canadian source material in numerous fields of research for such disciplines as philology, literature, religious studies and theology, history of art, and church music. Undoubtedly, all of these items are of great bibliographical value. Most of the materials are very useful to the study of Cyrillic paleography.

The manuscripts provide an opportunity to investigate the evolution of Cyrillic handwriting over the period from the twelfth to the twentieth century. The material displays a sequence of three basic styles of script and a whole range of style variants — both regional and individual. The parchment manuscript is written in the Cyrillic uncial hand, known as *ustav* (cf. plate #1). The bulk of the manuscripts is written in semi-uncial of various types and periods, that is, *pivustav* (cf. plates #2 and #3). These include an early semi-uncial, a late semi-uncial, and speedy semi-uncial, as well as semi-uncial changing into minuscule, and finally the cursive handwriting known as *skoropys* (cf. plate #4). This is of special importance to

the still neglected study of Cyrillic late semi-uncial and cursive scripts and their regional peculiarities.

Among those worthy of special mention is the most ancient of the manuscripts — fragment of the *Apostol of Khrystynopol* from the twelfth century (plate #1), written on parchment in a beautiful uncial hand. However, the oldest self-dated document in the form of a larger book, and a very interesting one at that, is the *Pomianyky of Horodyshe* (plate #4). This book, dated 1484-1731, is one of the first known literary documents of its kind produced by Ukrainian monasteries. The handwriting in the *Pomianyky of Horodyshe* illustrates several stages of the semi-uncial style — the *pivustav* — and various stages and styles of cursive minuscule writing - *Cyrillic skoropyts* - embracing a span of 253 years.

The punctuation and diacritical marks exhibit a variety of forms and systems. Some accentuation marks found in the material may provide a clue for the localization of certain manuscripts, in addition to being of general linguistic interest.

The watermarks on the paper of the manuscripts also provide information in the production of paper and in the paper trade in Eastern Europe.

From the numerous marginal notes and postscripts one can obtain information about the spread and usage of books in certain Slavic territories, about owners of libraries, and about book collectors and their literary tastes. Marginalia supply some data on book marketing, including selling and purchasing prices as well as prices of book repairs. Many of these marginalia refer to the history of individual books. They are of a provenancial character and contain names of scribes, customers, the names and locations of certain churches and monasteries, or parishes to which the books belonged or were donated. The marginalia mention not only individual or family book presentations, but also collective ones, such as donations from groups of peasants, regiments of kozaks, and so on. For example, in a postscript found in the *Irmologion* of 1682 there is a name of a little known composer, Pavel Dubovskyj. Some marginalia consist of songs, proverbs, formulas of charms and curses, words of

prayer, or occasional complaints and casual remarks which reflect the everyday life of the time. Notes were usually written in the vernacular Ukrainian or Russian of the period, employing a Cyrillic cursive hand. A good portion of them, however, were written in the Polish language with Roman script.

Another aspect of the material which should be mentioned is the artistic value of the book illumination. As is well known, in the Christian civilizations of the Middle Ages books were not only rare but also occupied a position of special honour. The illumination of texts, particularly biblical and liturgical ones, was, therefore, an object of special attention. The art of book illumination consisted of both illustrations of the text and decoration by ornamentation. An interesting example of text illustration in the material is the *Irmologion* of 1682 and the *Alfavit* (cf. plate #5). Among manuscripts that reflect the evolution of Eastern Slavic book decoration and which deserve special attention are the *Mundare Triodion*, *Volynian Gospel*, *Pomianyk of Horodyshche*, *Triod' Postnaja*, which shows a style of ornamentation composed of geometric and interlaced motifs (*pletinka*). *Kolessa's Gospel*, *Gospel According to St. John*, *Irmologion* of 1682, *Irmologion Tiapchense*, are interesting examples of botanical themes (cf. plate #2), reflecting many national features. The *Alfavit*, the *Toronto Krjuki-Manuscript*, and the *Octoechos* provide beautiful examples of Baroque ornamentation, and in particular the *Pomorskyj Baroque* cultivated by Old Believers (cf. plate #6). This includes headpieces, a peculiar type of *vjaz'*, and very ornate initials. The initials were placed vertically and occupied the greater part of the first page of each chapter.

The material covers an extensive period of time. It was written in various regions of Eastern Slavic territory, and in several dialectal zones of Russian and South-Western Ukrainian territories (Volynia, Kholm, Carpathian Ukraine, Galicia, Pskov, Moscow, and others).

Some manuscripts reflect a series of linguistic occurrences peculiar to the Ukrainian and Russian dialects, which to this time have not found sufficient explanation.

Our brief and rather superficial examination of the material reveals interesting information with regard to certain linguistic phenomena. The *Toronto Krjuki-Manuscript*, for instance, throws new light on the *chomonija* phenomenon. The *Psalterium Winnipegense* illustrates *cokanje* and *akanje* as well as *jat'* reflexes. In the *Pomianyky of Horodyshe* and intermediate stage of *ikannja* is found, and its orthography reveals the so-called second wave of South Slavic influences. Other Ukrainian documents depict *pleophony*, the development of *front middle i*, and other phenomena, thus giving evidence of changes in the Eastern Slavic languages which took place during the period covered by these documents.

Furthermore, by recording numerous anthroponyms, toponyms and microtoponyms the documents present a valuable source of material for onomastic research.

Although the content of these manuscripts is mostly a copy of other texts and basically of a religious nature, it has certain literary value as well. Each of the texts has its peculiar difference in style and composition. Some stories are shortened and other are enlarged by new details, as, for instance, the story about Borys and Hlib — the favoured Eastern Slavic Saints, which is found in the *Instructional Gospel* of the sixteenth century. The *Codex of Uzhhorod* contains some new material as to the history of apocryphal legends. The collections of secular and religious songs supplement Ukrainian folklore with new items and certainly will attract ethnographers.

The documents of church music and choral texts furnish material for the study of the history of music and hymnology. The melody in *Octeochos* and the *Toronto Krjuki-Manuscript* is indicated by the so-called *krjuki* or "hook notation". This form of notation is insufficiently deciphered. It is not possible to progress with the decipherment of this music while the manuscripts are inaccessible to researchers. Research on the *krjuki* notation in Slavic manuscripts is a means for the solution of many philological problems, the most important of which is the question of the literary-artistic form of Slavic translations. Despite the results of the well-known works of Sobolevskij and E. Koschmieder,

we are still uncertain as to whether the translations are in prose or verse; given this uncertainty it is impossible to determine their literary value.² Thus, the publication of the *krjuki* texts will be of interest not only to musicologists but also to the philologists in their capacities as literary critics and linguists.

Among the materials are several handwritten *Instructional Gospels* of the sixteenth and seventeenth centuries which contain precepts and teachings revealing religious interpretation. While their text is more or less standard, occasionally they contain interesting interpolations. Similarly interesting are collections of sermons with their various interpretations of the Holy Scripture.

Many of the aforementioned documents are valuable to Eastern European and Medieval studies in general. However, their primary significance is for the development of Canadian Slavistics and philology. As mentioned, these books constitute great bibliographical rarities and are important Canadian sources of interest to numerous related fields of study. They certainly will serve as source material for future graduate theses and scholarly papers. If properly used they should open new avenues in general Canadian research as well as facilitate the study of Slavic cultures in Canada.

Here we would like to emphasize that the present work is not final, but a survey. It is not a definitive description, but rather it should serve as a base for further research.

ANNOTATED LIST OF CYRILLIC MANUSCRIPTS

The term "manuscript" in this survey refers to written Cyrillic documents of every kind ranging from those of the twelfth to the nineteenth centuries.

The manuscripts are grouped in two categories: (1) self-dated and (2) undated. In the first category there are nineteen documents and the dates of their origins are given in the text. The other thirty-three manuscripts, which do

² E. I. Koschmieder, "Ob izdaniji drevneslavjanskikh pevcheskikh rukopisej", *Voprosy Jazykoznanija*, Moscow, 1968, No. 4, p. 146.

not have a stated date of origin, belong to the second category. However, some of these are approximately dated by their owners. The age of the remaining undated manuscripts is estimated by the author of this survey using paleographic evidence.

The titles of the books are presented as they are listed in the collections. In many instances they are not the original titles but have been changed or modified, either because the original title leaf is missing or because their owners prefer to use a Ukrainianized form of church book nomenclature. This has caused some inconsistency in listing them here (e.g., *Triod' tsvetnaja* and *Triod' kvitna*).

Sometimes the books bear a title which is, in fact, a generic name — such as *Irmologion*, *Euchologion*. Such designation of documents proved inadequate. For a more accurate designation, the author of this work supplied identification, through chronology (e.g., *Irmologion of 1862*, *Bohoslovije of 1711*), and the alphabet (e.g., *Kantychka A*, *Kantychka B*) as well as the toponymic designation. Toponymic designation is the most useful. Toponymic names given to the manuscripts were derived either from their place of origin (e.g., *The Berezne Gospel*, *Codex Carpatho-Ukrainensis*, *Irmologion Tjapchense*), or from the current location (e.g., *Grimsby Folium*, *Mundare Gospel*, *Toronto Krjuki-Manuscript*, *Psalterium Winnipegense*).

In the description of each manuscript an effort was made to give the necessary collational data. The description contains pertinent facts and comments on the items, gleaned from available information in the material examined. The report is far from being exhaustive. Restrictive conditions which applied in the case of private collections, and in some instances a lack of cooperation, permitted only superficial examination of some of the materials. Consequently, this resulted in an incomplete account and variable style of description. Occasionally, there is a lack of such basic facts as the size, number of pages, or the degree of incompleteness of a book. Nevertheless, it is hoped that the description, brief as it may be, contains sufficient information to facilitate identification of the materials.

The titles of Orthodox Church books were checked for correct translation and meaning by authorities at St. Andrews Orthodox College in Winnipeg. Unfortunately, the English translation of the titles is not standardized as yet. The Slavic paleographical terms are given in the Ukrainian version because the materials surveyed are mainly of Ukrainian provenance. In regard to the transliteration of Cyrillic characters in this work, a slightly modified Library of Congress Transliteration System is used.³

1. *KHRYSTYNOPOL' FOLIUM*⁴

Parchment, single folium, 30 x 25 cm., CS., careful *ustav*; 12th c. Fragment of the Apostle of Khrystynopol from Horodyshe in South Volynia. Not published.

Kolessa's Archives, Library of G. Gerych, Ottawa.

Lit.: A. Kaluzhniacki, *Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice ad fidem codicis Christinopolitani*, Vienna, 1896; O. Kolessa, "Pivdenno-Volyns'ke Horodyshe i Horodys'ki rukopysni pamjatky XII-XVI st." *Naukovyj Zbirnyk Ukrajin's'koho Universytetu v Prazi*, Praha, 1923.

³ For the method used in the description of the materials, the following works on this subject were consulted:

Geppener, M. V., *Slovjans'ki rukopysy XI-XIV st. u fondakh viddilu rukopysiv Tsentralnoji Naukovoji Biblioteki Akademiji Nauk Ukrajin's'koho R.S.R.* (Kyjiv, Naukova dumka) 1969.

Zdanevych, B., *Kataloh inkunabul.* (Kyjiv: Naukova dumka), 1974.

Tzonev, B., *Opys na slavjanskyte rukopysy v sofijskata narodna biblioteka*, Sofia, 1923.

Stojanov Man'o and Kodov Khristo, *Catalogus manuscriptorum slavieorum quae in bibliotheca serdicensi asservantur*. Sofia, 1964.

Jałbrzykowska, Anna, *Inwentarz rękopisów biblioteki Jagiellońskiej* (Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego) 1966.

Bandura Władysław, Jałbrzykowska Anna, *Inwentarz rękopisów biblioteki Jagiellońskiej* (Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego), 1971.

A publication of the British Museum, *Illuminated Manuscripts Exhibited in the Grenville Library*, London, 1967, as well as the cataloging rules in the work by

Slocum, Robert B., Hacker, Lois, *Sample Cataloging Forms. Illustrations of Solutions to Problems in Descriptive Cataloging.* (Metuchen, N. J.: The Scarecrow Press, Inc.), 1968

⁴ The folium was identified by the late O. Kolessa; cf. plate # 1.

2. GRIMSBY FOLIUM

Fragment of a Menaia; paper, single folium, 30 x 18 cm., CS.; semiuncial, initials and *vjaz'* in red cinnabar; ca. 14th - 15th c.

Explanatory note reads: "Page of the Liturgical Book Minea XIV c., found by Rev. Father J. Jean, in the Campanile of the Greek Catholic Church in Jasynytsia-Zamkova, fifty kilometers out of Uzok in Tzechoslovakia, March, 1912".

Basilian Fathers' Library, Grimsby.

3. WINNIPEG FOLIUM

Gospel according to St. Matthew, "Kniga rodstva . . ."; paper, single folium, 28 x 19 cm.; semi-uncial, CS., *vjaz'* and an initial in cinnabar; ca. 1450.

Explanatory note: "The fragment was acquired in 1952 for the Slavic Collection at the University of Manitoba by the Ukrainian Studies Fund."

University of Manitoba Library.

4. POMIANYK OF HORODYSHCHE

A Register of the names of deceased persons in the community; paper, 274 l. 20 x 15 cm., 1484-1737, self-dated; CS. Various types of semiuncial changing into cursive and finally assuming the form of a *skoropys*. Illuminated. *Zastavky* of plaited and botanical motifs in red, simple initials and *vjaz'*. Cardboard binding covered with black paper and decorated by an imprint of a cross.

The book falls into three parts, distinguished from each other by the size and quality of the paper, and by the character of the writing. Leaf 1 - 95 Part A; 96 - 213 Part B; 214 - 274 Part C.

The MS originated at Horodyshche Monastery in Southern Volynia. It contains most of the popular Christian names of the 15th, 16th and the 17th centuries.

University of Manitoba Library.

Lit.: O. Kolessa, "Pivdenno-Volyns'ke Horodyshche i horodyski rukopysni pamjatky XII-XVI st." *Naukovyj Zbir-*

nyk Ukrajin's'koho Universitetu v Prazi, Praha, 1923.

Pomianyky of Horodyshe (Part 1; AD 1484), ed. J. B. Rudnyč'kyj, Winnipeg, 1962, (rev. in the *Anzeiger für slavische Philologie*, Wiesbaden, 1967, v. 2, 1. Tarnawecy).

I. Gerus-Tarnawecy, "Anthroponymy in the Pomianyky or Horodyshe of 1485", *Names*, Madison, New Jersey: American Name Society, 1965, v. 13, 2, 3.

I. Gerus-Tarnawecy, *Anthroponymy in the Pomianyky of Horodyshe of 1484*, Winnipeg: UVAN, 1965 (sec. revised edition).

I. Gerus-Tarnawecy, "The Oldest Dated Ukrainian Book in Canada", *Woman's World*, Winnipeg, 1967.

I. Gerus-Tarnawecy, "The Watermarks in the Pomianyky of Horodyshe (A Comparative Historical Retrospective)", *Die Welt der Slaven*, Wiesbaden, 1967, 12, 2.

5. GOSPEL ACCORDING TO ST. JOHN

Tetraevangelion; paper, 32 x 20 cm. CS. Skillful semiuncial. Illuminated; multicoloured *zastavka* and initial of plaited compositions utilizing geometrical and botanical motifs, decorative borders in stylized botanical ornamentation. A fragment containing the beginning of the St. John's Gospel; ca. 15th - 16th c.

Kolessa's Archives, Library of G. Gerych, Ottawa.

6. MUNDARE GOSPEL

Tetraevangelion, 1503; paper, 480 pages, 27 x 19 cm. recent pagination, semiuncial. CS. Single *zastavka* of plaited ornament of the concentric design in green and red and the initial in the same style. Bound in brown leather over wooden boards, decorated with imprints of gold leaf. The date of origin and the name of the scribe is given on the last page in a colophon.

Accompanying note: "Holy Evangelium by Rev. Basil, June 29th 1503, sold to Mr. Klymko Solozowski for 4 zlotych. This Evangelium was found in 1911 by Rev. Father J. Jean in Jasenica Zamkova, Galicia, and a new Evangelium was given in exchange for it: Watermark: wild boar (Sangler), end of the XV century".

Basilian Fathers' Library, Mundare.

7. *APOSTOL* of the XVIth century — A

The Acts of the Apostles. Paper, 246 l. 20 x 30 cm.; initial portion—leaf 1-78 mutilated. Semiuncial of various types; CS. Binding—wooden boards covered with ivory coloured leather with stamping, badly damaged. The title as listed by the owner: "Apostol XVI viku".

Metropolitan Ohijenko's Collection, Winnipeg.
Sgn. 2.

8. *APOSTOL* of the XVIth century — B

The Acts of the Apostles. Paper, 109 l. 19 x 29 cm.; beginning portion and the end is missing. It ends with "Svjatoho Apostola Petra poslanje sobornoje". Careful semiuncial. CS. Initials and *vjaz'* in the headings in cinnabar. Binding damaged, only pieces of wood left.

Marginal notes in CS and Polish.

Dated by the owner. Title: *Apostol XV viku*.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 3.

9. *INSTRUCTIONAL GOSPEL* of the XVIth century

Paper, 233 l. only, 29 x 18 cm. Semiuncial; CS containing many regional phonetical and lexical features of Carpatho-Ukraine. Initial portion to leaf 72 wanting; MS begins with the Gospel according to St. John: "Pouchenije o samarjanine", and ends with leaf 305, "Pouchenije na svjajtoje bohojavenije . . .". On leaf 204 the years 1753 and 1755 are mentioned. Binding missing; MS in a portfolio. The title as listed by the owner: *Ukrajins'ka Uchytelna Evanhelija XVI-ho viku z Zakarpattja*.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 11.

10. *MUNDARE TRIODION*

Pentecostarion (*Triod' tsvitnaja*), contains all the variable prayers and parts of services for the season between Easter and the Sunday after Pentecost. Paper, 621 pages, 30 x 20 cm. recent pagination. Semiuncial. CS;

ca. 16th c. Bound in brown leather over wooden boards; binding not original and damaged. Illuminaed. *Zastavka* of plaited, circular ornamentation in a variety of colours; simple initials and *vjaz'* in cannabar.

On page 517 a note of provenancial nature in Ukrainian. Accompanying note: "Manuscript of the XV century, bought for 10 dollars in Yasynica Zamkova in 1911 by Rev. Father J. Jean. Watermark: wild boar (Sanglier) of the end of the XV c."

Basilian Fathers' Library, Mundare.

11. *TRIOD' TSVITNAJA*

Pentecostarion—a book used for church services from Easter until the Sunday after Pentecost. Paper, 264 l. 30 x 21 cm.; damaged, wanting beginning and end. Semiuncial; CS. On the first leaf there is a seal of the Greek Orthodox parish of Wołdava, Western Ukraine, in both Ukrainian and German languages. Ca. early 16th c.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 8.

12. *VOLYNIAN EVANGELIUM*

Tetraevangelion with an Introduction and Interpretation by Theophylactus, Archbishop of Bulgaria, and directions as to the reading of the Holy Scripture. Paper, 275 l. 29 x 20 cm.; pagination absent. Careful semiuncial; CS. *Zastavky* of plaited and geometric motifs in circle design at the beginning of each gospel, *vjaz'* and initials. Recent cherry-red cloth binding. Ca. early 16th c.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 1.

13. *TREBNYK*

Euchologion, paper, 171 l. 16 x 13 cm.; neat semiuncial; CS with regional Ukrainian element. Ornamented with *zastavky* and *vjaz'*. Beginning and end are missing. Bound in brown leather over wooden boards, and decorated with stamping. Originated ca. 16th - 17th c. in Volynia.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 36.

14. *THE BEREZOV TREBNIK OF 1660*

Euchologion, paper, 188 l., 28 l. damaged, 18 x 14 cm.; CS. Careless hasty semiuncial, final chapter in cursive; several scribes. Ornamentation absent. Initial part wanting. Binding not original, ivory leather over wood. Originated in Berezov, Volynia.

Many marginalia in Polish. Other dates mentioned in margins — 1661, 1687, 1728.

Metropolitan Ohijenko's Collection.
Sgn. 17.

15. *TRIOD' POSTNAJA*

Fasting Triodion, used for church services during the ten weeks preceding Easter. Paper, 384 l. 31 x 30 cm. Semiuncial; CS with accent marks pointing to Ukrainian recension. Ornamentation absent, some *vjaz'* in cinnabar. Many pages mutilated; beginning and end missing. Recent blue cloth binding with gold stamps. MS written in 1644. The date of origin and the name of the scribe is given in one of the margins. Recent note in Ukrainian: "s. Pyniaty, Tomash. povit. Z rozvalenoi cerkvy podaruvav sv. Iv. Kryts'kyj. 25/XII, 1940".

Metropolitan Ohijenko's Collection.
Sgn. 5.

16. *IRMOLOGION OF 1682*

Heirmologion, the book of Chants, consisting of music and eight songs dedicated to the Virgin Mary. Paper, 448 l., 30 x 18 cm. CS. Careful semiuncial; *vjaz'* in cinnabar; artistic illustrations and initials utilizing graphic elements. Music in conventional notation system. Blank sheets added at the beginning; binding non original, damaged extensively.

On leaves 1 - 30 a note in cursive hand regarding the date and the place of the MS's origin. Name of the scribe and author also given there: "Dubovskyj Pavlo, ijerej,

composytor i avditor". Other marginalia mention later owners.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 4.

Lit.: Pavlo Macenko, *Konspekt istoriji ukrajins'koji cerkovnoji muzyky*. Winnipeg, 1973, p. 41.

17. *AKATHISTY*

Songs dedicated to the Holy Mother of God. Paper, 17 l., 16 x 13 cm. MUK; late semiuncial, ca. 17th c.; initials in red, ornamentation absent. Bound together with the *Akathisty* printed in Vilna in 1628, probably as a supplement. Marginal note on the leaf 154 v. refers to both parts of the book — the handwritten and the printed portion. It mentions a clerk at the Bishop's office in Peremysheh, Western Ukraine.

Basilian Fathers' Library, Mundare.

18. *THE BEREZNE GOSPEL*

Instructional Gospel. Paper, 158 l. 35 x 24 cm. CS. Semiuncial, *vjaz'* in chapter headings, initials and the running heads in cinnabar; ca. 17th c. Binding and the beginning of the book are missing; the text begins with the "Fifth Sunday after Easter"; pagination given by Kolessa; marginal note on the leaf 88 v. mentions the date of 1756.

O. Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

19. *THE LEPCHYN GOSPEL*

Tetraevangelion, with an Introduction and Interpretation by Theophylactus, Archbishop of Bulgaria. Paper, watermark "pro patria", 19 x 16 cm. 230 l. CS; ca. 17th c. Semiuncial, several scribes; initial letters simple and small, three *zastavky*, fourth not completed; several initial leaves wanting, ritual directions as to the reading of the Holy Scripture added at the end. Wooden binding covered with brown stamped leather, remains of fastenings; Ohijenko's "ex libris" on inside cover. Marginal note running on leaves

10-20 in later cursive hand reads: "Sobstvennost' Vvedenskoj sela Lepchyna cerkvi kostopolskoho ujizda". On the last leaf we have the date of the book's repair — the 1759.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 41.

20. *GOSPEL OF DANYLIV*

Instructional Gospel. Paper, 476 pp. 32 x 20 cm. CS with considerable elements of Carpatho-Ukrainian vernacular. Semiuncial hand, ca. 17th c.; few insignificant *zastavky* and *kincivky*, initial letters simple, chapter titles in *vjaz'* in cinnabar. Binding not original, boards covered with light brown leather. MS lacks 16 initial leaves, blank sheets inserted at the beginning and after p. 450. Marginal notes in cursive hand give some history of the book. It was donated to the Danyliv church in 1723; a pencilled-in note gives the location of the Danyliv church: "Maramorosh, districtus Tala - borfalvacusis". On the leaf 125 v. date 1646 in Cyrillic.

O. Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

21. *KNIGA GLAGOLEMAJA ALFAVIT*

Encyclopedic Dictionary. Paper, 381 l. 20 x 16 cm. MRu. ca. 17th c. Seminuncial hand with large portion in cursive characters. The book title and the titles of chapters in cinnabar. MS decorated with multicoloured *zastavky* in baroque style; margins often contain illustrations of objects discussed in the text. Wooden binding covered with brown leather and decorated with stamping. The content of the book consists of the explanations of foreign words in the Russian language and encyclopedic information in various fields of science. On the added leaf is information concerning the purchase of the MS by Ohijenko in 1937. It is mentioned that the book once belonged to Sulakadzev, a bibliophile and known forger of manuscripts. Ohijenko's "ex libris" on the inside cover.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 6574 and 25.

Lit.: Mtr. Ilarion (Ohijenko), *Ukrajins'ko-rosijs'kyj slovnyk pochatku XVII-ho viku*. Slavistica 11, Winnipeg, 1951, pp. 18-37.

22. *TRIOD' CVITNAJA with TYPIKON*

Pentecostarion, with the addition of a calendar and full instructions for the various services. Paper, 420 l. 19 x 14 cm. CS; ca. 16th - 17th c. Careless semiuncial changing into cursive; only one primitive *zastavka* on the opening leaf; wooden binding not attached to MS. Marginalia of provenancial character; book once belonged to a church in Musorivtsi, near Kremjanets', Volynia.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 46.

23. *TRIOD' POSTNAJA*

Fasting Triodion, a liturgical book containing the services of the four weeks preceding Lent and the services of Passion Week. Paper, 402 l., 20 x 18 cm.; pagination in Cyrillic letters; CS. ca. second half of 17th c. Careful small semiuncial; *vjaz'*, insignificant *zastavky*, drawn in black ink, cinnabar and occasionally in orange suryk. Recent binding of black cloth with gold imprint. MS has lacunae, for missing text blank sheets inserted: 9 at the beginning, 36 between leaves 75 - 112, 3 between 193 - 197, 4 between 242 - 247. The text begins with "the Sunday of the Publican and the Pharisee". Occasional marginal notes in Polish of provenancial character.

O. Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

24. *BOHOSLOVIJE OF 1711*

Theology. Paper, 176 p. 20 x 27 cm., beautiful late semiuncial. MUK. Cover missing. On the title page the name of the author and scribe, and the date of MS's origin is written: "Bohoslovijs. Rukopys Luky Prezvytera Korotnjans'koho Roku 1711".

Explanatory note: "Znajdeno v V. Vyzhnytsy v seljanyna Ivana Petrychka Bobak 1898 20/IX."

O. Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

25. *PAROCHIAL RECORDS OF SLAVATYCHE*
1717-1727

(Tom I-szy metryk cerkiewnych parafii Slawatycze): The Register of Christenings. Paper, 80 pp. 8 x 28 cm. MUK. with notation in Polish and Latin. Cursive writing of several scribes. The document contains 496 entries of christenings, listing name of child, names of parents, godparents and place of birth. Kholm region, Western Ukraine.

Metropolitan Ohijenko's Collection.
Sgn. 82.

26. *IRMOLOGION TJAPCHENSE*

Heirmologion — a collection of chants to be sung during Matins preceding the Divine Liturgy. Paper, 162 l. 19 x 31 cm.; CS with a considerable element of Ukrainian. Music in conventional five line system; semiuncial showing transition to cursive; MS originated in 1733 in Tjapche, Western Ukraine. The ornamentation is a combination of *staropeatnyj* ornament and folk art style; *zastavky*, *kintsivky*, initials and numerous marginal drawings in brownish ink and cinnabar. The opening leaf is missing. Recent binding of cardboard covered with grey cloth. Numerous marginalia in Polish or in a combination of Polish and Ukrainian in cursive hand. On the last leaf a note names the original owner—Hrihorij Melnikovich Tjapeckyj—and gives the date of MS's origin. MS was presented to the late composer-conductor O. Koshetz by a New York book dealer M. Surmach in 1936. The presentation note is inserted at the beginning of the book.

Ukrainian Cultural and Educational Centre, Winnipeg.

Lit.: J. B. Rudnyc'kyj, "Irmoloj Tjapets'koho iz XVIII st. u Vinnipeg", *Zhinochyj svit*, 1, 1968, p. 6.

"Shche pro Irmoloj Tjapets'koho", *Ibid.* 3, 1968, p. 4.

Zoya Prichodko, *Irmologion Tjapchense. An Eighteenth Century Ukrainian Manuscript*. Winnipeg: University of Manitoba, 1973. M.A. Thesis. Unpublished.

27. *TRIOD' POSTNAJA OF 1734*

Fasting Triodion. Paper, 186 l. 30 x 20 cm., CS; careful small semiuncial; chapter headings and some initials in red; frontispiece multicoloured; in the text few insignificant *zastavky*. The title on the opening leaf in extended form; here date of MS's commencement—March 10, 1734. Pagination in Cyrillic characters. Bound in brown leather over wooden boards. Note on the last leaf: "sija kniha spisana rabom . . . Andreem".

Metropolitan Ohijenko's Collection.
Sgn. 13.

28. *KANTYCHKA*

Collection of Carols and Religious Songs. Paper, 88 l. 10 x 17 cm. MUK.; late semiuncial, two scribes; simple *zastavka* and initials of geometric and botanic motifs in cinnabar; ca. 18th c. On leaf 87 the year 1747 is mentioned; it is expressed in words and incorporated into the final stanza of a chant: "podubetska hrada . . . Novembra osmaho dnja predjashnoho hoda tysjach simusotnaho chetyrydesjat sedmoho Vokhram Mychajila". Some instructions for singing and marginal notes in Polish.

O. Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

29. *STATUT OF VOLDAVA BROTHERHOOD*

Constitution of the Voldava Brotherhood of 1771 of the parish of Voldava, Western Ukraine. Paper, 36 p. 30 x 18 cm., cursive style of writing in several hands, ornamentation absent; MUK. language of writs. Damaged, the title written in a recent hand; stamps of the Voldava church in Ukrainian and German, also longer note of 1882. Bound in dark brown leather with decorative stamping.

Metropolitan Ohijenko's Collection.
Sgn. 6.

30. *ZERTSALO BOHOSLOVIJA*

Spectrum of Theology. Paper, 132 l., 12 x 17 cm. pagination in Cyrillic; MUK. with CS elements. Self-dated; originated in the monastery of Bedev in 1778. Ornamenta-

tion in the *staropechatnyj* style drawn in black ink. On the ornamented title page and on the last page is information concerning the scribe and the location and date of MS's origin. A request from the scribe to the reader in traditional form added at the end.

O. Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

31. *CODEX CARPATHO-UKRAINENSIS*

Collection of Sermons, Gospel readings, Precepts, Prayers for various occasions. Paper, 202 l. 17 x 12 cm. MUK with Czech and Polish elements. Originated ca. early 18th c. in Carpatho-Ukraine. Beginning and final portion wanting. Careless cursive hand, occasionally resembling hasty semiuncial; at times Roman letters used together with Cyrillic.

O. Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

32. *CODEX OF TYMASHOV*

The Codex of religious Hymns, Prayers, Names of Saints honoured each day of the year, Onomasticon of foreign names with explanation, Dictionary of some Russian borrowings from Hebrew, Greek, Latin, German and other languages; horoscope interpretations and weather forecasts. Paper, 127 l. 19 x 15 cm. Ru. ca. late 18th c.; late semiuncial changing to cursive; four different scribes; binding not original, of cardboard and cloth; damaged. The text of the MS is preceded by a "Preface" of 4 pages written much later in cursive hand by one of the sons of K. Tymashov. The title page added by Ohijenko reads: *Zbirnyk K. Tymashova, k. XVIII viku. Kus'ma Iosyfovykh Tomashov.*

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 21.

33. *CODEX OF UZHGOROD*

Collections of Sermons ca. 18th c. Paper, 408 pp. 29 x 18 cm. recent pagination; MUK; late semiuncial, evidence of several scribes. Simple *zastavky* and initials, occasionally

ornaments imitate *staropechatnyj* style; titles of sermons in *vjaz'*. Binding missing, MS in a portfolio; text begins on p. 7. A note on the portfolio states that O. Kolessa found the MS among discarded papers at the Theological Seminary in Uzhhorod.

O. Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

34. *KANTYCHKA A*

Collection of secular songs. Paper, 92 l. 10 x 18 cm. cursive script, several scribes. Text in Polish and Ukrainian, and in Roman characters with occasional admixture of Cyrillic; ca. late 18th c. Most of the songs titled "Pieśń Swiatowa"; 40 of them are numbered, ornamentation absent. Marginalia contain names of some owners of the MS.

O. Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

35 *OLD BELIEVERS' CODEX of the XVIIIth century*

MS contains encyclopedic information in many fields of culture and knowledge, religious information prevailing. Paper, 268 l. 22 x 17 cm. Ru.; semiuncial of various styles. Beginnings of chapters and initial letters in cinnabar or in purple ink; occasional small *zastavky*. Binding of heavy cardboard covered with brown leather, not attached to the MS.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 28.

36. *POMIANYK*

Register of deceased church benefactors for commemoration during church services. Paper, 13 l. 15 x 10 cm. MUK ca. 1720-1780, possibly in Galicia. Cover of black leather fastened by two strings; cursive writing showing individual character and orthography of several scribes. Some dates in the text: 1720, 1754, 1775, 1778.

Basilian Fathers' Museum, Mundare.

37. SLOVO NA OBRIZANIJE KHRYSTOVO

Sermon, for the Epiphany of Jesus. Paper, 4 l. 23 x 18 cm.; Ukrainian; ca. 18th c.; without cover.

Marginal notes in Roman letters: "Fr. Manuel Dixit v. s. 1-ma January 1725 (or 1775). In Krasnobrod Monasterio".

O. Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

38. PSALTERIUM WINNIPEGENSE CYRILLICUM

Book of Psalms in the Old Testament used in all Divine Services. Paper, 71 l. 21 x 17½ cm.; CS; ca. 1735 - 1745. Some parts of the MS in semiuncial, larger portion in cursive hand; ornamentation absent, titles and introductions to psalms in cinnabar or suryk. Wooden binding covered in black leather; damaged, only the bottom portion left. 12 blank sheets added at the front of the MS. MS contains 114 psalms; 17 psalms at the beginning wanting. Marginal notes of different nature and corrections of the text in cursive style.

Card accompanying the MS reads: "Russian (West Russian) Psalmyr of the XV - XVI c. Slavonic ms. of occidental Russian style, probably from the Pskov region. Contains 114 psalms (from 17th to the 130th) . . . Dating following Sobolevski's manual of Paleography." MS was acquired in 1964 for the Department of Slavic Studies at the University of Manitoba from a dealer of rare books in Montreal.

Elizabeth Dafoe Library, University of Manitoba,
Sgn. 40.

Lit.: J. B. Rudnyc'kyj, "Psalterium Winnipegense Cirillicum". An note on a Hitherto Unknown Manuscript in Canada. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. Inc.* New York, 1964 - 1968, x. XI, pp. 105 - 108.

O. Kalicin'sky, *Psalterium Winnipegense. A Cyrillic Manuscript: Paleographic and Linguistic Analysis*. University of Manitoba, Winnipeg, 1970. M.A. Thesis. Unpublished.

39. **TORONTO KRJUKI-MANUSCRIPT:**
*STICHERARION, Kniga s(via)shchennago piesno-
khvalenija d(u)khovnago sladkoglasija torzhestvennago
dobropenija prazdnikow G(ospo)d'skikh"*

Religious song book — music and text of church hymns. Paper, 232 l. 24 x 19 cm.; CS; careful semiuncial; ca. late 18th c., possibly in Russia. Music in old hooked Slavic notation system—the *krjuki*. Artistic ornamentation of the baroque style with botanical and zoomorphic elements. Multicoloured *zastavky* and very ornate initials; chapter headings in *vjaz'*, in cinnabar; bound in wooden boards covered in black leather with stamping.

Presentation note: "Presented to the Library of the University of Toronto from the estate of the late J. B. C. Watkins, on July 6, 1965".

Rare Book and Special Collections Library, University of Toronto.

Sgn. D-10, 2649.

Lit.: I. Gerus-Tarnawecy, "Reducible Vowels and Xomonija in a Hitherto Unknown Eastern Slavic Monument (Toronto Krjuki-Manuscript)". *Canadian Contributions to the Seventh International Congress of Slavists*. Warsaw, 1973, pp. 219-226.

40. **POMIANYK OF ZAVADA**

A Register of the names of deceased in Zavada parish, in the years 1779 - 1912. Paper, 62 l. 16 x 11 cm.; 28 leaves of text and 34 leaves blank. Ukrainian. Skoropys of various types; several scribes. Cover — brown leather over cardboard. From the year 1842 both alphabets — Cyrillic and Roman are used. Beginning with the year 1873 entries again in Cyrillic.

Title as listed: *Pomianyk usobshykh dush*.

Explanatory note gives the location of the parish Zavada: "sela: Prytulny, Zavada, Rus'ka Poruba, okruhy Stropkiv na Czecho-Slovachchyni".

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 589.

41. *OCTOECHOS: "Kniga glagolemaia Oktai sirech' Osmoglasnik"*

Book of Eight tones — music and text. Paper, 99 l. 19 x 15cm. CS; careful late semiuncial; music in old hooked Slavic notation system — the *krjuki*: self-dated; year of MS completion 1806 is given in the Byzantine system of chronology on the leaf 99 v. Ornamentation of baroque style with botanical themes; multicoloured *zastavky*, elaborate initials, decorative *vjaz'*. Binding of wood covered with brown leather with imprints, two metal fastenings. Marginalia in cursive hand.

Presentation note: “. . . presented to the University of Toronto Library, from the estate of the late J. B. C. Watkins, on July 6, 1965”.

Rare Books and Special Collection Library, University of Toronto.

Sgn. B-10, 6404.

42. *PAROCHIAL RECORDS of 1806 of Belashovka village*

Parochial Register, consists of three parts: 1) Register of births; 2) Register of marriages; 3) Register of deaths. Paper, 35 x 21 cm. Ukrainian, cursive hand. MS lacks its cover and some sections of the text. Place or origin: the Kholm region, Western Ukraine.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 240.

43. *PAROCHIAL REGISTER of 1820*

Fragment only, without a beginning and lacking its cover. It lists several names of marriage witnesses, mostly inhabitants of Lenchyn village. It is likely that this document should belong together with the *Family Church Register* of the same parish and church in the Kholm region, which Register was destroyed by fire. The document is written in Ukrainian.

Metropolitan Ohijenko's Collection.

Sgn. 239.

44. *FAMILY AND CHURCH REGISTER 1820-1830*

This is only a fragment of the Register — three leaves, which were damaged by fire. It is on blue paper and contains fifteen entries (from 8 - 23). The entries list the name, surname, age and sex of parishioners. It is written in Polish. .

Metropolitan Ohijenko's Collection.

45. *VOVCHOK MARKO (1834-1907) (Markovich Marija Oleksandrivna)*

Kozats'ka krov. 10 pages. Holograph, signed.

"The Cossack's Blood" — a short story written by Ukrainian writer Marko Vovchok in 1857. It consists of 5 loose leaves 13 x 21 cm. in size. The pages are numbered. The story consists of six parts (chapters). It is written in a very small and neat cursive hand; accents are marked on each word. There are some corrections, and on pp. 5 and 7 a portion of the text is crossed out.

Marija Oleksandrivna Markovych was one of the first Ukrainian women authors. She appeared on the literary scene in the 1860s under her pen-name — Marko Vovchok.

Elizabeth Dafoe Library, University of Manitoba.

46. *POUCHEN'JE O OBRIADACH "HRECH-RUSKIKH"*

Comparative study of the Greek Catholic rite. Paper, 351 pp. 20 x 13 cm.; MUK; beautiful semiuncial; illustrations in ink. Written in 1861 at the Greek Catholic Theological Seminary in Rome by Izydor Dolnyckyj.

Basilian Fathers' Museum, Mundare.

47. *MAKOVEJ OSY P*

Neshchasna pryhoda. 1898.

Holograph, signed. Paper, 7 sheets, 11 x 20 cm. Only the recto side is used. The writing is careless, small in size and cursive in style.

"Unlucky Adventure" — a short story written by a Ukrainian writer Osy Makovey in 1898. The signature on the holograph reads: "31/1 1898, Osy Makovey". Unpublished.

Elizabeth Dafoe Library, University of Manitoba.

48. *COLLECTION OF RELIGIOUS SONGS*

Songs for holidays dedicated to Jesus, Virgin Mary and Saints. Paper, 18 x 11 cm.; Ukrainian with CS element. *Skoropys*, ca. middle of the 19th c. Binding missing. MS lacks its initial and final portion. All songs are numbered. The text begins with the 14th song dedicated to St. Vasylij and ends with the 114th song dedicated to Virgin Mary.

Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

49. *KANTYCHKA B*

Collection of Religious Songs, Carols, and songs for holidays dedicated to Jesus and the Virgin Mary. Paper, 26 l. 20 x 13 cm. Ukrainian; cursive hand; ca. 19th c. Text arranged in stanzas, *zastavka* on p. 1., in text primitive small ornaments. Binding missing. Title of the first song: "Pisn' na Rozhdestvo Khrystovo". Marginal notes in Roman alphabet mentioning some names and the year 1884.

O. Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

50. *SLOVO NA POKROV PRESVJATOJI BOHORODYTSI*

A Sermon, dedicated to the Virgin Mary. It is written in Ukrainian and on paper in a nineteenth century cursive hand. The Sermon consists of 2 loose leaves 27 x 21 cm. in size.

O Kolessa's Archives, Library of G. Gerych.

51. *VOVEDENIJE KO NRAVO-UCHENIJU*

Introduction to Ethics. Paper, 154 l. 23 x 22 cm.; Ukrainian; ca. 19th c.; skilled cursive hand. The binding is missing; text is complete—1 - 146, index 147 - 154.

The MS presents a handbook of ethics probably intended for the Theological Seminary in Lviv; however, it is based on Western Catholic sources.

O. Kolessa's' Archives, Library of G. Gerych.

52. *LEPKYJ BOHDAN (1872-1941)*

Dva holosy. Undated. 2 pages. Holograph signed, "Nestor".

"Two Voices", poetry written by the Ukrainian poet Bohdan Lepkyj. It is written in a very careful and neat hand on 2 sheets of paper 11 x 29 cm.; only the recto sides are used and are numbered — 74 and 75. The poem is in two parts: "Holos zneviry" (Voice of Despair) and "Holos nadiji" (Voice of Hope). Unpublished.

Elizabeth Dafoe Library, University of Manitoba.

Abbreviations used here: c. — century; ca. — circa; cm. — centimeter; CS — Church Slavic; ES — Eastern Slavic; l. — leaves; MRu — Middle Russian; MS — manuscript; MUK — Middle Ukrainian; OCS — Old Church Slavic; p. — page; r. — recto; Ru — Russian; v. — verso.

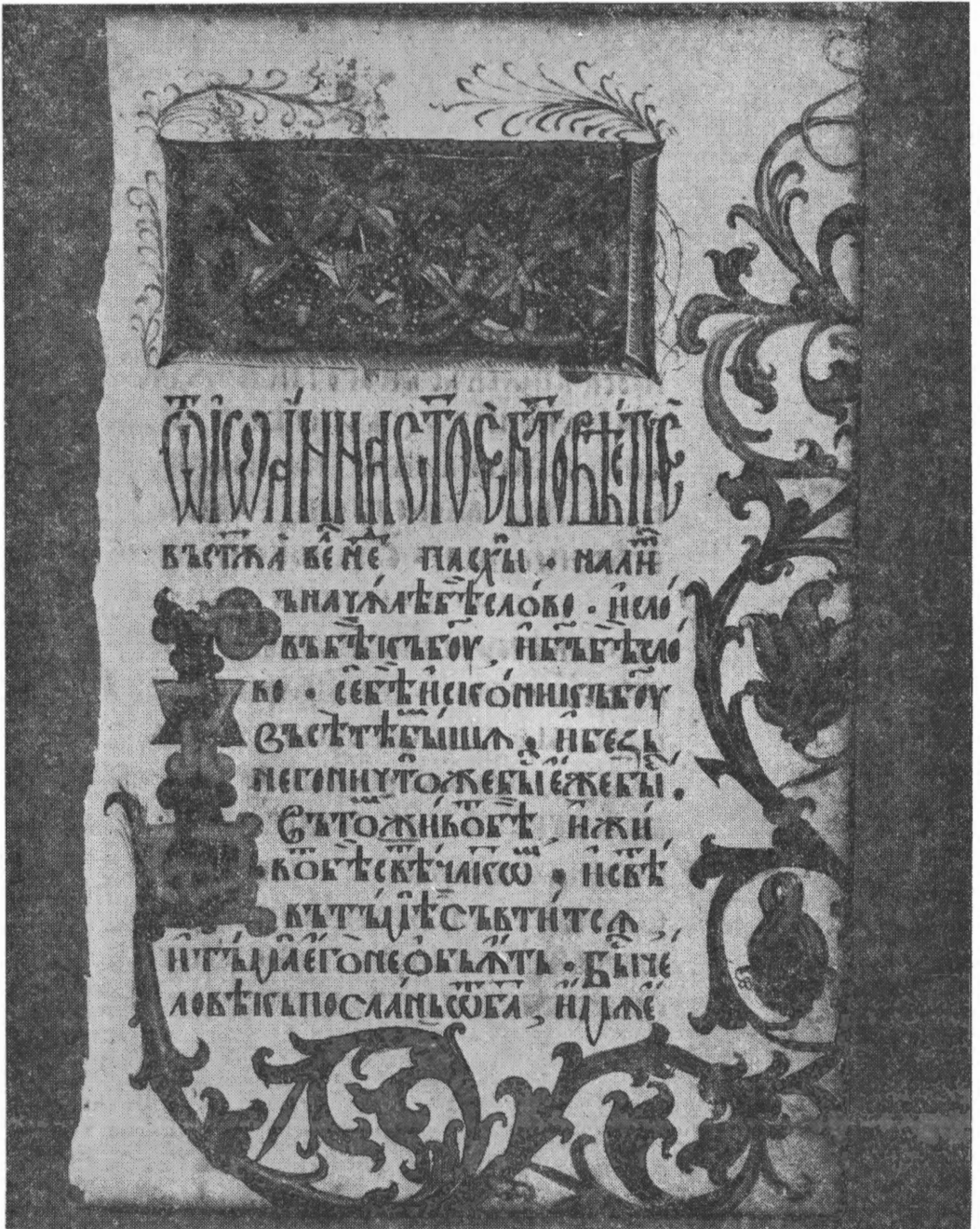

Plate No. 2. Kolessa's Gospel.

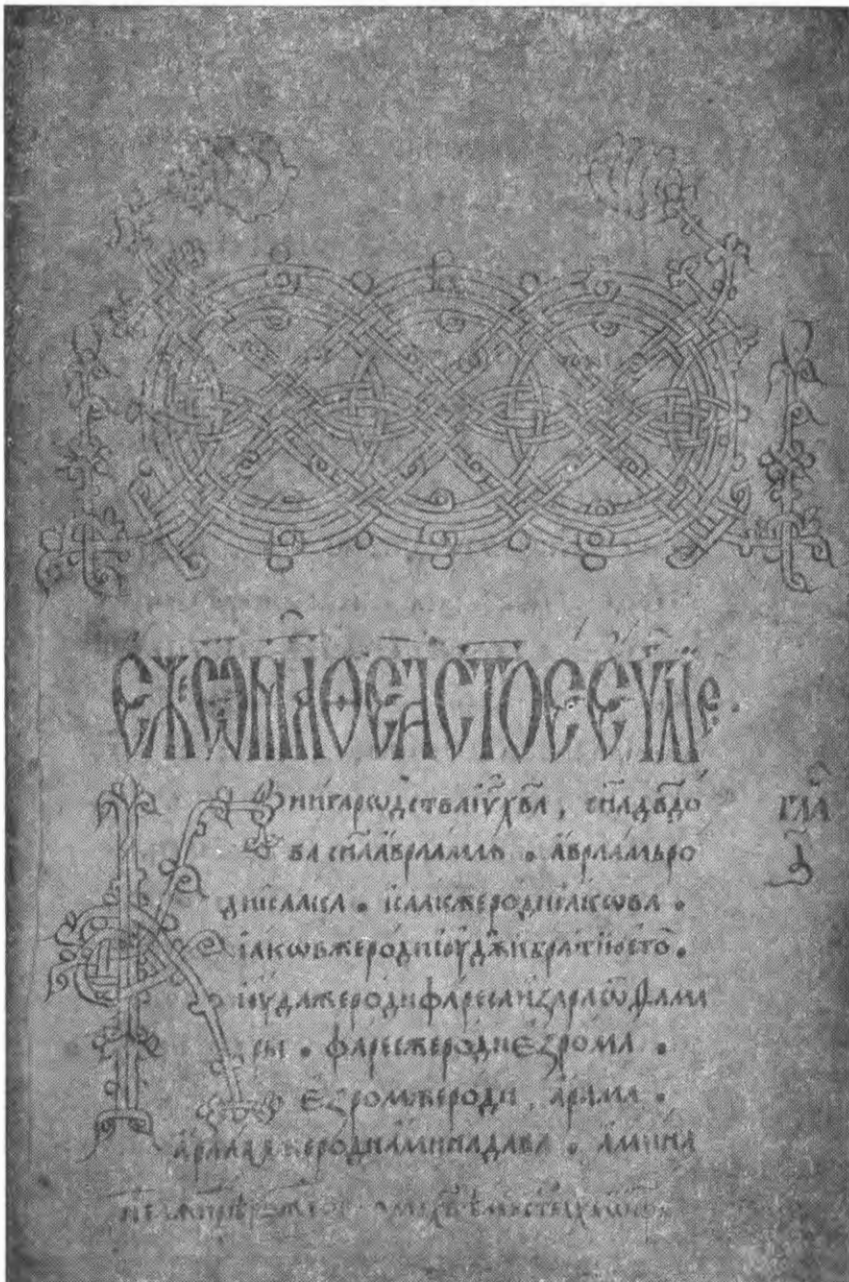

Plate No. 3. Volynian Gospel (16th c).

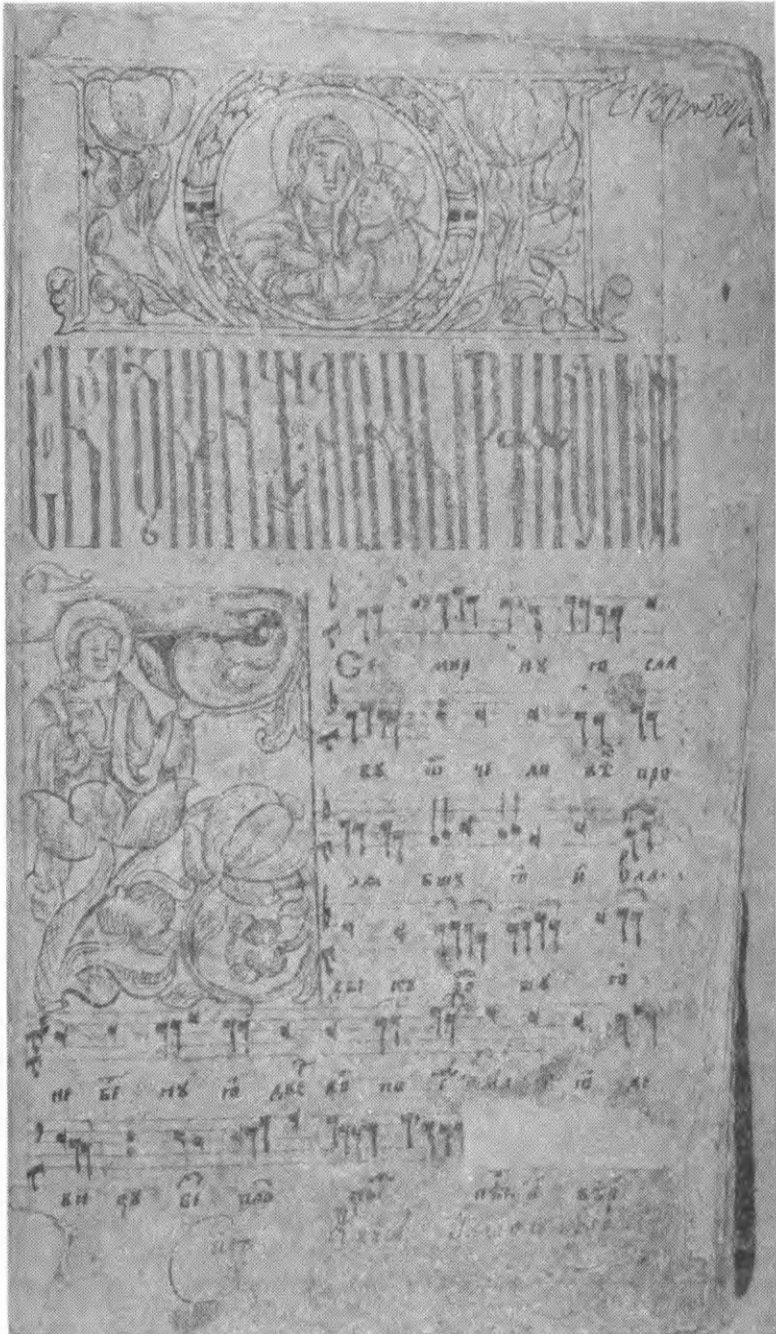

Plate No. 5. Irmologion of 1682.

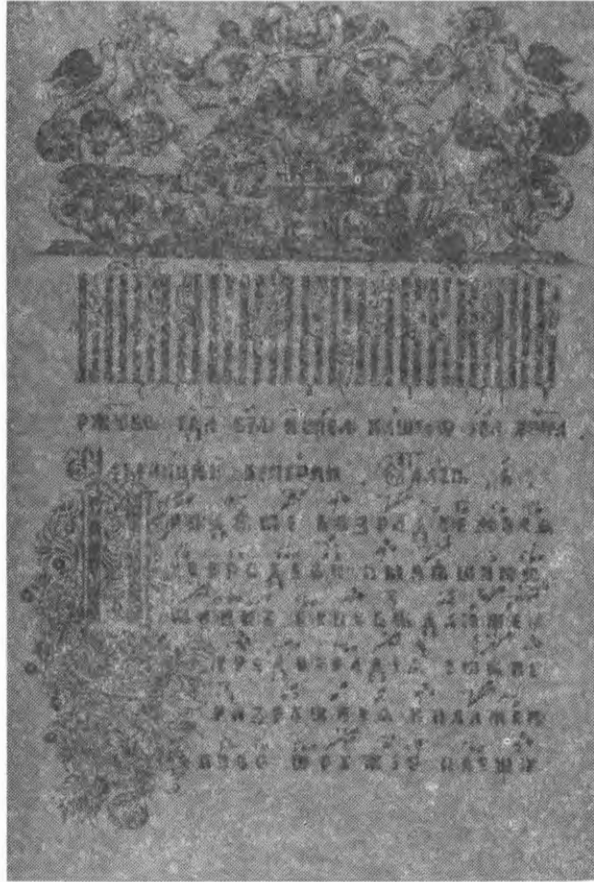

Plate No. 6. Octoechos (1806).

WATSON KIRKCONNELL

UKRAINIAN LITERATURE IN MANITOBA

It was in 1892, early in the third decade of Manitoba's Hundred Years, that the first Ukrainians settled in Winnipeg, flying sparks from a pioneer contingent en route to the first Ukrainian-Canadian settlement, made by Ivan Pillipiw at Beaver Creek, Alberta. Franko Yaciw, born of this stock in Winnipeg in 1893, is commonly regarded as the first Canadian-born Ukrainian. There were to be three major periods of mass immigration: 1896-1914, 1925-39 and since 1948. Winnipeg is the cultural and publishing centre for Canada's 500,000 Ukrainians. The homeland from which they have come is the second largest state in all Europe, with universal free education and (in 1965-66) some 690,000 students in 131 institutions of higher learning. Its capital, Kiev, was eight centuries old when Canada was first settled by the French. It is essential to an understanding of Ukrainian literary activities in Canada for us to keep in mind that the tsars in the nineteenth century and the Communist dictatorship in Moscow in the twentieth have systematically sought to destroy the linguistic identity of this nation of forty million people. The tsars long forbade publication in Ukrainian and the Kremlin has tried to denationalize the population—by mass liquidations under Stalin and by a Russification of the school system in more recent times.

Those of the first immigration were farmers, sometimes members of an ancient nobility,¹ whose population

¹ Cf. Vladimir J. Kaye, *Early Ukrainian Settlements in Canada* (Toronto, 1964), p. xiv.

had multiplied beyond the capacity of their land to maintain them. Those of the second wave were chiefly refugees from the bloodshed of the Communist Revolution. Those of the third wave, often scholars and professional folk, were rescued from West European displaced persons camps after millions of their fellow-nationals had been shipped east in box-cars and slave-ships in 1945-48 to a sticky fate in the USSR.

As Canada's fifth largest ethnic group (ranking after only the Anglo-Canadians, the French, the Italians and the Germans), the Ukrainians have been an important factor in our nation's development, especially in the West. A survey of this literature in Manitoba is deeply significant as to the experience of a transplanted population in its response to new situations, problems and opportunities, and as to the emotional involvement of such people in the issues of the old land and the new.

The first pioneer generation produced a flood of verse in the folk-poet tradition. For decades after Canada's first Ukrainian-language newspaper, *Kanadiysky Farmer*,² appeared in Winnipeg in 1903, thousands of simple poems, often doctored into literacy by the editor from the untutored manuscript that had reached his desk, were printed in its pages and those of scores of other periodicals. Few of these poems had any further currency, but some were gathered up in book form. The most notable of these was a collection of nineteen artless lyrics, *Songs of the Old Land and the New*, by Theodore Fedyk (1873-1949), published in 1908 by Frank Dojaček, of the Ukrainian Book Store, Main Street, Winnipeg. So direct and powerful was the little book's appeal to the then humble Ukrainian community that by the time I purchased my copy from Mr. Dojaček in 1934 it had passed through many printings and had sold over 50,000 copies. A sample of its quality may be found in the poem "Easter-bread":

² In Ol'ha Woycenko's *The Ukrainians in Canada* (Winnipeg, 1967), pp. 224-238, some 80 periodicals are listed as having been published in Manitoba during the period 1903-67. Only 21 of these are shown as still alive in 1967 and only four of these (*Canadian Farmer*, *New Pathway*, *Ukrainian Voice*, *Ukrainian World*) are newspapers.

A wanderer here in Winnipeg,
 I sadly celebrate
 The first sweet Easter since I came
 To find a migrant's fate.

 All early on the Sunday morn
 The holy bells resound:
 "Christ is arisen!" is their cry;
 And still the word goes round.

 But when I look for Easter-bread
 My heart sinks down bereft;
 For ah, they know not Easter-bread
 As in the land I left.

 This Canada, this "land of wealth",
 Has lost one true delight;
 The bread of rich and poor alike
 Is all one ghastly white.

 And so the poor folk cannot tell
 Mere bread from Easter-bread.—
 It was not so in that far land
 Where sleep my father's dead.³

Other Manitoba poets of the pioneer generation were Wasyl Kudryk, Semen Kowbel, Michael Kumka, Ivan Novosad and his wife Katya. Kudryk's single volume, *Vesna* (Spring), displayed a far greater range and mastery of metre than Fedyk. Kowbel's reputation as a poet due to two cycles of verse, *Flower and Prickles* and *Feather Revolution*, both favourably received in Ukraine. Kumka had a gift of humour and a flair for children's verse.

Another category of Manitoba poets comprises men who came to Canada in early life, received most of their education here, but were so deeply immersed in things Ukrainian that they wrote their verse in that language. Thus Stephen Doroschuk, Peter Basil Chaykiwsky and Michael Krepiakevich were all public school teachers in Ukrainian areas. Panteleymon Bozyk (1883-1944) began as a priest of the Russian Orthodox Church, made a dramatic switch in 1924 to the Ukrainian Greek Catholic Church of Canada, and for the next twenty years regularly contributed

³ Translated by Watson Kirkconnell, in *Canadian Overtones* (Winnipeg, 1935), p. 82.

simple lyrics, usually religious, to church newspapers and almanacs. In another camp was Semen W. Sawchuk (1899), who was trained at the University of Saskatchewan and after a long career as a Ukrainian Greek Orthodox clergyman became principal of St. Andrew's College, University of Manitoba. More notable than any of these as a man of letters was Honoré Ewach (1900-64), who came to Canada as a boy of nine and settled with his parents on a farm near Dauphin, Manitoba. He graduated from the University of Saskatchewan and spent most of his life as the associate editor of the Winnipeg Ukrainian newspaper. His wider range, as compared with Fedyk, may be gauged from his brief love-lyric, "Symphonic Portrait in Words":

Had I the mighty genius of Rembrandt,
Had I the soul of Fra Angelico,
I'd paint your beauty, nymph, for all to marvel;
Your glorious face on canvas straight would go.

Had I the mighty genius of a Mozart,
Blended with dead Chopin's sweet yearning plea,
I'd fashion for the harp-strings of your spirit
A song sublime as ocean's symphony.

Had I the mighty genius of a Shakespeare,
I'd hail you thus, most beautiful of girls:
"Your beauty is the tender smile of morning
When dewy dawning gems the grass with pearls!"⁴

Still a third category of Ukrainian poets to be associated with Manitoba consists of distinguished authors and men of letters who have tarried in the province for shorter or longer periods. Manitoba's claim to them is often very tenuous, yet their eminence is so great that one feels forced to bring them into the record. One such poet is Petro Karmansky (1878-1956), a product of Lviv and Rome, who lived in Brandon both before and after World War I. He later moved to Brazil and then back to Galicia, where he ended as a lecturer in the University of Lviv. His experiments in poetic technique were on a very high level, and he collaborated with Maksim Rilsky in producing a

⁴ *Canadian Overtones*, p. 99.

first-class Ukrainian version of Dante's *Inferno*. His brooding melancholy is evident in his early poem, "In Rome":

On vanished Caesars' cypresses
Imperial silence hung;
Across the dusk, a nightingale
From whispering cedars sung—
But sorrow claimed us for its own.

Deep lapped in evening twilight
The Coliseum lay,
And Hadrian's Mausoleum
Stood clothed in quiet gray—
But sorrow claimed us for its own.

With loud and liquid laughter
The leaping fountains played,
And graceful shadowy branches
Upon the night air swayed—
But sorrow claimed us for its own.

On Tiber's tawny billows
A morning song rose high;
St. Peter's dome burned golden
Against a sapphire sky—
But sorrow claimed us for its own.

Proud citizens took umbrage
Because of our unrest,
But sorrow like a glacier
Lay heavy in our breast—
We knew our grief and still were mute.⁵

More fleeting was a visit of Teodosiy Osmachka (1895-1962), an even greater author, who came to Canada after World War II. As an impressionist, he was one of the greatest of modern Ukrainian writers, although the violence of his hatred against those who were destroying his people often strains language to the breaking point. A few stanzas from his poem, "In the Concentration Camp," will help to underline his quality:

The window shows the roofs piled high with snow
and reeking chimneys that are dark with soot:
from them the puffs of smoke like black birds go
or like a herd that raves with bellowing bruit.

⁵ *Canadian Overtones*, p. 85.

The room is stifling hot, the air hangs thick
with exhaled breath and writhing, stinking smoke;
young fellows, where they lie, are loud and quick
with talk of juicy whores and dirty jokes.

And meanwhile I, beside the heated stove,
bend low amid the scurrilous harangue
and whisper through my teeth, with thoughts that rove:
“When shall I break away from such a gang?”

At home I seemed a slave in Syracuse;
Vienna was a foe, my fate to mar;
only antiquity's Ukrainian muse
kept watch above my spirit from afar.

But to what home can I invite her straight
into what nook insist that she consort
where fierce Maecenases no longer wait
to judge me in their Bolsheviki court?

Far from the smutty talk and smoke's narcosis,
as from a serpent's sting, I surely vow
my withering brain has suffered a neurosis
and deafens on the circuit of my brow . . . ⁶

The year 1928 brought to Winnipeg Stepan Semczuk
(1899-) and Mykyta I. Mandryka (1886), both ripe
scholars with a wide range of poetry and prose. In
Semczuk's less erudite vein (he is deeply learned in several
languages) in this stanza from his “Forty Below Zero”:

The homes have muffled up their throats;
With icicles they smother;

The windows have been wrapped in quilts
As a kindly mother.

The mighty frost-strings now prepare
The music of a Nero.

The gusts will soon strike up a tune
At forty below zero!⁷

⁶ Translated by C. H. Andrusyshen and Watson Kirkconnell, in
The Ukrainian Poets (Toronto, 1963), p. 402.

⁷ *The Ukrainian Poets*, p. 492.

One of my favorite poems by Dr. Mandryka is his description of how D'Annunzio's instructions for his funeral by cremation were disregarded::

GABRIELE D'ANNUNZIO

D'Annunzio desired, secure from pain,
Dying, to flee corruption's foul persistence;
Thus, at his final parting, he was fain
To lapse like ether into non-existence.

The mob and all his friends prevented that:
They placed him in a coffin, on a bier . . .
With hollow grief they bore the autocrat
Into death's palace and its gloom austere.

The genius of the word was powerless
To rise up from the casket and its flowers
Aid with a panic fear to dispossess
The hydra-headed mob's marauding powers.

And so they all made certain of his death
And laid his body in the heavy clay,
That in his splendid coffin, void of breath,
His silent flesh might slowly rot away.

But lo, the poet was no longer there:
In a celestial song behold him rise!
Like his last sonnet on the dreaming air,
He'd flown away to lawns of paradise.

The messianic bard was here no longer,—
Become a burning light, a heavenly flame,
That from the spirit's portals, ever stronger,
Kindles the rapture of undying fame.

Nothing remained on earth from man to mask it—
Only the candle's wax works out its turn,
The miserable booty of the casket
In which the spirit's wick had ceased to burn.⁸

A highly gifted scholar who came to Canada in 1947 was Dr. Ivan Ohienko (1882 - 1972), who has been a professor of Slavic philology in Warsaw and Minister of Education in the Ukrainian National Republic. His prompt elevation, as "Metropolitan Ilarion," to be Primate of the Ukrainian Greek Orthodox Church in Canada did not interfere with a flood of publications in prose and verse, often amounting

⁸ *The Ukrainian Poets*, p. 494.

to half a dozen fat volumes in a single year. His booklength poems, narrative or dramatic, often use Scriptural themes as allegories of Ukrainian issues. Thus *On Golgotha* really presents the "crucifixion" of the Ukrainian nation.

Political earthquakes in distant Europe brought still other eminent Ukrainian scholars to Manitoba. Alexander Koshetz (1875-1944), the greatest Ukrainian choir-master and musicologist of his time, spent his closing years in Winnipeg, where two of his volumes on Ukrainian music were published and where his *Memoirs (Spohady)* appeared posthumously in 1947 and 1948. Dmytro Doroshenko (1882-1951) lived in Winnipeg in 1947-50. He was then the greatest living Ukrainian historian and his lectures in St. Andrew's College, Winnipeg, were a great stimulus to the intellectual life of that institution. His *History of Ukraine* had been published in Edmonton in 1939 and revised in 1975 and his *Memoirs*, covering the period 1901-14, appeared during his stay in Winnipeg. He was the first president of the Ukrainian Free Academy of Sciences. Leonid Bilecky (1882-1955), formerly a professor of literature in Ukraine and Czechoslovakia, became a resident of Winnipeg in 1949. He is best known for his monumental four-volume edition of the prose and poetry of Taras Shevchenko, fully annotated from primary sources and correcting the numerous falsifications of a recent Soviet edition. Bilecky's edition would have been a matter of special pride in any country.

Also coming to Winnipeg in 1949 was Jaroslav B. Rudnycky (1910-), a lexicographer and a former professor in Prague and Munich. As secretary of the Ukrainian Free Academy of Sciences that had been founded in Europe by such veteran scholars as Doroshenko and Bilecky, he has brought to its development on a Canadian base the vigour and drive of a man in the prime of life. In its scores of monographs since 1949, he has himself made distinguished contributions, especially in onomastics and bibliography. He is head of the department of Slavic literature in the University of Manitoba.

The chief Ukrainian work of fiction produced in Manitoba was Honoré Ewach's *Holos Zemli* (Voice of the Soil),

which came out in 1937. Its setting is in his old home district at Ukraina, near Dauphin.

Drama has had a much wider field of acceptance than prose fiction among the Ukrainians of Canada. Every one of their 1,100 community halls (100 Communist and 1,000 non-Communist) has a tradition of amateur dramatics, and Ukrainian-Canadian playwrights were kept busy supplying scripts, many of which were published in due course. Chief among these dramatists was Dmytro Hunkewich (1893-), who lived in Winnipeg in 1920-34 and wrote some fifteen plays, five of which were full-length five-acters. His range ran from episodes in Galicia and in world politics down to farces for children's theatres. Almost equally productive was Semen Kowbel. Still other dramatists were John Bodrug, Honoré Ewach and Michael Krepiakewich. In an age of television entertainment, the interest of the younger generation in neighborhood dramatics has waned greatly.

In the 1920s the Communist-ULFTA halls were scenes of vociferous enthusiasm over the revolutionary plays of Miroslav Irchan, a gifted playwright who had arrived in Winnipeg from Europe in 1923 as a fully accredited Communist and who filled the ULFTA circuit with plays that were a thrilling incitement to revolution in Canada. Audiences sat on the edge of their seats and howled applause as bourgeois governments went down in blood. Interestingly enough, his Communist fervour took him back to the Soviet Ukraine in 1929, and there the Stalinist purges of the Ukrainian Communist intelligentsia and *apparatchiki* in 1933-34 sent him to die in the Arctic slave labour camps of the Solovky Islands.

A final group of Ukrainian-Canadian authors consists of Canadian-born men and women who have chosen to write in English. At least four Winnipeg-born writers need to be cited in this context. Myra Lazechko-Haas has achieved eminence as a poet, a translator and a short story writer. Vera Lysenko is the author of a socio-historical study of Ukrainians in Canada, *Men in Sheepskin Coats* (1947), written from the Communist point of view. William Paluk's field is prose fiction, with *Canadian Cossacks* (1943) as his

chief volume to date. Dr. Constantine H. Andrusyshen, a graduate of Manitoba, Paris and Harvard universities, is the author, with J. N. Krett, of a monumental *Ukrainian-English Dictionary*, totalling 1,163 double-column pages; the joint translator, with W. Kirkconnel, of *The Ukrainian Poets 1189-1962* (530 pages) and *The Poetical Works of Taras Shevchenko* (614 pages); and a partial translator of *Ukraine: A Concise Encyclopaedia, Vol. I* (1,185 double-column pages). He is head of the department of Slavic studies in the University of Saskatchewan, and a Fellow of the Royal Society of Canada.

In retrospect, Ukrainian *belles lettres* in Manitoba have passed through distinct stages. First came the grass-roots verses of the folk poets: most of it was no more than grass, but there was an occasional prairie crocus, humble but charming. Then came a more educated and deliberate efflorescence by a younger Canadian-trained generation. These were garden flowers of a traditional sort, mostly phlox and snapdragons. Older men of letters, trained abroad, raised imaginative literature to a still higher, yet still traditional level—heliotropes and delphiniums. Only rare temporary seeds blown in by the storm gave any hint of avant-garde orchids in technical sophistication. Meanwhile, the Canadian-born generation is writing in English; and, failing a constant stream of migrants from abroad, Manitoban literature in Ukrainian will cease with the close of the twentieth century. To change the figure, the genes of the Canadian-born writers no longer carry a Ukrainian factor. In its time, the Ukrainian experience in Manitoba has been a notable demonstration of a transplanted people responding triumphantly to the difficulties and challenges of a new land; but the forecast of its culturally creative future is dubious.

There remains a truly distinguished rise of Ukrainian scholarship, perhaps destined not only to consolidate the Ukrainian literary heritage but also to mediate it to the rest of Canada as a permanent part of the Canadian tapestry.

Wolfville, Nova Scotia

М. І. МАНДРИКА

ХАРАКТЕР І ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА В КАНАДІ

ВСТУПНІ ПОЯСНЕННЯ

Українським письменством у Канаді автор цього огляду вважає праці й творчість тих авторів українців, які прийняли Канаду, по волі чи неволі, своєю прибраною батьківщиною, вросли чи врастають в її соціальний ґрунт, мають у своїй тематиці канадські мотиви і таким чином стали чи ставали фактично та ідейно, хоч до певної міри, канадцями, залишаючись в той же час ідейними українцями. Також праці й творчість тих, які перебували хоч короткий час у Канаді, але зробили творчий вклад у культуру канадських українців. Тому автор не включає в цей огляд тих авторів українців, які вважали чи вважають Канаду *гужиною*. Вийнятком є Тодось Осьмачка, який своїм перебуванням у Канаді і твором *Ротонда душоубців*, виданим у Канаді українською й англійською мовами, залишив по собі значний слід.

— — —

Українське письменство в Канаді має *третє* місце серед письменств інших національностей Канади. На першому місці — англосаксонське, на другому — французьке. Поважне місце займають ісландці, але число їх у Канаді мале — приблизно одна десята числа українців. Німців у Канаді велике число. Їх письменство має релігійний характер, головно менонітський. Інші національності мало розвинули свою письменницьку творчість.

За джерело українського письменства в Канаді можна взяти той глибокий і болючий національний сантимент, який так яскраво виявлений в оповіданні Василя Стефаника „Сини”. На заяву сина про те, що він іде на війну за Україну, батько питає: „За яку Україну?” У відповідь йому син показав на землю: „Оце Україна, а тут — і справив шаблев у груди — отут її кров...”.

У серці кожного українця, що переселявся в Канаду, билася українська кров. Вона б'ється у кожного й у кожної далі. Хоч земля тут не українська, але кров в серцях залишається українською. Та не тільки кров, але й душа українська. В своїй душі кожний українець та українка привозили до Канади свою українську культуру, свій світогляд, так звану глибинну психіку, спосіб думання, свідомість.

У чужій країні, серед чужих людей тужили вони за рідним, і їх туга виливалася в творчість: у пісню, у перші письменницькі спроби.

Першими авторами цієї творчості, серед великого числа інших, імена яких не збереглися, були, наскільки до цього часу виявлено, Іван Збура (1860-1940) в Альберті, який помістив свій вірш 2 лютого 1899 р. в єдиному тоді в новому світі українському часописі *Свобода*, що виходив у Скрантоні, Пенсильванія, США, та Сава Чернецький. Цей автор пробув у Канаді лише коло двох років (1899, 1900) і перебрався на стале перебування до США, але залишив по собі низку віршів і оповідань з канадської дійсності. Друкував він їх у тій же *Свободі*, починаючи з 1900 року.

Розвиток українського письменства в Канаді можна поділити на такі чотири періоди: 1) Фолкльор піонерів-колоністів, 2) Творчість першої (старшої) еміграції, 3) Творчість другої (політичної) еміграції, і 4) Найновіший період третьої еміграції (під час і після 2-ї світової війни).

ПЕРШИЙ ПЕРІОД

Пісні й вірші почали складати українські піонери від початку свого поселення в Канаді. То була словесна творчість, у більшості не зафіксована на папері. Коли ж у Канаді (Вінніпег) почав виходити перший український ча-

сопис *Канадійський Фармер* в 1903 р., тоді вже на його сторінках стали друкуватися систематично місцеві українські вірші й оповідання.

В 1908 р. вийшла в світ перша українська збірка таких творів під назвою *Пісні про Канаду і Австрію*. Компілятором її і одним з авторів був Теодор Федик, який прибув до Канади в 1906 р. Ця книжка мала надзвичайний успіх. Вона витримала 6 видань і розійшлася в 50,000 примірників. Читав її майже кожний українець і українка в Канаді, і багато в США. Її замовляли також з Європи. Успіх полягав у емігрантських темах, українській мові та легкому „коломиїковому” розмірі віршів, що легко читався й надавався до співу. В першому виданні було 19 віршів, в пізніших виданнях більше. Книжка в пізніших виданнях називалась *Емігрантські пісні про старий і новий край*.

Т. Федик (1873-1949) народився в с. Угринові Горішнім, в Станіславському повіті, в Галичині. Вчився на дяка. В Канаді працював як робітник і дяко-учитель. Помер у старечому домі в Вінніпезі.

Між відомими авторами того часу був Василь Головацький, Дмитро Рараговський і багато інших, імена яких давно забуті. До цього піонерського періоду відносяться також: Йосиф Ясенчук (1893), який видав книжку віршів *Канадський кобзар* в 1918 р., Василь Кудрик (1881-1963) видав збірку *Весна* в 1911 р. і інші менші збірки; Петро Чайківський (1888-1938) автор п'єси *Горнятко кави*, виданої в 1932 р.; Іван Новосад (1886) і Катерина Новосад (1900) друкували свої вірші в часописах; Іван Павчук (1884) друкував вірші в часописах; Пантелеймон Божик (1883-1944) — католицький священик, автор обширної розвідки *Церков українців в Канаді*, виданої в 1926 р. (336 стор.), збірка віршів *Канадійська муза* і ін.; Анна Пруська (1895-1947) і Марія Адамовська (1890-1961) друкували свої вірші в часописах.

ДРУГИЙ ПЕРІОД

Між тими піонерськими авторами, в пізніший час піонерського періоду, з'являються письменницькі сили

більш досконалої літературної техніки й ширшого та глибшого змісту. До цієї групи належали:

Семен Ковбель (1877-1966) з с. Борщів. Прибув до Канади в 1909 р. Скінчив в краю лише двоклясову школу, але поповнював освіту читанням та самонавчанням. Багато писав віршів у Канаді, але не видав їх окремою книжкою. За те видав багато своїх драматичних творів для досить поширеного в ті часи народнього театру, які мали великий успіх. Він був першим, що вибрав Канаду, рішуче й безповоротно, за прибрану батьківщину. Він же переклав канадський гімн на українську мову.

Дмитро Гунькевич (1893-1954) з с. Лісович, молодший друг Ковбеля, писав виключно драматичні твори, з яких 10 було видано для дорослих, а 5 для дітей. Його п'єса *Клюб суфразисток* видана була у Львові, Західня Україна, трьома накладами.

Семен Савчук (1899), пізніше православний священик, друкував свої вірші в часописах, головню в тижневику *Український Голос*.

Павло Крат (1888-1954), пізніше євангельський проповідник, видав збірку своїх, Головацького та Рараговського віршів *Робітниці пісні*, в 1910 р. Перекладав на англійську мову пісні й дещо з поезій Т. Шевченка.

Михайло Кумка (1893) з с. Говілів Великий, учитель рідної школи, писав байки з гуморесками, а також оповідання й вірші для дітей. Склав декляматор *Сніп* в 4-х томах і ін.

Михайло Крипякевич (1900-1968) свою освіту здобув в канадських школах, включно з університетом. Учителював. Писав вірші, п'єси, головню для дитячого театру, гуморески і т. ін., які видавав окремими малими збірками.

Аполінарій Новак (1886-1954) з с. Серафимців. Був редактором часопису *Канадйський Фармер* (1909-1914), а потім співробітником часопису *Український Голос*. В 1910 р. видав збірку оповідань *Канадські оповідання*. Інші оповідання давав до часописів. Мав добрий літературний хист.

Іван Данильчук (1901-1942) — перший український автор, народжений в Канаді (Канора, Саск.). Учителював, потім був редактором журналу англійською мовою *Юкрениен Ревю* (Вінніпег). Видав збірку поезій *Світає день*,

в 1920 р. Мав добрий поетичний талант. На жаль, помер досить рано.

Степан Котик друкував деякі вірші в часописах, а в 1946 р. видав повість *Над озером*.

Дмитро Солянич (1876-1941) з с. Устя. Писав оповідання з життя селян в краю, а також з життя українців у Канаді й Америці, які друкував у часописах. У 1932 р. видав збірку оповідань під назвою *Хто винуватий?*.

ТРЕТІЙ ПЕРІОД

Внаслідок I-ї світової війни до Канади прибула масова українська еміграція, так звана *друга* (політична). Вся перша еміграція (до 1914 р.), майже виключно з Західної України, тоді в межах австрійської імперії, була *економічного* характеру (колоністи). Люди переселялися до Канади на „вільні землі”. А вже після війни, внаслідок перемоги над Україною її ворогів, еміграція, як із Західної України, так і Східної, має характер переважно *політичної* еміграції. Люди примушені були покинути рідні землі й понести з собою в світ свої національно-політичні ідеали в непримиримій боротьбі за свою батьківщину. Канада для них стає новою прибраною землею й точкою опори для боротьби за свободу України. Тому ця еміграція показала багато інтелектуальними силами. Цей період проф. В. Кіркконнел описує так: 1) Це повоснні емігранти і збігці, часом з дуже поважною семінарською чи університетською освітою, здобутою в Європі. 2) Пое-ти, або роджені в Канаді, або виховані тут, часто з освітою, здобутою в канадських університетах.¹

Проф. Кіркконнел до першої групи відносить таких авторів: д-ра П. Карманського (перебував у Канаді епізодично), д-ра М. Мандрику, Василя Тулевітрова, Андрея Господина, проф. Т. Павличенка, Тараса Волохатюка, Івана Кмету-Єфимовича. До другої групи: Онуфрія Іваха, Іллю Киріяка, Тетяну Кройтор, Стефана Дорощука, Мирославу Лазечко. Додамо ще: М. Петрівського, Н. Когуську, Ол. Лугового, С. Семчука. Це все автори з доско-

¹ Ukrainian Canadian Literature. By Watson Kirkconnell. *Opinion*. Ukrainian Canadian Veteran Ass'n. Sept.-Oct. 1947. Winnipeg.

налою літературною технікою. Вони є письменниками в загальноприйнятому в культурному світі розумінні, відрізняючись один від другого лише силою свого таланту.

Онуфрій Івах (1900-1964) з с. Підфілип'є. До Канади прибув у 1908 р. Високу освіту закінчив у Саскачеванському університеті в 1929 р. Був лектором в Інституті П. Могили, професором Інституту св. Івана. Поет, повістяр і журналіст. Окремі видання його творів: *Бойова сурма України*, 1931 р., поема про Сковороду, 1933 р., *Голос землі* — повість, 1937 р. і ін. Численні нариси й статті українською й англійською мовами, переклади на англійську мову і т. ін.

Ілля Киріак (1888-1955), вихованець Альбертійського університету. Написав епохальну хроніку-повість *Сини землі*, в якій дав багатий і яскравий образ вростання українських поселенців в канадську землю й культуру та виступлення їх другої генерації на арену Канади. Його твір, у трьох томах, поверх 1000 стор., перекладено на англійську мову Михайлом Лучковичем, але видано в скороченні в одному томі, в 1951 р. Учителював, працював урядником на залізниці. Писав ще одну велику повість, але смерть перервала його працю.

Тетяна Шевчук-Кройтор (1904) з с. Сушно. До Канади привезена однорічною дитиною. Покінчила науку в Кінгстон університеті. Учителювала. Поміщувала свої вірші й оповідання українською й англійською мовами в часописах. Видала кілька збірок своїх праць.

Стефан Дорошук (1894-1954) з с. Боришківці. До Канади прибув з родичами, маючи 3 роки. Учився в Канаді й учителював. Видавав гумористичний журнал *Тозило* та дитячий журнал *Промінь*. Вірші українською й англійською мовами видавав окремими брошурами.

Мирослава Лазечко-Гаас (1920) є першою, родженою в Канаді, українською поеткою, що пише англійською мовою. За її словами, вона має українське серце, а язик англійський. Донька Михайла Лазечка, який також писав добрі українські вірші. Її вірші увійшли в деякі антології в США та Англії. Кілька років присвятила переспівові поезій Т. Шевченка в такій формі, в якій англomовний читач міг би вповні пізнати поетичну силу твор-

чости великого Кобзаря й зрозуміти та оцінити його. Ця праця була приготовлена до видання, але все ще, на жаль, не видана. В 1976 р. вийшла її збірка нарисів під назвою *Вулиця, де я живу*² з життя українського „Гетто” (за словами рецензента Меріон Лепкін) в північному Вінніпезі, 30 років тому, написані з глибокою симпатією та блискучим гумором.

Микита І. Мандрика (1886) до Канади прибув в 1928 р. Тому, що він є автором цього огляду, тут подаються слова проф. П. Юзика в його *Історії українців в Манітобі*: „Першої класи поет... здобув науку в Києві, Софії й Празі, лектор міжнароднього права... має до свого кредиту багато наукових та поетичних праць, виданих в Європі та Канаді”... Його поетичні твори вийшли в шістьох томах: *Золота осінь, Радість, Симфонія віків, Сонце-цвіт, Вино Життя та Завершення літа (1975)*, поруч інших видань українською й англійською мовою, зокрема його *Історії Української Літератури в Канаді*.

Василь Тулевівтрів (1886) до Канади переселився в 1928 р. Вчився в Одеському університеті. Свої вірші містив у часописах, а в 1939 р. видав збірку *Думи і Пісні* та в 1944 р. драму *Така її доля*.

Андрій Господин (1900) до Канади прибув в 1923 р. з рядів Української Галицької Армії. Учителював 15 років. Свої вірші, оповідання, розвідки й статті містив в часописах.

Тиміш Павличенко (1892-1960) професор Саскачеванського університету, учений агроном. До Канади переселився в 1927 р. Видав поему *Дух нації*, писав вірші, які друкувалися в часописах. Переклав на українську мову поему Байрона *Мазена*, а також *Слово о полку Ігоревім*, але ці переклади й інші його праці не були видані, за виключенням його наукових дослідів з поля агрикультури англійською мовою, які друкувалися в спеціальних збірниках.

Тарас Волохатюк (1898) з с. Цигани, православний священик. До Канади прибув в 1923 р. Поезії, переважно на релігійні теми, містив у часописах. Писав українською

² *Street where I live* by Maara Haas. 215 pp. Scarborough.

й англійською мовами. Писав дуже багато, але не мав змоги видавати.

Іван Кмета-Єфимович (1900), відомий ще під іменем Мирослав Ічнянський. Науку здобув у Полтавській Духовній Семінарії. До Канади прибув у 1929 р., де став проповідником баптистської церкви. В тому ж році видав у Вінніпезі збірку *Фрагменти*, а в 1936 р. другу збірку поезій *Ліра імігранта*, а також *Записки розстріляного*. Потім переселився до США. Видав там збірку *Чаша золота* і ін.

Михайло Петрівський (1897) з-під Перемишля. До Канади прибув з батьками в 1912 р. Освіту здобув в університеті Дубюк, Айова, США. Писав оповідання, які друкувалися в часописах. В 1927 р. видав новелю *Магічне місто*. Повість *Тайна срібного острова* друкувалася серіями в часописі *Український робітник* (Торонто). В останні роки видав ще дві збірки оповідань з українського життя в Канаді піонерських часів.

Наталка Когуська (1905) прибула у Канаду з Волині в 1928 р. Авторка повісти *В полеті до волі*, виданої в 1938 р. і збірці оповідань *Мати*, виданої в 1940 р.

Олександр Луговий (1904-1962) з Овруча, на Волині. До Канади прибув в 1929 р. Написав і видав низку більших повістей: *За волю України*, *Чорні хмари зза Прип'яті*, *Безхатний* (з канадського життя) і ін. Відомий був ще під іменем Овруцький-Швабе.

Семен Семчук (1899) — католицький священник. Талановитий поет. До Канади переселився в 1928 р. В перші роки свого життя в Канаді містив свої поезії в часописах, а починаючи з 1960 р. видав кілька своїх збірок оповідань і поезії. Всі його твори пройняті релігійними медитаціями.

Як логічний розвиток українського письменства в Канаді, з'явилися відповідно кваліфіковані критики та інтерпретатори письменства. Визначні з них в тому періоді: проф. Кость Андрусин, М. Мандрика, Г. Мандрика, А. Господин, М. Стечишин, П. Юзик, П. Маценко, О. Кошиць і ін.

Кость Андрусин (1907), родом з Вінніпегу, професор і голова департаменту славістики Саскачеванського університету, написав поважне число критичних оглядів

і наукових розвідок українською й англійською мовами; виконав низку перекладів на англійську мову українських клясиків. В 1949 р. видано його працю *Українська література і її сонце Т. Шевченко*. Складав підручники для викладів української мови і ін. Опрацював великий *Українсько-англійський словник*. У співпраці з проф. В. Кіркконнелом склав і зредагував великий збірник англійською мовою *Українські поети за час 1189-1962*, який охоплює твори коло 100 поетів на 498 сторінках. Мону-ментальна праця перекладу на англійську мову вибраних творів для цього збірника виконана Андрусичшиним і Кіркконнелем.

Павло Юзик (1913) професор університету, автор одної з перших праць з історії українців Канади. Народився в Пінто, Саскачеван. В 1963 р. іменованій сенатором Канади. Науково-літературну працю розпочав монографією *Соціальна історія українців Манітоби* англійською мовою, виданою в 1953 р., з оглядом у ній українського письменства в Канаді³. Він є автором капітальних дослідів з історії Української Православної Церкви в Канаді, як також Української Католицької Церкви в цій країні, а також дослідів: *Канадські українці, їх місце й роля в канадському житті* (1967), англійською й французькою мовами, та інших праць з історії поселення українців у Канаді, поруч статей в часописах і журналах на різні теми культурного й політичного життя.

Ганна Мандрика (1894-1957) прибула до Канади в 1929 р., авторка інтерпретацій творів українських поетів і письменниць (Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Олени Пчілки і ін.). Друкувала свої праці в часописах і журналах. Посмертна збірка її праць вийшла в 1962 р. під назвою *Вибране*.

Павло Маценко (1897) д-р музикології. До Канади переселився в 1936 р. Автор кількох поважних монографій з історії української церковної музики й співу та народної пісні: *Нариси з української церковної музики* (1968), *Конспект історії української церковної музики* (1973) і ін. та багатьох статей в часописах.

³ *The Ukrainians in Manitoba. A Social History*, by Paul Yuzyk. The University of Toronto Press. 1953.

Олександр Кошиць (1875-1944), геній української пісні, приїздив до Канади з США на літні курси, а в 1941 р. поселився в Канаді (Вінніпег). Автор 3-х томів своїх спогадів, виданих у Вінніпезі, та праць: *Про пісню й музику* (1942), *Про генетичний зв'язок та групування українських обрядових пісень* і т.п.

З-поміж інтерпретаторів української письменницької праці в Канаді, з загально канадського погляду, треба відзначити таких авторитетних авторів:

Ватсон Кіркконнел (1895), професор і президент-емеритус університету Акадія в Волфвіль, загально знаний авторитет у мовах і літературі етнічних груп у Канаді. Він був уважним і послідовним критиком-інтерпретатором, а часто й перекладачем продукції українського письменства в Канаді. Мимо щорічних оглядів у *Квін Юніверсіті Кеортерлі* (Торонто) він давав нариси українського письменства в Канаді в своїх окремих виданнях.

Джордж В. Симпсон, бувший професор Саскачеванського університету, є автором кількох оглядів, як напр. *О. Кошиць в українській музиці*, *Імена Русь, Росія і Україна і їх історична основа* і ін.

Александр Гантер (1868-1940) в 1922 р. видав свій переклад на англійську мову *Кобзаря* Т. Шевченка (вибрані твори), а в 1929 р. книгу, по-англійськи, *Приятельські пригоди* — оповідання з свого життя й праці серед українців. Писав багато про українців у Канаді в часописах. Був євангельським проповідником і редактором релігійного журналу *Ранок*.

ЧЕТВЕРТИЙ ПЕРІОД

Цей період бере свій початок властиво в логічному хронологічному процесі попереднього періоду. Він відрізняється більшим числом поетів та письменників, як і інтерпретаторів, більш досконалої творчості. Це головню роки 2-ї світової війни та повоєнні роки. В цьому періоді ми бачимо таких активних авторів, що перейшли з попереднього періоду: О. Івах, М. Лазечко-Гаас, М. Мандрика, К. Андрусичин, П. Юзик, П. Маценко і ін. Праця їх доповнюється припливом нових сил з останньої повоєнної еміграції.

Ці, досить численні, сили впливаються в українське канадське життя, підносять його та активізують його культурну діяльність до високого ступеня.

В 1947 р. першим прибув до Канади заслужений український історик проф. Дмитро Дорошенко (1882-1950), автор численних праць і, між іншим, *Історії України*, виданої в Канаді в 1939 р. англійською мовою. В 1976 р. ця праця вийшла новим виданням під редакцією й з доповненнями д-ра Олега Геруса — *A Survey of Ukrainian History* — доведена до 1975 р.

В тому ж 1947 р. переселився до Канади (з Швейцарії) заслужений український науковець і письменник Іван Огієнко (1882-1972), в духовному сані — митрополит Іларіон. Посвятивши себе головно церковним справам, він енергійно продовжував свої наукові досліди і публікацію їх у Канаді, а заразом писав і публікував свої віршовані твори. Том за томом відходили з-під його пера його праці, починаючи з 1953 р.: 11 томів науково-літературних праць та 4 томи віршованих праць — *Філософські містерії* (1958), *Наші історичні рани* (1960), *Розп'ятий Мазепа* (1961), *Наш бій за державність* (1962).

В 1949 р. поселився в Канаді (Вінніпег) інший заслужений літературознавець проф. Леонід Білецький (1882-1955), автор численних праць з його фаху. З-під його пера в Канаді вийшло кілька його розвідок, а головно 4 великих томи академічного видання *Кобзаря* Т. Шевченка під його редакцією з коментарями.

Майже одночасно з Білецьким прибув до Канади (Вінніпег) проф. Ярослав Рудницький (1910), мовознавець, автор багато-томного *Етимологічного словника української мови*, розпочатого підготовкою матеріалів ще в Європі, а тепер (1976) доведеного до букви „ж”. Його перу належить низка розвідок у серійних виданнях Української Вільної Академії Наук в Канаді, кілька книжок-травелогів та збірників з поля фолкльористики і ін.

Виходять на українське поле в Канаді такі інші науковці, поети, повістярі і т.п.:

Константин Віда (1916) (професор університету Оттави), — біограф, критик, редактор перекладів на англійську й французьку мови; Степан Килимник (1890-1963), з-під пера якого виходять 5 томів етнографічних

дослідів; Василь Іванис (1888-1974), автор 5 томів монографій; Федот Хороший (Архієпископ Михаїл) (1885) поет, автор праць на релігійні теми.

З'являється на канадським горизонті видатний поет з України, в екзилі, Тодось Осьмачка (1895-1962) і в Канаді, з-під його пера, виходить обширна повість з епохи комуністичного терору *Ротонда душогубців*, перекладена потім на англійську мову. Археолог д-р Ярослав Пастернак (1892-1969), відомий своїми працями в Україні, поселяється в Канаді і випускає в світ свою велику працю (788 стор.) *Археологія України* (Торонто).

Поважне місце в дослідях історії поселення українців у Канаді (а також і в інших краях поза межами України) займає д-р Михайло Марунчак (1914). Крім кількох менших праць, з-під його пера вийшло 5 великих томів дослідів українською мовою і один том англійською мовою *Історія українців Канади*⁴.

Ірена Книш (1906) присвятила себе головно біографічним розвідкам з життя видатних жінок в історії українського народу (в тому і в Канаді). З-під її пера вийшло кілька томів українською мовою, зокрема збірник *Відгуки гасу*, (1972).

Володимир Мартинець (1899-1960) видав кілька книг своїх мемуарів з трагічних переживань під час окупацій і війн на землях України.

Іван Іринеї Боднарчук (1914) педагог, талановитий повістяр і журналіст. Його оповідання з канадського життя виявляють в ньому вдумливого психолога, оптиміста. Написав повість *Покоління зійдуться*.

Роман Олійник-Рахманний (1918) автор оповідань, між іншим збірки *Кров і залізо*, присвятив себе головно журналістичній праці в боротьбі пером за свободу України і виявив свій виключний талант та незвичайну активність на цьому широкому полі.

В 1952 р. переселився в Канаду з Бразилії Володимир Жила (1919). В його особі українське письменство в Канаді дістало уважного дослідника української літератури й критика. По кількох роках праці й студій в Ка-

⁴ The Ukrainian Canadians. A History (Winnipeg, 1972, 792 pp.), Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada.

наді (Вінніпег) він переселився в США на посаду професора Тексаського Технічного університету, не перериваючи своїх зв'язків у Канаді.

В 1960 р. переселився до Канади з США Яр Славутич (1918) на посаду професора університету Альберти. Видатний поет, критик і видавець. З-під його пера вийшло кілька збірок ліричних поезій, як *Оаза*, *Маєстат*, *Завойовники прерій*, *Мудрощі мандрів* і ін. Частина його творів вийшла також у перекладах на англійську й французьку мови.

Назвемо ще інших поетів, що з'явилися на канадійським терені в цім четвертім періоді:

Олександра Черненко, яка дебютувала в 1960 р. поемою *Людина*. Свої талановиті ліричні вірші друкувала в збірниках *Північне Сяйво* (Едмонтон) і в часописах. Її наукова розвідка про творчість Михайла Коцюбинського була надрукована в журналі *Сугасність* у Мюнхені.

Олександр Гай-Головка (1914) — поет і повістяр. Дебютував збіркою *Поєдинок з дияволом*, в 1950 р. Друга його книжка *Одгайдушні* вийшла в 1952 р. Час-від-часу друкував свої вірші в часописах.

Богдан Мазепа (1928) один з молодих поетів. Лірик. Дістав назву барда Альберти.

Лариса Мурович (1917) поетка, яка найскорше „канадіювалася”. Її перша збірка *Піонери святої землі* має 7 поем, присвячених канадським індіанським племенам. З-під її пера вийшло кілька збірок.

Левко Ромен (1891) поет, який найменше акліматизувався в Канаді. Він є ліриком, драматургом і сатириком.

Ігор Шанковський (1910) поет-лірик. Пише українською й англійською мовами. Перекладач японських поетів на українську мову. Його збірка *Сто поетів — сто пісень*, видана в 1966 р. видавництвом „На горі” в Мюнхені.

Борис Олександрів (1921) талановитий поет, досить продуктивний. Його лірика в більшості песимістична, Перша збірка видана в Канаді в 1967 р. під назвою *Туга за сонцем*. Він видав також дві збірки гумористичних нарисів під псевдом Свирид Ломачка (в 1951 і 1961 рр.). Друкує лірику в часописах.

Володимир Скорупський (1912) поет-песиміст. Його перу належать п'ять невеликих збірок.

Теодор Матвієнко (1928) почав свою творчість з сонетів. Віра Ворскло — лірик; Данило Струк (1940) ультра-модерніст; Богдан Мур (1914) автор патріотичних віршів; Олег Зуєвський (1920) символіст, перекладач на українську мову англійських і німецьких поетів.

Коли додати до цієї листи письменників Михайла Подворняка (1908), який емігрував з США до Канади в 1966 р., і який є автором 7 томів літературно-релігійних праць, в тому новелі *Недоспівана пісня*, виданої у Вінніпезі з 1967 р.; Петра Волиняка (1907-1969) автора оповідань і видавця журналу *Нові Дні*; Андрія Качора (1908) автора економічних розвідок з історії Західних Земель України, а також з історії кооперативного руху в Україні і в Канаді та Степана Волинця (1895-1969), автора кількох розвідок з історії України, а спеціально монографії *Передвісники й організатори визвольного руху в Західній Україні*, виданої в 1967 р. (522 стор.), то наша листа буде майже повною. Лиш треба згадати ще заслуженого автора відомих праць з життя Волині, повістяра Уласа Самчука (1905), який прибув до Канади в останній еміграції, але „не забирав слова” довгий час, очевидно почувачи себе „на чужині”, і лише в половині 60-х років написав повість з канадського життя (Торонто) під назвою *На твердій землі*, що вийшла в світ в 1967 р.

Не зайвим буде згадати тих, хто заохочував надійних перспективних авторів до участі в українському письменстві в Канаді через пресу, промови тощо. Їх ідеологічна й моральна підтримка мала поважне значення. Ними були: д-р І. Глинка, д-р Б. Білаш, Стефанія Бубнюк, Маруся Бек, Савеля Стечишин і інші.

На закінчення нашого огляду не буде помилкою сказати, що за порівняно короткий час (яких 75 років), українське письменство в Канаді досягло незвичайних успіхів. Від простеньких віршів фолкльорного характеру в першій декаді, воно переходило далі від декади до декади в безперервному зрості й досягло високого рівня в періоді між двома світовими війнами. Після 2-ї світової війни воно скріпилося великим припливом нової інтелек-

туальної еміграції та деякими силами з нового покоління канадських українців.

Одначе, дальше підсилення новими силами з еміграції не приходить, завдяки *залізній заслоні*, поставленій окупантом України, яким є так званий ССРСР. І тому не диво, що проф. Ватсон Кіркконнел приходить до песимістичного висновку, що з кінцем ХХ століття прийде й кінець українському письменству в Канаді.

З ним можна погодитися й не погодитися. Ми не погоджуємося тому, що стабілізація Східної Європи є штучна, і „залізна заслона” не є вічною. Раніше, чи пізніше вона впаде. Тоді відкриються широкі вільні шляхи *міграції* й *циркуляції* населення. Відкриються вільні взаємини між Україною й широким світом, а в тому й між Канадою. Відкриються широкі взаємини між корінними українцями і українцями в так званий діаспорі та між їх культурними осягненнями.

Але навіть, коли б того в ближчі декади й не трапилося, то українське письменство в Канаді залишиться не загубленим і не мертвим. Воно є й буде, в першу чергу, дорогим скарбом українського народу, створеним поза його межами та все ж для нього. Скарбом його вільного духа й вільного слова на волі в час його неволі й гноблення. Українське письменство в Канаді має тому подвійну вартість — одну для України, а другу для Канади. Воно збагачує українську літературу для України і також збагачує канадську літературу українським елементом.

Коли дійсно в кінці цього століття українська мова в літературі Канади замовкне, то все ж цілий скарб українського письменства в Канаді збережеться для України й повернеться в свій час в Україну як дорогий і бажаний дар її синів і дочок, зібраний і збережений для неї у вільному світі в часи її тяжкої неволі.

Вінніпег

LIST OF FINANCIAL CONTRIBUTORS

1975

ANTONOWYCH M. — Montreal	\$ 30.00
ANDRUCHIW M. — Montreal	25.00
ANDRUSHKO J. — Winnipeg	25.00
ARSENYCH W. — Winnipeg	25.00
BORSCH J. — Kamsack, Sask.	50.00
BOROWETZ J. — Hudson Bay, Sask.	40.00
BRYCK N. — Yorkton, Sask.	35.00
BURKO T. — Mississauga, Ont.	35.00
BAYRAK M. — Edmonton, Alta.	30.00
BERRY P. — Mississauga, Ont.	30.00
BLYDA M. — Winnipeg, Man.	30.00
BORUCH K. — Toronto, Ont.	30.00
BYKOWYCH O. — Winnipeg, Man.	30.00
BALABAN P. High Prairie, Alta.	25.00
BARAN T. — Saskatoon, Sask.	25.00
BESSIE — Edmonton, Alta.	25.00
BAY G. — Winnipeg, Man.	25.00
BARWINSKYJ J., Dr. — Winnipeg, Man.	25.00
BIEGUN J. — Dauphin, Man.	25.00
BILAN B. — St. Albert, Alta.	25.00
BILOUS J. — Dauphin, Man.	25.00
BILOVUS S. — London, Ont.	25.00
BORODAJLUK F. — Montreal, Que.	25.00
BOROWSKY M. — Winnipeg, Man.	25.00
BOYKO M. — Edmonton, Alta.	25.00
BRIL S. — Toronto, Ont.	25.00
BROADHEAD D., Mrs. — Hamilton, Ont.	25.00
BRUNDA P. — Winnipeg, Man.	25.00
BALYCH A. — North Battleford, Sask.	10.00
BALYCH M. — Regina, Sask.	10.00
BOYCHUK. H. — Rossburn, Man.	10.00
CZORNUCHA A. — Dauphin, Man.	500.00
CIPYWNYK D., Dr. — Saskatoon, Sask.	50.00
CHABURSKY O. — Islington, Ont.	25.00
CHAJKOWSKI M. — Winnipeg, Man.	25.00
CHAIKOWSKY J. — St. Catherines, Ont.	25.00
CHARCHALIS M., Prof. — Toronto, Ont.	25.00
CHARNEY D. — Winnipeg, Man.	25.00
CHAYKA R., Dr. — Saskatoon, Sask.	25.00
CIUPYK H. — Danbury, Sask.	25.00
CHORNEY W. — Myrnam, Alta.	25.00

CHYRKO W. — Thunder Bay, Ont.	25.00
CZUBATY J., Dr. — Winnipeg, Man.	25.00
CZEMERYS M. — Winnipeg, Man.	25.00
CZURMA W. — Lachine, P.Q.	25.00
CAP W. — Winnipeg, Man.	10.00
CHUCHMAN J. — Winnipeg, Man.	10.00
CHUCHUK W. — Waterford, Ont.	10.00
CHRUSCH F. — Athabaska, Alta.	5.00
DERY M. — Thunder Bay, Ont.	50.00
DUMKA J., Dr. — Calgary, Alta.	50.00
DROHOBYCKYJ R. — Toronto, Ont.	30.00
DANYLUK N. — Calgary, Alta.	27.50
DARKOWICZ W. — Aylmer East, P.Q.	25.00
DEBRYN N., Rev. — London, Ont.	25.00
DOBRIANSKA M., Mrs. — Winnipeg, Man.	25.00
DOBUSH P. — Montreal, Que.	25.00
DOROSEWICH H. — Vancouver, B.C.	25.00
DOWHOPOLUK J. — Vancouver, B.C.	25.00
DREPKO H. — Winnipeg, Man.	25.00
DROZDOWSKA S., Mrs. — Vancouver, B.C.	25.00
DROZDOWSKY M. — Waterford, Ont.	25.00
P. DRUL — Menzie, Ont.	25.00
DUDA P. — Windsor, Ont.	25.00
DUMANSKY W. — Boyle, Alta.	25.00
DUTCHAK W. — Toronto, Ont.	25.00
DZUGLEY I. — Toronto, Ont.	25.00
DONCZUK I., Mrs. — Philadelphia, USA	10.00
DENYS M. — St. Catherines, Ont.	5.00
DRAHANCHUK J. — Glenevis, Alta.	5.00
ELIUK W., Mrs. — Creston, B.C.	25.00
FEDAK W. — Toronto, Ont.	50.00
FEDAK A., Mrs. — Toronto, Ont.	25.00
FEDERKEWYCZ J. — Lloydminster, Alta.	25.00
FEDUS J.— Portage la Prairie, Man.	25.00
FEDORCHUK J. — Thunder Bay, Ont.	25.00
FIKTASH M. — Toronto, Ont.	25.00
FITCYK K. — St. Catherines, Ont.	25.00
FLUNT J. — Winnipeg, Man.	25.00
FILIPOVICH A. — Minneapolis, Minn.	10.00
GOSPODYN A. — Winnipeg, Man.	100.00
GULAK B. — Lloydminster, Sask.	100.00
GAC K., Mrs. — Islington, Ont.	25.00
GADACZ I., Dr. — Toronto, Ont.	25.00
GALCZYK S. — Moose Jaw, Sask.	25.00

GAUK W. — Edmonton, Alta.	25.00
GAYOWSKY I., Mrs. — Winnipeg, Man.	25.00
GEHRYM A. — Toronto, Ont.	25.00
GIMBARZEVSKY P. — Ottawa, Ont.	25.00
GONTARSKYJ O. — St. Catherines, Ont.	25.00
GURBA P., Mrs. — Waskatenau, Alta.	25.00
GERELUS S. P. — Oakburn, Man.	15.00
GEMBATIUK, O. — Toronto, Ont.	10.00
GORESKY I. — Edmonton, Alta.	10.00
GREGORY J. — Edmonton, Alta.	10.00
GERMAN D. — Flin Flon, Man.	5.00
GRADOWSKY E. — Toronto, Ont.	5.00
HRYHORCZUK N. — Ethelbert, Man.	50.00
HAWRYLYSHYN I. — Toronto, Ont.	30.00
HLADYSHEWSKY L., Dr. — Calgary, Alta.	30.00
HALUK I. — Toronto, Ont.	25.50
HALAIKO A. — Pine Falls, Man.	25.00
HALLAS M. — Saskatoon, Sask.	25.00
HANDZIUK T. — Winnipeg, Man.	25.00
HARBAR P. — Toronto, Ont.	25.00
HARBAR P. — Toronto, Ont.	25.00
HARDYBALA P., Rev. — Yorkton, Sask.	25.00
HARAPIAK W. — Winnipeg, Man.	25.00
HAWALESHKA O. — Winnipeg, Man.	25.00
HAWRYLUK J. — Winnipeg, Man.	25.00
HLUCHANYK W. — Blaine Lake, Sask.	25.00
HLUSHEWSKA, Mrs. — Montreal, Que.	25.00
HNATYSEWYCH M. — Winnipeg, Man.	25.00
HNATIW P., Dr. — Toronto, Ont.	25.00
HNOIOWA A., Mrs. — Toronto, Ont.	25.00
HRABOWSKY I., Dr. — St. Catherines, Ont.	25.00
HRYCYK T. — Ambridge, P.A.	25.00
HUCULAK J. — Andrew, Alta.	25.00
HULAK M. — Toronto, Ont.	25.00
HUMENIUK T. — Toronto, Ont.	25.00
HUSAR N. — Powell River, B.C.	25.00
HORBAY V. — Edmonton, Alta.	25.00
HAWRYLUK S. — Port Colborne, Ont.	10.00
HNATIUK A., Mrs. — Gilbert Plains, Man.	10.00
HNATIUK S. — Toronto, Ont.	10.00
HNATYSZAK R. — Hamilton, Ont.	10.00
HRYCYNA K. — Toronto, Ont.	5.00
ILKIW I. — Edmonton, Alta.	25.00
ILKIW P. — Chemainus, B.C.	25.00
IWANYCKY W. — Etobicoke, Ont.	25.00
IWANIW P. — Toronto, Ont.	25.00
IWANYK — Toronto, Ont.	25.00

JANKOWSKY S. — Winnipeg, Man.	50.00
JABLONSKY N., Mrs. — Agincourt, Ont.	25.00
JAKYMECZKO D. — Portage la Prairie, Man.	25.00
JAMBORKO J. — Winnipeg, Man.	25.00
JAMKOWY J. — Toronto, Ont.	25.00
JAREMY J. — Chatfield, Man.	25.00
JAWORSKY P. — Toronto, Ont.	12.00
KRAUSE E. — Winnipeg, Man.	1000.00
KASHYNSKY M. — Winnipeg, Man.	50.00
KOSIKOWSKY A. — Windsor, Ont.	50.00
KAWA — Elphinstone, Man.	45.00
KUSHNIR M. — Edmonton, Alta.	35.00
KALAWSKY D. — Redwater, Alta.	30.00
KLYMIW T. — Toronto, Ont.	30.00
KOTYK W., Mrs. — Fort Francis, Ont.	30.00
O. KICULA — Sauthampton, Ont.	26.00
KACZMAR S. — Thunder Bay, Ont.	25.00
KACHOR A. — Winnipeg, Man.	25.00
KACHMARCHUK T. — Toronto, Ont.	25.00
KALAPACA A. — Calgary, Alta.	25.00
KALYNIUK R. — Winnipeg, Man.	25.00
KAVALASH S. — Winnipeg, Man.	25.00
KEBALO B., Dr. — Toronto, Ont.	25.00
KINDRACHUK P. — Vernon, B.C.	25.00
KISHENSKY M. — Winnipeg, Man.	25.00
KIJ J. — St. Catherines, Ont.	25.00
KLEBASH P. — Toronto, Ont.	25.00
KLUN J. — Stoney Clark, Ont.	25.00
KLYMENKO B., Dr. — Saskatoon, Sask.	25.00
KLYMKOWYCH S., Mrs. — Edmonton, Alta.	25.00
KLYM J. — Edmonton, Alta.	25.00
KLYM J. — Thunder Bay, Ont.	25.00
KOHUCH F. — Winnipeg, Man.	25.00
KOLYSHER P. — Saskatoon, Sask.	25.00
KOLTUSKY P. — Sandy Lake, Man.	25.00
KOMARNICKY M. — Toronto, Ont.	25.00
KOMAN V. — Winnipeg, Man.	25.00
KONDRA P. — Winnipeg, Man.	25.00
KOPACHYNSKY H. — Waterford, Ont.	25.00
KORCHINSKY B. L., Judge — Regina, Sask.	25.00
KOSTASH W. — Edmonton, Alta.	25.00
KORBAN S. — Windsor, Ont.	25.00
KOTTICK A., Dr. — Winnipeg, Man.	25.00
KOTYSHYN W. — Vegreville, Alta.	25.00
KOWALYK M. — Edmonton, Alta.	25.00
KOWCH D. — Toronto, Ont.	25.00
KOWALCHUK P. — Toronto, Ont.	25.00

KOWALSKY A. — Toronto, Ont.	25.00
KOVALEVICH J., Rev. — Winnipeg, Man.	25.00
KOZACHOK J. — Montreal, Que.	25.00
M. KOZAK — Sudbury, Ont.	25.00
KRAWEC D. — Laval, P.Q.	25.00
KRAWEC O. — Toronto, Ont.	25.00
KRAYCHYK, Y. — Canora, Sask.	25.00
KRUCKO Z. — Winnipeg, Man.	25.00
KRYWIAK W. — La Corey, Alta.	25.00
KRYWOR W. — Edmonton, Alta.	25.00
KUBRAK J. — Vegreville, Alta.	25.00
KUCHAR M. — St. Catherines, Ont.	25.00
KULE P. — Edmonton, Alta.	25.00
KURYLIV W. — Sudbury, Ont.	25.00
KUCHAK T. — U.S.A.	20.00
KAZANIWSKY P. — St. Catherines, Ont.	20.00
KISLUK L. — Niagara Falls, Ont.	10.00
KLEPACHIWSKY K. — Zion, Ill.	10.00
KLYNTSCHUK A. — Eldorado, Sask.	10.00
KOWALSKY N., Dr. — Oshawa, Ont.	10.00
KOKIET J. — Langley, B.C.	10.00
KUSZNIRYK M. — Toronto, Ont.	10.00
KINASH J. — Toronto, Ont.	5.00
KLOS G. — Winnipeg, Man.	5.00
KONDRATIUK P. — Vermette, Man.	5.00
KORSUN F. — Philadelphia, P.A.	5.00
KROKOSH H. — Port Alberni, B.C.	5.00
LABA B., Very Rev. — Edmonton, Alta.	50.00
LADYSHEWSKY M. — Winnipeg, Man.	50.00
LESIUK E. — Rosburn, Man.	50.00
LESZCZYSZYN J. — Montreal, Que.	50.00
LUKOMSKYJ M. — Edmonton, Alta.	50.00
LABIUK K., Mrs. — Canora, Sask.	25.00
LALKA M. — Weston, Ont.	25.00
LEKA M. — Toronto, Ont.	25.00
LOGUSH M. — Montreal, Que.	25.00
LOPUSZNIAK I. — Winnipeg, Man.	25.00
LUBINSKY I., Dr. — Winnipeg, Man.	25.00
LUBY M. — Ottawa, Ont.	25.00
O. LUCIW — Woodbridge	25.00
LUHOWYJ S., Dr. — Winnipeg, Man.	25.00
LUKIANCHUK O. — Edmonton, Alta.	25.00
LUSZCZAK P. — Thunder Bay, Ont.	25.00
LESIUK M. — Winnipeg, Man.	10.00
LAHOLA J. — Edmonton, Alta.	5.00
LESHCHYSHYN H. — Toronto, Ont.	5.16
LYSENKO G. — Oshawa, Ont.	5.00
M. LYSY — Thunder Bay, Ont.	25.00

MALLINIUK A. — Winnipeg, Man.	500.00
MOSPANIUK A. — Toronto, Ont.	100.00
MANDRYKA K. — Scarboro, Ont.	50.00
A. MAJAROWSKY — Edmonton, Alta.	50.00
MISKA P., Mrs. — Winnipeg, Man.	50.00
MOLOFIJ P. — Edmonton, Alta.	50.00
MENCINSKA-WACHNIANYN L., Mrs. — Toronto, Ont.	30.00
MYHAL B. — Ottawa, Ont.	30.00
MACELUCH N. — Dodsland, Sask.	25.00
MACKO A. — Toronto, Ont.	25.00
MACHNIJ M. — Toronto, Ont.	25.00
MAKSYMEC W. — Toronto, Ont.	25.00
MAIKA S. — Toronto, Ont.	25.00
MAKSYMIUK S. — Edmonton, Alta.	25.00
MAKUCH A. — Napinka, Man.	25.00
MARCH J. — Winnipeg, Man.	25.00
MARUSYK A. — Thunder Bay, Ont.	25.00
MARYKOW L. — Thunder Bay, Ont.	25.00
MATCHUK J. — Scarboro, Ont.	25.00
MAZURKEWICH L. — Porcupine Plain, Sask.	25.00
MAZURENKO J. — Toronto, Ont.	25.00
MAZUROK, J. O. — Edmonton, Alta.	25.00
MELNYK A. — Edmonton, Alta.	25.00
MOKLOWYCH T. — Willowdale, Ont.	25.00
MONCZAK I., Rev. — Montreal, Que.	25.00
MOSTOWYJ O. — Calgary, Alta.	25.00
MUDRY N. — Winnipeg, Man.	25.00
MULKEWYCH T. — Toronto, Ont.	25.00
MUZYKA T. — Toronto, Ont.	25.00
MYLAN F. — Toronto, Ont.	25.00
N. MYSKIW — Edmonton, Alta.	25.00
MELNYCHUK G., Mrs. — Edmonton, Alta.	10.00
MAZUR P. — Winnipeg, Man.	10.00
M. MICHNEWYCH — Winnipeg, Man.	10.00
MUDRYK S. — Kitchener, Ont.	10.00
MYHAL W. — Winnipeg, Man.	10.00
NEGRYCH O., Miss — Winnipeg, Man.	100.00
NEBELUK M., Dr. — Saskatoon, Sask.	75.00
NEDILA W. — Prince Albert, Sask.	30.00
NAZAR H. C. — Islington, Ont.	25.00
NEBASIO A. — Toronto, Ont.	25.00
R. NEBOZUK — Edmonton, Alta.	25.00
NEDOSHYTKO A. — Montreal, Que.	25.00
NORRIS W. — Ottawa, Ont.	25.00
NAZARENKO A. — Dryden, Ont.	5.00

OBROTZA M. — Winnipeg, Man.	25.00
OLACH V., Rev. Flin Flon, Man.	25.00
OLEKSYSZAK D. — Toronto, Ont.	25.00
OLIYNEK, Rev. — Winnipeg, Man.	25.00
ONYSCHUK — Simcoe, Ont.	25.00
ORYSCHUK M. — Winnipeg, Man.	25.00
ORENCHUK S. — Exeter, Ont.	25.00
ORYSCHYN E. — Toronto, Ont.	25.00
OSTAFICHUK H., Mrs. — Brooks, Alta.	25.00
OSMAK J. W. — Toronto, Ont.	25.00
ONYSKIW M. — St. Catherines, Ont.	10.00
OSTAFIJCZUK — Winnipeg, Man.	10.00
PAKULAK T. — Toronto, Ont.	50.00
POPOWICH N. — Edmonton, Alta.	50.00
PETRYSHYN P., Rev. — Redwater, Alta.	30.00
POLITYLO, R. — Vegreville, Alta.	30.00
PAGUT R. — Oshawa, Ont.	25.00
PALEY J. — Dominion City, Man.	25.00
PAPINCHAK N. — Calgary, Alta.	25.00
PARKASEWYCH I. — Winnipeg, Man.	25.00
PAVYCH J. — Toronto, Ont.	25.00
PELESHOK J. — Menzie, Man.	25.00
PEREPELUK W. — Dauphin, Man.	25.00
JEREJMA M. — LaSalle, Que.	25.00
PETRUSENKO P. — Brantford, Ont.	25.00
PETRYKIW N. — Vernon, B.C.	25.00
PETRENKO S. — Toronto, Ont.	25.00
PETRYCIA J. — Brendon, Man.	25.00
PINIUTA H., Dr. — Fort Francis, Ont.	25.00
PORENCHUK W. — Edmonton, Alta.	25.00
PRYMA N. — Vancouver, B.C.	25.00
PROCIW T. — Toronto, Ont.	25.00
PRYSTAY L. — Toronto, Ont.	25.00
PANASIEWICH W. — Preeceville, Sask.	10.00
PIC M. — Winnipeg, Man.	10.00
PROKOP J. — Edmonton, Alta.	10.00
PETLYK M. — Oakburn, Man.	10.00
PISOCKYJ J. — Caledon East, Ont.	5.00
RUDA M. — Montreal, Que.	100.00
RYAZANTZEFF M. — London, Ont.	100.00
ROZAK N. — Edmonton, Alta.	35.00
RUDNYCKYJ L. — Winnipeg, Man.	35.00
RAD W. — Toronto, Ont.	25.00
RESHITNYK D. — Ottawa, Ont.	25.00
ROHOWSKY A. — Toronto, Ont.	25.00
ROMANIW S. — St. Catherines, Ont.	25.00

ROMANOW W. — Windsor, Ont.	25.00
ROMANIUK O. — Mississauga, Ont.	25.00
ROMANIUK S. — Toronto, Ont.	25.00
ROZDILSKY B. — Saskatoon, Sask.	25.00
RUDIAK D. — Thunder Bay, Ont.	25.00
RONISH J. — Montreal, Que.	10.00
RUDENSKY T. — St. Catherines, Ont.	5.00
SHOLDRA R. — Lethbridge, Alta.	100.00
SYSAK S. — Vegreville, Alta.	100.00
SOLONYCZNY N. — Sandy Lake, Man.	50.00
STECOK D. — Toronto, Ont.	50.00
SWITALSKY T. Waterford, Ont.	50.00
SZCZERBATYJ W. — Toronto, Ont.	50.00
SAJNIAK M. — Montreal, Que.	30.00
SOROKA W. — Vernon, B.C.	30.00
STASIW W. — Winnipeg, Man.	30.00
SAIN L. — Toronto, Ont.	25.00
SAVARYN P. — Edmonton, Alta.	25.00
SAWKA J. — Montreal, Que.	25.00
SAKALUK N. — Toronto, Ont.	25.00
SELESHKO M. Toronto, Ont.	25.00
SEMOTIUK O. — Toronto, Ont.	25.00
SEMENIUK T. — Winnipeg, Man.	25.00
SHARKO W. — Saskatoon, Sask.	25.00
SHNURIWSKY S. — LaSalle, P.Q.	25.00
SHULHA P. — Toronto, Ont.	25.00
SHUMSKA-MOROZ J., Mrs. — Toronto, Ont.	25.00
SHWYDKY S. — Abbotsford, B.C.	25.00
SILECKY J. — Toronto, Ont.	25.00
SIRIK J. — Toronto, Ont.	25.00
SADOWAY D. — Toronto, Ont.	25.00
SKOBLAK M. — Winnipeg, Man.	25.00
SKOCEN J. Toronto, Ont.	25.00
SKOROPAD W. — Thunder Bay, Ont.	25.00
SLOGAN J., Dr. — Selkirk, Man.	25.00
SLOTA J. — Toronto, Ont.	25.00
SOCHANIWSKY W., Dr. — Toronto, Ont.	25.00
SOCHANIWSKY M. — Mississauga,	25.00
SOCHOCKY J. — Montreal, Que.	25.00
SEDUK J. — Oshawa, Ont.	25.00
SOKOLYK — Dominion City, Man.	25.00
SOLTYKEWYCH R. — Edmonton, Alta.	25.00
SOSIDKO M. — Toronto, Ont.	25.00
SPIWAK A. — Winnipeg, Man.	25.00
SPACHINSKY N. — Westminster, B.C.	25.00
SPOLOWYCH F. — Toronto, Ont.	25.00
SPOLSKY M., Mrs. — Toronto, Ont.	25.00

STACHIW R. — Waterdown, Ont.	25.00
STATIUK D. — Hamilton, Ont.	25.00
STEFANIW B. — Stony Plain, Alta.	25.00
STELMACH P. — Mississauga, Ont.	25.00
STEPANIUK D. — Mississauga, Ont.	25.00
SULYMA M. — Ottawa, Ont.	25.00
SWITYK J. P. — Calgary, Alta.	25.00
SZOTYLO J. — Edmonton, Alta.	25.00
SZOLOHON S. — Durham, Ont.	25.00
SZYMANSKY G., Dr. — Toronto, Ont.	25.00
SZYPAJLO O., Mrs. — Toronto, Ont.	25.00
SHARWAN J. — Vancouver, B.C.	20.00
SMYLSKY P., Dr. — Mississauga, Ont.	25.00
SAWCHUK J. — Winnipeg, Man.	10.00
SAUCZYN K. — Toronto, Ont.	10.00
SENUCHUK R. — Winnipeg, Man.	10.00
SEVERYN A. — London, Ont.	10.00
SHUMADA M. — Red Lake, Ont.	10.00
SHELEST W. — University of Waterloo	5.00
TWERDEN J. — Ottawa, Ont.	35.00
TKACHENKO P. — Beamsville, Ont.	30.00
TARNOWECKYJ B. — Toronto, Ont.	25.00
TATARNIUK W. — Bruno, Sask.	25.00
TROFANUK W. — North Yorkton, Sask.	25.00
TYCHNOWICZ M. — Edmonton, Alta.	25.00
TEREBUSK S. — Toronto, Ont.	10.00
TRETIK O. — St. Hubert, Que.	10.00
UHERA J. — Winnipeg, Man.	25.00
UHRYNIUK E. — Winnipeg, Man.	25.00
WOLKOWYCH E. — Gimli, Man.	50.00
WOWK A. — Toronto, Ont.	25.00
WASKO W. — London, Ont.	25.00
WASCHUK E. — Toronto, Ont.	25.00
WAKARYK J. — Banf, Alta.	25.00
WESOLOWSKA O. — St. Luke, Montreal, Que.	25.00
WLAD N. — Winnipeg, Man.	25.00
WLADYKA M. — Port Hope, Ont.	25.00
WINIAWSKY W., Rev. — Edmonton, Alta.	25.00
WOLOSCHUK O., Dr. — Oshawa, Ont.	25.00
WOROCH O., Mrs. — Toronto, Ont.	25.00
WOROBETZ, Hon. Dr. S. — Saskatoon, Sask.	25.00
WOROBETZ P. — Saskatoon, Sask.	25.00
WOYCHYSHYN E. — Ottawa, Ont.	25.00
WYSHYNSKY J. — Winnipeg, Man.	25.00
WAWRYNIUK E. — Vernon, B.C.	10.00

WOICICHOSKI S. — Holden, Alta.	10.00
WYNNYCKA J. — Toronto, Ont.	10.00
YURKEWYCH T. — Toronto, Ont.	50.00
YUSYPCHUK N. — Edmonton, Alta.	50.00
YACIUK, Mrs. J. — Vegreville, Alta.	25.00
YAKYMECHKO M., Dr. — Edmonton, Alta.	25.00
YAREMCHUK D. — Ottawa, Ont.	25.00
YASINSKY P. — Toronto, Ont.	25.00
ZAWALNYCKYJ — Edmonton, Alta.	100.00
ZALUSKA P. — Winnipeg, Man.	50.00
ZALUSKY E. — Regina, Sask.	30.00
ZACHARCHUK B. — Winnipeg, Man.	25.00
ZAKREWSKY R., Rev. — Gimli, Man.	25.00
ZALOZECKY M. — Winnipeg, Man.	25.00
ZAMULINSKY P. — Moose Jaw, Sask.	25.00
ZARASKA, Mrs. L. — Thornhill, Ont.	25.00
ZARITSKY M. M. — St. Catherines, Ont.	25.00
ZADOYKO O. — Toronto, Ont.	25.00
ZWOZDESKY A. — Edmonton, Alta.	25.00
ZYLAWY W. — London, Ont.	5.00
Ukrainian Cath. Eparchy of Toronto — Toronto, Ont.	100.00
Sudbury Ukr. Credit Union — Sudbury, Ont.	60.00
Sudbury Ukr. Co-op Ltd. — Sudbury, Ont.	50.00
So-Use (Toronto) Credit Union — Toronto, Ont.	50.00
Ukr. Hamilton Credit Union — Hamilton, Ont.	50.00
Ukr. (Windsor) Credit Union — Windsor, Ont.	50.00
Ukr. Reading Society — Lachine, Que.	50.00
Ukr. National Federation — Thunder Bay, Ont.	50.00
Ukr. (Toronto) Credit Union — Toronto, Ont.	50.00
Ukr. War Veterans Ass'n — Toronto, Ont.	50.00
Brotherhood of EUD of UNA — Winnipeg, Man.	25.00
Bloor Travel Agency — Toronto, Ont.	25.00
Buduchnist (Toronto) Credit Union Ltd. — Toronto, Ont.	25.00
North Winnipeg Credit Union — Winnipeg, Man.	25.00
Plast Credit Union — Toronto, Ont.	25.00
St. Vladimir (Parish) Credit Union Ltd. — Hamilton, Ont.	25.00
St. Mary's (Toronto) Credit Union — Toronto, Ont.	25.00
The New Com. Savings & Credit Union — Saskatoon, Sask.	25.00
Ukr. St. Catherines Credit Union — St. Catherines, Ont.	25.00
Ukr. National Federation — Thunder Bay, Ont.	25.00
Ukr. Cath. Women's League — Brandon, Man.	25.00
Ukr. Women's Ass'n of Canada — Edmonton, Alta.	25.00
Ukr. National Federation — Saskatoon, Sask.	25.00
Ukr. Women's Organization — Regina, Sask.	25.00
Ukr. Organization of Lesia Ukrainka — Winnipeg, Man.	25.00

Ukr. Women's Organization — Saskatoon, Sask.	25.00
Ukr. Women's Organization of Canada — Toronto, Ont.	25.00
Ukr. War Veteran's Ass'n — Thunder Bay, Ont.	25.00
Ukr. Women's Organization — Thunder Bay, Ont.	25.00
Ukr. Women's Organization — Windsor, Ont.	25.00
Ukr. National Federation — Oshawa, Ont.	25.00
Ukr. Canadian Women's Council — Winnipeg, Man.	25.00
Ukr. Canadian Welfare — Toronto, Ont.	25.00
Women's Ass'n of CLLU — Hamilton, Ont.	25.00

1976

La Caisse Populaire Ukrainienne Credit Union — Montreal	\$100.00
Ukr. Canadian Committee Women's Council — Hamilton	100.00
DODIAK M. — Toronto, Ont.	50.00
LIST A. — Windsor, Ont.	50.00
Ukrainian Windsor Credit Union — Windsor, Ont.	50.00
Ukrainian Nat. Montreal Credit Union — Montreal, Que.	25.00
North Winnipeg Credit Union — Winnipeg, Man.	25.00
BASARAB R. — Toronto, Ont.	25.00
CHOMYCZ M. — Thunder Bay, Ont.	25.00
FAWRIWSKYJ V. — Oshawa, Ont.	25.00
HUZAN J. — Toronto, Ont.	25.00
JACYSZYN M. — Toronto, Ont.	25.00
JAROSZ A. — Montreal, Que.	25.00
KOWALSKY N., Dr. — Oshawa, Ont.	25.00
KOTYK J. — Montreal, Que.	25.00
LUCIW M. — Toronto, Ont.	25.00
PAWLUK S. I. Toronto, Ont.	25.00
SAWKA J. — Montreal, Que.	25.00
SEMCHUK O. — Edmonton, Alta.	25.00
VERYHA W. — Toronto, Ont.	25.00
WIRSTIUK W. — Edmonton, Alta.	25.00
YAKYMYSHYN J. — Toronto, Ont.	25.00
GREKUL P. — Vancouver, B.C.	20.00
MARCHAK T. W. — Dearborn, Mich.	20.00
KALYNIUK R. — Winnipeg, Man.	15.00
GRADOWSKY E. — Toronto, Ont.	10.00
HAWRYLUK S. — Port Colborne, Ont.	10.00
MELNYKOWYTCH M. — Toronto, Ont.	10.00
PIDHIRNYJ I. — Toronto, Ont.	10.00
RUDENSKY T. — St. Catherines, Ont.	10.00
RUDNYCKY L. — Winnipeg, Man.	10.00
KLOS G. — Winnipeg, Man.	6.00
CZUBATY W. — Winnipeg, Man.	5.00
ISCHENKO W. — Winnipeg, Man.	5.00
St. Vladimir Ukr. Orthodox Church — Los Angeles, Calif.	5.00

